

ISSN: 1304-4796
E-ISSN: 2146-2844

MANISA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

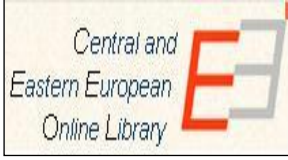
Cilt/Volume: 16 *Sayı/Number: 4*
Aralık/December 2018

İktisadi-İdari Bilimler/ Beşeri Bilimler Ortak Sayısı
Economics-Administrative Sciences /Humanities
Joint Issue

Manisa-2018

DergiPark
AKADEMİK

idealonline

Dergimiz "TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)", "DERGİPARK", "EBSCO", "Central and Eastern European Online Library", "Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)", "SCIPPIO", "ASOS İndeks", "İDEAL ONLINE", "İSAM İlahiyat Makaleleri Veritabanı", "Türk Eğitim İndeksi", "Akademik Türk Dergileri İndeksi ve "Arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi" tarafından taranmaktadır.

This journal is indexed by ULAKBİM, DERGIPARK, EBSCO, CEEOL, SOBIAD, SCIPPIO, TEI, ASOS, ISAM, AKADEMİK DIZIN, IDEAL ONLINE and ARASTIRMAX.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uluslararası Hakemli Bir Dergidir.

Manisa Celal Bayar University Journal of Social Science is
the International Peer Reviewed Journal.

**MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES**

Sahibi ve Baş Editörü / Owner and Editor in Chief:

Prof. Dr. Halit EV

Yönetim Kurulu Adına, Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

On Behalf of the Administration Board, Director of Social Sciences Institute

Editörler / Editorial Board

Doç. Dr. Burak KARTAL

Prof. Dr. Ertan GÖKMEN

Prof. Dr. Fatma ŞAŞMAZ ÖREN

Doç. Dr. Çiğdem SOFYALIOĞLU

Doç. Dr. Hacer ÂŞIK EV

Dr. Öğr. Üyesi Mahinur AKŞEHİR UYGUR

Dr. Öğr. Üyesi Ayvaz MORKOÇ

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU

Araş. Gör. Dr. Deniz DİRİK

Kapak Tasarımı / Cover Design:

Öğr. Gör. Gürol YERALTI

İletişim Adresi / Correspondence: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi Erişim Merkezi Giriş Kat, Prof. Dr. İlhan VARANK Yerleşkesi, 45030 Manisa, TÜRKİYE

Telefon / Phone: 0 (236) 201 27 58

Faks / Fax: 0 (236) 2332766

e-mail: cbusbe.dergi@gmail.com

İnternet: <http://edergi.cbu.edu.tr/ojs/index.php/sbe>

Basım Yeri / Place: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa.

©Copyright: MCBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü

Dergide yer alan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir. / Writers are responsible for the content of their articles.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi yılda dört (4) sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. /Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences is a four times a year published, refereed international journal.

DANIŞMA KURULU /ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Âdem CEYHAN** (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali EROL (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe İLKER (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Bünyamin DURAN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Claus SCHÖNIG (Frei Berlin Universität)
Prof. Dr. Chakib BENAFRİ (Cezayir 2 Üniversitesi)
Prof. Cherifa TAYENE SAHED (University of Algier-z)
Prof. Dr. F. Feryal ÇUBUKÇU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Halit EV (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ERDEMİR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan ERDOĞAN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahmut KARĞIN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Milay KÖKTÜRK (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Muammer ERBAŞ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nejdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman BİLEN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Remzi DURAN (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Serhat BAŞTAN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Sibel GÜZEL (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Sibel SELİM (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Muhammet BAŞ (Harvard University)
Doç. Dr. Âdem SEZER (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Aylin ÜNAL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Buğra ÖZER (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Burak KARTAL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Ceren ÜNAL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Coşkun ÇILBANT (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. F. Şayan ULUSAN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Hande ŞAHİN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Rabia AKTAŞ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Selhan ÖZBEY (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar AYBEK (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Gökhan BİÇER (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ARSLAN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi H. Saim PARLADIR (Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Dr. Mahmut SÖNMEZ (University of Texas San Antonio)
Dr. Timo Müller (University of Augsburg)

BU SAYININ HAKEM KURULU* / REFEREES OF THIS ISSUE

GÜNCELLENİYOR

* Hakem listesi unvana ve isme göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

ISSN: 1304-4796
E-ISSN: 2146-2844

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

BÖLGESEL KALKINMA AJANSLARI'NIN ETKİ ANALİZİ: İZKA ve ÇKA ÖRNEKLERİ

Fatih ÇELİK¹

ÖZ

Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA), bölgesel kalkınmaya katkıda bulunmak için kurulan bir örgüttür. Dünyada 1930'lerden itibaren kurulmaya başlanmıştır. Mali Destek Programları (MDP) aracılığıyla yerel aktörlerin bölgesel kalkınmaya yönelik faaliyetlerini desteklemektedir. Bu bakımdan MDP'lerin; dolayısıyla BKA'ların etkinliği sorgulanmaktadır.

Türkiye'de BKA'lar, 2006-2009 döneminde kurulmuştur. İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) ve Çukurova Kalkınma Ajansı (ÇKA), pilot olarak kurulan ilk BKA'lardır.

Çalışmada, İZKA'nın ve ÇKA'nın gerçekleştirdiği MDP'lerin etkinliği, doküman analizi tekniği ile ortaya konmuştur. Analiz sonucunda BKA'ların, MDP'ler aracılığıyla yerel kalkınmaya katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra MDP'lerin etkinliğini azaltan "dışlama/engelleme etkisi" de belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA), Mali Destek Programı (MDP), Etki Analizi, İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA), Çukurova Kalkınma Ajansı (ÇKA).

AN IMPACT ANALYSIS OF REGIONAL DEVELOPMENT AGENCIES: THE EXAMPLES OF IZKA and CKA ABSTRACT

Regional Development Agency (RDA) is an organization established to contribute to regional development. They began to be established during 1930s across the world. Through Financial Assistance Programs (MDP), regional development agencies support the activities of local actors for regional development. In this context, the effectiveness of MDPs and hence the effectiveness of RDAs have long been questioned.

In Turkey, RDAs were established between 2006 and 2009. Founded as pilot RDAs, Izmir Development Agency (IZKA) and Çukurova Development Agency (CKA) are the first of their type.

In this study, the effectiveness of MDPs undertaken by IZKA and CKA is analyzed through document analysis technique. Findings reveal that RDAs contribute to local development by way of MDPs. In addition, an "exclusion/blocking effect" is detected which reduces the effectiveness of MDPs.

Keywords: Regional Development Agency (RDA), Financial

¹ Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, fatihcelik66@myynet.com.

Assistance Program (MDP), Impact Analysis, Izmir Development Agency (IZKA), Cukurova Development Agency (CKA).

1. Giriş

Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA), yerel² kalkınmayı hızlandırmak için kurulan bir örgüttür. BKA'ların ilk örneği, 1933 yılında ABD'de kurulan Tennessee Vadisi Yönetimi'dir (TVA). Avrupa'da, 1950'lerden; Türkiye'de³ ise, 2006 yılından itibaren kurulmaya başlanmıştır.

Devlet, piyasa aksaklıklarını gidermek için çeşitli araçlarla ekonomiye müdahale eder. Bu araçlardan biri, kamu kurumu niteliğinde olan BKA'lardır. BKA'lar, Mali Destek Programları (MDP) aracılığıyla yerel kalkınmaya yönelik faaliyetleri desteklemektedir.

Çalışmanın amacı, kamu kaynakları ile finanse edilen MDP'lerin; dolayısıyla BKA'ların etkinliğini sorgulamaktır. Konu, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği ile ele alınmıştır. Konuya ilişkin yazılı materyallerin incelenmesi olan doküman analizi, beş aşamada yapılabilir. Bunlar, dokümanlara ulaşma, orjinelliğini kontrol etme, dokümanları anlama, verileri analiz etme ve kullanma (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 217-218, 223).

Çalışma, Türkiye'deki BKA'lardan İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) ve Çukurova Kalkınma Ajansı'nın (ÇKA) etki analizlerinin⁴ ortaya konmasıyla sınırlandırılmıştır. Analiz konusu olarak İZKA'nın ve ÇKA'nın seçilmesinin başlıca nedenleri şunlardır:

- İZKA ve ÇKA, Türkiye'de pilot uygulama kapsamında kurulan ilk BKA'lardır.
- İZKA ve ÇKA, MDP'lerinin etki analizini yapan ilk BKA'lardır.
- Literatürde daha ziyade İZKA'nın ve ÇKA'nın etki analizleri yapılmıştır.

² Çalışmada, yerel ve bölgesel kavramları aynı anlamda kullanılmıştır.

³ Türkiye'de ajanslar, dünyada yaygın olan Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA) yerine, bölge kelimesi çıkarılarak Kalkınma Ajansı (KA) şeklinde adlandırılmıştır. Bunun başlıca nedeni, bölge kelimesinin, bölge yönetiminden başlayarak eyalet sistemine doğru bir yönetim şeklini getireceği endişesidir. Çalışmada, BKA kavramı kullanılmıştır.

⁴ Devlet Denetleme Kurulu (DDK, 2014: 787), Türkiye'deki 26 tane BKA'dan yalnızca ikisinin (İZKA ve ÇKA) etki analizi yaptığını; bu analizlerin de yeterli olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca diğer ajansların etki analizi yapmamasını da eleştirmiştir. Ancak bu durum daha sonra değişmiştir. Kalkınma Bakanlığı'nın raporlarına göre, özellikle 2010 yılından itibaren 21 ajans etki analizi yapmıştır (KB, 2016: 259; KB, 2017: 163-168).

Araştırmanın sınırlılığı ise, ajanslara ilişkin istatistik verilerin kısıtlı olmasıdır. Bu sınırlılık, ajanslara ilişkin dokümanlardan ve bilimsel araştırmalardan derlenebilen verilerle aşılmaya çalışılmıştır.

Çalışma, iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde BKA'lara, MDP'lere ve etki analizine ilişkin kavramsal çerçeve sunulmuştur. İkinci bölümde ise, İZKA ve ÇKA kısaca ele alınarak; bunlara ilişkin literatür özeti ve etki analizleri ortaya konmuştur.

2. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde, BKA'lar, MDP'ler ve etki analizi kısaca ele alınmıştır.

2.1. Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA)

BKA'lar, yerel kalkınmanın bir katalizörü ve destekleyicisi olarak aktörler arasında işbirliğini geliştirmek, içsel ve dışsal kaynaklara dayalı bölgesel kalkınmayı hızlandırmak üzere kurulan örgütlerdir. İlk örneği, 1933 yılında ABD'de kurulan Tennessee Vadisi Yönetimi'dir (TVA).

BKA'ların amacı, ekonomik, çevresel ve sosyal olmak üzere üç grupta ele alınabilir. Başka bir ifadeyle bölgenin kalkınmasını sağlamak, çekiciliğini artırmak, sosyo-kültürel değerlerini korumak ve geliştirmektir (EURADA, 1999: 25).

Yönetim bakımından ikili bir yapıya sahiptir. Birincisi, Genel Kurul ve Yönetim Kurulu gibi birimlerdir. İkincisi ise, çalışma grupları veya komitelerdir (EURADA, 1999: 34-35).

Finansmanı, kamu kaynakları, özel fonlar ve hizmet gelirleri ile sağlanmıştır. Bunlar, ulusal ve bölgesel aktörlerin aktardığı ödenekler, küresel kurumlardan sağlanan fonlar ve sunulan hizmetlerden elde edilen gelirlerdir (EURADA, 1999: 52).

Başlıca faaliyetleri, bölgesel kalkınma stratejilerini hazırlamak, yerel aktörler arasında işbirliğini geliştirmek ve kalkınma fonlarını yönetmektir (Mountford, 2009: 11).

2.2. Mali Destek Programı (MDP)

BKA'lar, ulusal ve bölgesel planlar doğrultusunda yerel aktörlerin kalkınmaya yönelik faaliyetlerini desteklemektedir. Bu destekler, mali ve teknik destek olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Mali destekler, doğrudan finansman desteği, doğrudan faaliyet desteği, güdümlü proje desteği ile faiz ve faizsiz kredi desteğini içermektedir. Teknik destekler ise, eğitim ve danışmanlık gibi desteklerden oluşmaktadır. Hibe niteliğinde olan bu destekler, MDP'ler aracılığıyla verilmektedir. MDP'lerin finansmanının önemli bir kısmı, merkezi bütçeden karşılanmaktadır. Dolayısıyla MDP'lerin etkinliği sorgulanmaktadır.

2.3. Etki Analizi

Etki analizi, devam eden veya tamamlanmış bir projenin, programın veya politikanın, tasarımının, uygulamasının ve sonuçlarının sistematik ve objektif bir şekilde ele alınmasıdır. MDP'lerin bölgesel kalkınmaya katkısını belirlemek için etki analizi⁵ yapılmaktadır. Bu amaçla geliştirilen yöntemlerden biri, etki değerlendirmesidir. OECD'ye göre etki, "bir kalkınma müdahalesi sonucu ortaya çıkan ekonomik, sosyal, kurumsal, çevresel ve teknolojik değişiklikler"dir. Dünya Bankası'na göre ise etki değerlendirmesi, "bireylerin refah seviyesinde meydana gelen ve müdahaleye atfedilen değişiklikler"dir. Değerlendirmenin amacı, müdahale öncesi ve sonrası durumu ortaya koyarak, müdahalenin etkisini; dolayısıyla başarısını belirlemektir (Ersayın, 2012: 11, 14-15, 48; Meydan, 2014: 11).

Değerlendirme, başlıca beş kritere göre yapılır (OECD, 1991: 5). Bunlar, ilgililik, etkililik, etkinlik, etki, toplam fayda ve sürdürülebilirlik. İlgililik, müdahalenin sosyo-ekonomik amaçlar ile ulusal veya bölgesel planlara uygunluğunu belirler. Etkililik, müdahale ile hedeflere ulaşma derecesini ifade eder. Etkinlik, mevcut girdiler ile maksimum çıktı veya çıktılarının minimum girdiyle elde edilmesidir. Etki kriteri ile müdahalenin ekonomik, sosyal ve çevresel bakımından uzun vadeli sonuçları; toplam fayda ve sürdürülebilirlik kriteri ile de müdahale sonucu elde edilen faydanın sürdürülebilirliği değerlendirilir (Meydan, 2014: 18).

Etki analizi, şu yönlerden önemli olabilir:

- Kamu kaynakları ile finanse edilen MDP'lerin; dolayısıyla BKA'ların etkinlik düzeyi belirlenir.
- Karar verme süreçlerine daha iyi girdi (veri) temin edilerek; MDP'nin, bölgesel kalkınmaya nispeten daha çok katkıda bulunabilecek alanlara ve yararlanıcılara yönlendirilmesi sağlanır.

Etki analizinin kavramsal çerçevesi, Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Etki Analizinin Kavramsal Çerçevesi

Araştırma Yöntemi	Müdahale öncesi ve müdahale sonrası durum
Değerlendirme Türü	Etki analizi (MDP'lerin bölgesel kalkınmaya etkisi)

⁵ Değerlendirme, ajansın ilgili birimi veya bağımsız kuruluşlar tarafından yapılmaktadır (OECD, 2010: 19, 28, 33).

Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın Etki Analizi: İZKA ve ÇKA Örnekleri

Veri Toplama Yöntemi	Anket ve mülakat
Uygulama Alanı	BKA'ların desteklediği projeler
Değerlendirilecek Unsurlar	Projelerin çıktıları (sonuçları)
Çıktı Göstergeleri	Ürün, süreç, pazarlama ve örgütsel yenilikler; Ar-Ge, üretim, istihdam ve ihracat
Örneklem Çerçevesi	MDP'lerle desteklenen işletmeler (yararlanıcılar)
Değerlendirme Zamanı	Projelerin uygulanmasından sonra
Değerlendirme Yaklaşımı	Mikro yaklaşım (MDP'nin işletme düzeyinde etkisi)

Kaynak: Ersayın, 2012:84; Meydan, 2014:121'den yararlanılarak geliştirilmiştir.

Tablo 1'e göre etki analizi, mali destek (müdahale) öncesinde ve sonrasında işletmenin/bölgenin bazı sosyo-ekonomik göstergelerindeki değişimi belirlemek için yapılan bir değerlendirmedir. MDP ile desteklenen projelerin uygulanmasından sonra yapılır. Analizde kullanılan veriler, genellikle anket (nicel) ve mülakat (nitel) teknikleri ile sağlanır. Dolayısıyla etki analizinin, nicel ve nitel araştırma yöntemlerinden oluşan karma yöntem araştırması ile yapıldığı söylenebilir. Bu analiz, bir mikro yaklaşım olarak da kabul edilebilir.

BKA'ların etki analizi konusunda İngiltere önemli bir deneyime⁶ sahiptir. İngiltere'de, BKA'ların performansını ölçmek üzere zaman içinde dört tane yaklaşım geliştirilmiştir. Bunlar, geçici uygulama, üç katmanlı yaklaşım, görevlendirme çerçevesi ve sonuç odaklı ölçüm (OECD, 2009: 146-152). Geçici Uygulama (2001) yaklaşımında, BKA'lara ve bölgeye ilişkin performans göstergeleri belirlenmiştir. Üç Katmanlı Yaklaşım (2002), BKA'ların bölgesel kalkınmaya etkisi ile kısa vadeli hedeflerine ulaşma düzeyini ölçmek için geliştirilmiştir. Görevlendirme Çerçevesi'nde (2005) BKA'lar,

⁶ İngiltere'de BKA'lar 1999 yılında kurulmuş; 2012 yılında da kaldırılmıştır. Bölgesel kalkınmada "BKA modeli"nde önemli bir deneyime sahip olan İngiltere, adeta bir "laboratuvar" konumundadır (Çelik, 2017: 146). İngiltere'de BKA'ların etkinliğine ilişkin ilk tartışmalar, kimi ajansların önemli ölçüde bütçe açığı vermesi üzerine başlamıştır. Kamu kaynaklarını kullanan ajansların, bir özel işletme gibi iflası söz konusu olamayacağına göre mali başarısızlık durumunda ne tür yaptırımlarla karşılaşacakları tartışılmıştır (Karasu, 2009b: 31-33).

Bölgesel Ekonomik Stratejiler (RES) ve üç yıllık Kurumsal Planlar'da (CP) belirlediği nicel hedeflere ulaşma düzeyini, altı aylık raporlarla parlamentoya bildirmişler. Sonuç Odaklı Ölçüm'de (2008-2011) ise, CP'deki hedeflere ulaşma düzeyi, verimlilik, istihdam, yenilik gibi göstergelerle değerlendirilmiştir.

İngiltere'de merkezi yönetim, BKA'lar için 2005 yılında Etki Değerlendirmesi Çerçevesi'ni (IEF) geliştirmiştir. Etki analizi yapımları için 2007 yılında atanan danışmanlar, BKA'ların desteklediği projelerin yaklaşık % 40'ının IEF ile uyumlu olduğunu tespit etmişler. BKA'ların sıkı denetimi ile bu oran, 2008 yılında % 70'e yükselmiştir (NAO, 2010: 24). Etki analizlerinde, iki değişken öne çıkmıştır. Bunlar, istihdam ve Gayrisafi Katma Değer (GVA). 2008 yılında yapılan etki analizinde, BKA'ların 2002-2007 döneminde net 178 bin istihdam yarattığı belirlenmiştir (NAO, 2010: 5, 23-24, 31). Danışmanlar da bu dönemde BKA'ların yaptığı 5,2 milyar £'lık harcamanın, yıllık doğrudan 8,1 milyar £ GVA yarattığını tespit etmişler. PWC⁷ (2009) ise, BKA'ların bölgeye yaptığı kişi başına 1 £'lık yatırımın, geliri (GVA) 4,50 £ artırdığını belirlemiştir (Mulligan: 8; Bailey ve De Propriis, 2012: 4).

İngiltere'de Sayıştay da 2005 yılından itibaren BKA'ların bağımsız performans değerlendirmesini (IPA) yapmıştır. IPA'nın amacı, BKA'ların bölgesel kalkınmadaki rollerini, başarı düzeylerini ve aksayan yönlerini belirlemektir. BKA'ların amaç, faaliyet ve başarı göstergelerine göre yapılan IPA'da, mülakat, toplantı ve etkinlik değerlendirme araştırma teknikleri uygulanmıştır (Bailey ve De Propriis, 2012: 4). Sayıştay (2010), BKA'ların her 1 £ yatırımının bölgede 4-15 £ arasında değer yarattığını tespit etmiştir (Bentley et al., 2010: 15).

Karasu (2009a) ise, İngiltere'de BKA'ların 10 yıllık performanslarını gözlemleyerek, bölgeler arası gelişmişlik farkını azaltma, istihdam veya yerel kalkınmaya etkileri bakımından hedeflerin gerisinde olduğunun resmi raporlarda da ortaya konduğu sonucuna ulaşmıştır. İngiltere'de kimi aktörler⁸ de BKA'ların etkinlik bakımından başarısız olduğunu iddia ederek, kapatılmaları için baskı yapılmıştır (Akpınar, 2017: 300-301).

⁷ PWC (Price Waterhouse Coopers), denetim ve danışmanlık gibi alanlarda 158 ülkede faaliyet gösteren firmadır.

⁸ Örneğin Vergi Mükellefi İttifakı (Tax Payer Alliance) adlı sivil toplum kuruluşu, BKA'ların bölgesel kalkınmada başarısız olduğunu ileri sürerek, kapatılmaları için lobi yapmıştır (Akpınar, 2017: 300).

Karasu (2015: 290-291) da Türkiye'de BKA'ların 2012 yılı gider bütçesi gerçekleşme verilerini analiz ederek, bütçe verimliliğinin çok düşük düzeylerde kaldığını; bunun başlıca nedenlerinden birinin, ajansların asli fonksiyonlarına (proje/faaliyet desteği, mali yardım) ayırdığı kaynağın yalnızca % 10-30'unu (bazı ajanslarda bu oran daha düşük) kullanmaları olduğunu tespit etmiştir. İngiltere'de ve Türkiye'deki BKA'ların performanslarının düşük olduğu düşüncesinden hareketle; sorununun, BKA modelinin iyi uygulanamamasından kaynaklanmadığını, aksine modelin kendisi olduğunu iddia etmiştir (Karasu, 2015: 294-295).

Literatürde etki analizi çalışmaları ile öne çıkan H. Lenihan da araştırmalarını İrlanda'daki ajanslar üzerine yapmıştır. İrlanda'daki dört ajans, 1980-2003 döneminde yaklaşık 5,5 milyar € hibe vermiştir (Lenihan et al., 2005: 70-71). Bu ajanslardan biri, ülkenin tek BKA'sı olan Shannon Kalkınma Ajansı'dır (SD).

Lenihan (1999), İrlanda'da Shannon Kalkınma Ajansı tarafından yerli firmalara (% 91'i KOBİ) verilen hibelerin etkisini değerlendirmiştir. Bu amaçla ajanstan 1995 yılında hibe alan 77 firmanın yöneticileri ile mülakatlar yapmıştır. Dara kaybı (deadweight⁹) ve de-plasman (displacement¹⁰) unsurları ile yapılan analiz sonucunda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Firmaların % 53'ü "saf" dara kaybını; % 10,4'ü ise "sıfır" dara kaybını belirtmiştir.
- Kısmi dara kaybı ile genel dara kaybı oranı, % 78,4'e yükselmiştir.
- De-plasman oranı, % 4,2 olarak tahmin edilmiştir.

Lenihan (2001), Shannon Kalkınma Ajansı'ndan hibe desteği alan yabancı uyruklu firmaların dara kaybı oranını da % 71,3 olarak tespit etmiştir (Lenihan, 2003: 43).

Lenihan daha sonraki çalışmasında (2004), hibe desteğinin değerlendirilmesinde yalnızca dara kaybını ve de-plasmanı tahmin etmenin yeterli olmadığını iddia etmiştir. Shannon Kalkınma Ajansı'ndan hibe alan firmaların dara kaybını değerlendirmek için yeni bir metodolojik yaklaşım uygulamıştır. Analizle hibe türünün, firma büyüklüğünün, yatırım değerlendirmesinin hibeye dahil olup

⁹ Müdahalenin olmadığı durumda da gerçekleşeceği öngörülen değişiklikler, müdahaleden kaynaklanmış kabul edilmemekte ve dara kaybı (deadweight) olarak adlandırılmaktadır (Ersayın, 2012: 12).

¹⁰ De-plasman, müdahalenin sonuçlarının, başka bir yerdeki sonuçları azaltma derecesidir. Müdahalenin toplam etkisi hesaplanırken böyle bir etkiye neden olan sonuçlar toplama eklenmemelidir (Ersayın, 2012: 24-25).

olmadığının ve firmanın ilk kez mi yoksa yeniden mi hibe aldığına darada kaybını önemli ölçüde etkilediğini belirlemiştir.

Lenihan ve Hart (2006) ise, Shannon Kalkınma Ajansı'nın desteklediği firmaların menşinin (yerli-yabancı) darada kaybı ve deplasman üzerindeki etkisini sorgulamışlar. Analizle darada kaybında mülkiyetin önemli olmadığını; ancak yabancı firmaların ihracat eğiliminin daha yüksek olması nedeniyle yerli firmaların deplasman oranının, düşük düzeyde de olsa nispeten daha yüksek olduğunu tespit etmişler.

3. Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Ajansları

Türkiye'de bölgesel politikalar, iki nedenle değişmiştir (TÜSİAD, 2008: 14; Arslan, 2010: 87-88). Birincisi, bölgesel kalkınma politikalarının başarısız olmasıdır. Türkiye'de, "doğu-batı ekseninde" bölgeler arasında gelişmişlik farkı vardır. Merkezi yönetim, bu farkı azaltmak için 1960'lardan itibaren Beş Yıllık Kalkınma Planları, Kalkınmada Öncelikle Yörelere, teşvik sistemi gibi yaklaşımlar uygulamış; ancak başarılı olamamıştır.

İkincisi ise, Türkiye'nin AB'ye¹¹ üyelik sürecidir. Helsinki Zirvesi'nde (1999) AB'ye aday ülke statüsü verilen Türkiye'de, bölgesel politika alanında yasal ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede 5449 sayılı kanuna (2006) göre, 26 tane BKA kurulmuştur. Türkiye'de ilk BKA'lar, 2006 yılında pilot olarak kurulan İZKA ve ÇKA'dır.

BKA'ların temel amacı, yerel kalkınmayı hızlandırmaktır. Görevlerinden biri, bölge planlarında yer alan faaliyetleri ve projeleri desteklemektir.

Başlıca gelirleri, kamu ve özel kaynaklar ile fonlardır. Kamu kaynakları, merkezi ve yerel yönetimlerin transfer ettiği ödeneklerdir. Özel kaynaklar ise, bölgedeki sanayi ve ticaret odalarının aktardığı paylardır. AB ve küresel kurumlardan da fon sağlamaktadır.

Başlıca giderleri, projelere verilen mali desteklerdir. BKA'lar, 2008-2016 döneminde yerel aktörlerin yaklaşık 16 bin projesine 2016 yılı fiyatlarıyla yaklaşık 3,8 milyar TL destek vermiştir. Yararlanıcıların eş finansmanı ile bölge ekonomilerinde yaklaşık 6,6 milyar TL tutarında bir kaynağı harekete geçirmişler (KB, 2017: iii-iv). 5449 sayılı kanuna göre BKA'lar, faaliyetlerinden ve verdikleri desteklerin sonuçlarından sorumludur.

¹¹ BKA'ların dış kökenli ve AB'nin bir dayatma projesi olduğu, İngiltere'de de dile getirilmiştir (Karasu, 2009a: 33).

3.1. İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA)

İzmir, coğrafi olarak Türkiye'nin batısında, Ege Bölgesi'ndedir. Yaklaşık 4 milyon nüfusa sahip olup; bölgenin en büyük ve en gelişmiş kentidir. Sosyo-ekonomik gelişmişlikte İstanbul'un ve Ankara'nın ardından 3. sırada yer almıştır (İZKA, 2010: 20-23).

İzmir Ticaret Odası, Türkiye'nin ilk kalkınma ajansı olan Ege Bölgesi Kalkınma Ajansı'nı (EBKA, 1993) kurmuştur. İzmir'de, işletmelerin Ar-Ge desteklerinden faydalanma oranının düşük olduğu; dolayısıyla bir "rehber"e (BKA) ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir (İZKA, 2010: 21; İZKA, 2012a: 32, 50). Bunun üzerine EBKA deneyiminin de etkisiyle İzmir'in kalkınmasını hızlandırmak için 2006 yılında İZKA kurulmuştur.

İZKA, İzmir'in kalkınmasına yönelik çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Bunlar, planlama ve yenilikçilik faaliyetleri¹² şeklinde iki grupta ele alınabilir (Çelik, 2015: 119). Planlama faaliyetleri çerçevesinde orta ve uzun vadeli planlar hazırlamıştır. Bunlar, 2009-2013 Bölge Planı, 2010-2013 Bölge Planı ve 2014-2023 Bölge Planı. Planlarda, İzmir'in kalkınma eksenlerini, hedeflerini ve önceliklerini belirlemiştir (İZKA, 2012b: 30).

Yenilikçilik faaliyetleri kapsamında kümelenme yaklaşımını benimsemiş; kümelenme stratejisi (2009) ve yenilik stratejisi (2012) geliştirmiştir. BKA'lar arasında ilk olan bu stratejilerin temel amacı, Yenilikçi İzmir vizyonunu gerçekleştirmektir (İZKA, 2012b: 30).

Yerel aktörlerin ulusal ve küresel düzeyde işbirliğini geliştirmek için ECA, TCI Network, EU DRIVERS, ESMU, INSME, EURADA gibi küresel ağlara üye olmuştur (İZKA, 2012b: 33, 35). Ayrıca Ege Üniversitesi ile işbirliğinde İzmir Kümelenme ve Yenilik Portalı'nı (www.izmirkumelenme.org) kurmuştur.

3.2. Çukurova Kalkınma Ajansı (ÇKA)

Çukurova bölgesi, Türkiye'nin güneyinde yer almaktadır. 3,8 milyon nüfusa (Adana, 2,1; Mersin, 1,7) sahiptir. Bölgenin kentleri olan Adana ve Mersin, illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında 8. ve 17. sırada yer almıştır (ÇKA (1): 144-147; ÇKA (2): 4). Bölgede tarım, lojistik ve enerji sektörleri öne çıkmıştır (ÇKA,

¹² Yenilikçilik faaliyetleri, bölgenin yenilik yapma kapasitesini artırmaya yönelik çalışmalardır. Yenilik yapma kapasitesi, şu unsurlarla yakından ilişkilidir: Yerel aktörlerin yenilik konusunda farkındalık düzeyi ve işbirliği yapma imkanı, yenilikçi girişimcilerin desteklenmesi ve Ar-Ge altyapısı. BKA'lar, bu unsurları geliştirmek için kümelenme, yenilik ve ağ şeklinde yenilikçilik faaliyetlerinde bulunur (Çelik, 2015: 4).

2013: 86, 106).

Mersin Ticaret ve Sanayi Odası, bölgenin kalkınmasını hızlandırmak için Mersin Kalkınma Ajansı'nı (MEKA, 2002) kurmuştur. Bu deneyim temelinde de 2006 yılında ÇKA kurulmuştur. ÇKA, bölgenin kalkınmasına yönelik planlama ve yenilikçilik faaliyetlerinde bulunmuştur (Çelik, 2015: 153-154).

Planlama faaliyetleri ile bölgenin potansiyelini ve gelişme eksenlerini belirlemek için üç tane plan hazırlamıştır. Bunlar, 2007-2008 Strateji Belgesi, 2010-2013 Çukurova Bölge Planı ve 2014-2023 Çukurova Bölge Planı.

Yenilikçilik faaliyetleri kapsamında kümelenme yaklaşımını benimsemiş; tarım, turizm ve lojistik sektörlerinde platformlar ("küme"ler) kurmuş; yerel aktörler tarafından geliştirilen Bölgesel Yenilik Stratejisi'nin (RIS-Mersin, 2005) uygulanmasına katkıda bulunmuştur. Sağlık ve enerji sektörlerinde de kümelenme girişimlerini desteklemiştir.

3.3. İZKA'ya ve ÇKA'ya İlişkin Literatür Özeti

İZKA ve ÇKA, Türkçe literatürde çok sayıda bilimsel araştırmaya konu olmuştur. Bu çalışmalar, konularına göre, planlama ve kümelenme faaliyetleri ile etki analizi şeklinde tasnif edilerek, Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: İZKA'ya ve ÇKA'ya İlişkin Literatür Özeti

Konu	Yazarı	Amacı	Yöntemi*	Sonucu
Planlama Faaliyetleri	Aydoğdu (2010)	2009-2013 Bölgesel Gelişme Planı'nı incelemektir.	Anket	Planlama faaliyetlerinin etkinliği, yerel aktörlerin katılımı ile artacaktır.
	Akpınar (2010)	2010-2013 Bölge Planı'nı incelemektir.	Doküman Analizi	Plan, yerel aktörlerin katılımı ile hazırlanmıştır.
	Burak (2011)	2010-2013 Bölge Planı'nı incelemektir.	Doküman Analizi	BKA'lar, "veri toplayan bir aktör"dür.
	Eldeniz (2011)	İZKA'nın 2010-2013 Bölge Planı'nı incelemektir.	Mülakat, Doküman Analizi	İZKA, planın koordinatörü, destekleyicisi ve katalizörüdür.
en me Eral	Özdemir ve İneler	İZKA'nın kümelenme	Doküman Analizi	İZKA'nın kümelenme

Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın Etki Analizi: İZKA ve ÇKA Örnekleri

	(2009)	faaliyetlerini incelemektir.		faaliyetleri, örnek alınabilir.
	Haşar ve İneler (2011)	İZKA'nın kümelenme faaliyetlerini incelemektir.	Doküman Analizi	İZKA'nın kümelenme faaliyetleri, örnek alınabilir.
	Günaydın (2013a)	İZKA'nın kümelenme faaliyetlerini incelemektir.	Doküman Analizi	İZKA'nın kümelenme faaliyetleri, örnek alınabilir.
Etki Analizi	İZKA (2011)	MDP'lerin etkinliğini analiz etmektedir.	Anket	MDP'ler, istihdam ve ciro artışına yol açmıştır.
	ÇKA (2011)	MDP'lerin etkinliğini analiz etmektedir.	Anket	MDP'ler, üretim, ciro ve ihracat artışı sağlamıştır.
	İçen (2012)	İZKA'nın kalkınmaya katkısını tespit etmektedir.	Anket	İZKA, MDP ile kırsal kalkınmayı sağlamaktadır.
	Ersayın (2012)	MDP'lerin katkısını belirlemektir.	Anket	MDP'lerin % 50'sinin, kalkınmaya etkisi yoktur.
	Günaydın (2013b)	MDP'lerin kalkınmaya etkisini belirlemektir.	Doküman Analizi	İzmir'in eğitim ve istihdam düzeyi artmıştır.
	Şimşek (2013)	MDP'lerin etkinliğini ölçmektedir.	Veri Zarflama Analizi	İZKA, etkinlik skorunda 3. sırada yer almıştır.
	Meydan (2014)	MDP'lerin etki analizini yapmaktadır.	Anket	MDP, ciro ve istihdam artışına yol açmıştır.
	Çelik (2015)	MDP'lerin etki analizini yapmaktadır.	Anket, Mülakat	MDP'ler, üretim, istihdam ve ihracat miktarını artırmıştır.

* Bazı çalışmalarda, yöntem belirtilmemiş olup; bu, yazar tarafından tespit edilmiştir.

Kaynak: Yazar tarafından geliştirilmiştir.

Tablo 2'ye göre, Aydoğdu (2010), Akpınar (2010), Burak (2011) ve Eldeniz (2011), İZKA'nın planlama faaliyetlerini analiz etmişler. Aydoğdu (2010), 2009-2013 Bölgesel Gelişme Planı'nı toplumsal sermaye temelinde incelemiştir. Sosyal Kalkınma MDP (2008) ile desteklenen Tütün Teknolojisi Mühendislerinin Sektörel Uyum Projesi'ni örnek almıştır. Tütün eksperlerinin toplumsal sermayeden faydalanma düzeyini, anket tekniği ile belirlemiştir.

Akpınar (2010), 2010-2013 Bölge Planı'nı doküman analizi tekniği ile bölgesel planlama yaklaşımına dayalı olarak incelemiştir. Planın hazırlık sürecinde 3 bin kişi ile görüşülmesinin, planın meşruiyetini ve sahiplenme düzeyini artırdığını belirtmiştir. Analizle bölge planlarının, katılımcı demokrasinin de gelişmesine katkıda bulunacağı sonucuna ulaşmıştır.

Burak (2011), 2010-2013 Bölge Planı'nı doküman analizi tekniği ile incelemiştir. Planın, "zaman ve mekan boyutu" dikkate alınmadan, kısa vadeli olarak hazırlandığını belirtmiştir. Analiz sonucunda planı, bir tür "yatırım teşvik rehberi" olarak nitelendirerek; BKA'ların, planlama sürecinde yalnızca veri toplayan bir aktör olduğuna kanaat getirmiştir.

Eldeniz (2011), İZKA'nın kurumsal performansını 2010-2013 İzmir Bölge Planı'na göre, mülakat ve doküman analizi teknikleri ile ölçmüştür. İZKA'nın planı, yerel aktörlerle birlikte hazırladığını; planın uygulayıcısı değil, koordinatörü, destekleyicisi ve katalizörü olduğunu tespit etmiştir.

Özdemir ve İneler (2009), Haşar ve İneler (2011) ile Günaydın (2013a) ise, İZKA'nın kümelenme faaliyetlerini incelemişler. İZKA'nın, İzmir'in öncü ve gelişen sektörlerinde kümelerin kurulmasına ve gelişmesine yönelik girişimlerini ortaya koyarak; bu faaliyetlerin, Türkiye'deki BKA'lara örnek olabileceği sonucuna ulaşmışlar.

İZKA (2011), ÇKA (2011), İçen (2012), Ersayın (2012), Günaydın (2013b), Şimşek (2013), Meydan (2014) ve Çelik (2015) ise, MDP'lerin bölgesel kalkınmaya katkısını, etki analizi ile tespit etmişler. İZKA (2011), 2008 yılında gerçekleştirdiği Sosyal Kalkınma MDP'nin ve KOBİ MDP'nin etki analizini anket tekniği ile yapmıştır. KOBİ MDP ile desteklenen işletmelerin istihdam miktarını artırdığını; ayrıca bunlardan % 73'ünün, projelerini ajans desteği olmasa da

uygulayabileceğini belirlemiştir.

ÇKA (2011), 2008 yılında uyguladığı MDP'lerin etki analizini yaptırmıştır. Anket, mülakat ve vaka analizi teknikleri ile yapılan analizde, İktisadi Kalkınma MDP'nin bölgesel kalkınmaya, yenilik, üretim, ciro ve ihracat bakımından katkıda bulunduğu ortaya konmuştur.

İçen (2012), İZKA'nın Tarım ve Kırsal Kalkınma MDP (2009) ile kırsal kalkınmaya katkısını ele almıştır. MDP ile desteklenen işletmelere anket uygulamıştır. Analiz sonucunda İZKA'nın, istihdam, üretim ve ihracat artışı ile kırsal kalkınmaya katkıda bulunduğunu belirlemiştir.

Ersayın (2012), İZKA'nın ve ÇKA'nın KOBİ'lere yönelik MDP'lerinin (2008) "etki"sini, anket tekniği ile incelenmiştir. Desteklenen işletmelerde, istihdam ve üretim artışı olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca işletmelerin % 20'sinin, ajans desteği olmadan da projelerini gerçekleştirebileceğini; desteklerin yaklaşık % 50'sinin, bölgesel kalkınmaya katkısının olmadığını belirlemiştir.

Günaydın (2013b), İZKA'nın Sosyal Kalkınma MDP (2008) ile KOBİ MDP'nin (2008) İzmir'in kalkınmasına katkısını doküman analizi tekniği ile ortaya koymuştur. Analiz sonucunda MDP'lerle desteklenen projelerin, İzmir'in eğitim ve istihdam düzeyini artırdığını tespit etmiştir.

Şimşek (2013), MDP'lerin etkinliğini Veri Zarflama Analizi (VZA) tekniği ile ölçmüştür. 18 tane ajansı karşılaştırmalı olarak analiz ederek, 7 tanesinin etkin olduğunu belirlemiştir. Hesaplanan "etkinlik skoru"na göre İZKA, % 145 oranı ile üçüncü sırada; ÇKA ise, % 95 ile etkinlik skoruna en yakın ajanslar arasında yer almıştır.

Meydan (2014), ÇKA'nın, Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı'nın ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı'nın 2009 yılında uyguladığı MDP'lerin etki değerlendirmesini anket tekniği ile yapmıştır. Anket sonucunda, desteklenen işletmelerde ciro ve istihdam seviyesinin arttığını tespit etmiştir.

Çelik (2015), İZKA'nın Teknolojik Üretim ve Yenilik MDP (2011) ile ÇKA'nın Rekabetçilik ve Yenilik MDP'nin (2012) etki analizini anket ve mülakat teknikleri ile yapmıştır. Analiz sonucunda desteklenen işletmelerde üretim, istihdam ve ihracat artışı olduğunu belirlemiştir.

Bu araştırmada ise İZKA'nın ve ÇKA'nın bölgesel kalkınmaya katkısı; dolayısıyla etkinliği, Tablo 2'de etki analizi kısmında belirtilen çalışmaların bulguları çerçevesinde ortaya konarak, bir değerlendirmesi yapılmıştır.

3.4. İZKA'nın ve ÇKA'nın Etki Analizi

BKA'lar, 5449 sayılı kanuna göre MDP'ler aracılığıyla desteklediği projelerin ve faaliyetlerin en az % 10'unun uygulanma sürecini izleme faaliyetleri kapsamında takip eder. İzleme, bölge düzeyinde BKA'lar; ulusal düzeyde ise Kalkınma Bakanlığı tarafından yapılır.

BKA'lar, desteklenen projelerin üretim, istihdam, yatırım, ihracat gibi yönlerden bölgesel kalkınmaya katkısını belirlemek için etki analizi yapar. En geç iki yılda bir yapılan bu analizin sonuçları, faaliyet raporlarında belirtilir.

Türkiye'de 21 tane BKA'nın etki analizi yaptığı tespit edilmiştir (KB, 2016: 259; KB, 2017: 163-168). İZKA'ya ve ÇKA'ya ilişkin etki analizlerinin bulguları Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3: İZKA'nın ve ÇKA'nın MDP'lerle Desteklediği Projelerin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi (%)

Etkiler		İZKA (2011) (1)	ÇKA (2011) (2)	Çelik (2015) (1-2)	İçen (2012) (1)	Ersayın (2012) (1-2)	Günaydın (2013b) (1)
Yenilikler	Ürün	72	56	50-84	-	-	-
	Süreç	78	64	100-78	-	-	-
	Pazarlama	44	-	25-47	-	-	-
	Örgütsel	36	30	30-75	-	-	-
Sonuçlar	Ar-Ge	61	48	92-81	-	-	-
	İstihdam	14	22	50-66	56	17	11
	Üretim	-*	-	58-53	40	29	35
	İhracat	-	16,5	8-34	36	-	-
Dışlama/Engelleme Etkisi**		73	85	83-37,5	-	51-58	-

*: Bu konu, çalışmada ele alınmamıştır.

** : Dışlama-engelleme etkisi; MDP'nin uygun biçimde hazırlanmaması halinde desteğin, yararlanıcıların yapacağı yatırımların yerini alması ve hatta onları azaltması olarak ifade edilir (ÇKA, 2011:5).

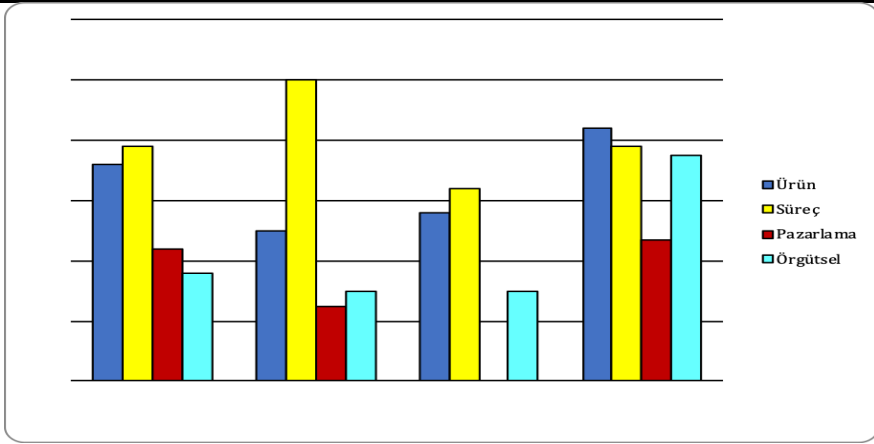
1: İZKA'ya ilişkin etki analizi. 2: ÇKA'ya ilişkin etki analizi.

Kaynak: Yazar tarafından geliştirilmiştir.

Tablo 3'e göre etki analizlerinin bulguları, üç grupta toplanabilir. Birincisi, MDP ile desteklenen projeler kapsamında yapılan yenilikler. İkincisi, proje sonucunda işletmenin Ar-Ge, üretim, istihdam ve ihracat düzeyindeki değişimler. Üçüncüsü ise, projenin ajans desteği olmadan da gerçekleşmesini ifade eden dışlama/engelleme etkisidir.

3.4.1. MDP'ler Aracılığıyla Yapılan Yenilikler

BKA'lar, MDP'ler ile desteklediği projeler aracılığıyla bölgede yeniliklerin yapılmasına katkıda bulunabilir. İZKA'nın ve ÇKA'nın desteklediği projelerde yapılan yeniliklere ilişkin bulgular, Tablo 3'de ve Grafik 1'de sunulmuştur.

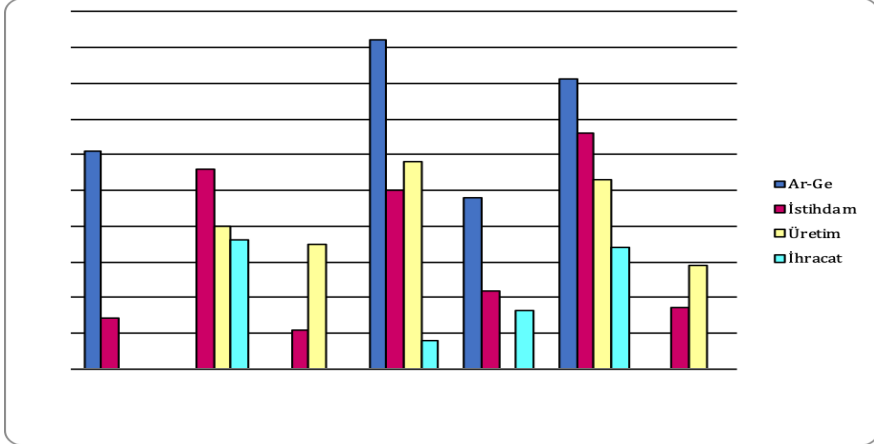

Grafik 1: MDP İle Desteklenen Projelerde Yapılan Yenilikler (%)

Tablo 3'e ve Grafik 1'e göre, İZKA'nın ve ÇKA'nın MDP'lerle desteklediği projelerde ürün, süreç ve pazarlama yeniliği ile örgütsel yenilik yapılmıştır. Bunlar arasında süreç ve ürün yenilikleri öne çıkmıştır.

3.4.2. MDP'ler Aracılığıyla Elde Edilen Çıktılar

BKA'lar, MDP'ler aracılığıyla bölgede Ar-Ge faaliyetleri ile üretim, istihdam ve ihracat miktarında artış sağlayabilir. Bunlara ilişkin bulgular, Tablo 3'de ve Grafik 2'de sunulmuştur.

Grafik 2: MDP İle Desteklenen Projelerin Çıktıları (%)

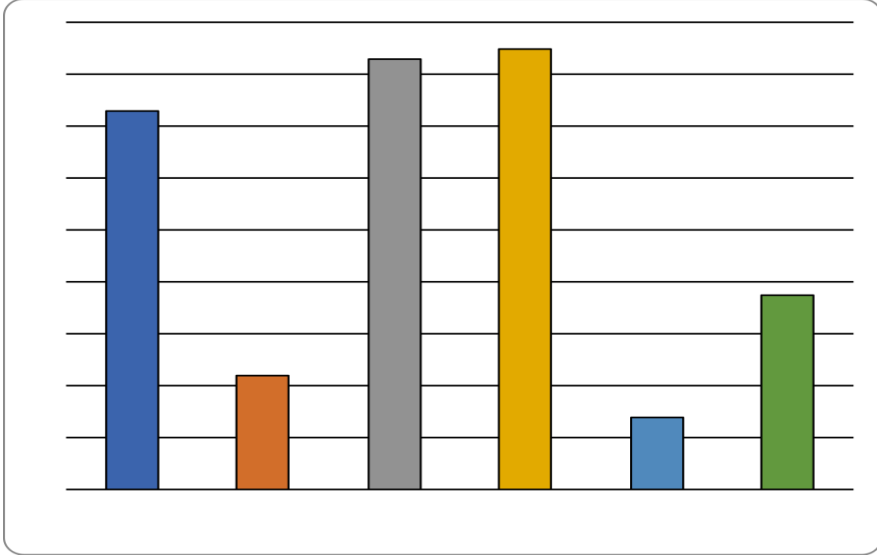
Tablo 3'e ve Grafik 2'ye göre, İZKA'nın ve ÇKA'nın MDP ile desteklediği projeler, bölgede Ar-Ge faaliyeti ile istihdam, üretim ve ihracat düzeyini artırmıştır. Projeler kapsamında daha ziyade Ar-Ge faaliyeti ile istihdam ve üretim miktarında artış sağlanmıştır.

Ar-Ge faaliyetleri, bölgenin yenilik yapma kapasitesini¹³ de geliştirebilir. Ersayın (2012: 98), MDP'nin yerel aktörlerin proje geliştirme kapasitesine etkisini (öğrenme etkisi) belirlemiştir. Anket uyguladığı işletmelerden % 68,8'i, destek ile ilk defa sistematik bir şekilde proje hazırladığını, uyguladığını ve izlediğini; % 61,5'i, proje hazırlama ve uygulama kapasitelerinin arttığını; % 59,4'ü ise, yeni projeler planladığını ifade etmiştir.

Etki analizlerinin bulgularına göre MDP'ler; dolayısıyla BKA'lar, bölgesel kalkınmaya yenilik, Ar-Ge, üretim, istihdam ve ihracat bakımından katkıda ("etki"de) bulunmuştur.

3.4.3. MDP'lerin Dışlama/Engelleme Etkisi

Dışlama-engelleme etkisi, ajans desteği olmadan da projesini uygulayabilecek yararlanıcılara, MDP ile finansman sağlanması şeklinde tanımlanabilir. Bu etki, MDP'nin uygun biçimde hazırlanmaması halinde desteğin, yararlanıcıların yapacağı yatırımların yerini alması; hatta onları azaltmasıdır (ÇKA, 2011: 5). MDP'nin etkinliğini azaltan bu etkiye ilişkin bulgular, Tablo 3'de ve Grafik 3'de sunulmuştur.

Grafik 3: MDP'lerin Dışlama/Engelleme Etkisi (%)

Tablo 3'e ve Grafik 3'e göre, İZKA'nın ve ÇKA'nın MDP'lerinin dışlama/engelleme etkisini, İZKA (2011) % 73; ÇKA (2011) % 85; Ersayın (2012), Çukurova'da % 14 ve İzmir'de % 22; Çelik (2015) ise,

¹³ Yenilik yapma kapasitesi, projenin işletmede/bölgede yeni yenilikçi fikirlerin gelişmesine ve gerçekleşmesine yol açması şeklinde tanımlanabilir.

Çukurova'da % 37,5 ve İzmir'de % 83 oranında tespit etmişler. Bu bulgulardan da anlaşılacağı gibi dışlama/engelleme etkisi, MDP'nin; dolayısıyla İZKA'nın ve ÇKA'nın bölgesel kalkınmaya katkısını azaltıcı yönde gerçekleşmiştir.

4. Sonuç

Büyük Bunalım'dan (1929) sonra Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA'lar) kurulmuştur. BKA'ların başlıca görevi, yerel aktörlerin işbirliğinde bölgesel kalkınmayı hızlandırmaktır.

Türkiye'de, AB'nin de "etki"si ile 2006-2009 döneminde 26 tane BKA kurulmuştur. Bunlardan İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) ve Çukurova Kalkınma Ajansı (ÇKA), 2006 yılında kurulan pilot BKA'lardır. BKA'lar, Mali Destek Programları (MDP'ler) ile yerel aktörlerin bölgesel kalkınmaya yönelik projelerine destek vermişler.

Çalışmada, İZKA'nın ve ÇKA'nın uyguladığı MDP'lerin etkinliği; dolayısıyla bölgesel kalkınmaya katkısı, etki analizlerinin bulgularına göre ortaya konmuştur. Analiz sonucunda yapılan belli başlı tespitler ve getirilen öneriler şunlardır:

Tespitler:

- BKA'lara ve faaliyetlerine ilişkin istatistik veriler kısıtlıdır.
- BKA'ların çoğu etki analizi yapmıştır (Bkz: 4 nolu dipnotu).
- Bilimsel araştırmalarda BKA'lara ilişkin etki analizleri, daha ziyade İZKA ve ÇKA üzerine yoğunlaşmıştır.
- İZKA ve ÇKA, MDP'ler ile bölgesel kalkınmaya ürün ve süreç gibi yenilikler yapılması; Ar-Ge, üretim, istihdam ve ihracat artışı şeklinde katkıda bulunmuşlar.
- MDP'lerin dışlama/engelleme etkisi, ajansların yerel kalkınmaya katkısını azaltmıştır.

Bu tespitlerden hareketle MDP'lerin; dolayısıyla BKA'ların etkinliğini artırmaya yönelik şu öneriler getirilebilir.

Öneriler:

- BKA'lar, faaliyetlerine ilişkin verilerin toplandığı bir veri/bilgi bankası kurmalıdır.
- MDP'ler, engelleme/dışlama etkisi en az düzeyde olacak şekilde hazırlanmalı ve uygulanmalıdır.
- MDP'ler, bölgesel kalkınmaya en çok etkide bulunabilecek alanlara ve yararlanıcılara yönelik olarak hazırlanmalıdır.

KAYNAKLAR

AKPINAR, Rasim (2010), "Türkiye'de Kalkınma Ajanslarının Hazırlanan Bölge Planlarına Dair Bir Kritik: İZKA'nın İzmir Bölge Planı (2010-2013) Örneği", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı 4, ss. 7-18.

AKPINAR, Rasim (2017), "Yerel Yönetişimin Yeni Bir Kurumsal Aracı Olarak Kalkınma Kurulları: İzmir Kalkınma Kurulunda Nitel Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 28, ss. 297-310.

ARSLAN, Erdal (2010), "Kalkınma Ajansları ve Kalkınma Ajanslarının Türkiye Ekonomisine Beklenen Katkıları", *Kamu-İş*, Cilt 11, Sayı 3, ss. 85-108.

AYDOĞDU, Çağkan (2010), *Kalkınma Ajansları ve Toplumsal Sermaye İlişkilerinde Stratejik Yaklaşım*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

BAILEY, David and PROPRIS, Lisa De (2012), Look before you LEP: English Cluster Policy from RDAs to LEPs, 12 p.

BENTLEY, Gill, BAILEY, David and SHUTT, John (2010), From RDAs to LEPs: A New Localism? Case Examples of West Midlands and Yorkshire, Forthcoming in *Local Economy*, 24 p.

BURAK, Mesut B. (2011), *Kalkınma Ajanslarının Bölge Planlama Sürecindeki Yeri, İzmir Kalkınma Ajansı 2010-2013 İzmir Bölge Planı Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

ÇELİK, Fatih (2015), *Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Yeniliklere Katkıları: Teori, Deneyimler ve Türkiye Uygulamalarının Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri.

ÇELİK, Fatih (2017), "Bölgesel Kalkınma Ajansı Deneyimlerinin Karşılaştırmalı Analizi: İngiltere ve Türkiye Örnekleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, ss. 145-171.

ÇKA (Çukurova Kalkınma Ajansı) (1), *Mevcut Durum Analizi*, 439 s.

ÇKA (2), *Ön Bölgesel Gelişme Planı (2007-2008)*, 24 s.

ÇKA (2011), *Mali Destek Programları Değerlendirme Raporu*, 133 s.

ÇKA (2013), *2014-2023 Çukurova Bölge Planı (Taslak)*, 297 s.

DDK (Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu) (2014), *Türkiye'nin Kalkınma Ajansları Uygulamasının Değerlendirilmesi*, 830 s.

Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın Etki Analizi: İZKA ve ÇKA Örnekleri

ELDENİZ, Feyza (2011), *The Assessment of Institutional Performance in Izmir Development Agency*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

ERSAYIN, Zeki (2012), *Kamu Müdahalelerinde Katkısalılığın Değerlendirilmesi: Çukurova ve İzmir Kalkınma Ajansları KOBİ Destekleri Örneği*, Devlet Planlama Teşkilatı, (Yayınlanmış Uzmanlık Tezi), 181 s.

EURADA (1999), *Creation, Development and Management of RDAs. Does it have to be so difficult?*, 169 p.

GÜNAYDIN, Davuthan (2013a), "Bölgesel Kalkınma Sürecinde Kümelenmeler: TR31 İzmir Bölgesi Örneği", *International Anatolia Akademik Online Journal*, Cilt 1, Sayı 2, ss. 11-47.

GÜNAYDIN, Davuthan (2013b), "Türkiye'de Bölgeler Arası Gelişmişlik Farklarının Giderilmesinde Kalkınma Ajanslarının Yeri: İZKA Mali Destek Programları Örneği", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, ss. 73-101.

HAŞAR, Emin Ç. ve İNELER, Filiz M. (2011), "İzmir Kümelenme Stratejisi Deneyimi ve Kümelenmenin Yönetimi", 5. *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu*, Ankara, ss. 253-272.

İÇEN, Ahmet (2012), *Türkiye'deki Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Kırsal Kalkınmadaki Rolü: İzmir Kalkınma Ajansı Örneği*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova.

İZKA (İzmir Kalkınma Ajansı) (2010), *İzmir Bölge Planı 2010-2013*, 161 s.

İZKA (2011), *İZKA Etki Analizi Araştırması*, 117 s.

İZKA (2012a), *İzmir Bölgesel Ar-Ge ve Yenilik Kapasitesi Analizi*, 123 s.

İZKA (2012b), *2011 Faaliyet Raporu*, 114 s.

KARASU, Koray (2009a), "Yerelleşme Söylemi ve Bölge Kalkınma Ajansları", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt 4, Sayı 11, ss. 1-43.

KARASU, Koray (2009b), "Yeni Bir Tür Merkezleşmenin Aracı Olarak Bölge Kalkınma Ajansları", *Memleket Mevzuat*, Cilt 4, Sayı 46, ss. 24-33.

KARASU, Koray (2015), "Kalkınma Ajansları: 'Modelimi Kaybettim. Hükümsüzdür' Ölçek Siyasetinin Yerelliği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 70, Sayı 2, ss. 273-316.

KB (Kalkınma Bakanlığı) (2017), *Kalkınma Ajansları 2016 Yılı Genel Faaliyet Raporu*. Ankara, 174 s.

KB (2016), Kalkınma Ajansları 2015 Yılı Genel Faaliyet Raporu. Ankara, 267 s.

MEYDAN, M. Caner (2014), *Kalkınma Ajansları Desteklerinin Değerlendirilmesi: Karşıt Durum Etki Değerlendirme Örneği*, Kalkınma Bakanlığı, (Yayınlanmış Uzmanlık Tezi), 238 s.

LENIHAN, Helena (1999), "An Evaluation of a Regional Development Agency's Grants in Terms of Deadweight and Displacement", *Environment and Planning C: Government and Policy*, Volume 17, Number 3, pp. 303-318.

LENIHAN, Helena (2003), "Modelling The Factors Associated With Deadweight and Displacement: An Example of Irish Industrial Policy Evaluation", *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, Volume XXXIII, pp. 40-82.

LENIHAN, Helena (2004), "Evaluating Irish Industrial Policy in Terms of Deadweight and Displacement: A Quantitative Methodological Approach", *Applied Economics*, Volume 36, Number 3, pp. 229-252.

LENIHAN Helena and HART, Mark (2006), "Evaluating The Additionality of Public Sector Assistance to Irish Firms: A Question of Ownership?", *Policy Studies*, Volume 27, Number 2, pp. 115-133.

LENIHAN Helena, HART, Mark and ROPER, Stephen (2005), "Developing An Evaluative Framework for Industrial Policy in Ireland: Fulfilling The Audit Trail or An Aid to Policy Development", *Quarterly Economic Commentary*, Summer, pp. 69-85.

MOUNTFORD, Debra (2009), "Organising for Local Development: The Role of Local Development Agencies", working document, CFE/LEED, OECD, 40 p.

MULLIGAN, D. Developments and Challenges of Regional and National Innovation Policies, 11 p.

NAO (National Audit Office). (2010), *Regenerating the English Regions: Regional Development Agencies' Support to Physical Regeneration Projects*, 31 p.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (1991), Principles for Evaluation of Development Assistance, 11 p.

OECD (2009), *Governing Regional Development Policy (The Use of Performance Indicators)*, 193 p.

OECD (2010), *Evaluation in Development Agencies*, Better Aid, OECD Publishing, 143 p.

ÖZDEMİR, Suna Y. ve İNELER, Filiz M. (2009), "Kümelenme, Bölgesel Kalkınma ve Kalkınma Ajansları",

http://www.izmiryenilik.org/phocadownloadpap/kumelenme_izka_bolgebilimi_ozdemir_ineler.pdf, 13 s. (12.07.2013)

ŞİMŞEK, Ahmet (2013), *Kalkınma Ajanslarının Performans Ölçümü*, Kalkınma Bakanlığı, (Yayınlanmış Uzmanlık Tezi), 159 s.

TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) (2008), *Türkiye'de Bölgesel Farklar ve Politikalar*, Yayın No. TÜSİAD-T/2008-09/471, 134 s.

YILDIRIM, Ali ve ŞİMŞEK, Hasan (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 448 s.

5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun.

**FESTİVAL KALİTESİ, ALGILANAN DEĞER, FESTİVAL TATMİNİ VE
FESTİVAL SADAKATI ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN TESPİTİ
ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: ULUSLARARASI MANİSA MESİR
MACUNU FESTİVALİ ÖRNEĞİ**

Eray POLAT¹

ÖZ

Müşteri tatmini ve müşteri sadakatının öncülü konumunda olan algılanan değer, ürünlerin kalitesinden etkilenmektedir. Bu çalışma ile Uluslararası Mesir Macunu Festivali özelinde bahse konu değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koyabilmek ve festival katılımcılarının festival kalitesi, festivalden algıladıkları değer, festivalden tatmin olma düzeyleri ve festivale yönelik sadakat düzeylerini tespit edebilmek amaçlanmaktadır. Bu kapsamda yüz yüze anket yöntemiyle 361 festival katılımcısından veri toplanmıştır. Toplanan veriler yapısal eşitlik modellemesi yöntemiyle analiz edilmiştir. Yapısal eşitlik modeli sonuçları, festival kalitesi alt boyutlarının (bilgilendirme hizmetleri ve festival programı, yiyecek, kolaylaştırıcı hizmetler) algılanan değeri pozitif ve anlamlı şekilde etkilediği ve benzer ilişkinin algılanan değer, festival tatmini, festival sadakati arasında da gerçekleştiğine işaret etmektedir. Ayrıca festival kalitesi ile ilgili memnuniyet düzeyi en fazla yiyecek (mesir macunu) konusunda gerçekleşirken, en az memnuniyet düzeyi ise araç park alanları, umumi tuvaletler, dinlenme ve festival alanlarının yeterliği/büyüklüğü gibi konular ekseninde ele alınan kolaylaştırıcı hizmetler konusunda yaşanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Mesir Macunu Festivali, Festival Kalitesi, Algılanan Değer, Festival Tatmini, Festival Sadakati

**A RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN FESTIVAL
QUALITY, PERCEIVED VALUE, FESTIVAL SATISFACTION AND
FESTIVAL LOYALTY: THE CASE OF MANISA INTERNATIONAL
MESIR PASTE FESTIVAL**

ABSTRACT

An antecedent of customer satisfaction and customer loyalty, perceived value is affected by product quality. The purpose of this study is to investigate the relationships between these variables in the specific context of International Mesir Paste Festival, and to identify festival visitors' perceptions of festival quality, festival value, festival satisfaction and festival loyalty. To that end, data was collected from 361 festival visitors through face to face survey

¹ Gümüşhane Üniversitesi Turizm Fakültesi, Arş. Gör., eraypolat38@gmail.com

method. The collected data were analyzed by structural equation modelling. Findings reveal that festival quality subscales (informing services and festival program, food, facilities) positively and significantly affect perceived value, and similar relationships are also observed between perceived value, festival satisfaction and festival loyalty. The findings also show that visitors' festival quality perceptions are highest with regard to food (Mesir paste) whereas they are least satisfied with facilities, i.e. parking lots, public toilets, the size of the festival and resting areas.

Keywords: International Mesir Paste Festival, Festival Quality, Perceived Value, Festival Satisfaction, Festival Loyalty

Giriş

Türkiye'de turizmin kıyı kesiminde yer alan belli merkezlerde ve yaz aylarında yoğunlaşması önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle kıyı kesimi ile birlikte iç bölgeleri de kapsayarak 12 ay boyunca etkinliğini sürdüreceği bir turizm hareketliliği uzun yıllardır Türkiye'nin öncelikli turizm hedeflerinden biri olagelmıştır. Bu durum, turistik hareketlerin daha geniş bir coğrafyaya yayılması ve çeşitlendirilmesini gündeme getirmekte ve farklı kurum/kuruluşlarca çalışmaların yapılmasına neden olmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde düzenlendiği destinasyona ekonomik, çevresel ve sosyo-kültürel anlamda birçok katkı yapan yerel etkinlikler giderek önem kazanmaktadır. Etkinlik türlerinden birisi olan festivaller de buna paralel olarak son yıllarda oldukça önem kazanmış ve ülkemiz genelinde çok sayıda ve çeşitte festival düzenlenmeye başlanmıştır.

Araştırmaya konu olan Manisa ilinde, UNESCO'nun 'İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası' listesinde bulunan ve 477 yıldır devam eden (Manisa Valiliği, 2017) Uluslararası Manisa Mesir Macunu Festivali düzenlenmektedir. Festival, çevre illerden birçok ziyaretçiyi ile çekmekte ve il merkezinde turistik bir hareketlenme meydana getirmektedir. Bu bakımdan festival, il için önemli bir ekonomik, sosyal ve kültürel aktivite konumundadır. Bu nedenle de festival ile ilgili yapılacak çalışmalarda, ziyaretçi memnuniyetinin çeşitli açılardan ortaya konulması ya da festivalden tatmin olma düzeyinin belirlenmesi gibi konular oldukça önem taşımaktadır. Bu düşünceler ile yola çıkılan çalışmada iki temel amaç bulunmaktadır. İlk olarak Uluslararası Manisa Mesir Macunu Festivali katılımcılarının festival ile ilgili memnuniyet düzeylerini çeşitli açılardan ortaya koymak amaçlanmaktadır. Çalışmanın ikincil amacı ise festival

kalitesi, algılanan değer, müşteri tatmini, müşteri sadakati arasındaki kavramsal ilişkileri ortaya koymaktır.

Bu kapsamda çalışmada öncelikle literatür taraması başlığı altında festival ve festival turizmi kavramlarına değinilerek festival kalitesi, festival değeri, festival tatmini ve festival sadakati kavramları açıklanmış ve bunlar arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Ardından Manisa ilinde yapılan anket uygulamasının bulguları ortaya konularak çeşitli değerlendirmeler yapılmış; son bölümde ise çalışmadan elde edilen sonuçlar ifade edilmiştir.

Literatür Taraması

Festival ve Festival Turizmi

Festivaller, bir yörenin simgesi konumuna gelerek gelenekselleşen, toplumun zihninde yer eden ve belirli bir sürede, belirli bir isimle düzenlenen etkinlikler olarak tanımlanmaktadır (Yıldız ve Polat, 2016: 42). Zamanla gelişimini hızlandıran, gelişmeye devam ettikçe de çeşitli türlere ayrılan “festival” kavramı insanların sosyal hayatlarında yer alan müzik, film, yiyecek, sanat ya da din gibi birçok alanda (Atak, 2009: 39) yapılabilmektedir. Festival kavramının bu derece önem kazanması ‘festival turizmi’ adında bir turizm çeşidini ortaya çıkarmıştır (Quinn, 2006: 288). Festival turizmi ise bir etkinlik veya festival için bölgeye gelen turistleri ifade etmektedir (O’Sullivan ve Jackson, 2002: 325).

Festival turizmi düzenlendiği bölgelere ekonomik, çevresel ve sosyo-kültürel açıdan birçok katkı sağlamaktadır. Ekonomik açıdan; turistlerin yaptıkları harcamalar sonucu yerel işletmelerin gelirlerinde ve yerel idarelerin vergi gelirlerinde görülen artış, yeni iş sahalarının ve işletmelerin açılması ile istihdamda görülen artış, bölgeye artan ilginin yatırımcıları da bölgeye çekmesi gibi katkılar söz konusudur (Thrane, 2002; O’Sullivan ve Jackson, 2002; Felsenstein ve Fleischer, 2003; Herrero vd. 2006; Wood ve Thomas, 2009). Sosyo-kültürel açıdan ise festivaller en önemli katkıyı yerel halkın kendi değerlerine daha sıkı sarılmasını ve böylelikle bu değerlerin sürdürülebilirliğini sağlamakla yapmaktadır (Shyllon, 2007: 335; Yoon vd. 2010: 335). Bunun yanı sıra festivaller tarihi anıt veya alanların gün yüzüne çıkarılması ve korunması yönünde bilinç oluşturmakta (Chen, 2011: 108) ve yerel halk-turist etkileşimini artırmaktadır (Yolal vd. 2015: 258).

Festival Kalitesi

Kalite kavramını, Juran; “kullanıma uygunluk”, Deming; “amaca uygunluk”, Feigenbaum; “en düşük maliyetle müşteri

tatminini sağlamak” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlara bağlı olarak hizmet kalitesi ise; “uzun dönemli bir performans değerlendirmesi sonucu ortaya çıkan bir tutum” şeklinde tanımlanmaktadır (Eleren ve Kılıç, 2007: 241). Festival kalitesinin sağlanması ise şu nedenden dolayı önemli bir konu olarak karşımıza çıkmadır. Festivallerin düzenlendiği bölgeye fayda sağlayabilmesi ve bunu devam ettirebilmesi kuşkusuz ziyaretçilerin bölgeye çekilebilmesi ve onların festivalden memnun bir şekilde ayrılabilmesi ile mümkün olabilecektir (Yoon vd., 2010: 336; İlban vd. 2016: 894). Bu ise ancak festival kalitesinin sağlanması yoluyla mümkün olabilir (Lee vd., 2011: 687).

Festival kalitesi kavramı farklı çalışmalarda farklı boyutlar altında incelenmiştir. Baker ve Crompton (2000) festival kalitesini, festivalin karakteristik özellikleri, özel aktiviteler, bilgilendirme kaynakları ve kolaylaştırıcı hizmetler olmak üzere dört boyutta; Cole ve Illum (2006), performans kalitesi ve deneyim kalitesi olmak üzere ikiye ayırarak incelemiştir. Aynı zamanda yazarlar performans kalitesinin, deneyim kalitesinin öncülü olduğunu da ifade etmektedirler. Lee ve Beeler (2007), hizmet kalitesine ilişkin literatürde yer alan iki önemli ölçümü (onaylamama ölçümleri ve sadece performans ölçümleri) festival kapsamında değerlendirmiştir. "Sadece performans ölçümü"nın yapısal modelde daha iyi sonuç verdiği görülmüştür.

Lee vd. (2007) tarafından gerçekleştirilen farklı bir çalışmada, kalite iki farklı model ile incelenmiştir. Bunlardan birincisi algılanan hizmet kalitesinin festival özelliklerine göre incelenmesidir. Diğerinde ise kalitenin ziyaretçilerin hizmetle ilgili genel tatmini veya hizmetin üstünlüğüne ilişkin yargıları belirlenmiştir. Araştırma sonucunda ilk modelin ziyaretçilerin festivali ziyaret etme niyetlerini daha iyi belirlediği görülmüştür. Cole ve Chancellor (2009), festival kalitesi alt boyutlarını program, sunulan olanaklar ve eğlence kalitesi olarak; Lee vd. (2009) bilgilendirici hizmetler, program, hediyelik eşya, yiyecek, tesislerin uygunluğu olarak; Yoon vd. (2010) ise bilgilendirme hizmetleri, festival programı, hediyelik eşya, kolaylaştırıcı hizmetler ve yiyecek-içecek olarak; Esu (2014), çalışan kalitesi, çevre kalitesi ve ürün kalitesi olarak; Wong vd. (2015) program kalitesi, fiziksel çevre kalitesi, çıktı kalitesi ve etkileşim kalitesi olarak ele almıştır. Bruwer (2013) ise festival kalite algısının üç boyutunu "genel festival özellikleri", "özel etkinlikler-konfor olanakları" ve "eğlendirici özellikler" olarak belirlemiştir.

Görülmektedir ki, festival kalitesi alt boyutları her çalışmada aynı şekilde ele alınmamakta, araştırma yapılan festivalin teması ya da düzenlenen bölgenin kültürel yapısına göre değişebilmektedir. Ancak özellikle son yıllarda yapılan çalışmalarda alt boyut olarak festival programının öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca kimi araştırmalarda festival özellikleri ya da özel etkinlikler adı altında da festival programı ile ilgili ifadelerin yer aldığı tespit edilmiştir. Bunların ayrı ayrı ele alınması ise katılımcıların memnuniyet düzeylerini ayrı ayrı tespit edebilmek ve bunun yanında müşteri tatminini ve sadakatini nasıl etkilediğini belirleyebilmek adına önem taşımaktadır.

Festival Değeri

Zeithaml (1988)'a göre algılanan değer, ürünün faydasının değerlendirilmesine ilişkin tüketicinin genel değerlendirmesidir ve tüketicinin verdiklerine karşılık elde ettiklerine yönelik algılarına dayanmaktadır. Buna göre yazar, müşteri değerine ilişkin 4 tanım öne sürmektedir: (1) değer, düşük fiyattır; (2) değer, üründe olması istenen şeylerdir; (3) değer, ödenen ücret karşılığında edinilen kalitedir; (4) değer, verilenin karşılığında alınandır. Literatürde, festival turizmi özelinde algılanan değeri festival kalitesi alt boyutlarından hangilerinin etkilediği ve bu boyutlardan hangilerinin öne çıktığını tespit etmeye yönelik olarak yapılmış çalışmalar göze çarpmaktadır.

Hsieh (2012) hizmet kalitesinin algılanan değer üzerinde doğrudan ve pozitif etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Benzer şekilde Yang vd. (2011) de algılanan değerın davranışsal niyetler ile pozitif yönlü bir ilişkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Doğrul vd. (2015) festival kalitesi boyutlarından program, alana yönelik imkânlar ve bilgilendirmenin; Yoon vd. (2010) ise program, hediyeleşme, yiyecek ve kolaylaştırıcı hizmetlerin algılanan değer üzerinde olumlu etkisi olduğunu tespit etmiştir. Bu kapsamda ilgili hipotez şu şekilde geliştirilmiştir:

H1: *Festival kalitesi alt boyutları ile algılanan değer arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.*

Festival Tatmini (Memnuniyeti) ve Sadakati

Müşteri memnuniyeti, müşterinin bir ürün veya hizmetten beklediğini elde etmenin verdiği iyi hissetme veya elde edilen hizmetten tatmin olma durumunu ifade eden psikolojik bir

kavramdır (Özer ve Günaydın, 2010: 129). Müşteri sadakati ise içerisinde davranışsal ve tutumsal olmak üzere iki yönü barındıran bir kavramdır. Davranışsal yön, müşterinin, ürünü tekrar satın alma ve zaman içinde de aynı markayı tercih etme davranışı göstermesi; tutumsal yön ise müşterinin, ürünü başkalarına da tavsiye etmesi olarak tanımlanabilir (Özer ve Günaydın, 2010: 131-132).

Hizmet kalitesi, tatmin ve sadakat konularında gerçekleştirilen çalışmalar, hizmetlere ilişkin alan yazında baskın bir yere sahiptir (Cronin vd. 2000). Bu çalışmalarda genel manada hizmet kalitesinin, tatmin ve sadakat üzerinde önemli etkileri olduğu ifade edilmektedir. Bu tespite paralel olarak da festival kalitesinin tatmin ve sadakatin en önemli belirleyicilerinden biri olduğu dile getirilebilir (Huang, 2011: 32). Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, turizm ve pazarlama literatüründe, davranışsal niyetler ve sadakat kavramları birbirlerinin yerine kullanılabilir (Yoon vd. 2010: 337). Bu doğrultuda literatürde sadakat ve davranışsal niyet kavramlarına ait ölçeklerde de benzer ifadelerin yer aldığı görülmektedir.

Yuan ve Jang (2008), katılımcıların olumlu festival kalitesi algılarının memnuniyeti de olumlu yönde etkilediğini dile getirmektedir. Peki, ama ziyaretçi memnuniyetini en çok hangi faktörler etkilemektedir? Yapılan araştırmalarda bu soruya cevap olarak, Baker ve Crompton (2000) festival temasının öne çıktığını tespit etmiş; Özdemir ve Çulha (2009) festival alanının en önde geldiğini ifade etmiştir. Memnuniyetin olumlu olması da tatmini, tatmin ise tekrar ziyaret niyeti ve başkalarına tavsiye etme niyeti gibi davranışsal niyetleri olumlu olarak etkilemektedir (Thrane, 2002; Petrick, 2004; Cole ve Illum, 2006; Yoon vd. 2010; Esu, 2014).

Bruwer (2013), festival kalitesi boyutlarından hangilerinin satın alma davranışının en güçlü belirleyicisi olduğunu araştırmıştır. Buna göre eğlendirici özelliklerin satın alma davranışının en güçlü belirleyicisi olduğu görülmüştür. Lee vd. (2009) festival kalitesi alt boyutları, festival değeri ve festival sadakati arasındaki ilişkileri, festivale ilk defa gelen ve tekrar gelen ziyaretçiler açısından incelemiştir. Buna göre festival programı ve tesislerin uygunluğu tekrar gelen ziyaretçiler için değer öncülüdür. Yiyecek ve hediyelik eşya ile tesislerin uygunluğu ise festivale ilk defa gelen ziyaretçiler için değer öncülü olarak belirlenmiştir. Festivale tekrar gelen ziyaretçilerde değer-sadakat ilişkisinin ilk defa gelenlere göre daha güçlü olduğu görülmüştür.

Bu açıklamalar ışığında araştırmanın ikinci ve üçüncü hipotezleri şu şekilde geliştirilmiştir:

H2: *Algılanan değer ile festival tatmini arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.*

H3: *Festival tatmini ile festival sadakati arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.*

Yöntem

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Literatür incelemesinde bahsedildiği üzere bir ürünün kalitesi, müşterinin algıladığı değeri doğrudan etkilemektedir. Ayrıca algılanan değer, müşteri tatmini ve müşteri sadakati arasında da bir ilişki bulunmaktadır. İşte bu ilişki önemli bir araştırma alanı olarak ifade edilebilir. Ancak literatürde festival katılımcıları üzerine bu değişkenleri ele alan çalışmanın az sayıda olduğu ve bununla birlikte uzun yıllardır devam edegelen Uluslararası Manisa Mesir Macunu Festivali özelinde bir çalışmanın olmadığı göze çarpmaktadır. Bu çalışma ile literatüre bu manada bir katkı yapmak amaçlanmaktadır. Aynı zamanda bu çalışmada festival kalitesi, algılanan değer, müşteri tatmini, müşteri sadakati arasındaki ilişkileri de ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu ise festivale yönelik müşteri sadakati oluşturma sürecinde festival kalitesi boyutlarından başlayarak hangi değişkenin daha önemli olduğunu ortaya koymak açısından önemlidir.

Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket tekniğinden yararlanılmıştır. Katılımcılarla yüz yüze görüşülerek uygulanan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik olarak hazırlanan sorulara yer verilirken; ikinci bölümde araştırmanın bağımlı ve bağımsız değişkenlerini oluşturan dört farklı ölçek bulunmaktadır. Araştırmanın bağımsız değişkeni olan festival kalitesine ilişkin ölçek Özdemir ve Çulha (2009) ile Yoon vd. (2010)'nin kullanmış olduğu ölçekler temel alınarak oluşturulmuştur ve 22 ifadeden oluşmaktadır. Algılanan değer, festival tatmini ve festival sadakati ölçekleri ise Yoon vd. (2010)'nin çalışmasından uyarlanmış olup üçer ifadeden oluşmaktadır. Çalışmada 5'li Likert tipi ölçek kullanılmıştır (5:kesinlikle katılıyorum; 1: kesinlikle katılmıyorum).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, 2017 yılında düzenlenen Manisa Mesir Macunu Festivali'ne katılan ziyaretçiler oluşturmaktadır. Evrenin belirlenmesi için Manisa İl Valiliği ve Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nda festivalin organizasyonu ve düzenlenmesinde sorumluluğu bulunan yetkililer ile görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde yetkililer, festivale katılan ziyaretçi sayısı ile ilgili olarak herhangi istatistiğin tutulmadığını ve net bir rakamın verilemeyeceğini beyan etmiştir. Bu kapsamda sınırsız evren için gerekli örneklem büyüklüğünün 384 olması nedeniyle (Sekeran, 2003: 294); 384 anket toplanması hedeflenmiştir. Böylelikle 25 - 30 Nisan tarihleri arasında 400 anket festival katılımcılarına kolayda örnekleme yöntemine göre dağıtılmış, geçerli 361 anket değerlendirmeye alınmıştır.

Verilerin Analizi

Verilerin çözümlenmesinde ve analizinde SPSS 21.0 ve Lisrel 8.80 istatistik programları kullanılmıştır. İstatistiksel olarak veriler, tanımlayıcı ve çıkarımsal istatistik açısından ele alınmıştır. Bu kapsamda öncelikle demografik değişkenlere ilişkin bulgular, frekans ve yüzde dağılımları verilerek değerlendirilmiştir. Verilerin güvenilirliği Cronbach's Alpha katsayısı hesaplanarak test edilmiştir. Değişkenleri daha sağlıklı bir şekilde belirlemek amacıyla, verilere açıklayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. Verilerin normal dağılıp dağılmadığı Skewness-Kurtosis değerlerine bakılarak test edilmiş, faktör analizi sonucunda ortaya çıkan boyutların demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacı ile bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Araştırmanın hipotezlerini test edebilmek amacıyla, yapısal eşitlik modeli (YEM) uygulanmıştır. YEM, gözlenen değişkenler ile gözlenemeyen (gizil) değişkenler arasındaki ilişkileri tespit etmek amacıyla kullanılan bir istatistik tekniği olup aynı anda birden fazla ve karşılıklı ilişkiyi test edebilmektedir (Hair vd. 1998:584).

Bulgular

Araştırmanın örneklem grubunda yer alan katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin dağılım Tablo 1'de sunulmuştur. Buna göre katılımcılar ağırlıklı olarak kadın (%52,1), 16-25 yaş aralığında (%44,6), bekar (%58,2), ortaöğretim seviyesinde eğitim görmüş (%44,9) ve aylık 0-1400 TL arasında bir gelire sahiptir (%54,3). Ayrıca ankete katılanların büyük oranda (%76,7) il merkezi veya ilçelerinde ikamet ettiği görülmektedir. Yine benzer şekilde

katılımcıların büyük bir kısmı (%78,4) daha önce festivale katılım göstermiştir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özelliklerine göre dağılımı

Değişken	Grup	Sayı (f)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	173	47,9
	Kadın	188	52,1
Yaş	16-25	161	44,6
	26-35	72	19,9
	36-45	73	20,2
	46 ve üzeri	55	15,2
Medeni Durum	Evli	151	41,8
	Bekar	210	58,2
Eğitim Durumu	İlköğretim	53	14,7
	Ortaöğretim	162	44,9
	Lisans	121	33,5
	Lisansüstü	25	6,9
Aylık Gelir	0-1400 TL	196	54,3
	1401-2800 TL	85	23,5
	2801-4200 TL	50	13,9
	4201 ve üzeri	30	8,3
İkamet Yeri	Manisa merkezi veya ilçeleri	277	76,7
	Manisa dışı	84	23,3
Daha önce festivale katılım durumu	Evet	283	78,4
	Hayır	78	21,6
Toplam		361	100

Araştırmada kullanılan ölçeklerin iç tutarlılığı Cranbach's Alpha katsayıları hesaplanarak sınanmıştır (Tablo 2). Sonuçlara göre ölçeklerin Cranbach's Alpha katsayılarının ,70 düzeyinden (Field, 2009: 675) yüksek olduğu görülmüştür. Buna göre ölçeklerin yeterli derecede güvenilir olduğu saptanmıştır.

Ölçeklerin yapı geçerliği, öncelikle açıklayıcı faktör analizi (AFA) ile sınanmıştır ve her bir ölçek için ayrı ayrı (festival kalitesi, algılanan değer, festival tatmini, festival sadakati) yapılmıştır. Festival kalitesi ölçeğine yönelik olarak yapılan AFA sonuçlarına göre KMO değeri (=,931) ile Bartlett's testi sonucu (p=,00) güvenilir sınırlar içerisinde tespit edilmiş olup, varyansın %66,99'unu

açıklayan ve özdeğeri 1'den büyük olan dört faktör elde edilmiştir. Algılanan değer ölçeği (KMO=,708; Bartlett's $\chi^2=595,915$, $p=,00$) varyansın %80,01'ini açıklayan tek faktör; Festival tatmini ölçeği (KMO=,757; Bartlett's $\chi^2=911,950$, $p=,00$) varyansın %88,26'sını açıklayan tek faktör; Festival sadakati ölçeği ise (KMO=,740; Bartlett's $\chi^2=688,624$, $p=,00$) varyansın %83,37'sini açıklayan tek faktör altında toplanmıştır.

DFA, önceden oluşturulan bir model aracılığıyla gözlenen değişkenlerden yola çıkarak gizil değişken (faktör) oluşturmaya yönelik bir işlemdir. Tablo 2'de DFA'ya ilişkin standardize edilmiş faktör yük değerleri (SRK) ve t değerleri yer almaktadır. SRK'ların ,5 ile 1 arasında bir değer alması her bir gözlenen değişkenin örtük değişkeni güçlü bir şekilde tahmin ettiğini; t değerlerinin ise 2,58'in üstünde olması parametre değerlerinin ,01 düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir (Doğrul vd., 2015: 79).

Tablo 2. Ölçeklere İlişkin DFA ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Faktörler	İfadeler	SRK	t Değeri	\bar{X}	SS	α
Bilgilendirme Hizmetleri ve Festival Programı (BHP)	İfade 1	,60	12,17	3,30	,94	,91
	İfade 2	,63	13,02			
	İfade 3	,69	14,38			
	İfade 4	,73	15,74			
	İfade 5	,68	14,12			
	İfade 6	,76	16,61			
	İfade 7	,78	17,13			
	İfade 8	,76	16,56			
	İfade 9	,82	18,66			
	İfade 10	,77	16,92			
Yiyecek (Yİ)	İfade 25	,87	19,70	3,89	1,05	,89
	İfade 26	,78	16,99			
	İfade 27	,82	18,23			
	İfade 28	,77	16,71			
Kolaylaştırıcı Hizmetler (KH)	İfade 11	,53	9,91	2,74	,97	,82
	İfade 12	,66	13,01			
	İfade 13	,76	15,66			
	İfade 14	,76	15,57			
	İfade 15	,70	13,95			
Hediyelik Eşya (HE)	İfade 29	,88	20,74	3,23	1,31	,90
	İfade 30	,92	22,41			

Festival Kalitesi, Algılanan Değer, Festival Tatmini ve Festival Sadakati Arasındaki İlişkilerin Tespiti Üzerine Bir Araştırma: Uluslararası Manisa Mesir Macunu Festivali Örneği

	İfade 31	,81	18,24			
Algılanan Değer (AD)	İfade 16	,79	17,52	3,21	1,02	,87
	İfade 17	,88	20,46			
	İfade 18	,86	19,79			
	İfade 19	,89	21,64			
Festival Tatmini (FT)	İfade 20	,93	23,12	3,61	1,06	,93
	İfade 21	,90	11,93			
	İfade 22	,90	11,93			
Festival Sadakati (FS)	İfade 29	,83	18,99	3,62	1,09	,90
	İfade 30	,87	20,51			
	İfade 31	,90	21,70			

Faktör analizi sonuçlarına göre festival kalitesi ölçeği dört faktör yapısı altında dağılım göstermiştir. Elde edilen dört faktörlü yapı Yoon vd. (2010) ve Özdemir ve Çulha (2009)'nın araştırmalarından farklılık arz etmektedir. Orijinal ölçeklerde ayrı birer faktörü temsil eden bilgilendirme hizmetleri ve festival programı, bu araştırmada tek faktör altında toplanmıştır. Kültürel farklılıkların yanı sıra çeviri işlemleri sırasında bazı kelimelerin ve dolayısıyla cümle yapılarının değişmesi, çeviri ölçekteki ifadelerin orijinal ölçek ile bütünüyle aynı olmasının önüne geçebilmekte ve bu nedenle de faktör yapısı değişebilmektedir (Kwon ve Lim, 2007: 107). Bu nedenle de da ortaya çıkan faktör yapısının kabul edilebilir olduğu söylenebilir. Birinci faktörde festival ile ilgili basın-yayın organlarında yapılan bilgilendirme faaliyetleri ve festival programı ile ilgili ifadeler yer aldığından bilgilendirme hizmetleri ve festival programı (BHP) olarak isimlendirilmiştir. İkinci faktör festivalin ana teması da olan mesir macununun kalitesi, tadı, çeşitliliği ile ilgili ifadeleri içermektedir ve yiyecek (Yİ) olarak isimlendirilmiştir. Üçüncü faktör araç park alanlarının uygunluğu, dinlenme alanlarının yeterliği, umumi tuvaletlerin temizliği/yeterliği ve festival alanının uygun büyüklükte olması ile ilgili ifadeleri barındırmaktadır ve kolaylaştırıcı hizmetler (KH) olarak isimlendirilmiştir. Dördüncü faktör ise hediyelik eşyaların kalitesi, çeşitliliği ve fiyatlarının uygunluğu ile ilgili ifadeleri içerdiğinden hediyelik eşya (HE) olarak isimlendirilmiştir.

Festival kalitesi ölçeğinde en yüksek ortalama Yİ faktörüne ($\bar{X} = 3,89$; $SS = 1,05$); en düşük ortalama ise KH faktörüne ($\bar{X} = 2,74$; $SS = 0,97$) aittir. Bu ise katılımcı memnuniyetinin en fazla mesir macunu konusunda, en az kolaylaştırıcı hizmetler konusunda

gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca AD ($\bar{X}=3,21$; $SS=1,02$), FT ($\bar{X}=3,61$; $SS=1,06$), FS ölçeklerinde ($\bar{X}=3,62$; $SS=1,09$) orta düzeyde bir memnuniyet olduğu belirlenmiştir.

DFA'ya ilişkin uyum iyiliği indeksleri Tablo 3'te yer almaktadır. Tablodan görüleceği üzere, veri setine ait tüm uyum iyiliği kriterleri iyi ve kabul edilebilir uyum değerlerine sahiptir. Dolayısıyla, doğrulayıcı faktör analizi sonuçları dikkate alındığında, ölçüm modelinde yer alan tüm maddelerin model ile uyumlu olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre yapısal modelin uygulanabileceği söylenebilir.

Tablo 3. DFA ve YEM Analizi Sonucunda Ortaya Çıkan Uyum İndeksleri

Uyum Ölçüleri	İyi Uyum İndeksleri	Kabul Edilebilir Uyum İndeksleri	DFA	YEM
χ^2/df	$\chi^2/df < 3$	$\chi^2/df < 5$	2,68	1,81
RMSEA	$0.00 < RMSEA < 0.05$	$0.05 < RMSEA < 0.08$	0,068	0,048
SRMR	$0.00 \leq SRMR < 0.05$	$0.05 \leq SRMR < 0.10$	0,05	0,062
IFI	$0,90 \leq AGFI \leq 1,00$	$0.85 \leq AGFI \leq 0.90$	0,98	0,99
NFI	$0.95 < NFI < 1.00$	$0.90 < NFI < 0.95$	0,97	0,98
CFI	$0.97 < CFI < 1.00$	$0.95 < CFI < 0.97$	0,98	0,99

Kaynak: Schermelleh-Engel vd. 2003: 52.

Verilerin normal dağılım gösterip göstermediği Skewness-Kurtosis değerlerine bakılarak test edilmiştir. Analiz sonucunda tüm ölçeklere ait Skewness değerlerinin -1,156 ile ,47 arasında; Kurtosis değerlerinin ise -,715 ile ,759 arasında değişim gösterdiği tespit edilmiştir. Bu sonuçlar verilerin normal dağılım gösterdiğini ortaya koymaktadır (Garson, 2012: 18-19). Bu nedenle araştırmada ele alınan değişkenlerin demografik değişkenler itibarıyla anlamlı farklılıklara sahip olup olmadığı t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile değerlendirilmiş, sadece t testi sonucunda anlamlı farklılıklar ortaya çıktığı için bu sonuçlar gösterilmiştir (Tablo 4).

Tablo 4. Demografik değişkenlerin t testi sonuçları

Değişken/F aktör	Demografik Değişken	Gruplar	f	\bar{X}	S.S.	t	p
BHP	Daha Önce	Evet	283	3,37	,93	2,59	,01

Festival Kalitesi, Algılanan Değer, Festival Tatmini ve Festival Sadakati Arasındaki İlişkilerin Tespiti Üzerine Bir Araştırma: Uluslararası Manisa Mesir Macunu Festivali Örneği

	Festivale Katılım Durumu	Hayır	78	3,06	,97		
Yi		Evet	283	3,99	1,01	3,28	,00
		Hayır	78	3,55	1,12		
FT		Evet	283	3,67	1,04	2,03	,04
		Hayır	78	3,39	1,10		
FS		Evet	283	3,70	1,06	2,62	,00
	Hayır	78	3,33	1,13			
BHP	İkamet Yeri	Manisa veya İlçeleri	283	3,23	,98	2,67	,00
		Diğer	78	3,55	,76		
KH		Manisa veya İlçeleri	283	2,64	1,01	3,54	,00
		Diğer	78	3,06	,74		
AD		Manisa veya İlçeleri	283	3,13	1,07	2,47	,01
		Diğer	78	3,45	,78		
FT		Manisa veya İlçeleri	283	3,51	1,11	3,08	,00
		Diğer	78	3,92	,79		
FS		Manisa veya İlçeleri	283	3,51	1,16	3,28	,00
		Diğer	78	3,96	,72		

Tablo 4'deki sonuçlardan da görüleceği üzere daha önce festivale katılım durumu ve ikamet yeri değişkenlerinin sahip olduğu ortalamalar arasında anlamlı farklılıklar vardır. Buna göre daha önce festivale katılmış bireylerin BHP ve Yİ faktörlerine ait memnuniyet ortalamaları daha yüksektir. Ayrıca bu bireylerin festivalden tatmin olma durumları ile festivale gösterdikleri sadakat daha yüksektir. İkamet yeri değişkeni açısından ise festivale Manisa dışından katılan bireylerin BHP ve KH faktörlerine ait memnuniyet ortalamalarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca Manisa dışında ikamet eden katılımcıların algıladıkları değer, festival tatmini ve festival sadakati ortalamaları da Manisa veya ilçelerinde ikamet eden katılımcılara göre daha yüksektir.

Araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla yapısal eşitlik modellemesi (YEM) kullanılmıştır. Analiz sonucunda ortaya çıkan uyum iyiliği indeksleri incelendiğinde YEM'e ilişkin uyum iyiliği indeksleri iyi ve kabul edilebilir sınırlar içerisindedir (Tablo 3). Yapısal modeli oluşturan sonuçlar ise Tablo 5'de görülmektedir. Sonuçlar incelendiğinde BHP (.44; $p<0,01$), Yİ (.34; $p<0,01$) ve KH (.20; $p<0,01$) boyutlarının AD üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkisinin olduğu görülmektedir. HE değişkeninin ise AD üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Buna göre H_{1a} , H_{1b} ve H_{1c} hipotezleri kabul edilmiş; H_{1d} hipotezi ise reddedilmiştir. Aynı zamanda AD üzerinde en büyük etkiye sahip değişkenin BHP olduğu da Tablo 5'de görülmektedir. Ayrıca R^2 değerlerine bakıldığında festival kalitesinin AD'nin %82'sini açıkladığı da görülmektedir.

Tablo 5. Yapısal Modele İlişkin YEM Analizi Sonuçları

Hipotez	İlişkiler	Katsayı	t Değeri	Hipotez Testi	R2
H_{1a}	Bilgilendirme Hizmetleri ve Festival Programı – Algılanan Değer	,44	5,92	Kabul	,82
H_{1b}	Yiyecek – Algılanan Değer	,34	5,35	Kabul	
H_{1c}	Kolaylaştırıcı Hizmetler – Algılanan Değer	,20	3,17	Kabul	
H_{1d}	Hediyelik Eşya -- Algılanan Değer	,09	1,39	Ret	
H_2	Algılanan Değer – Festival Tatmini	,91	24,89	Kabul	,83
H_3	Festival Tatmini -- Festival Sadakati	,90	18,93	Kabul	,81

Tablodan AD'nin FT üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu da görülmektedir (.91; $p<0,01$). Bu sonuç H_2 hipotezinin kabul edilmesini sağlamaktadır. Ayrıca AD, FT üzerinde güçlü bir etkiye (.91) sahiptir ve FT'nin %83'ünü açıklamaktadır ($R^2=0,83$). Tablo 5'de FS'nin FT'den pozitif ve güçlü bir şekilde etkilendiği ve bu etkinin istatistiksel olarak da anlamlı olduğu görülmektedir (.90; $p<0,01$). Buna göre H_3 hipotezi kabul

edilmiştir. Bununla birlikte FT, FS'nin %81'ini açıklamaktadır (R²=,81).

Tartışma ve Sonuç

Uluslararası Manisa Mesir Macunu Festivali özelinde festival kalitesi, algılanan değer, festival tatmini ve festival sadakati arasındaki kavramsal ilişkileri ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada kuramsal çerçeveyi destekleyen sonuçlara ulaşılmıştır. Literatürde farklı boyutlar altında incelenen festival kalitesi bu çalışmada bilgilendirme hizmetleri ve festival programı, yiyecek, kolaylaştırıcı hizmetler ve hediyelik eşya olmak üzere dört boyutta ele alınmıştır. Çalışmanın bulguları festival kalitesi boyutlarının algılanan değeri önemli derecede ve pozitif olarak etkilediğini ortaya koymuştur. Benzer bir ilişki algılanan değer, festival tatmini ve festival sadakati arasında da gerçekleşmiştir.

Festival kalitesi, ziyaretçilerin festival tatmini ve festival sadakatinde önemli rol oynamakta (Markovic vd. 2015:183), festivale katılımı ve festivali çevreye tavsiye etmede etkili olmaktadır. Bu nedenle üzerinde önemle durulması gereken bir faktördür. Festival kalitesi alt faktörlerinden, algılanan değer üzerinde en fazla etkiye sahip olan faktör bilgilendirme hizmetleri ve festival programıdır. Birçok çalışmada (Lee vd., 2011; Doğrul vd., 2015; Wong vd., 2015) benzer sonuçlar elde edilmiştir. Yoon vd. (2010) ise festival programının algılanan değer üzerinde önemli etkileri olduğunu tespit ederken, bilgilendirme hizmetlerinin algılanan değer üzerinde bir etkisi olmadığını rapor etmiştir. Tanford ve Jung (2017) ise festival programını da içeren festival aktivitelerinin algılanan değer üzerinde önemli etkileri olduğunu ifade etmektedir. Bilgilendirme hizmetleri ve festival programının algılanan değer üzerinde önemli etkileri olması festivalin yerel, ulusal ve sosyal medyada daha geniş ve detaylı bir şekilde tanıtımının yapılmasını ve bu tanıtımlarda festival programı hakkında bilgilerin yer almasını önemli kılmaktadır. Böylelikle katılımcılar festival hakkında bilgiye daha kolay ulaşabilecek ve bu konuda zaman ve emek gibi fedakârlıkları azalacağından algıladıkları değer de artacaktır. Diğer taraftan bu konu festivale ilk defa katılacaklar açısından da önemlidir. Çünkü festivale daha önce katılmamış kişilerin bu konuda daha az memnuniyete sahip oldukları tespit edilmiştir. Tüm bunlara ek olarak Döner ve Tepeci (2014)'nin mesir macunu festivaline katılım güdülerini inceledikleri çalışmada en önemli katılım güdüsünü rutinden kaçış olarak tespit etmesi, festival programının

çeşitlendirilmesini ve her sene farklı aktivitelerin de programa dahil edilmesini önemli bir noktaya taşımaktadır. Böylelikle festivale daha çok katılım sağlanmakla birlikte ziyaretçilerin algıladıkları değer de artırılabilir.

Algılanan değer üzerinde ikinci derecede önemli etkiye sahip olan faktör yiyecek faktörüdür. Yoon vd. (2010) ile Wan ve Chan (2013) da benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Savinovic vd. (2012) ise yiyeceğin festival tatmini üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını tespit etmiştir. Yiyecek faktörünün festival kalitesi boyutları arasında memnuniyet düzeyi en fazla olan faktör olarak tespit edilmesi, yiyecek hizmetlerinin yeterliliği noktasında fikir oluşturabilir. Ancak festivale ilk defa katılmış kişilerin memnuniyet düzeyi daha önce festivale katılmış kişilere göre daha azdır. Festivale ilk defa katılmış olan kişilerin mesir macununu da ilk defa tatmış olabilmeleri ve bu tadı beğenmemiş olabilmeleri bu sonuca zemin hazırlamış olabilir. Bu konuda özellikle festivale ilk defa katılmış kişilere mesir macununun sağlığa faydaları hakkında yapılacak bilgilendirmeler memnuniyeti artırabilir. Zira Wan ve Chan (2013)'ın tespitlerine göre lezzetli yiyeceğin festival tatmininde en önemli faktör konumunda olması bu konuyu önemli kılmaktadır.

Algılanan değer üzerinde üçüncü derecede önemli etkiye sahip olan faktör kolaylaştırıcı hizmetler faktörüdür. Kolaylaştırıcı hizmetler bu araştırmada araç park alanları, umumi tuvaletler, dinlenme ve festival alanlarının yeterliliği/büyüklüğü kapsamında ele alınmıştır. Lee vd. (2009) ile Yoon vd. (2010) da kolaylaştırıcı hizmetlerin algılanan değer üzerinde anlamlı etkisi olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte doğrudan kolaylaştırıcı hizmetler adı altında olmasa da, festival alanının ziyaretçi tatmini üzerinde etkisi olduğunu ifade eden çalışmalar da (Özdemir ve Çulha, 2009; Chen vd. 2011; Wong vd. 2015) bulunmaktadır. Buna ek olarak bu faktör memnuniyet düzeyi en az olan faktör olarak dikkati çekmektedir. Bu nedenle bu konunun festival organizatörleri açısından üzerinde en fazla durulması gereken konu olduğu ifade edilebilir. Bu konuda katılımcılara da araç park alanlarında kurallara riayet etmek ya da tuvaletleri temiz bir şekilde kullanmak gibi noktalarda önemli yükümlükler düştüğü söylenebilir. Ayrıca Manisa veya ilçelerinde ikamet eden katılımcılar açısından memnuniyet düzeyinin daha az olduğu da ortaya çıkmıştır.

Bireyler, bir ürüne sahip olurken katlanmak zorunda oldukları her türlü fedakârlıklar (zaman, emek, para vb.) ile ürüne sahip olmakla elde ettikleri kazanımları karşılamaktadır. Bu

karşılaştırma sonucu algılanan kazanımların daha fazla olması, algılanan değer artmasına yol açarak ürüne yönelik tüketimi teşvik edebilmektedir. Bu araştırma sonucunda festivale yönelik algılanan değer orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu ortalamanın Manisa’da ikamet eden katılımcılar açısından daha düşük olduğu da söylenebilmektedir. Bu sonuca göre katılımcıların katlandıkları fedakârlıkların daha fazla olabileceği düşünülmektedir. Bu durum zamanla katılımcıların festivale katılmama yönüyle tercihte bulunabilmelerine yol açabilir ve sadık katılımcı kitlesini kaybeden festival organizatörlerinin daha fazla pazarlama faaliyeti yapmasını gerekli kılabilir. Ayrıca algılanan değer festival tatminine, onun da festival sadakati üzerindeki önemli derecedeki etkisi algılanan değeri daha da önemli hale getirmektedir.

İşletmelerin ürünlerine yönelik sadakat oluşturma çabalarına benzer şekilde festival organizatörleri açısından da festival sadakati sağlayabilmek hayati bir konu olarak ifade edilebilir (Yoon vd. 2010: 341). Çünkü sadık katılımcılar festivale daha kolay çekilebilmekte, ağızdan ağıza iletişim ile festivali etraflarına yaymakta ve festival ürünlerine daha fazla ödeme yapabilmektedirler ve böylelikle yukarıda da ifade edildiği gibi- festivale daha az pazarlama giderlerinin yapılmasını olanaklı kılmaktadırlar. Sadık müşterilerin oluşturabilmesi açısından ise festival tatmininin sağlanması konusunun önemi birçok araştırmacı tarafından da ifade edilmektedir (Yoon vd. 2010; Wong vd. 2015; Akhoondnejad, 2016). Bu araştırmada da festival tatmininin festival sadakati üzerinde oldukça önemli bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte katılımcıların festival tatmini ve festival sadakati ortalamalarına bakıldığında ise memnuniyet seçeneğine (-dört- değerine) yakın ortalamalar olduğu görülmektedir. Her iki ortalamanın, özellikle festival tatmininin, daha üst seviyeye çıkarılması festivale daha sadık katılımcı kitlesi oluşturabilmenin en kritik noktalarından birini oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak Manisa dışında ikamet edenler ve festivale daha önce katılmış kişilerin hem festivalden tatmin olma hem de festivale yönelik sadakat düzeylerinin daha fazla olduğu da tespit edilmiştir. Buna göre festivale daha önce katılmış kişilerin tatmin olma düzeyleri, festival programına dahil edilecek yeni organizasyonlar/gösteriler vb. ile daha da artırılarak katılımları sürekli kılınabilir.

Ülke sınırlarını aşarak uluslararası platformda da önemli hale gelen mesir macunu festivali aynı zamanda önemli bir kültürel

değerdir. Tüm bunlar festivalin sürekliliğinin sağlanmasını önemli bir noktaya taşımaktadır. Bu sürekliliğin sağlanması ise bu ve benzer araştırmalarda ortaya çıkan noktalara dikkat edilmesi ile daha kolay sağlanabilecektir.

Bu araştırmanın sadece yerli katılımcılar ile yürütülmesi bir sınırlılık olarak ifade edilebilir. Yabancı katılımcılar ile yürütülecek bir anket çalışması, araştırma sonuçlarının daha da genellenbilmesine ve festivalin uluslararası kimliğinin daha da pekiştirilmesine katkıda bulunacaktır. Ayrıca nitel araştırmaların yapılması, katılımcıların ankette yer almayan farklı görüşlerinin de alınabilmesini kolaylaştırarak festival ile ilgili beklentilerin katılımcı penceresinden daha rahat tespit edilebilmesine zemin hazırlayacaktır. Bundan sonraki araştırmaların bu noktalara yönelik olarak düzenlenmesi araştırmacılara önerilebilir.

Kaynakça

Akhoondnejad, A. (2016). Tourist loyalty to a local cultural event: The case of Turkmen handicrafts festival. *Tourism Management*, 52: 468-477.

Atak, O. (2009). *Türk Turizminin Tanıtımında Festivallerin Yeri ve Önemi: Antalya Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Baker, D.A., Crompton, J.L. (2000). Quality, satisfaction and behavioral intentions. *Annals of Tourism Research*, 27 (3), 785-804.

Bruwer, J. (2013). Service Quality Perception and Satisfaction in a New Zealand Festivalscape: Buying Behavior Effects. *Tourism Analysis*, 18, 61-77.

Chen, S.C. (2011). Residents' Perceptions of the Impact of Major Annual Tourism Events in Macao: Cluster Analysis. *Journal of Convention & Event Tourism*, 12(2), 106-128.

Cole, S. T., & Chancellor, H. C. (2009). Examining the festival attributes that impact visitor experience, satisfaction and re-visit intention. *Journal of Vacation Marketing*, 15(4), 323-333.

Cole, S. T., & Illum, S. F. (2006). Examining the mediating role of festival visitors' satisfaction in the relationship between service quality and behavioral intentions. *Journal of Vacation Marketing*, 12(2), 160-173.

Cronin, J. J., Brady, M. K., & Hult, G. T. M. (2000). Assessing the effects of quality, value, and customer satisfaction on consumer behavioral intentions in service environments. *Journal of Retailing*, 76(2), 193-218.

Doğrul, Ü., Atçeken, K. ve Şahin, A. (2015). Festival Kalitesinin Ziyaretçilerin Algıladıkları Değer, Tatmin ve Sadakat Üzerine Etkisi: Mersin Uluslararası Narenciye Festivali Üzerine Bir Uygulama. *Çag University Journal of Social Sciences*, 12(1), 72-84.

Döner, Z. ve Tepeci, M. (2014). Manisa Mesir Macunu Festivali Ziyaretçilerinin Festivale Katılım Nedenleri Ve Memnuniyet Düzeylerini Etkileyen Unsurların Belirlenmesi. *15. Ulusal Turizm Kongresi*, 13-16 Kasım, Ankara.

Eleren, A. ve Kılıç, B. (2007). Turizm Sektöründe Servqual Analizi ile Hizmet Kalitesinin Ölçülmesi ve Bir Termal Otelde Uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 9(1), 235-263.

Esu, B. B. (2014). Analysis of event quality, satisfaction and behavioural intentions of attendees of calabar festival, Nigeria. *International Journal of Management and Social Science Research Review*, 1(1), 1-13.

Felsenstein, D. ve Fleischer, A. (2003). Local Festivals and Tourism Promotion: The Role of Public Assistance and Visitor Expenditure. *Journal of Travel Research*, 41, 385-392.

Garson, D. (2012). *Testing Statistical Assumptions*. USA: Statistical Associates Publishing.

Herrero, L., Sanz, J., Devesa, M. ve Barrio, A. (2006). The Economic Impact of Cultural Events A Case-Study of Salamanca 2002, European Capital Of Culture. European *Urban and Regional Studies*, 13(1), 41-57.

Hsieh, W.-C. (2012). A Study of Tourists on Attraction , Service Quality , Perceived Value and Behavioral Intention in the Penghu Ocean Firework Festival. *The Journal of International Management Studies*, 7(2), 79-92.

Huang, L. (2011). The Measurement for the Service Quality of Rural Wineries. *Journal of Marketing Development and Competitiveness*, 5(5): 29-45.

İlban, M.O., Bezirgan, M. ve Çolakoğlu, F. (2016). Festival Kalitesinin Turistlerin Bağlılıklarına Etkisi: Burhaniye Deve Güreşleri Festivali Örneği. *17. Ulusal Turizm Kongresi*, 20-23 Ekim, Muğla

Kwon, S. M., ve Lim, Y. J. (2007). The State-Trait Anxiety Inventory, Trait Version: Examination of a Method Factor. *Korean Social Science Journal*, 34(2): 105-122.

Lee, J., & Beeler, C. (2007). The Relationships Among Quality , Satisfaction , and Future Intention for First-Time and Repeat Visitors in a Festival Setting. *Event Management*, 10, 197-208.

Lee, J., Lee, C., & Yoon, Y. (2009). Investigating Differences in Antecedents to Value Between First-Time and Repeat Festival-Goers. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 26(7), 688–702.

Lee, J.S., Lee, C.K. ve Choi, Y. (2011). Examining the Role of Emotional and Functional Values in Festival Evaluation. *Journal of Travel Research*, 50(6): 685–696.

Lee, S. Y., Petrick, J. F., & Crompton, J. (2007). The Roles of Quality and Intermediary Constructs in Determining Festival Attendees' Behavioral Intention. *Journal of Travel Research*, 45(4), 402–412.

Manisa Valiliği. (2017). 477. Uluslararası Manisa Mesir Macunu Festivali Programı Tanıtıldı. <http://www.manisa.gov.tr/477-uluslararası-manisa-mesir-macunu-festivali-programi-tanitildi>, Erişim Tarihi: 29.06.2017.

Markovic, S., Dorcic, J. ve Krnetic, M. (2015). Visitor Satisfaction and Loyalty Measurement of a Local Food Festival: Application of Festperf Scale. *Tourism in Southern and Eastern Europe*, 3: 183-196.

O'Sullivan, D. ve Jackson, M. (2002). Festival Tourism: A Contributor to Sustainable Local Economic Development? *Journal of Sustainable Tourism*, 10(4), 325-342.

Özdemir, G. ve Çulha, O. (2009) Satisfaction and Loyalty of Festival Visitors, *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 20(2), 359-373.

Özer, Ö. ve Günaydın, Y. (2010). Otel İşletmelerinde Müşteri Memnuniyeti ve Müşteri Sadakati İlişkisi: Dört Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Uygulama. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 11 (2): 127-154.

Petrick, J. F. (2004). The Roles of Quality, Value, and Satisfaction in Predicting Cruise Passengers' Behavioral Intentions. *Journal of Travel Research*, 42(May), 397–407.

Quinn, B. (2006). Problematising 'Festival Tourism': Arts Festivals and Sustainable Development in Ireland, *Journal of Sustainable Tourism*, 14(3), 288-306.

Savinovic, A., Kim, S. ve Long, P. (2012) Audience Members' Motivation, Satisfaction, and Intention to Re-visit an Ethnic Minority Cultural Festival, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 29:7, 682-694.

Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). Evaluating the Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance

and Descriptive Goodness-of-Fit Measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.

Sekaran, U. (2003). *Research Methods for Business*. (Fourth Edition). NY: John Wiley & Sons, Inc. Hair

Shyllon, F. (2007). Argungu Fishing Festival in Northwestern Nigeria: Promoting the Idea of a Sustainable Cultural Fest. *International Journal of Cultural Property*, 14, 329-337.

Tanford, S. ve Jung, S. (2017). Festival attributes and perceptions: A meta-analysis of relationships with satisfaction and loyalty. *Tourism Management*, 61: 209-220.

Thrane, C. (2002). Music quality, satisfaction, and behavioral intentions within a jazz festival context. *Event Management*, 7, 143-150.

Wan, Y. ve Chan, S. (2013). Factors that Affect the Levels of Tourists' Satisfaction and Loyalty towards Food Festivals: a Case Study of Macau. *International Journal of Tourism Research* 15, 226-240.

Wong, J., Wu, H. C., & Cheng, C. C. (2015). An Empirical Analysis of Synthesizing the Effects of Festival Quality, Emotion, Festival Image and Festival Satisfaction on Festival Loyalty: A Case Study of Macau Food Festival. *International Journal of Tourism Research*, 17, 521-536.

Wood, E. ve Thomas, R. (2009). Festivals and tourism in rural economies. In *International Perspectives of Festivals and Events*. (Ed. A. Fyall). USA: Elsevier.

Yang, J., Gu, Y., & Cen, J. (2011). Festival Tourists' Emotion, Perceived Value, and Behavioral Intentions: A Test of the Moderating Effect of Festivalscape. *Journal of Convention & Event Tourism*, 12(1), 25-44.

Yıldız, B. ve Polat, E. (2016). Yerel Halkın Eskişehir'de Düzenlenen Festivallerin Etkilerine Yönelik Algıları. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4(2): 40-62.

Yolal, M., Veronica, R., Cosma, S. ve Gursoy, D. (2015). A Pilot Study on Spectators' Motivations and Their Socio-Economic Perceptions of a Film Festival. *Journal of Convention & Event Tourism*, 16(3), 253-271.

Yoon, Y. S., Lee, J. S., & Lee, C. K. (2010). Measuring festival quality and value affecting visitors' satisfaction and loyalty using a structural approach. *International Journal of Hospitality Management*, 29(2), 335-342.

Yuan, J., & Jang, S. (2008). The Effects of Quality and Satisfaction on Awareness and Behavioral Intentions: Exploring the Role of a Wine Festival. *Journal of Travel Research*, 46, 279-288.

Zeithaml, V. A. (1988). Consumer Perceptions of Price, Quality, and Value: A Means-End Model and Synthesis of Evidence. *Journal of Marketing*, 52(3), 2-22.

**PSİKOLOJİK SÖZLEŞME İHLALİ VE ÖRGÜTSEL SESSİZLİK
ARASINDAKİ İLİŞKİ: İMALAT SEKTÖRÜNE YÖNELİK BİR
ARAŞTIRMA**

Edip ÖRÜCÜ¹

Nilüfer Altundal BİYAN²

ÖZ

İnsan kaynağının en etkin şekilde kullanılması gerektiğini kabul eden günümüz yönetim anlayışında, son yıllarda ortaya atılan önemli konulardan biri “Psikolojik Sözleşme” kavramıdır. Firmalar ile çalışanlar arasında yazılı olmayan anlaşmalar olarak nitelenebilen psikolojik sözleşmelerin ihlal edilmesi konusu da ön plana çıkan bir husustur. Bu çalışmanın amacı, psikolojik sözleşme ihlali ile örgütsel sessizlik ve alt boyutları arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırma verileri, 2017 Kasım ayında, imalat sektöründe çalışan 109 çalışandan anket yöntemi ile elde edilmiştir. Anketlerden elde edilen veriler, frekans, güvenilirlik, Pearson korelasyon analizi ve basit doğrusal regresyon analizleri ile değerlendirilmiştir. Araştırma bulguları, psikolojik sözleşme ihlali ve örgütsel sessizlik ve iki alt boyutu arasında anlamlı neden sonuç ilişkisi olduğunu göstermiştir. Araştırma kapsamında, yöneticiler ve gelecekteki araştırmalar için bazı teorik ve pratik uygulamalar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik Sözleşme İhlali, Örgütsel Sessizlik, Savunmacı Sessizlik, Kabullenici Sessizlik, Prososyal Sessizlik

**THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL CONTRACT
BREACH AND ORGANIZATIONAL SILENCE: A STUDY WITHIN
MANUFACTURING SECTOR**

ABSTRACT

Contemporary management paradigms assume that effective use of human resources is a top priority, and “psychological contract” is a recently emerging concept emphasizing the significance of human capital. Psychological contract is defined as a set of unwritten expectations between companies and employees, and the violation of such contracts has also emerged as a critical research topic. The aim of this study is to investigate the relationship between psychological contract breach, and organizational silence and its subscales. The study is based on survey data obtained from a total of 109 employees working in manufacturing sector during November, 2017. Frequency

¹Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü. Prof. Dr., mail: eorucu@bandirma.edu.tr

²Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Doktora Programı, mail: n_altundal@hotmail.com

tests, reliability scores, Pearson correlation analysis and simple linear regression models are used to statistically analyze the survey data. Research findings show that there is a significant causal relationship between psychological contract breach, and organizational silence and two of its subscales. Some theoretical and practical implications for managers and future researches are discussed within the scope of the research.

Keywords: Psychological Contract Breach, Organizational Silence, Defensive Silence, Embracing Silence, Prosocial Silence

Giriş

Günümüzde küresel rekabet ortamında, insan kaynağı çok etkili olmaktadır. Çünkü günümüz şartlarında örgütlerin başarısı işgörenlerin performansı ile ölçülmektedir. İşgörenlerin de performanslarını en üst seviyeye çıkarmaları, örgüt ve işgörenin arasındaki sorumlulukların tamamıyla yerine getirilmesine bağlıdır. İş gören ve örgüt arasında yazılı olarak belirtilen sözleşmeler söz konusudur fakat her şeyin kâğıt üzerinde yazılması mümkün olmadığından işte bu noktada psikolojik sözleşmeler oldukça önem kazanmıştır.

İşgörenler ile örgütler arasında karşılıklılık ilkesine dayanarak iş başı yapılmadan önce sözlü bir sözleşme yapılarak, yapılması gereken işin ne olduğu, işle ilgili işgörenden nelerin beklendiği ve bu işin karşılığında kazançlarının ne olacağı anlatılmaktadır. İşgörenlerin beklentisi sadece bu sözleşme ile belirtilen maddelerden ibaret değildir. Zira işletmeler çalışanlardan çok daha yüksek performans beklentisi içindedirler. Çalışanlarla işletme arasında taraflarca algılanan sorumluluklara dayanan psikolojik sözleşmelerde her iki tarafın da beklentisi yer alır. Çalışanlar maaş, eğitim, kariyer gelişimi vb. konulara odaklanırken, işletmeler güvenilirlik, dürüstlük, çok fonksiyonluluk ve esnek mesai konularına önem verirler. Örgütler tarafından yerine getirilmeyen sözler psikolojik sözleşme ihlali kavramı adı altında ele alınacaktır. Psikolojik sözleşmede yer almış olan, örgüt sözlerinin karşılanmaması sonucunda psikolojik sözleşmelerinin ihlal edildiği varsayan iş görenler örgütsel sessizlik etkisine bürünebilmektedir. Bahsi geçen sessizlik davranışı bireylerin kurumlarında karşılaştıkları durumlar karşısında içe sinerek tepki göstermemesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu kapsamda yapılan araştırmada, çalışanların psikolojik sözleşme ihlali ile örgütsel sessizlik ve alt boyutları arasındaki

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

İlişkilerin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Araştırmının, bu konudaki çalışmaların kısıtlılığı, yerli ve yabancı alan yazınında iki değişken arasındaki ilişkiye rastlanmaması açısından literatüre önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Kuramsal Çerçeve

Psikolojik Sözleşme ve Psikolojik Sözleşme İhlali

İşgörenlerle işverenler arasındaki iş anlaşmalarına dayanan psikolojik sözleşmeler ilk kez 1960 yılında Chris Argyris tarafından ifade edilmiştir. Esas itibarıyla iş sözleşmelerinde boşluklardan ve belirsizliklerden kaynaklanan psikolojik sözleşmeler özellikle Rousseau'nun çalışmalarında detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bireylerin kendisi ve çalıştıkları yerlerle aralarında kurdukları bir değişim ilişkisine dayandığı ileri sürülen psikolojik sözleşmeler bireysel bir inanç sistemidir. İşlemlere dayanan ve ilişkilere dayanan olmak üzere iki şekilde kabul edilen psikolojik sözleşmeler tutum ve davranışları çözümüleme ve bireylerin farklı durumlardaki tepkileri üzerine odaklanmaktadır. İşlemlere dayanan psikolojik sözleşmeler emek ve ücret arasındaki dengeye dayanırken, ilişkilere dayanan psikolojik sözleşmeler çalışanlara yönelik kariyer gelişimini ve işverenlere yönelik yaygın eğitime dayanır.

Psikolojik sözleşmeler pek çok incelemenin odak konusu olmuştur. Ancak üzerinde tam bir görüş birliği oluşturulduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle tanımlara bakıldığında ciddi farklılıklar göze çarpmaktadır.

Bazı araştırmacılar, psikolojik sözleşmeleri işgörenin ve örgütün karşılıklı algıları açısından açıklarken (Argyris, 1960; Kotter, 1973; Herriot ve Pemberton, 1997), bazıları ise örgütün psikolojik sözleşmesinin olamayacağını, yalnızca örgüt içerisindeki işgörenin bir psikolojik sözleşmesinin olabileceğini savunmaktadır (Rousseau, 1989; Rousseau, 1995; Morrison ve Robinson, 1997). Dolayısıyla bu açıdan psikolojik sözleşmeler her bir çalışan bazında sübjektif bir yapı sergiler. Çalışanlar işletmeler ile yaptıkları sözleşmelere istinaden algılarına göre farklı psikolojik sözleşmelere sahiptir (Rousseau, 1995: 112; Turnley ve Feldman, 1999a: 368).

İstihdam ilişkisinde, birey ve örgütün karşılıklı yükümlülükleri konusundaki inançlarını (Herriot ve Pemberton, 1995:45) ifade eden psikolojik sözleşmede, tarafların bu yükümlülükleri karşılanması konusunda bir boşluk algılanırsa "Psikolojik Sözleşme İhlali" ortaya çıkar (Morrison ve Robinson, 1997).

Yapılan bir araştırmada psikolojik sözleşme ihlali, “işgörenin, sözleşme şartlarına ilişkin şartların yerine getirilmediği şeklinde örgütünden elde ettiği bilgi sonucunda ortaya çıkan tepkisel süreci” ifade etmek olarak değerlendirilmiştir (Shore ve Tetrick, 1994). Araştırmacılar tarafından en sık kullanım şekliyle ise psikolojik sözleşme ihlali, “işgörenin, örgütünün bir veya birkaç yükümlülüğünü yerine getirmediğine ilişkin sahip olduğu biliş durumu” şeklinde tanımlanmaktadır (Morrison ve Robinson, 1997:230).

Literatür çalışmalarında,

Robinson ve Rousseau (1994); Lisansüstü eğitim mezunu 128 çalışan üzerinde yaptıkları makale çalışmasında; katılımcıların %54,8’i, istihdam sırasında karşılıklı yükümlülükler konusunda işverenlerin psikolojik sözleşme ihlal ettiğini belirtmiştir. Psikolojik sözleşme ihlali ile işten ayrılma pozitif, güven, memnuniyet ve işte kalma niyetleri ile negatif korelasyonu olduğu ortaya konmuştur.

Turnley ve Feldman’na (2000) göre, psikolojik sözleşmenin ihlalinin, kurumlarda geniş kapsamlı ve olumsuz sonuçlar doğuracağını gösteren genel kabul görmüş birçok araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmaların sonuçları incelendiğinde; kurumlarda psikolojik sözleşme ihlali, kurumsal bağlılıkta ve iş tatmininde azalma, örgütsel vatandaşlık davranışı ve performansta düşüş, işten ayrılma niyeti, işten ayrılma ve işe gelmemede artış gibi pek çok olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.

Johnson ve Kelly (2003), banka çalışanlarına uyguladığı çalışmasında, psikolojik sözleşme ihlali ve sinizm arasında anlamlı ve pozitif ilişki olduğunu, psikolojik sözleşme ihlali ile örgütsel bağlılık arasında ise, anlamlı ve negatif ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Chorobot ve Mason (2003), dört üniversite kampüsünde çalışan küçük esnafa uyguladığı çalışmasında psikolojik sözleşme ihlalinin örgütsel bağlılıkla anlamlı ve negatif ilişkili olduğunu, sinizmle ise, anlamlı ve pozitif ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Knights ve Kenedy (2005) psikolojik sözleşme ihlalinin iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerine etkilerini incelediği çalışmada psikolojik sözleşme ihlalinin örgütsel bağlılıkla anlamlı negatif ilişkili olduğunu tespit etmiştir.

Tükeltürk vd. (2009) tarafından otel işletmelerinde yaşanan psikolojik sözleşme ihlallerinin, örgütsel sinizm oluşması üzerine etkilerinin araştırılması maksadıyla yapılan çalışma sonucunda, psikolojik sözleşme ihlal algıları ile sinik tutumların demografik değişkenler ile ilişkili olmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada ayrıca,

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

psikolojik sözleşme ihlal algıları ile sinizm arasında orta düzeyde pozitif yönlü bir etkinin bulunduğu; buna göre psikolojik sözleşmesinde ihlal algılayan çalışanların, daha fazla sinik tutum gösterdiği, ancak sinik tutumların temel nedeninin psikolojik sözleşme ihlali olduğunun da söylenemeyeceği belirtilmiştir.

Mimaroğlu ve Özgen (2010); beş büyük ilaç firmasında görev yapan 457 mümessil üzerinde yaptıkları “Psikolojik sözleşmenin personelin tutum ve davranışlarına etkileri: tıbbi satış temsilcileri üzerine bir araştırma” adlı doktora tez çalışmasında; psikolojik sözleşme ihlali ile iş tatmini, örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık arasında orta düzeyli ve negatif ilişki; psikolojik sözleşme ihlali ile adaletsizlik algısı ve işten ayrılma niyeti arasında düşük düzeyli ve pozitif ilişki saptanmıştır.

Ceseroğlu (2010); Antalya “da faaliyet gösteren 4-5 yıldızlı 30 otel işletmesinde çalışan 177 işgören üzerine yaptıkları “Örgütlerde iş gören ilişkileri açısından psikolojik kontrat ve örgütsel bağlılık üzerine etkisi: 4-5 yıldızlı oteller örneği” adlı çalışmasında; psikolojik sözleşmenin örgütsel bağlılığı arttırdığını tespit etmişlerdir.

Cassar (2011) psikolojik sözleşme ihlali ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi değerlendirdiği çalışmasında, psikolojik sözleşme ihlalinin duygusal bağlılıkla ve devam bağlılığı ile anlamlı negatif ilişkili olduğunu tespit etmiştir.

Shahnawaz (2011) psikolojik sözleşme ihlalinin örgütsel bağlılık, güven ve işgücü devri üzerine etkisini incelediği çalışmada psikolojik sözleşme ihlalinin duygusal, devam ve normatif bağlılıkla anlamlı ve negatif ilişkili olduğunu tespit etmiştir.

Işılçay Üçok (2012); kamu ve özel sektörde çalışan toplam 183 kişi üzerinde yaptıkları “Sinik tutum ve psikolojik sözleşme ihlali algısının tükenmişlik üzerindeki etkisi” adlı; çalışanların psikolojik sözleşme ihlali algısının çalışan tükenmişliğini anlamlı düzeyde artırdığını ortaya konulmuştur.

Agarwal ve Bhargava (2013) psikolojik sözleşme ihlalinin örgütsel çıktılar üzerine etkisini incelediği çalışmada psikolojik sözleşme ihlalinin duygusal bağlılıkla anlamlı negatif ilişkili olduğunu tespit etmiştir.

Torun ve Üçok (2014), “Tükenmişliği Etkileyen Olumsuz Tutum Ve Beklentiler: Sinik Tutum Ve Psikolojik Sözleşme İhlali Algısı Üzerine Bir Araştırma” adlı çalışmalarında, kamu ve özel sektör çalışanlarında, 203 kişilik bir katılımcı grubu üzerinde, sinik tutum ve psikolojik sözleşme ihlali algısı faktörlerinin tükenmişliğin alt boyutlarına anlamlı katkılarda bulunduğunu ortaya koymuştur.

Aslan ve Karacaoğlu ve Boylu (2014) "Örgütsel Sinizm Ve Psikolojik Sözleşme İhlali Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma." adlı 390 otel çalışanı üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmaları sonucunda, genel sinizm, örgütsel sinizm, psikolojik sözleşme ihlali algısı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca, otel çalışanlarının genel sinizm düzeyleri arttıkça örgütsel sinizm düzeylerinin ve psikolojik sözleşme ihlali düzeylerinin de arttığı ve psikolojik sözleşme ihlal algıları arttıkça örgütsel sinizm düzeylerinin de arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu konuya yönelik öneriler sunulmuştur.

Büyükyılmaz ve Çakmak (2015), "Psikolojik Sözleşme İhlal Algısının Devlet ve Vakıf Üniversitelerinde Görev Yapan Akademisyenler Kapsamında Karşılaştırmalı Analizi" adlı 570 akademisyen ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında, psikolojik sözleşmenin ilişkisel ve işlemsel unsurlarında cinsiyet, medeni durum, yaş, unvan, üniversite ve üniversitede çalışma süresi değişkenlerinin farklılaştırıcı etkisinin bulunduğunu tespit etmişleridir.

Salha, Cinlioğlu ve Yazıt (2016), "Psikolojik Sözleşme İhlal Algısının Tükenmişlik Üzerine Etkisi: Yiyecek İçecek İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma", adlı çalışmalarında, Tekirdağ'daki yiyecek içecek işletmelerinde çalışan işgörenlerin psikolojik sözleşme ihlal algısı ile tükenmişlik seviyelerini orta düzeyde tespit etmişler, yapılan işgörenlerin psikolojik sözleşme ihlal algısı ile tükenmişlik düzeyi arasında da pozitif yönlü ve orta derecede anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir.

Yıldız, Yıldız ve İyigün (2016), "Psikolojik Sözleşme Algısının Sanal Kaytarma Davranışları Üzerindeki Etkisi" adlı 154 kişi üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmalarında, işlemsel psikolojik sözleşme ile işletmeler için önemli maddi ve hukuki sonuçlar doğuran önemli sanal kaytarma davranışları arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Psikolojik sözleşme ihlali ile yapılan literatür araştırmalarında; Psikolojik sözleşme ihlali, örgütsel güven ve bağlılıkta azalma, iş performansında düşüş, örgütsel vatandaşlık davranışlarında azalma, örgütsel sinizm algısında ve işten ayrılma niyetinde artış gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmakta, içsel performans ve inovatif çalışma davranışına olumsuz etki etmektedir.

Örgütsel Sessizlik

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

İşgörenlerin iş yerlerinde, sorumlu oldukları işlerle veya diğer faaliyetlerle ilgili görüş ve önerilerini dile getirememeleri örgütsel sessizlik olarak tanımlanmaktadır (Morrison ve Milliken, 2000: 708; Milliken ve Morrison, 2003: 1560; Vakola ve Bouradas, 2005: 440; Alpaslan ve Kayalar, 2012: 137). Bir başka tanıma göre örgütsel sessizlik, iş ile ilgili fikir, bilgi ve görüşlerin ifade edilmesinden bilinçli olarak kaçınmadır (Van Dyne vd. 2003:1361). Bir başka ifadeyle örgütsel sessizlik, çalışanın işletmesiyle alakalı davranışsal, zihinsel ve duygusal gerçek anlatımlarını, gerekli gördüğü yerde durumu değiştirme veya düzeltme yetkisi olan kişilerden saklamaları ve gizlemeleri olarak tanımlanmaktadır (Pinder ve Harlos, 2001:334; Beheshtifar vd., 2012:277).

Örgütsel sessizlik sadece konuşmamak anlamına gelmemektedir; aynı zamanda yazmamak, mevcut olmamak, duyulmamak ve göz ardı ediliyor olmak anlamlarına gelmektedir. Dahası, sessizlik “ses çıkarmamayı”, sansür, baskı, marjinalleşme, değersizleştirme, dışlama gettolaşma ve diğer değer düşüklüğü hallerini beraberinde getirebilir (Nikmaram, vd., 2012: 1272). Sessizlik, pozitif örgüt performansı için gerekli bilgi akışını sınırlayarak, örgütsel canlılığı/hayati devamlılığı engeller (Dankoski, vd., 2014: 1610).

İşgörenlerin sessiz kalmalarındaki neden ile ilgili çeşitli teoriler oluşturulmuştur. Noelle ve Neumann’ın geliştirdiği “Sessizlik Sarmalı” teorisi göre bireyler örgütlerde baskın veya çoğunluk olduklarında kendi görüş ve tutumlarını ifade etme eğilimi gösterirlerken, azınlıkta olduklarını hissettiklerinde bilinçli olarak sessiz hale gelirler (Bowen ve Blackmon, 2003: 1397).

İşgörenlerin sessiz kalmasındaki temel faktörler; konuşmanın herhangi bir şeyi değiştirmeyeceği ve amirlerin konu ile ilgilenmeyeceği algısı, cezalandırılma endişesi, olumsuz değerlendirilme kaygısı, diğer kişileri ve örgütü koruma duygusu, sorun kaynağı ve şikayetçi durumuna düşme endişesi, ilişkilerin bozulacağı endişesi, iş ve terfi fırsatlarını kaybetmeme isteği, yöneticilerin ulaşılabilir olmaması ve astlarını desteklememesi (Milliken, Morrison ve Hewlin, 2003; Şimşek ve Aktaş, 2014; Van Dyne, Ang ve Botero, 2003), işe ve işletmeye karşı ilgisizlik, yöneticilerin farklı fikirlere açık olmaması, fikirlerinin kendilerine görev olarak dönmesi sonucu yüklerinin artıracığı düşüncesi biçiminde sıralanabilir (Akgündüz, 2014: 186).

Kurumsal faaliyetlerin sağlıklı bir şekilde yapılması, sorunların ortaya çıkarılması ve çözümlenmesi hususunda, yeni

süreç ve hizmetlerin oluşturulmasına imkan sağlayacak olan düşünce fikir ve tavsiyeleri ifade etmekten kaçınmalarına örgütsel sessizlik adı verilmektedir. İlk defa Hirschman tarafından kullanılan örgütsel sessizlik çalışanlar arasında memnuniyetsizlik yarattığından olumsuz sonuçlara neden olabilmekte, beklenmeyen tutum ve davranışlara sebep teşkil edebilmektedir. Bu da idari anlamda hata tespit edebilme bunları düzeltebilme olasılığının düşmesine engel olmaktadır (Gül ve Özcan, 2011). Örgütsel sessizlik üç türdür (Dyne vd. 2003):

- Uysal (Kabul Edici) Sessizlik: Fikir, bilgi ve düşüncelerin saklandığı pasif davranışlardır.

- Savunmacı (Defansif) Sessizlik: Çalışanın kendini savunmak amacıyla korkuya dayalı olarak fikir, bilgi ve düşüncelerini sakladığı davranıştır.

- Toplum Yanlısı (Prososyal) Sessizlik: Bu davranışta korku yerine altruizm veya işbirliği güduları doğrultusunda fikir, bilgi ve düşüncelerin diğer bireylere ve örgüte yararlı olması amacıyla kendine saklanması söz konusudur.

Literatür çalışmalarında;

Morrison ve Milliken (2000) örgütsel sessizliği inceleyen ilk yazarlardandır. Örgütsel sessizlik konusunu kavramsal boyutuyla ilk kez onlar ele almışlardır. Örgütlerdeki potansiyel problemler hakkındaki görüş, düşünce ve fikirlerin gizli tutulmasının sebeplerinin incelenmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Dyne vd. (2003) çalışmalarında işgören sesliliği ve işgören sessizliği kavramlarını ayrı ayrı ele alarak çok boyutlu bir şekilde analiz etmeye çalışmışlardır. İşgören sesliliği ve sessizliği kavramlarının üç çeşidi ayrıntılı olarak incelenmiştir. Sessizlik; uysal, savunmacı ve olumlu sosyal sessizlik şeklinde sınıflandırılırken, seslilik ise; uysal, savunmacı ve olumlu sosyal seslilik şeklinde sınıflandırılmıştır. Çalışmada örgütsel sessizlik kavramının işgörenler üzerindeki sonuçları ele alınmıştır. Nitelikli işgörenlerin sesliliği tercih ettiği sonucuna ulaşılırken, niteliksiz işgörenlerin sessiz kalma davranışını daha fazla tercih ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Vakola ve Bouradas (2005), çalışmalarında çalışan sessizliği ve örgüt bağlılığı arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Anket tekniğinden yararlanılmıştır ve 677 çalışana anket uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda, çalışan sessizliği ve örgüt bağlılığı arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu kanıtlanmıştır.

Huangvd (2005), çalışmada sessizlik kültürünün kırılmasını ele almıştır. Bu çalışmada ülkeler arasındaki güç

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

mesafelerinin yüksekliği incelenmiştir. Türkiye,24 ülke arasından güç mesafe yüksekliği bakımından 8. Sırada olduğu görülmüştür. Sonuç olarak, güç mesafesi yüksek ülkelerde örgütsel sessizliğin daha yaygın olduğu tespit edilmiştir.

Zehir ve Erdoğan (2011) tarafından yapılan çalışmada örgütsel sessizlik, liderlik, etik durumundaki liderliğin çalışanların performansları üzerindeki etkisi ölçülmüştür. Sonucunda örgütsel sessizliğin ve liderliğin çalışanların performanslarında etkili olduğu görülmüştür.

Panahi, Veiseh ve Kamari (2012) çalışmalarında örgütsel sessizliğe sebep olan faktörlerin çalışanların örgütsel bağlılığı ile ilişkisi ele alınmıştır. Azerbaycan'daki bir üniversitede260 kişiye anket uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda örgütsel sessizliğe etki eden faktörlerin çalışanların örgütsel bağlılığının arasında anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Kaygın ve Atay (2014) tarafından yapılan çalışmada mobbingin örgütsel güven ve örgütsel sessizliğe olan etkisi üzerinde durulmuştur. Araştırma sonucunda mobbing ile örgütsel güven arasında negatif ilişkilerin mobbing ile örgütsel sessizlik arasında pozitif ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir.

Güvenli (2014) tarafından yapılan araştırmada örgüt çalışanlarının örgüt içerisinde sessiz kalmalarının nedenlerini araştırmak ve bu sessizliği önleyerek çalışanların aktif bir şekilde huzurlu bir ortamda hizmet vermelerini sağlamak adına bulgular elde edilmiştir. Örgütsel adalet algısının alt boyutlarından olan "dağıtımsal adalet" ile örgütsel sessizlik arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Ancak örgütsel adalet algısının diğer alt boyutlarından olan "etkileşimsel ve bilgilendirme adaleti" ile "prosedürel (işlemsel) adalet" arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmamıştır. Duyarsızlaşma" ile örgütsel sessizlik arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Tükenmişliğin alt boyutlarından "duygusal tükenme" ve "kişisel başarıda düşme hissi" ile örgütsel sessizlik arasında anlamlı bir ilişki çıkmamıştır.

Çatır (2015) tarafından yapılan çalışmada etkileşimci liderlik ve dönüşümcü liderliğin örgütsel sessizlik davranışı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada etkileşimci liderliğin örgütsel sessizlik üzerinde pozitif yönlü yüksek bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dönüşümcü liderliğin örgütsel sessizlik üzerindeki etkisi incelendiğinde, dönüşümcü liderliğin örgütsel sessizlik üzerinde negatif yönlü yüksek düzeyde bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuca göre yöneticilerin dönüşümcü liderlik özelliklerini

göstermesi, çalışanların örgütsel sessizlik davranışlarını azaltmasına neden olacaktır.

Kavak (2016) çalışmasında örgütsel adalet algısının, çalışanların örgütsel sessizlik ve örgütsel muhalefet davranışlarına etkisinin olup olmadığını tespit etmiştir, amacı, örgüt üyelerinin örgütsel adalet algılarının, örgütsel sessizlik ve örgütsel muhalefet davranışlarına olan etkilerini saptayabilmektir. Çalışma sonucunda, çalışanların örgütsel adalet algılarının, örgütsel muhalefet davranışı ile pozitif yönlü ilişki içerisinde olduğu görülmüş, buna karşın adalet algısı ile sessizlik davranışı arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Elçi ve Karabay'ın (2016) çalışmalarında, işgörenlerin yıldırımaya maruz kalmasının örgütsel sessizliğe ve işten ayrılma niyetine etkilerini incelemiştir. Çalışmalarını örgütsel sessizliğin boyutları bağlamında ele almışlar, yıldırma algısının uysal sessizlik ve savunmacı sessizlik üzerinde pozitif bir etkide bulunduğunu, toplum yanlısı sessizlik üzerinde negatif bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Ayan (2016) tarafından yapılan araştırmada bankacılık sektöründeki liderlik tarzlarının, örgütlerde olumsuz sonuçlara yol açan örgütsel sessizlik ve tükenmişlik düzeyini nasıl etkileyeceğinin belirlenmesi amaçlanmış, dönüştürücü liderlik tarzının örgütsel sessizliğin üç alt boyutunu da negatif yönde etkileyerek azalttığı ortaya konulmuştur.

Ballı ve Çakıcı (2016) tarafından yapılan çalışmada otel çalışanlarının örgütsel bağlılıklarının örgütsel sessizlikleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada personelin örgütsel bağlılığı ile örgütsel sessizlikleri arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır. Bu personelin örgütlerine bağlılığı azaldıkça daha çok sessizleştikleri anlamına gelmektedir. Örgütsel bağlılığın örgütsel sessizlik açıklama oranı düşük de olsa negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Tekmen vd. (2016) tarafından yapılan çalışmada, öz-yeterlik algısının çalışan sessizlik davranışı üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Bulgular, çalışanların öz-yeterlik algılarının kabullenici ve savunmacı sessizlik davranışı üzerinde negatif etkisinin olduğunu; korumacı sessizlik davranışı üzerinde ise pozitif etkisinin olduğunu ancak bu pozitif etkinin anlamlı düzeyde olmadığını göstermiştir.

Yıldız ve Güneş (2017) tarafından yapılan çalışmada, örgütsel stresin, örgütsel sessizlik ve tükenmişlik arasındaki ilişki ile bu kavramların demografik verilerle olan ilişkilerinin belirlenmesi

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

amaçlanarak, stresle beraber örgütsel sessizlik ile tükenmişlik kavramları arasında anlamlı bir ilişkinin var olduğu ortaya konulmuştur. Buna bağlı olarak örgütsel sessizliğin de, tükenmişlik üzerinde pozitif yönde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Çöp ve Öztürk (2017) çalışmasında lider-üye etkileşim algısı ile örgütsel sessizlik davranışı arasındaki etkileşimi incelemişlerdir. Lider-üye etkileşim algısının örgütsel sessizlik davranış algısını önemli düzeyde etkilediğini öne çıkarmışlardır.

Örgütsel sessizlik ile ilgili yapılan literatür çalışmalarında, sessizlik, stres, sinizm ve iletişim kopukluklarına neden olmaktadır. Ayrıca örgütsel sessizlik çalışanlarda değerli olmama duygusuna, örgütsel amaçlara ulaşma yönünde düşük çaba göstermeye ve bilişsel uyumsuzluğa yol açmaktadır. Örgütlerde sorunların dile getirilmemesi ve çalışanların bu sorunlardan olumsuz şekilde etkilenmesi sonucu, çalışanın örgütsel bağlılığında azalma görülmektedir. Bunun sonucu olarak da çalışanların iş başarıları düşmektedir.

Psikolojik Sözleşme ve Örgütsel Sessizlik İlişkisi

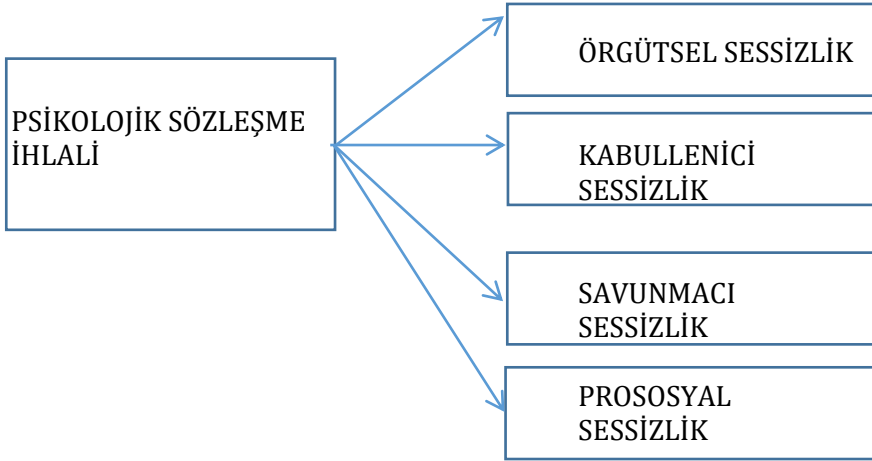
Çalışanlarla işletmeler arasındaki ilişkilerin daha sağlıklı ve yüksek bağlılık içermesinin arkasında psikolojik sözleşmelerin olduğu yolunda kanı giderek kuvvetlenmektedir. Bunun için işletmeler çalışanlarıyla farklı bir yapılanma içine girmeye başlamış, işletme gücünün kullanımında ve karar alma süreçlerinde çalışanlarla ortak hareket etme eğilimi içine girilmiştir. Özellikle bu bağlamda büyüyen işletmelerin içinde kendine yer arayan çalışan, kariyer imkanları, ödüller, vaatlerin yerine getirilmesi gibi konulara karşılık vermekte, kendini işletmenin bir parçası olarak görmekte daha sadık, daha güvenli ve duygusal bağı daha artmış bir şekle bürünecektir.

Psikolojik sözleşme ihlal edildiğinde tam tersi işletmeye bağlılık azalır veya tamamen yok olur. Sorunların dile getirilememesi başarılı çalışanların sayısını azaltır. Özellikle çalışanlara önem verilmez ve yönetime dahil edilmezse, sorunları anlatmanın önemi olmadığına inanılır, anlatılsa da tehlikeli sonuçlar doğuracağı düşünülür. Konuşmaktan çok sessiz kalmak tercih edilir. Paylaşımlar azalır. Çalışanlardaki bu olumsuz algı işletmelerin yeni fırsatları kaçırmalarına neden olur. Dolayısıyla çalışanların sorunları ve dileklerini rahatça yerine getirmesi büyük önem arz eder.

Psikolojik sözleşme ve sessizlik konularında yapılan alan yazın incelendiğinde, iki değişken arasındaki ilişkinin tespit

edilebildiği kadarı ile hiç araştırılmadığı görülmektedir. Çalışmanın bu açıdan literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Alan yazınında gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde, hem psikolojik sözleşme ihlali, hem de örgütsel sessizlik için, işgörenler tarafından karşılanmamış beklentileri içermektedir. Başka bir deyişle örgütler tarafından verilen sözlerin tutulmadığı görülmüştür. Bu ortak sonuçlar doğrultusunda, çalışan bireylerin psikolojik sözleşme ihlali algılarının ve sessizlik derecelerinin ilişkili olacağına inanılmaktadır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Literatür kısmında tanımlanan değişkenlerin ilişkisini incelemeye yönelik olarak bir araştırma modeli ve hipotezler oluşturulmuştur. Modelde, “Psikolojik Sözleşme İhlali Algısı” bağımsız değişkeni, “Örgütsel Sessizlik” ise bağımlı değişkeni temsil etmektedir. Bu kapsamda araştırmada incelenmek üzere aşağıdaki hipotezler ileri sürülmüştür:

H1: Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının “Örgütsel Sessizlik” üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H1a: Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının “Kabullenici Sessizlik” üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H1b: Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının “Savunmacı Sessizlik” üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H1c: Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının “Prososyal Sessizlik” üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı imalat sektöründe çalışan iş görenlerin sahip olduğu psikolojik sözleşme ihlal algısı ile örgütsel sessizlik düzeylerini belirlemek ve psikolojik sözleşme ihlal algısının sessizlik üzerine etkisini ortaya koymaktır. Alan yazın incelendiğinde psikolojik sözleşme ihlal algısının sessizlik üzerine etkisi ile ilgili çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle yazında rastlanılmayan bu konunun bilimsel açıdan ortaya konulmasının önemli olduğu düşünüülerek inceleme konusu yapılmıştır.

Veri toplama Araçları

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket uygulaması kullanılmıştır. Anket formunun birinci bölümü çalışanların demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik toplam 9 sorudan oluşmaktadır (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, kurumdaki çalışma süresi, toplam çalışma süresi, pozisyonu, çalışılan birim ve mesleki unvan). İkinci bölümde psikolojik sözleşme ihlali algısını ölçmeye yönelik, üçüncü bölümde ise örgütsel sessizlik düzeyini ölçmeye yönelik sorular yer almaktadır. Demografik değişkenler dışındaki tüm soruları cevaplamada 5'li Likert yönteminden (1=tamamen katılmıyorum; 5=tamamen katılıyorum) yararlanılmıştır.

Çalışanların psikolojik sözleşme ihlali algısını ölçmek amacıyla Robinson ve Morrison (2000) tarafından geliştirilen ve dokuz ifadeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Dokuz ifadeden oluşan ölçekteki tüm maddeler tek bir boyut altında toplanmıştır. Yaptığımız çalışmada güvenilirlik analizi sonucunda psikolojik sözleşme ihlali ölçeğine ait Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısı 0.92 olarak bulunmuştur.

Araştırmada çalışanların örgütsel sessizlik düzeylerini ölçmek üzere Dyne vd. (2003) tarafından kullanılan ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin 5 maddesi sessizliğin kabullenici alt boyutunu, 5 maddesi savunmacı alt boyutunu, 5 maddesi prososyal alt boyutunu ölçmektedir. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayıları, kabullenici alt boyutu için 0,88, savunmacı alt boyutu için 0,93, prososyal alt boyutu için 0,73 olarak tespit edilmiştir. Ölçeklerin genel güvenilirliği psikolojik sözleşme ihlali ölçeği için 0,92, örgütsel sessizlik için 0,86 olarak bulunmuştur. Her iki ölçekten elde edilen güvenilirlik katsayılarına baktığımızda güvenilirlik seviyelerinin iyi düzeyde olduğu söylenebilir. Tüm boyut ve alt boyutlara ilişkin güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Güvenilirlik Analizi Sonuçları			
Ölçek	Alt Boyut	İfade Sayısı	Cronbach's Alpha
Psikolojik Sözleşme İhlali		9	0,92
Örgütsel Sessizlik		15	0,86
Örgütsel Sessizlik	Kabullenici	5	0,88
	Savunmacı	5	0,93
	Prososyal	5	0,73

Örneklem

Araştırmanın evrenini, Bursa Hasanağa Organize Sanayi Bölgesi'nde (HOSAB) faaliyet gösteren 3 farklı imalat firmasının 109 çalışanı oluşturmaktadır. **Anket, basit rastgele örnekleme yöntemi ile araştırmacılar tarafından bizzat ulaşılarak uygulanmıştır.** Anket uygulama işlemi, 2017 Kasım ayında gerçekleştirilmiştir. Etik ilkeler gereği, firmaların isimleri gizli tutulmaktadır.

Verilerin Analizi

Anket yöntemi ile elde edilen veriler, hazır istatistik programında araştırma desenine uygun olarak analiz edilmiştir. Öncelikle demografik özelliklere yönelik sorulara ilişkin frekans analizleri yapılmıştır. Daha sonra araştırma değişkenlerinin alt boyutlarına ilişkin güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Değişkenlerin normal dağılımı test edildikten sonra parametrik testler yapılmıştır. Örgütsel Sessizlik değişkeninin alt boyutları arasındaki ilişkilerin varlığını tespit edebilmek için Pearson korelasyon analizi yapılmış, psikolojik sözleşme ihlalinin örgütsel sessizlik ve alt boyutları üzerindeki etkilerini açıklamak amacıyla basit doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır.

Bulgular

Demografik Bulgular

Araştırmaya katılanlar demografik açıdan incelendiğinde, %55 'inin kadın, %45' inin erkek olduğu görülmektedir. Katılımcıların %29,4' ü evli, %70,6'sı bekarıdır. %11 oranında ilköğretim, %22,9 oranında lise, %16,5 oranında önlisans, %41,3 oranında lisans ve %8,3 oranında yüksek lisans mezunu olan katılımcıların, %11,9'u 25 ve altı yaş aralığında, %24,8 'i 26-30 yaş aralığında, %17,4'ü 31-35 yaş aralığında, %25,7'si 36-40 yaş aralığında, %8,3'ü 41-45 yaş aralığında, %7,3'ü 46-50 yaş aralığında,

**Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki:
İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma**

%2,8'i 51-55 yaş aralığında, %1,8'i 56 ve üstü yaş aralığındadır. Kurumdaki çalışma süresi incelendiğinde ise, katılımcıların, %6,4'nün 1 yıl ve altı arasında, %51,4'nün 2-5 yıl arasında, % 21,1'in 6-10 yıl arasında, %21,1'nin 11-15 yıl arasında, %9,2'nin 11-15 yıl arasında, %7,3'nün 16-20 yıl arasında, %4,6'sının 21 yıl ve üstü çalışma süresine sahip olduğu görülmektedir. Toplam çalışma süreleri, % 4,6'sı 1 yıl ve altı, %23,9'u 2-5 yıl, %21,1'i 6-10 yıl, %17,4'ü 11-15 yıl, %17,4'ü 16-20 yıl, %12,8'i 21 yıl ve üstüdür. Katılımcıların 15,6'sı mühendis, %49,5'i idari personel, %2,8'i işçi, %32,1'i diğer kategorisindedir. Pozisyonları ise, %21,1'i yönetici, % 78,9'u çalışanlardan oluşmaktadır. Çalıştıkları birimler ise sırasıyla, %16,5'i yönetim, %21,1'i muhasebe, %27,5'i üretim, %34,9'u üretimdir. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin Frekans Analizi sonuçları Tablo 2' de sunulmuştur.

Tablo 2. Demografik Bulgular					
Yaş	Frekans	%	Eğitim Seviyesi	Frekans	%
25 ve altı	13	11,9	İlköğretim	12	11,0
26-30	27	24,8	Lise	25	22,9
31-35	19	17,4	Önlisans	18	16,5
36-40	28	25,7	Lisans	45	41,3
41-45	9	8,3	Yüksek Lisans	9	8,3
46-50	8	7,3	Doktora	0	0,0
51-55	3	2,8	Diğer	0	0,0
56 ve üstü	2	1,8			
Toplam	<i>109</i>	<i>100,0</i>	<i>Toplam</i>	<i>109</i>	<i>100,0</i>
Medeni Durum	Frekans	%	Cinsiyet	Frekans	%
Bekar	77	70,6	Bay	49	45,0
Evli	32	29,4	Bayan	60	55,0
<i>Toplam</i>	<i>109</i>	<i>100,0</i>	<i>Toplam</i>	<i>109</i>	<i>100,0</i>
Kurumdaki Çalışma Süresi	Frekans	%	Toplam Çalışma Süresi	Frekans	%
1 yıl ve altı	7	6,4	1 yıl ve altı	5	4,6
2-5 yıl	56	51,4	2-5 yıl	26	23,9
6-10 yıl	23	21,1	6-10 yıl	26	23,9
11-15 yıl	10	9,2	11-15 yıl	19	17,4
16-20 yıl	8	7,3	16-20 yıl	19	17,4
21 yıl ve üstü	5	4,6	21 yıl ve üstü	14	12,8
<i>Toplam</i>	<i>109</i>	<i>100,0</i>	<i>Toplam</i>	<i>109</i>	<i>100,0</i>
Mesleki Ünvanınız	Frekans	%	Çalışılan Birim	Frekans	%
Mühendis	17	15,6	Yönetim	18	16,5
İdari Personel	54	49,5	Muhasebe	23	21,1
İşçi	3	2,8	Üretim	30	27,5
Diğer	35	32,1	Diğer	38	34,9

Toplam	109	100,0	Toplam	109	100,0
Pozisyonunuz	Frekans	%			
Yönetici	23	21,1			
Çalışan	86	78,9			
Toplam	109	100,0			

Katılımcıların psikolojik sözleşme ve sessizlik düzeylerine ilişkin minimum, maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri aşağıda verilen Tablo 3'de gösterilmiştir. Psikolojik sözleşme ihlali ortalaması 3.747; örgütsel sessizlik ortalaması ise 2.865 olarak saptanmıştır. Psikolojik sözleşme ihlali ölçeği ortalamasının, örgütsel sessizlik ölçeği ortalamasından yüksek olduğu görülmektedir. Örgütsel sessizlik boyutlarının ortalamaları incelendiğinde, kabullenici sessizlik ortalaması 2.568, savunmacı sessizlik ortalaması ise 2.458 olarak hesaplanmıştır. Örgütsel sessizlik alt boyutlarında en yüksek ortalamanın prososyal sessizlik (3.568) alt boyutuna ait olduğu görülmektedir. Psikolojik sözleşme ihlali ve sessizlik ölçeklerine ait puanların standart sapmalarının ise 0.707 ile 0.841 arasında değiştiği belirlenmiştir.

	N	Minimum	Maksimum	Ortalama	Std. Sapma
Örgütsel Sessizlik	109	1,33	4,67	2,865	0,707
Kabullenici	109	1	5	2,568	0,991
Savunmacı	109	1	5	2,458	1,054
Prososyal	109	1	5	3,568	0,855
Psikolojik Sözleşme İhlali	109	1,33	5	3,747	0,841

Araştırma Değişkenleri Arasındaki Korelasyon ve Regresyon Analizlerine İlişkin Bulgular

Değişkenlere ait alt boyutlar arasındaki ilişkileri gösteren Pearson Korelasyon analizi bulguları Tablo 4' de sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre, psikolojik sözleşme ihlali ve prososyal sessizlik ($r=0.119$, $p<0.01$) boyutu arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Sessizliğin alt boyutlarından, kabullenici ($r= -0.352$, $p<0.01$), savunmacı ($r= -0.425$, $p<0.01$)

**Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki:
İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma**

boyutları ile de psikolojik sözleşme ihlali arasında negatif yönde ve orta derecede anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Psikolojik Sözleşme İhlali ile Örgütsel Sessizlik Arası Korelasyonlar

	1	2	3	4	5
1. Sessizlik	1				
3. Kabullenici Sessizlik	,85**	1			
3. Savunmacı Sessizlik	,854**	,733**	1		
4. Prososyal Sessizlik	,443**	,047	,037	1	
5. Psikolojik Sözleşme İhlali	-,328**	-,352**	-,425**	0,119	1
**p<0,01 (Çift Yönlü)					

Psikolojik sözleşme ihlali algısı ile örgütsel sessizlik arasındaki ilişkiye ait basit doğrusal regresyon analizinin gösterildiği Tablo 5'e göre, değişkenler arasındaki doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir (F=12,897; p<.001). Çalışanların psikolojik sözleşme ihlal algıları örgütsel sessizlik üzerinde %10 (R²=,108) etkilidir. **H1: Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının Örgütsel Sessizlik üzerinde anlamlı bir etkisi vardır**, hipotezi doğrulanmıştır, kalan %89'luk kısım ise araştırmaya dahil edilmeyen diğer değişkenlere bağlı olabilmektedir.

Tablo 5. H1 Hipotezine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analiz Sonuçları

	B	Standart Hata	β	t	p	F	Anova anlamlılık
Sabit	3,899	,295		13,218	.000	12,892	.000
Psikolojik Sözleşme İhlali	-,276	,077	-,328	-3,591	.000		
Bağımlı Değişken: Örgütsel Sessizlik		R= ,32	R ² = ,108				

Psikolojik sözleşme ihlali algısı ile örgütsel sessizliğin alt boyutlarından kabullenici sessizlik arasındaki ilişkiye ait basit doğrusal regresyon analizinin gösterildiği Tablo 6'ya göre,

değişkenler arasındaki doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($F=15,173$; $p<.001$). Çalışanların psikolojik sözleşme ihlali algıları kabullenici sessizlik üzerinde %12 düzeyinde ($R^2=.124$) etkilidir. **H1a: Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının Kabullenici Sessizlik üzerinde anlamlı bir etkisi vardır** hipotezi doğrulanmıştır.

Tablo 6. H1a Hipotezi Basit Doğrusal Regresyon Analiz Sonuçları

	B	Standart Hata	β	t	p	F	Anova anlamlılık
Sabit	4,125	,409		10,076	.000	15,173	.000
Psikolojik Sözleşme İhlali	-,415	,107	-,352	-3,895	.000		
Bağımlı Değişken: Kabullenici Sessizlik	R=	R ² =,124					
	,352						

Psikolojik sözleşme ihlali algısı ile örgütsel sessizliğin alt boyutlarından savunmacı sessizlik arasındaki ilişkiye ait basit doğrusal regresyon analizinin gösterildiği Tablo 7'ye göre, değişkenler arasındaki doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($F=23,59$; $p<.001$). Çalışanların psikolojik sözleşme ihlali algılarının savunmacı sessizlik üzerinde %18 düzeyinde ($R^2=.181$) etkilidir. **H1b: Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının Savunmacı Sessizlik üzerinde anlamlı bir etkisi vardır** hipotezi doğrulanmıştır.

Tablo 7. H1b Hipotezi Basit Doğrusal Regresyon Analiz Sonuçları

	B	Standart Hata	β	t	p	F	Anova anlamlılık
Sabit	4,45	,421		10,576	.000	23,59	.000
Psikolojik Sözleşme İhlali	-,53	,110	-,425	-4,875	.000		
Bağımlı Değişken: Savunmacı Sessizlik	R=	R ² =,181					
	,425						

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

Psikolojik sözleşme ihlali algısı ile örgütsel sessizliğin alt boyutlarından prososyal sessizlik arasındaki ilişkiye ait basit doğrusal regresyon analizinin gösterildiği Tablo 8'e göre, değişkenler arasındaki doğrusal regresyon modelinin anlamlı olmadığı tespit edilmiştir ($F=1,53$; $p < .001$). **H1c: Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının Prososyal Sessizlik üzerinde anlamlı bir etkisi vardır** hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 8. H1c Hipotezi Basit Doğrusal Regresyon Analiz Sonuçları

	B	Standart Hata	β	t	p	F	Anova anlamlılık
Sabit	3,116	,375		8,315	.000	1,53	.219
Psikolojik Sözleşme İhlali	,121	,095	,119	1,237	.219		

Bağımlı Değişken: Prososyal Sessizlik R= ,119 R²= 0,14

Tablo 9. Hipotez Sonuçları Çizelgesi

H	Hipotez	Sonuç
H1	Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının "Örgütsel Sessizlik" üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	KABUL
H1a	Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının "Kabullenici Sessizlik" üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	KABUL
H1b	Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının "Savunmacı Sessizlik" üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	KABUL
H1c	Çalışanların Psikolojik sözleşme ihlali algılarının "Prososyal Sessizlik" üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	RED

Tartışma ve Sonuç

Çalışma içerisinde psikolojik sözleşme ihlal algısı ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, psikolojik sözleşmede algılanan ihlalin, örgütsel sessizlik

üzerindeki etkisini belirleyebilmektir. Bahsi geçen amaç çerçevesinde çalışma, Bursa HOSAB bölgesinde imalat sektöründe faaliyet gösteren üç firmada gerçekleştirilmiş ve çalışmadaki veriler bu üç firmada görevli 109 personelden elde edilmiştir.

Çalışma, işgörenin görevini sürdürdüğü firma ile arasındaki karşılıklı ilişkisine odaklanmakta, karşılıklı ilişkinin yapısında meydana gelecek anlaşmazlıkların ve bu anlaşmazlıklar sonucu ortaya çıkabilecek sessizlik düzeylerini ölçme amacını taşımaktadır. Bu yönüyle çalışmanın, firmaların çalışma kapasitesini artırması ve başarısını yükseltmesi, personel ile olan ilişkilerini düzenleyebilmesi açısından önem arz ettiği düşünülmektedir.

Çalışmada, oluşturulan hipotezler basit doğrusal regresyon analizi ile test edilmiştir. Verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgular değerlendirildiğinde ilk olarak, psikolojik sözleşme ihlalinin örgütsel sessizlik üzerinde istatistiki olarak negatif yönlü anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Psikolojik sözleşme ihlalinin örgütsel sessizliğin alt boyutları olan kabullenici ve savunmacı boyutu üzerinde de orta düzeyde istatistiki olarak negatif yönlü anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Son olarak psikolojik sözleşme ihlalinin örgütsel sessizliğin üçüncü alt boyutu olan prososyal sessizlik üzerinde anlamlı etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla personelin sessizliğe bürünmesindeki azalışta şirket yararına bilgi, fikir ve sırları kendine saklamasının, psikolojik sözleşme ihlali kapsamında hiçbir etkisi olmadığı söylenebilir.

Psikolojik sözleşmenin ihlal edilmesi, çalışanlar üzerinde kabul edici sessizleşmeye ve korkusal nedenle içe kapanıp sessizleşmeye neden olmamaktadır. Bu anlamda çalışanların, psikolojik sözleşmenin ihlal edildiğine inandıkları bir çalışma ortamında düşüncelerini dile getirmekten çekinmedikleri, tepki verdikleri görülmektedir.

Çalışanların her durumu kabullenmesi, sessizliği tercih etmesi ve düşüncelerini paylaşmaması, kendini koruma altına alarak paylaşım içinde olmanın gereksiz olduğu algısı, pasif-kasti niyet taşıyan sessizlik türleridir. Bunun yanında prososyal sessizlik, işletmenin faydası için sessizliğin tercih edilmesi, aktif-iyi niyetli sessizlik tutumudur. Bu nedenle işletmelerdeki örgütsel sessizlik, olumlu ya da olumsuz özelliklere sahiptir. Çalışmanın bulgularına göre kabullenici sessizlik ve savunmacı sessizliğin örgütsel sessizliği açıklama güçleri prososyal sessizliğe göre daha fazladır. Farklı bir anlatımla işletmeyi olumlu etkileyen sessizlik türleri daha yüksek oranda seyretmektedir.

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

Bu neticeler ışığında, kabullenici sessizlik ve savunmacı sessizlik davranışı sergileyen işgörenlerin sözleşme şartları yerine getirilmediğinde sessiz kalma düşüncesinden vazgeçecekleri ifade edilebilir. Dolayısıyla işgören işletme nazarında kendinin önemli olduğunu vurgulayacaktır. Bu da sessizliğin bozulmasına neden olacaktır.

Literatür de ise psikolojik sözleşme ihlali ile yapılan çalışmalarda örgütsel güven ve bağlılıkta azalma, iş performansında düşüş, örgütsel vatandaşlık davranışlarında azalma, örgütsel sinizm algısında ve işten ayrılma niyetinde ve tükenmiş davranışında artış gibi olumsuz sonuçlar çıkarmıştır. (Salha ve diğ., 2016; Aslan ve diğ., 2014; Torun ve Üçok, 2014; Agarwal ve Bhargava, 2013; Shahnawaz 2011; Cassar, 2011; Ceseroğlu, 2010; Mimaroğlu ve Özgen, 2010; Tükeltürk ve diğ., 2009; Knights ve Kenedy, 2005; Chorobot ve Mason, 2003; Johnson ve Kelly, 2003; Turnley ve Feldman, 2000; Robinson ve Rousseau 1994).

Örgütsel sessizlik ile yapılan çalışmalarda ise örgütsel bağlılık, vatandaşlık, örgüt iklimi, mobbing, örgütsel stres, tükenmişlik, örgütsel adalet, sinizm ve liderlik tarzlarının örgütsel sessizlik ile ilişkisi incelenmiş ve anlamlı bulunmuştur. Örgütsel sessizliğin örgütler üzerindeki etkileri ise işgörenlerin fikri katkılarında faydalanamama, sorunların görmezden gelinmesi, olumsuz dönütlerden kaçınılması, bilgilerin filtreden geçirilmesi, problemler karşısında tepkisiz kalınması, kalitesiz bir iletişim iklimi, düşük performans, düşük motivasyon, düşük örgütsel öğrenme, yüksek işten ayrılma ve sabotaj davranışları, düşük bağlılık ve düşük örgütsel güven, yetersiz iş doyumunu şeklinde sıralanabilir. Tüm bunlar ise örgütte yeni fikirlerin, yaklaşımların ve sinerjinin ortaya çıkması engellenmiş olmaktadır (Çöp ve Öztürk, 2017; Yıldız ve Güneş, 2017; Tekmen ve diğ., 2016; Ballı ve Çakıcı , 2016; Ayan, 2016; Elçi ve Karabay, 2016 ; Kavak, 2016; Çatır, 2015; Güvenli, 2014; Kaygın ve Atay 2014; Panahi ve diğ., 2012; Zehir ve Erdoğan 2011; Vakola ve Bouradas, 2005).

Örgütlerin söz vermelerine rağmen çalışanların taleplerinin karşılanamaması, duygusal ve fiziksel tepkilere neden olur. Yapılan işlerden keyif alınmaz ve işten soğuma artar. Psikolojik sözleşmenin ihlal edilmesi işletmeye ve işgörene karşılıklı olarak zarar verebilecektir. İşgörenin hizmet verdiği bireylere karşı duyarsızlaşması doğrudan ve dolaylı olarak müşteri kaybına neden olabilecektir. Öte yandan bu durum işgörenin işten ayrılma niyetine

sebepler olurken işletmenin işgören devir hızını yükseltecek ve yeni personel alımı için de maliyet oluşturabilecektir.

İmalat sektöründe çalışan işgörenlerin algıladıkları psikolojik sözleşme ihlal algı düzeyinin orta düzeyde olması işletme yöneticilerinin bu düzeyi düşürmeye yönelik bir takım çalışmalar yapması ve örgüt ile işgören arasında yapıcı ilişkilerin kurulması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda işletme yöneticileri belirli dönemlerde işgörenlerin psikolojik sözleşme düzeylerini ölçmeli, bu düzeyi azaltabilecek, vaatlerin yerine getirilmesi, ekonomik ödüllerin verilmesi, personel güçlendirme, kariyer gelişimi, örgütsel adalet vb. faaliyetler gerçekleştirilmelidir. Bu konuda yapılabilecek en iyi çalışmalardan bir tanesi de psikolojik sözleşmenin hem işgören hem de işletme arasında mümkün olan en üst seviyede algılanmasını sağlamak olacaktır. Bunun uygulanabilmesi işletmelerde çalışma huzurunun ve veriminin artmasını sağlayarak, hem işgörelere hem de işletmeye fayda sağlayabilecektir. Bu nedenle öncelikle yöneticilere psikolojik sözleşmenin işlemler açısından önemi ve bu düzeyi azaltabilecek faaliyetler hakkında bilgi verilmedir.

Gerçekleştirilen çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Çalışmanın yerli ve yabancı alan yazınında yeterince yer almaması ve yalnızca Bursa'da yer alan üç imalat firması üzerinde gerçekleştirilmesi nedeniyle farklı sektörlerde uygulanacak benzer çalışmalar, farklı sonuçların ortaya çıkmasını sağlayabilir. Bununla birlikte personel üzerinde uygulanacak çalışmalar kapsamında, kamu sektörü ile özel sektörün karşılaştırılmalı olarak incelenmesi, ihlal algısının derecesinin sessizlik üzerindeki etkisinin farklı açılardan analiz edilmesini sağlayacaktır.

Çalışmada örneklem sayısı iki yüzden azdır. İki yüzün altında faktör analizi gibi analiz tekniklerinin uygulanması doğru olmamaktadır. (Gürbüz, 2017: 130). Çalışmada söylenebilecek başka bir kısıt ise, personel tarafından algılanan psikolojik sözleşme ihlalinin sadece sessizlik değişkeni üzerindeki etkisinin incelenmiş olmasıdır. Daha sonraki çalışmalar psikolojik sözleşme ihlal algısı ile sessizlik arasındaki ilişkiye aracılık ettiği veya ilişkinin yapısını değiştirdiği düşünülen bağımlı ve bağımsız değişkenler çerçevesinde kurulacak yapısal eşitlik modeli, psikolojik sözleşme ihlalinin sonuçlarının daha farklı açılardan yorumlanmasına imkan tanıyacaktır. (Gürbüz, 2017: 331).

KAYNAKÇA

AKGÜNDÜZ, Y. (2014), "Otel Çalışanlarının Örgütsel Sessizliği Tercih Etmelerinde Örgütsel Güvenlerinin Etkisi", *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6, (1) s.184-199.

AKTAŞ, H. ve ŞİMŞEK, E. (2014). Örgütsel sessizlik ile algılanan bireysel performans, örgüt kültürü ve demografik değişkenler arasındaki etkileşim. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 28 (14) s. 24-52.

ALPARSLAN A. M., M. KAYALAR, (2012), "Örgütsel Sessizlik: Sessizlik Davranışları ve Örgütsel ve Bireysel Etkileri", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(6) s.136-147.

ARGYRİS, C. (1960), *Understanding Organizational Behavior*, 3. Baskı, Dorsey Pres, Homewood, Illinois.

AYAN A. (2016), "Liderlik Tarzlarının Örgütsel Sessizlik Ve Tükenmişlik Düzeyi Üzerine Etkisi: Bir Alan Araştırması" *Cbü Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (2), s. 508-537.

BALLI E., ÇAKICI A. (2016), "Otel İşletmelerinde Çalışanların Örgütsel Bağlılığının Örgütsel Sessizlikleri Üzerindeki Etkisi", *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20 (2), s. 79-98.

BEHESHTIFAR M., BORHANİ H., MOGHADAM M. N. (2012). "Destructive Role of Employee Silence in Organizational Success." *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2 (11), s. 276.

BOWEN, Frances ve Kate BLACKMON (2003), *Spirals of Silence: The Dynamic Effects of Diversity on Organizational Voice* "Journal Of Management Studies 40(6), s. 1393-1417.

BÜYÜKYILMAZ O., ÇAKMAK A.F. (2014), "İlişkisel Ve İşlemsel Psikolojik Sözleşmede Algılanan İhlalin İşten Ayrılma Niyeti Ve Algılanan Örgütsel Destek Üzerindeki Etkisi", *Ege Akademik Bakış* 14 (4), s. 583-596.

CASSAR V., BRİNER B. (2011,) *The relationship between psychological contract breach and organizational commitment: Exchange imbalance as a moderator of the mediating role of violation* *Journal of Vocational Behavior*, 78, s. 283-289.

ÇATIR O. (2015), *Dönüşümcü ve Etkileşimci Liderliğin Örgütsel Sessizlik üzerine Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Uygulama* Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

CESEROĞLU C. M. (2010), *Örgütlerde İşgören İlişkileri Açısından Psikolojik Kontrat ve Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkisi: 4-5 YILDIZLI OTEL İşletmeleri Örneği*, Çanakkale Onsekizmart

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale.

CHROBOT D.L.,MASON, (2003), "Keeping the promise Psychological contract violations for minority employees", Journal of Managerial Psychology, 18 (1), s. 22-45.

ÇÖP, S, ÖZTÜRK Y. (2017), "Lider-Üye Etkileşiminin Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisi: Konaklama İşletmelerinde Bir Araştırma", Journal of Business Research-Türk, s. 37-68.

DANKOSKİ, M. E., BİCKEL, J., & GUSİC, M. E. (2014). Discussing the Undiscussable with the Powerful: Why and How Faculty Must Learn to Counteract Organizational Silence, Academic Medicine, 89(12), s. 1610-1613.

DYNE L.V. ANG.S. ve ISABEL C.BOTERO, (2003) "Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice As Multidimensional Constructs", Journal of Management Studies, 40 (6), s. 1359-1392.

ELÇİ M. ERDİLEK K. M. (2016) "İşletmelerde Yıldırımaya Maruz Kalma Algısının Çalışanların İşten Ayrılma Niyetine Ve Örgütsel Sessizlik Davranışlarına Etkisi: Hizmet Sektörü Üzerine Bir Araştırma", Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi , 14 (1) , s. 125-149.

GÜL, H. ve ÖZCAN, N. (2011) "Mobbing ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkiler: Karaman İl Özel İdaresinde Görgül Bir Çalışma", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi, s.108-134.

GÜRBÜZ, S. ve ŞAHİN, F. (2017). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Felsefe - Yöntem - Analiz. Ankara: Seçkin Yayıncılık

GÜVENLİ D. R. (2014), "Örgütsel Adalet Algısı Ve Tükenmişlik Sendromunun Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisi: Emniyet Mensupları Üzerinde Bir Araştırma", Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

HERRİOT, P. ve PEMBERTON, C. (1995). New Deals: The Revolution In Managerial Careers. Chichester: Wiley. Herriot, P., Manning, W. E. G., Kidd, J. M. (1997). The Content Of The Psychological Contract. British Journal Of Management, 8, s. 45.

HERRİOT, P. ve PEMBERTON C. (1997). Facilitating New Deals. Human Resource Management Journal, 7 (1), s. 45- 56.

HUANG, X. (2005). Breaking the Silence Culture: Stimulation of Participation and Employee Opinion With Holding Cross-nationally. Management and Organization Review, 1(3), s. 459- 482.

JOHNSON J. I., KELLY A. M. (2003), "The effects of psychological contract breach and organizational cynicism: not all

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

social exchange violations are created equal”, Journal of Organizational Behavior, 24, s. 627-647.

KARACAOĞLU F., BOYLU Y. (2014), “Örgütsel Sinizm Ve Psikolojik Sözleşme İhlali Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma” Journal Of Recreation And Tourism Research (JRTR), 1 (2), s. 33-45.

KAVAK O. (2016), Örgütsel Adalet Algısının Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Muhalefet Davranışı Üzerine, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kars.

KAYGIN E., ATAY M. (2014), “Mobbingin Örgütsel Güven ve Örgütsel Sessizliğe Etkisi-Kamu Kurumunda Bir Uygulama”, Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi, 18 (2), s. 95-113.

KNIGHTS J.A., B.J. KENEDY (2005), “Psychological Contract Violation: Impacts on Job Satisfaction and Organizational Commitment Among Australian Senior Public Servants Applied”, H.R.M. Research, 10 (2), s. 57-72.

Kotter, J. (1973), “The Psychological Contract: Managing the Joining-up Process,” California Management Review, 15 (9), s. 91-99.

MİMAROĞLU H., ÖZGEN H. (2010); “Psikolojik Sözleşme Ve Boyutlarının İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyetine Etkileri: Tıbbi Satış Temsilcileri Üzerinde Bir Araştırma”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19 (1), s. 1-19.

MILLIKEN, F. J., E. W. MORRISON and HEWLIN P. E. (2003), “An Exploratory Study of Employee Silence: Issues That Employees Don't Communicate Upward and Why”, Journal of Management Studies, 40(6), s. 1453-1476.

MORRISON, E.W. ve ROBINSON, S.L. (1997) “When Employees Feel Betrayed: A Model of How Psychological Contract Violation Develops”, Academy of Management Review, 22(1), s. 226-256.

MORRISON E. W. and F. J. MILLIKEN (2000), “Organizational Silence: A Barrier to Change and Development in a Pluralistic World”, The Academy of Management Review, 25(4), s. 706-725.

NİKMARAM, S., YAMCHİ, H.G., SHOJAİİ, S., ZAHİRANİ, M.A. ve ALVANİ, S.M. (2012). Study on Relationship Between Organizational Silence and Commitment in Iran. World Applied Sciences Journal, 17(10), s. 1271-1277.

PANAHİ, B., VEİSEH, S. and KAMARİ, F. (2012). An Empirical Analysis on Influencing Factors on Organizational Silence and Its Relationship with Employee's Organizational Commitment. *Management Science Letters*, 2, 735- 744.

PİNDER, C. C., ve HARLOS, K. P. (2001). "Employee Silence: Quiescence and Acquiescence as Response to Perceived Injustice". *Research in Personnel and Human Resources Management*, 20, s. 331-369.

ROUSSEAU, D.M. (1989), "Psychological and implied contracts in organizations," *Employee Rights and Responsibilities*, 2, s. 121-139.

ROUSSEAU, D.M. (1995), *Psychological Contracts in Organizations: Understanding Written and Unwritten Agreements*, Sage Publications, Thousand Oaks, California, USA.

ROBINSON, S.L., KRAATZ, M.S. ve ROUSSEAU, D.M. (1994) "Violating the psychological contract : not the exception but the norm", *Journal Of Organizational Behavior*, 15, s. 245-259.

SALHA H., CİNNİOĞLU H. ve YAZIT H. (2016), "Psikolojik Sözleşme İhlal Algısının Tükenmişlik Üzerine Etkisi: Yiyecek İçecek İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma", <https://www.researchgate.net/publication/310597216>.

SHORE, L.M. ve TETRICK, L.E. (1994) "The Psychological Contract as an Explanatory Framework in the Employment Relationship" Cooper, C. L. and Rousseau, D. M. (eds.) *Trends in Organizational Behavior*, (1) Chichester, John Wiley & Sons.

TEKMEM E.E., ÇETİN A., TORUN T. (2016), "Çalışanların Öz-Yeterlilik Algılarının Sessizlik Davranışı Üzerine Etkisi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, ss. 71-88.

TORUN A., ÜÇOK D. (2014) "Tükenmişliği Etkileyen Olumsuz Tutum Ve Beklentiler: Sinik Tutum Ve Psikolojik Sözleşme İhlali Algısı Üzerine Bir Araştırma" Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 28 (1), s. 231-248.

TURNLEY, W. H. ve FELDMAN D. C. (1999a), "A Discrepancy Model of Psychological Contract Violations", *Human Resource Management Review*, 9(3), s. 367-386.

TURNLEY, W.H. ve FELDMAN, D.C. (2000) "Re-Examining the Effects of Psychological Contract Violations: Unmet Expectations and Job Dissatisfaction as Mediators", *Journal of Organizational Behavior*, 21(1), s.25-42.

TÜKELÜRK, Ş. A., PERÇİN, N. Ş. ve GÜZEL, B. 2009. Örgütlerde psikolojik kontrat ihlalleri ve sinizm ilişkisi: 4-5 yıldızlı otel işletmeleri üzerine bir araştırma, 17. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı, 688-692.

UPASNA A., AGARWAL U., BHARGAVA S. (2013), "Effects of Psychological Contract Breach on Organizational Outcomes:

Psikolojik Sözleşme İhlali ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: İmalat Sektörüne Yönelik Bir Araştırma

Moderating Role of Tenure and Educational Levels”, VIKALPA , 38 (1), s. 13-25.

ÜÇÖK D. (2012), Sinik Tutum Ve Psikolojik Sözleşme İhlali Algısının Tükenmişlik Üzerindeki Etkisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

VAKOLA, M. and D. BOURADAS (2005), “Antecedents And Consequences of Organisational Silence: An Empirical Investigation”, Employee Relations, 27(5), s. 441-458.

YILDIZ H., YILDIZ B. ve İYİĞÜN N. (2016), “Psikolojik Sözleşme Algısının Sanal Kaytarma Davranışları Üzerindeki Etkisi” Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 47, s. 147-165.

YILDIZ Ç. N., GÜNEŞ M.Ş. (2017), “Örgütsel Stresin, Örgütsel Sessizlik Ve Tükenmişlik Üzerine Etkisi: Eczane Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma”, Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi, 1 (1), s. 46-66.

ZEHİR, C., ERDOĞAN, E. (2011), “The Association Between Organizational Silence And Ethical Leadership Through Employee Performance”, Procedia Social and Behavioral Sciences, 24, s. 1389-1404.

TÜRK SİYASAL HAYATINDA "TOPLAYICI" BİR PARTİ OLARAK ANAVATAN PARTİSİ (1983-1989)

Atıl Cem ÇİÇEK¹

ÖZ

Siyasal partiler modern siyasal sistemlerin önemli aktörleri olduklarından, birçok akademik çalışmaya konu olmuşlardır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan yeni dünya düzeni içerisindeki belirleyici konumlarından ötürü, siyasal partilerin sistematik sınıflandırılması, üzerinde durulan bir konu haline almıştır. Bu bağlamda yapılan özgün sınıflandırmalardan birisi de Alman siyaset bilimci Otto Kirchheimer'a aittir. Kirchheimer'ın siyasal parti tipolojilerin ilişkin yapmış olduğu özgün katkı, toplayıcı parti tipini ortaya atmasıdır. Partilerin bir dönüşüm geçirdiğinden hareketle ortaya atılan toplayıcı parti tipi, katı ideolojik tutumların bir kenara bırakıldığı, esnek söylemlerle geniş toplum kesimlerini kucaklayan, karizmatik ve güçlü lideriyle beraber alabileceği en yüksek oyu hedefleyen bir parti tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma Türk siyasal hayatının önemli partilerinden olan Anavatan Partisi'nin (ANAP) bir toplayıcı parti olduğu savından yola çıkılarak temellendirilmiştir. İlgili temellendirme yapılırken partinin program, tüzük, beyannameleriyle beraber, kurucu lideri olan Turgut Özal'ın söylem ve eylemleri, dönemin siyasal ortamı bağlamında tarihsel ve betimsel olarak ele alınmıştır. Bu amaçla ANAP'ın toplayıcı bir parti olduğu savı, partinin kuruluşundan Özal'ın partiden ayrılarak cumhurbaşkanı olduğu tarihe kadar geçen süre olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anavatan Partisi, Toplayıcı Parti, Turgut Özal, Türk Siyasal Hayatı.

THE MOTHERLAND PARTY AS A "CATCH-ALL" PARTY IN TURKISH POLITICAL LIFE (1983-1989)

ABSTRACT

Political parties have been the subject of many academic studies as they are important actors of modern political systems. Given their decisive position in the new world order constituted particularly following the World War II, the systematic classification of political parties has become an emphasized topic. An original classification in this context belongs to German political scientist Otto Kirchheimer. Kirchheimer's most original contribution to political party typologies is his category of a "catch-all party". Embedded deeply in the contention that parties have undergone a process of

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, atilcemcicek@yahoo.com

transformation, the idea of a catch-all party has emerged as a political entity doing away with solid ideological attitudes, embracing large segments of the community with a flexible rhetoric, and targeting the highest number of votes with its charismatic and powerful leader. The current study assumes that the Motherland Party (ANAP), an important political body within Turkish political life, is a catch-all type of political party. This assumption is supported by a descriptive and historical analysis of the party program, the primary party regulation, the founding leader Turgut Özal's discourse and actions with a particular view to the specific political context of the period. This study argues that ANAP has been a catch-all party from its foundation to Özal's break-away for presidency.

Keywords: Motherland Party, Catch-All Party, Turgut Özal, Turkish Political Life

Giriş

Siyasal partiler, siyasal sistemin önemli aktörleri olmalarına rağmen, nispeten çok yeni oluşumlar olarak değerlendirilebilirler. Özellikle modern anlamdaki siyasal partilerin hemen hemen 200 yıllık bir geçmişe sahip oldukları söylenebilir. Çok uzun bir geçmişleri olmasa da siyasal partiler, çağdaş siyasal rejimlerin en önemli unsurlarındandır. 20. yüzyıla beraber siyasal partilerin giderek artan önemi, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı eksenli gelişen demokratik rejimlerle birlikte daha da artmış ve modern demokrasiler, bir partiler demokrasisi halini almıştır.

Siyasal partilerin artan önemi, akademik yazında da karşılık bulmuş ve siyasal partilere yönelik bir takım çalışmalar yapılmıştır. Siyasal partilere ilişkin 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan çalışmalara, kısa bir süre ara verilmiş olsa da İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde büyük bir çeşitlilik ile devam edilmiştir. Özellikle siyasal partilerin yapılarına ilişkin gerçekleştirilen bu çalışmalar, parti tipolojileri sınıflandırmasını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda kadro, kitle, kişisel temsil, toplumsal bütünleşme, toplayıcı, karizmatik, kartel vb. parti çeşitleri farklı bakış açıları ile ortaya atılmıştır. Çalışma özelinde ise ele alınacak olan parti tipi, toplayıcı partidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve özellikle de 2. Meşrutiyet döneminde başlayıp, Türkiye Cumhuriyeti ile devam eden süreçte bir takım kesintiler olmakla beraber siyasal partilerin ortaya çıktığı görülmektedir. Erken cumhuriyet dönemi ile birlikte, 1940'lı yılların ortalarına kadar, 2 deneme dışında tek siyasal partiden oluşan bir yapı varlık bulmuştur. İç ve dış konjonktürün etkisiyle geçilen çok partili siyasal hayatla birlikte de hem siyasal

partilerin önemi artmış hem de çok çeşitli siyasal partiler seçmenlere alternatif olduklarını gösterme yarışına girmişlerdir.

Türkiye’de özellikle çok partili siyasal hayata geçiş sonrasında yaşanan parti çeşitliliği içerisinde Anavatan Partisi’nin (ANAP) toplayıcı parti tipine en uygun olan parti olduğu düşünülmektedir. Kuruluş aşaması, söylemi, ideolojik konumlanması, konjonktüre göre hareket etmesi gibi faktörlerle kitleleri peşinden sürükleyen ANAP, bir toplayıcı parti görünümünde olmuştur. Toplayıcı partilerin önemli unsurlarından olan güçlü ve karizmatik lider olgusu ise partinin kurucu genel başkanı olan Turgut Özal ile tamamlanmış, böylelikle lider ile parti özdeşleşmiştir. Bu yüzden çalışma, ANAP’ın kurulduğu yıl olan 1983 ile Özal’ın Cumhurbaşkanlığı için ANAP’tan ayrıldığı yıl olan 1989 yılları arasında kapsamaktadır. Belirtilen dönemdeki ANAP’ın toplayıcı bir parti olduğuna yönelik çözümler, çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Bu bağlamda öncelikle, toplayıcı parti tipinin özellikleri ele alınmış, sonrasında ise ANAP’ın bu özellikler bağlamında değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

1.Siyasal Parti Tipolojileri

Genel bir kabulde modern siyasal partilerin yapılarına ilişkin çalışmaların, Ostrogorski (1902)’nin özellikle İngiltere eksenli çalışmasından beri var olduğu söylenebilir. Liberalizmin artan etkisi, çok partili siyasal hayatın baskınlığı ve özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında tek partili rejimlerin genel olarak tasfiyesi, siyasal partilere olan ilgiyi artırmıştır. Bu bağlamda partilerin tipolojilerine ilişkin çalışmalar da çeşitlenerek artış göstermiştir.

Bilinen ilk sistematik sınıflandırma Maurice Duverger’in (1986: 106-116) yaptığı kadro ve kitle partisi sınıflandırmasıdır. İki parti tipini birbirinden ayıran unsur yapı farkıdır. Kadro partisi, seçkinlerin bir araya getirilmesini önceleyen, büyük prestij, teknik bilgi birikimi ve servet gibi nitelikleri üye profilinde görme üzerine kurulu bir yapıdadır. Kitle partileri ise üyeler anlamında nitelikten çok niceliği önceleyen bir anlayışla var olmuşlardır. Üyelerinin nitelikleri önemli olduğundan disiplin anlamında daha zayıf ve daha ademi merkezietçi bir kadro partisi ile daha disiplinli ve daha merkezietçi bir kitle partisi bu ayırımın belirgin noktalarındandır. Zaten genel oy ve parti üyeliği gibi olgular, kadro partilerinden kitle partilerine doğru yaşanan bir evrimi de beraberinde getirmiştir.

Duverger’den kısa bir süre sonra, siyasal parti tipolojilerine ilişkin bir başka sınıflandırma da Sigmund Neumann (1990: 46-49) tarafından yapılmıştır. Neumann özellikle 1950’li yılların ortalarıyla

beraber partilerin kişisel temsilden, toplumsal bütünleşmeye doğru bir işlev değişikliğine gittiklerini savunarak, kişisel temsil partileri ve toplumsal bütünleşme partileri ayırımına gitmiştir. Bu bağlamda kişisel temsil partileri genel olarak seçim dönemlerinde ve sınırlı/dar bir siyasal ortamda faaliyet gösteren, ana işlevi aday göstermek olan, disiplin yönünden zayıf bir parti tipolojisi olarak ele alınmıştır. Toplumsal bütünleşme partileri ise iki başlık altında değerlendirilmiştir. Bunlardan demokratik bütünleşme partileri, sosyal tabanı ile kurduğu güven ilişkisi ile taraftarlarının sosyal varoluşlarını bütünleştirerek güvence altına alma yoluna gider. Kitleleri, demokratik bir nitelikle bütünleştirme taraftarıdır. Toptan bütünleştirici partiler ise belirli bir ideoloji ekseninde, demokratik olmayan bir bütünleştirme programı izleyen ve ilk örneklerini Bolşevizm, Faşizm, Nasyonal Sosyalizm gibi uygulamalarla veren bir tipolojidir.

Duverger ve Neumann'ın parti tipolojilerinden farklı olarak, Otto Kirchheimer(1966: 177-200) tarafından catchall (toplayıcı) parti tipolojisi ortaya atılmıştır. Değişen sosyo ekonomik koşulların, partileri de değiştirdiği savı üzerine temellenen bu tipoloji, geniş toplum kesimlerine hitap eden bir parti formasyonu ile karşımıza çıkmaktadır. Bu tipoloji, çalışmaya temel teşkil ettiği için bir sonraki bölümde derinlemesine ele alınmıştır.

Giderek kitleleşen siyasal partilere ilişkin bir başka adlandırma da Panebianco(1988: 143-162) tarafından geliştirilmiştir. Panebianco'nun karizmatik parti adını verdiği tipoloji; lidere sadakat duygusu ile bağlılığın olduğu, bürokratik karakter taşımayan, yüksek derecede merkezi olan ve karizmanın doğasından kaynaklı statükoyu devirmeye müsait devrimsel eğilimleri olan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

20. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan değişimlerle beraber siyasal partilerin yapıları da birtakım değişikliklere uğramıştır. Özellikle sivil toplum, sosyal yapı, siyasa yapımında sivil toplum örgütlerinin rolü, sosyal iletişim ağları ve demokrasi algısındaki çok yönlü ilişki, beraberinde siyasal alanın dönüşümünü de getirmiştir. Bu bağlamda yeni parti tipolojilerinin ortaya çıktığı da söylenebilir (Durgun, 2016: 344-345). İşte bu ortamda Katz ve Mair(1995: 16-25) kartel parti tipolojisini ortaya atmışlardır. 1970'lerle beraber ortaya çıktığı düşünülen bu modele göre kartel partiler; profesyonel yöneticilerce şekillendirilen, kaynak dağıtım konusunda etkili olmak adına devlet kadrolarına yerleşmeyi önemseyen, destek kazanmak için seçmen kampanyalarını önemseyen, devletin sağladığı

sübvansiyon ile finansal sorunlarını çözen, partiye üye olan ve üye olmayan ayrımının bulanıklaştığı, bireysellikten ziyade tek vücut anlayışının hakim olduğu, partinin devletin parçası haline geldiği bir tipoloji görünümündedirler.

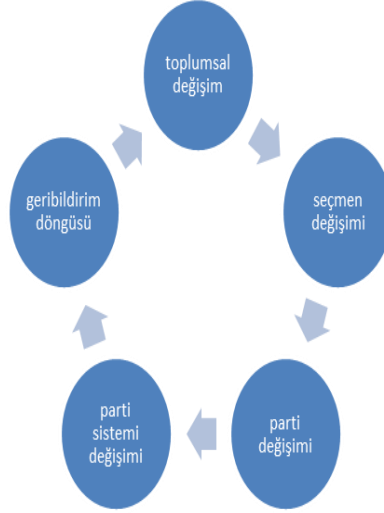
2. Bir Parti Tipolojisi Olarak Toplayıcı Parti

Batı'daki siyasal partilerin dönüşümlerine ilişkin yaptığı çalışmasında toplayıcı parti tipolojisini ortaya atan Kirchheimer (1966: 177-200), özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kişisel temsil partilerinin kısmen varlıklarını sürdürmelerine rağmen artık belirleyici durumda olmadıklarını vurgulamıştır. Aynı şekilde sert sınıf çizgileri ve belirgin mezhep yapılarında olan kitle partileri de toplayıcı partiye doğru bir dönüşüm sergilemişlerdir. İngilizce'de “catch-all” olarak adlandırılan bu parti tipi, toplayıcı parti, hepsini yakala partisi ve omnibüs partisi şeklinde de ele alınmaktadır (Körösenyi, 1999: 36; Kapani, 2010: 192).

Ne tam anlamıyla bir kadro ne de bir kitle ya da sosyal bütünleşme partisi sayılabilen toplayıcı partilerin (Kapani, 2010: 192), İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı dünyasında ortaya çıkışı aslında bir rastlantıdan ibaret değildir. Zira, toplayıcı partiler esasen “ideolojiden arınmaya çalışma” döneminin ürünü olarak ortaya çıkmışlardır (Kirchheimer, 1966: 187). 1960'ların başında ABD menşeli başlayan “ideolojilerin sonu” tartışmasının toplayıcı parti söylemi ile benzer dönemlerde ele alındığı değerlendirilebilir. Bu bağlamda Lipset'in (1960: 408), demokratik sınıf mücadelesine ilişkin temel sorunların çözüldüğünden hareketle artık mücadelenin ideolojiler olmadan devam edeceği, Aron'un (1962: 314) işçi sınıfının sisteme entegre olması ile ideolojik tartışma koşullarının ortadan kalktığı ve nihayet Bell'in (1962) “The End of The Ideology” adlı eserinde refahın tabana yayılması sonucu ideolojilerin bir “çıkılmaz sokak” içerisinde olduğundan hareketle artık sona erdiklerini belirtmesi, siyasal partilerin ideolojik anlamda kendilerini sorgulamalarını da beraberinde getirmiştir.

Kirchheimer'in, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yaklaşık on yıllık dönemde, kabaca post-endüstriyel toplumsal değişimin bir sonucu olarak nitelenebilecek (toplumsal düzey), yeni bir siyasal parti türünün ortaya çıktığını iddia etmesi, bireylerin de önceliklerini tekrardan değerlendirerek parti değiştirmelerini ve bu durumun da beraberinde dalgalanan/sabit olmayan seçmenler yarattığı (seçmen düzeyi) sonucunu doğurmuştur. Toplayıcı parti olarak adlandırılan bu yeni parti, ideolojik saflığın terk edilerek bölünme ve çelişkiler karşısında mümkün olduğunca fazla seçmenin ilgisini çekmek

amacıyla hareket etmiştir (parti düzeyi). Bu yeni parti tipi, siyasal parti sistemi içinde anlamlı bir muhalefetin azalışına işaret etmiş, ideoloji, siyasal partiler arasındaki politik farklılıkların inşasında giderek anlamsızlaşmaya başlamıştır (parti sistemi düzeyi). Bu durumda da partiler, temsil ve demokratik yönetim üzerinde etkin bir rol oynamışlardır (geri bildirim döngüsü) (Williams, 2009: 593-594).

Tablo 1: Toplayıcı Parti Tezi Modelleme Süreci Düzeyi Analizi (Williams, 2009: 593-594).

Williams'ın belirttiği modelleme süreci düzeyi analizi incelendiğinde birbirlerini besleyen olguların döngüsü ile karşılaşılmaktadır. Savaş sonrası dönemde yaşanan sosyoekonomik değişim ve dönüşümler siyasal katılımın aktörleri olan seçmen tercihlerini etkilemiş, bu tercihleri bünyesinde toplama iddiasında olan yeni partiler varlık bulmuş, yeni partiler parti sistemlerini dönüştürmüş ve geri bildirimle beraber dinamik bir süreç yaşanmıştır.

Kirchheimer (1966: 190), eski kitle partileri, mezhep partileri ve bireysel temsil partileri, daha az sınıf çizgileriyle rahatsız edici halde olan toplayıcı partilere dönüşmek durumunda olduklarından hareketle sürecin kaçınılmazlığının altını çizmiştir. Kuşkusuz bu dönüşüm, salt ideolojik söylemlerle şekillenen ya da ideolojiyi merkezi bir konuma oturtan partilerin aleyhlerine bir gelişim göstermiştir. Çünkü toplayıcı partiler, sahip oldukları ideolojik birikimlerini, mümkün olan en büyük seçmen sayısına ulaşabilmek adına azaltma yoluna gitmişlerdir (Heywood, 2006: 359). Belirlenen

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

hedef ise seçmenleri ılımlı bir programla kendi yanına çekmektir (Kapani, 2010: 193). Forestiere (2009: 574), modern demokratik sistemler içindeki büyük kitle partilerinin zaman içerisinde toplayıcı partiler haline dönmesi için partilerin geçirdikleri değişimi şu başlıklar altında ele alır:

- Partinin ideolojik yükünün ciddi şekilde azaltılması,
- Tepedeki liderlik gruplarının güçlendirilmesi,
- Bireysel parti üyelerinin rollerinin azaltılması,
- Sınıf veya mezhep üyelikleri üzerindeki vurgunun genelin lehine azaltılması,
- Farklı gruplara ulaşılmanın güvence altına alınması.

Yukarıdaki başlıklardan da anlaşılacağı üzere toplayıcı partinin doğasında ideolojik yüklerden mümkün olduğunca “kurtulma” durumu söz konusudur. Toplumun geniş kesimlerine ulaşabilmenin yolu katı ve keskin söylemlerden değil, esneklikten geçmektedir. Bu yapılarda güçlü ve karizmatik lider figürü büyük önem taşımaktadır. Parti üyelerinin bireysel rolleri önemli oranda azaltılmakta, partinin mesajlarını iletmek için öncü bir takım figürlerden yararlanılmaktadır. Önemli olan da ilgili mesajların olabildiğince geniş toplum kesimlerini kapsayıcı nitelikte olmasıdır.

Aslında toplayıcı partiye bakış, siyaset sahnesindeki bir siyasal partiden daha çok serbest piyasadaki tercih edilebilir bir nesne görünümündedir. Kirchheimer (1966: 192), toplayıcı partinin kendini gösterir bir faktörler kombinasyonu ile potansiyel bütünleştirme sağlayarak seçmenin ilgi odağına dönüşebileceğini ifade eder. Bu durum da piyasadaki büyük markaların yerine getirdiğine benzer bir şekilde tanıdık bir nesne gibi siyasette milyonların zihnine girdiği bir parti modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Eşyayı diğer eşyalardan farklı şekilde tasarlayarak, marka ayrımını, potansiyel alıcıyı da fazla kaygılandırmadan yapmak gerekir. Bu söylemlerle birlikte siyasal partilerin de piyasa koşullarına uyum sağlayan yapılar haline dönüştüklerine ilişkin bir bakış açısının varlığı görülmektedir. Zaten Kirchheimer (1966: 188) toplayıcı partilere olan dönüşümün rekabetçi bir olguyu yansıttığını ve rakip partinin olumlu yönleri ile değişen koşulların doğru okunması gerektiğini öğüt vermektedir.

Bütün toplum kesimlerinin desteğini almanın olanaksızlığının da farkında olan Kirchheimer (1966: 186), menfaatleri sert bir şekilde çatışmayan toplum kesimlerinin bir araya getirilmesinin daha fazla seçmen yakalama şansını oluşturacağını savunur. Toplayıcı partilerde grup iddiaları arasındaki küçük farklar (beyaz veya mavi

yakalılar), her iki kesime de benzer faydalar sağlayan programlar üzerinden yumuşatılır. Burada önemli olan toplumda direnişle karşılaşılması beklenmeyen konulara yoğunlaşmaktır. Bu durum da toplayıcı partilerin pragmatik oldukları (Vincent, 2017: 213; Anderson, 2016: 242) sonucunu ortaya çıkarabilir.

Toplayıcı parti söylemi Kirchheimer tarafından dönemin büyük partilerinin, kendilerini değişen koşullara göre uyarlayarak yapı ve stratejilerini değiştirmelerine verilen bir adlandırma üzerine inşa edilmiştir (Smith, 2009: 556). Kirchheimer (1966: 184-185), gittikçe yayılacağını düşündüğü toplayıcı partilerin daha hızlı seçim başarısı adına, ülke çapındaki potansiyel alıcıları (müşterileri) ürkütmeden ortamı bir seçim sahnesine dönüştürdüğünü savunur. Aslında tam da bu noktada Kirchheimer, toplayıcı parti fenomeninin gelişip yayılmasıyla birlikte, tüm siyasal evrenin daha kampanya merkezli hale geldiğini ileri sürmüştür (Smith, 2009: 558). Bu bağlamda, Batı eksenli ortaya çıktığı ifade edilen toplayıcı parti fenomeninin kademe kademe dünyayı da etkilediği söylenilebilir. Özellikle neoliberal politikaların giderek başat rol aldığı 1980'ler Türkiye'sinin ANAP'ının da bir toplayıcı parti niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

3. ANAP'ın Kurulması

12 Eylül 1980 günü gerçekleştirilen darbe ile ordu yönetime el koymuştur. Silahlı kuvvetler tarafından yayınlanan 1 numaralı bildiri ile parlamento ve hükümetin feshedildiği, parlamento üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırıldığı, bütün yurtda sıkıyönetim ilan edildiği ve yurtdışına çıkışların yasaklandığı belirtilmiştir. Parlamento'nun feshedilmesiyle birlikte siyasal parti liderleri de bir süreliğine mecburi ikamete tabi tutulmuştur.

Darbeden yaklaşık bir yıl sonra, 16 Ekim 1981'de Resmi Gazete'de yayınlanarak kabul edilen 2533 sayılı Siyasal Partilerin Feshine Dair Kanun ile siyasal partilerin faaliyetleri resmi olarak sonlandırılmış ve taşınır-taşınmaz bütün malları hazineye devredilmiştir. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1859'da kurulan Fedailer Cemiyeti ile başlayan 122 yıllık siyasal partili yaşama da son verilmiştir (Turgut, 1986: 17). Ülkedeki tüm siyasal partilerin kapatıldığı bu süreç, 24 Nisan 1983 yılında yayınlanan 18027 sayılı Resmi Gazete'de siyasal partilerin kurulmasına izin verilmesiyle birlikte son bulmuştur. 1982 Anayasası'nın da kabul edildiği bu süreç, Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) etkinliğinde geçen siyasal partisiz dönem olarak bilinmektedir.

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

MGK döneminde “sivil” yaşama dönme adına yeni anayasa çalışmaları başlatılmıştır. Çeşitli meslek gruplarının bir araya gelmesiyle oluşturulan 160 kişilik Danışma Meclisi yeni anayasa için bir takım çalışmalar yürütmüş ve hazırlanan taslağı MGK'nin onayına sunmuştur. Aslında Danışma Meclisi ve MGK'nin birleşimiyle oluşan Kurucu Meclis'in bünyesinde zaten anayasa yapımı sürecine dahil olan askerler, taslağın incelenme ve son halinin belirlenme aşamalarında da söz sahibi olmuşlardır. 7 Kasım 1982 tarihinde gerçekleştirilen referandum ile halkın oyuna sunulan yeni anayasa, %90'ın üzerinde bir oran ile kabul edilmiş ve sivil siyaset perdesi aralanmaya başlamıştır.

Yeni anayasanın kabul edilmesi ve anayasaya ilişkin yapılan referandum sonucunda Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasıyla birlikte, sıra siyasal partilerin varlığına ilişkin birtakım düzenlemelere gelmiştir. Bu bağlamda 1983 baharında kabul edilen yasa ile siyasal partilerin kurulmalarını izin verilmekle birlikte, 12 Eylül 1980 öncesinde aktif siyaset yapan bir takım siyasetçilere on yıl süre ile siyaset yasağı getirilmiştir (Zürcher, 2005: 410). Kuşkusuz düzenleme, kurulması düşünülen siyasal partilerin MGK onayı olmadan, siyasal alanda faaliyet gösteremeyeceği şekilde tasarlanmıştır. Bu yüzden siyasal partilerin öncelikle kurucular kurulu ile birlikte MGK'nin onayına sunulması gerekmekte ve sakınca görülmezse kuruluşuna ve o yıl gerçekleştirilecek olan seçimlere katılmasına izin verilecektir. Düzenlemeye göre seçimlere katılabilmek için bir partinin en az 30 kurucu üyesinin MGK tarafından onaylanması ve partilerin en az 34 ilde ve bu illere bağlı ilçelerin en az yarısında örgütlenmiş olmaları gerekmekteydi (Doğan, 1985: 364). Bu ortamda 15 parti kurulmuş ve bunlardan 12'si, vetolar sonrası kurucular listesinde yapılan değişikliklerin sonrasında bile MGK tarafından kabul görmemişlerdir (Zürcher, 2005: 410).

Yoğun bir veto rüzgarının olduğu bu dönemde kurulan siyasal partilerden Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Halkçı Parti (HP) ve ANAPonay olarak 1983 seçimlerine katılabılmışlardır. MDP, emekli general ve büyükelçi Turgut Sunalp'ın genel başkanlığında, 12 Eylül öncesindeki sağ kökenli oyları konsolide edebilmek adına oluşturulmuştur. Yine asker kökenli olup, 12 Eylül döneminin başbakanlık müsteşarlığından istifa eden Necdet Calp'ın genel başkanlığında kurulan HP ise özellikle merkez solda yer alan seçmene yönelmiştir (Sarıbay, 2001: 67-71). Özellikle MDP'nin

Cumhurbaşkanı Evren ve MGK üyeleri ile olan ilişkileri nedeniyle daha ön planda olduğu söylenebilir.

Onay alarak seçimlere girmeye hak kazanan üçüncü parti ise Turgut Özal'ın genel başkanlığındaki ANAP'tır. Siyasette yıpranmamış ve nispeten yeni bir yüz olarak adlandırılan Özal, lisans eğitimini 1950'de İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Mühendisliği Bölümü'nde tamamlamıştır. 1952'de ABD'de ekonomi eğitimi alan Özal, Türkiye'ye döndükten sonra Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde genel direktör teknik müşaviri olarak görev yapmıştır (Tuncer, 1986: 3-4). Bu dönemde, sonraki yıllarda Türk siyasal hayatının önemli figürlerden olacak Süleyman Demirel ve Necmettin Erbakan ile tanışmış ve Demirel tarafından 1967'de, 1971 Nisanı'na kadar sürdüreceği Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) müsteşarlığı görevine atanmıştır (Acar, 2008: 186-187; Barlas, 1994: 84). 12 Mart Muhtırası döneminde Türkiye'den ayrılan Özal, ABD'ye giderek sanayi ve maden projeleri konusunda Dünya Bankası'nda çalışmaya başlamıştır. 1973'te Türkiye'ye dönen Özal, özel sektörün değişik alanlarında çalışır. 1977 yılında yapılan genel seçimlerde Erbakan'ın genel başkanlığını üstlendiği Milli Selamet Partisi'nin İzmir adayı olarak seçime girer ve kaybeder (Emin, 1993: 15). 1979 yılının son ayında Başbakanlık Devlet Planlama Müsteşarı olan Özal, bu dönemde neoliberal dönüşümün Türkiye'ye yansıması olarak değerlendirilen 24 Ocak Kararları'nın alınmasını sağlar. 12 Eylül darbesinden sonra, 1980-1982 yılları arasında Bülent Ulusu hükümetinde ekonomik işlerden sorumlu başbakan yardımcılığı görevinde bulunan Özal, 14 Temmuz 1982'de görevinden istifa etmiş ve 20 Mayıs 1983'te ANAP'ı kurmuştur (Tuncer, 1986: 6-8).

Başbakan yardımcılığı görevinden istifa eden Özal, bürokrasiden bir süre uzak kalmış ve sonrasında da ABD'ye gitmiştir. Özal, ABD dönüşü parti kurma niyetini Evren'e açmıştır. Evren'in Özal'a olan güvenini belirttikten sonra "...ama senin bir geçmişin var. Vaktiyle bir seçimde İzmir'den Milli Selamet Partisi'nden adaylığını koymuşsun", şeklindeki ifadesine karşılık, Özal "Efendim o bir hataydı. Sonra anladım ben hatamı" şeklinde bir cevap vermiştir. Bunun üzerine Evren'in "Eğer kurduğun partide göstereceğin adaylar MHP tandanslı, MSP tandanslı kişiler olursa bil ki hepsini veto ederiz" şeklindeki söylemine karşılık ise "Katiyen yapmayacağım" diyen Özal, bu görüşmede parti kurma icazetini de almıştır (Birand ve Yalçın, 2001: 160).

Evren ile yapılan görüşmeden bir süre sonra Özal, 37 kurucu üyeden oluşan liste ile İçişleri Bakanlığı'na başvurmasını yapmıştır. 7

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

üyenin MGK tarafından veto edilmesine rağmen (Tokatlı, 1999: 38), ANAP’ın seçimlere girmesine onay verilmiştir. ANAP da Özal yönetiminde önce 1983 genel seçimlerinde %45, sonrasında 1984 yılında yapılan yerel seçimlerde %41,5 (il genel meclisi oranı) ve nihayet 1987 genel seçimlerinde de %36 civarında oy alarak (TBMM, 2017; TÜİK, 2017) Türk siyasal hayatında adından söz ettiren bir parti olmuştur. Her ne kadar 1987 genel seçimlerinde 1983’e oranla %9 gibi bir düşüş görünse de Ergüder’in(1989: 83) de belirttiği gibi siyasal yasakların kalktığı, diğer siyasi partilerin de seçim arenasında oldukları yarışmacı bir ortamda bu sonuç büyük bir başarı olarak görülmektedir.

4.Toplayıcı Parti Olarak ANAP

12 Eylül sonrası, kademeli olarak geçilen siyasal hayatın ilk siyasal partilerinden olan ANAP, darbe öncesi dönemin etkin olan ideolojilerini bir arada bulundurduğu iddiası ile ortaya çıkmıştır. 6 Kasım 1983 yılında gerçekleştirilen genel seçimler öncesinde parti, yayınladığı seçim beyannamesinde (1983: 52) kendisini “Anavatan Partisi milliyetçi, muhafazakar, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir siyasi partidir” şeklinde tanımlamaktadır. Kuşkusuz tek bir çatı altında toplanmaya çalışılan bu dört eğilim; milliyetçilik, muhafazakârlık, sosyal demokrasi ve liberalizm şeklindedir.Parti tüzüğünde (1988: 12-14) partinin sahip olduğu milliyetçilik ve muhafazakarlık milli ve manevi değerlere bağlılığı içerirken, bireylerin ve toplumun mutluluğu sosyal adalet ve demokrasi ile liberalizm ise fırsat eşitliği ve özel teşebbüs vurgusu ile formüle edilmiştir.

ANAP’ın kurucu genel başkanı Özal (1989: 8-9) ise milliyetçilik anlayışlarının şovenist değil başka ülkelerle yarışma ve onlardan geri kalmama, muhafazakarlık anlayışlarının tutuculuk değil adet, anane, tarih ve inanca saygılı olma, sosyal adalet anlayışlarının fakire yardım etmek, yanında aç insan dururken uyuyamamak demek olduğunu ve nihayetinde liberalizm anlayışlarının ise düşünce, din ve vicdan ile serbest teşebbüs hürriyeti anlamında olduğunu belirtmiştir. ANAP’ın kurucularından olan ve uzunca bir süre genel sekreterlik görevini yürüten Taşar (1991: 52) da siyasi yelpazenin neresinde olduklarına ilişkin sorusuna, “Biz, milliyetçi, muhafazakar, milli ve manevi değerlere bağlı serbest rekabet mekanizmasına inanmış, vatandaşın teşebbüsünü destekleyen ve sosyal adaletçi bir partiyiz” şeklinde bir cevap vermiştir.

Her ne kadar ANAP seçim beyannamesinde, tüzüğünde ve partinin önde gelenlerinin konuşmalarında sosyal adalet söylemi ortaya koyulmaya çalışılsa da vurgulanan dört ana eğilimin “sol” yanının eksik olduğu söylenebilir. İlk ANAP hükümetinin bakanlarından Alptemoçin (2008: 66), kabinede sol görüşlü pek kimsenin yer almadığını, parti içinde bu oranın az olduğunu, aslında dört eğilim söyleminin herkesi kucaklıyoruz mesajı verme amacı taşıdığını belirtmiştir. Her ne kadar, o dönem kurucu üye olmasına rağmen veto edilen Keçeciler, ideolojik ayırım yapacak duruma olmadıklarını, gelenin alındığını, dört eğilimin böyle ortaya çıktığını ifade etse de (Güzel, 2008: 502), dördüncü eğilim olan solun ANAP’ta çok da yer almadığı söylenebilir (Cemal, 1989: 187).

Aslında dört ana eğilim ile yola çıkma hikayesi, “ideolojik bagajı boşaltarak” ortaya çıkan toplayıcı parti tipolojisine uygun düşmüyor gibi görünse de kimi durumlarda ilgili dört eğilimin eklektik bir hal alması sebebiyle ANAP’ı ideolojisi olmayan bir konuma oturtmuştur. ANAP ideolojik olmama iddiası üzerinden bir söyleme gitmiştir (Parla, 2005: 155). Bu durumun da 12 Eylül sonrası gerçekleştirilen apolitizasyon süreciyle uyumlu bir hal aldığı söylenebilir. Böylelikle ANAP, katı ya da saf ideoloji ile öne çıkma görünümünde olmayan toplayıcı bir siyasal parti olarak varlık bulmuştur.

Toplayıcı bir parti görünümünde olduğu düşünülen ANAP, Kahraman’a (1995: 179) göre bir toplumun depolitizasyon sürecinde ortaya çıkmış, toplumun politik birikimini ve bilincini yok etmeyi kendisine amaç olarak seçmiş bir parti olarak konumlanmıştır. Birçok ideolojiden hiç ideolojiye kadar farklı değerlendirmelere maruz kalan ANAP, Zürcher (2005: 412) tarafından da ideolojik akım ve çıkar gruplarının garip bir koalisyonu olarak değerlendirilmiştir. Dört eğilimi bir arada tutma söylemi ile şekillenen bu koalisyon, Demirel’in ifadesiyle bir nevi “bonmarşe”, hem bütün partilere ilham vermiş hem de her siyasal partinin vitrinine “dış transfer” koyma merakını tetiklemiştir (Bora, 2001: 14).

Toplayıcı partilerin önemli özelliklerinden birisi de bölünmeden daha fazla seçmenin ilgisini çekmektir. Böylelikle ulaşılabilecek maksimum seçmen desteği hedeflenir. Parti programına koyulan ve her fırsatta ifade edilmeye çalışılan dört eğilim de bölünmeme olgusuna yöneliktir. Alptemoçin (2008: 69), bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Sonuçta güzel bir fikirdi; “Solcu olan da, sağcı olan da gelsin, biz her kesime sahip çıkarız, baş tacı ederiz!...” diyorduk”. Zaten hedef

bir araya gelmek, memlekete hizmet etmekse, eskiden sağda olmuş, solda olmuş, hareketçi olmuş, daha fazla muhafazakar olmuş, ılımlı olmuş, liberal olmuş önemli değil; biz bir araya gelelim bir potada eriyelim ve birlikte memlekete hizmet verelim, diyorduk”.

Ulagay (1988: 121), Özal’ın ANAP’ı kurarken ki hesabının değişen Türkiye’deki eskiden farklı siyasi partilere gönül vermiş kişilerin, varabilecekleri ortak noktalar bulmak olduğunu vurgulamıştır. Toplumsal barış içerisinde yaşam ve ekonomik açılımların sürmesi gibi talepler bu ortak noktalara örnek gösterilebilir. Bu bağlamda yapılması gereken şey de eski siyasal kutuplaşmaları bir kenara bırakan örgütlenme modeli olduğu ifade edilebilir. Zaten Özal (1985: 73) da kavganın Türkiye’ye hiçbir şey kazandırmadığını, sağ ve sol kamplara bölünmenin ülke gelişimini yavaşlattığını ifade etmiştir.

ANAP’ın birlik, beraberlik ve gelişmeye ilişkin ortaya koyduğu bu söylemleri, mevcut konjonktür ve değişim sürecinden bağımsız okumak olanaklı görünmemektedir. Zira, kısa süre önce gerçekleşen darbeye gerekçe olarak sunulan sağ ve sol kamplaşma, sonrasında da MGK döneminde sıkça ele alınan kaos ortamından uzak durma söylemleri ANAP’ın bir takım politikalarını da belirlemiştir. Toplayıcı partilerin, değişimi okuyup ona göre yol çizme stratejilerinin ANAP’ta karşılık bulduğu söylenebilir.

Özellikle ABD’de Reagan ve İngiltere’de Thatcher öncülüğünde uygulanan neoliberal politikaların Türkiye’deki uygulayıcısı da Özal’ın ANAP’ı olmuştur. Neoliberal ve neomuhafazakar söylemlerin birleşmesiyle oluşan yeni sağ, aslında ANAP’ın ideolojisi halini almıştır. Bu da Göle’nin (2007: 524) de belirttiği gibi piyasa değerleriyle, İslamcı muhafazakarlık değerleri arasındaki sentezin, ANAP’ın kimliği olduğunu gösterir. Özal (1992: 8-9), İngiltere’de Thatcher, ABD’de Reagan ve Almanya’da Hıristiyan Demokratların iktidara gelmeleriyle birlikte dünya çapında ve bütün dünyayı etkileyecek bir değişimin yaşandığını ve Türkiye’nin özellikle ANAP ile birlikte bu değişimi yakaladığını vurgulamıştır. Dönemsel koşullar içerisinde dünyayı etkisi altına almaya başlayan neoliberal dalganın, ANAP programına (1983: 19) yansımaları da “Asıl olan devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği değil, milletin zenginliği sonucu devletin zengin olmasıdır” şeklinde olmuştur. Böylelikle liberalizmin bireyci anlayışı özellikle ekonomi ağırlıklı bir söylemle parti programındaki yerini almıştır.

Uluslararası arenada yaşanan değişim ve dönüşümün etkilerine ilave olarak, Türk toplumunun kendi iç dinamikleri de bir

çeşit değişim ve dönüşümü zorunlu kılmıştır. 12 Eylül öncesi dönemde şiddete doğru evrilen ideolojik kamplaşmalar, katı devletçi politikalar, ekonomideki istikrarsızlık vb. halk nazarında da değişim olgusunu gündem haline getirmiştir. Ulagay (1988: 28), bu durumu şu şekilde özetlemiştir:

“Gerek 24 Ocak kararlarıyla ekonomide başlatılan uygulamalar, gerekse 12 Eylül hareketi, toplumun gündeminde ilk iki sırayı alan bu sorunları çözüm vaadini taşıdıkları için genellikle benimsendi. Özal’ın 1983’te Anavatan Partisi’ni kurarken 24 Ocak kararlarının uzantısı sayılabilecek bir ekonomik programı esas alması ve siyasi platformda çatışma yerine uzlaştırma-birleştirme-kaynaştırma temalarını öne çıkarması da toplumdaki bu özlemlere cevap verme kaygısı taşıyordu”.

Özal, Türkiye’deki sorunların özünde siyasal sistemin tutucu, baskıcı ve bürokratik yapısının yattığından hareketle, rekabet, liberalizm ve toplum inisiyatifine vurgu yaparak toplumun önünü açma çabasına girmiştir. Dünyanın seksenli yıllardaki gidişatını görmüş ve kapalı bir ekonomiden, dünya pazarlarını dikkate alan bir ekonomik model tasarlamıştır (Dursun, 2001: 292-293). Bunu yaparken 12 Eylül öncesi döneminin “çatışma” ortamını ve bu ortamın kitleler üzerinde yarattığı psikolojiyi de iyi okumuştur. Özal, kitlelerin 80 öncesi, özellikle sosyal demokrasinin büyük hayal kırıklıkları ile birlikte, politikadan uzaklaşmaya başlayan yapısını çözümlenerek, sağ-sol kavramlarını öteleyen bir söylem geliştirmiştir (Zaralı, 1985: 82). Siyasal hayata geri dönüş sonrasında MDP ve HP’den farklı olarak sadece ANAP, devletçi ve bürokratik olmayan liberal sivil hayata hızlıca geri dönüşün savunuculuğunu yapmıştır (Ahmad, 1993: 189-190).

Her ne kadar 12 Eylül öncesi etkin olan dört ana eğilimi bünyesinde barındırdığını söyleyerek toplayıcı parti olarak konumlanan ANAP, değişim odaklı fikirlerden hareketle, hiçbir eski partinin devamı olmadığını, “yeni” bir oluşum olduğunu da gösterme çabasında olmuştur. Özal (1989: 78), ANAP’ın yeni bir parti olarak oluşturulduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Benim bu konuda söylediğim özet şudur: Anavatan Partisi yepyeni bir partidir. Eski siyasi partilere benzememektedir. Biz, eski siyasi partilerin veyahutta onların devamı olduklarını iddia eden siyasi oluşumları, bir nevi statükoyu muhafaza etmek isteyen partiler olarak gördük.”

Özal’ın, eski kavgacı kadrolardan kimseyi ANAP’a almadıklarını, böylece teşkilatın %95’inin politikaya ilk kez giren

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

insanlardan oluştuğunu söylemesine (Barlas, 1994: 37) karşın, Ergüder’in (2016: 155) dönemin ANAP’lıları ile yaptığı çalışmada 12 Eylül öncesi dönemde herhangi bir siyasal parti yerel örgütünde görev alanların oranının %52,2 olduğu görülmektedir. Bunların %73’ü Adalet Partisi, %8,7’si Milliyetçi Hareket Partisi ve yine %8,7’si Cumhuriyet Halk Partisi’nde görev almışlardır. Böylelikle ANAP’ın büyük oranda eski AP’lilerden oluşan bir taban yarattığı söylenebilecek olsa da %48 civarındaki siyasete yeni girme oranı da küçümsenecek bir oran değildir. Bu bağlamda tümünden olmasa bile “yeni” bir oluşumun varlığı gözlemlenmektedir.

ANAP için “yeni” olma önemlidir. Zaten Özal, siyasete girmeye karar verdikten sonra da bir takım teklifler almıştır. Buna karşı herhangi bir siyasal oluşum içerisinde yer almayacağını belirten Özal, kendi partisini kurmaya kararlı olduğunu ve yine kendi belirleyeceği çizgide bu partinin oluşumunu tamamlayacağını belirtmiştir (Ulagay, 1987: 70). Kuşkusuz Özal’ın böyle bir karar vermesinde yatan nedenler arasında, “yeni” olduğunu vurgulamak ve değişim beklentisine yönelik oluşan rüzgarı arkasına almak da yatmaktadır. Herhangi bir siyasal partinin devamı olmak yerine, bambaşka ve yeni bir parti olarak lanse edilen ANAP ile yola çıkmanın daha makul olacağı düşünülmüştür.

Toplayıcı partiler güçlü ve karizmatik liderlere gereksinim duyarlar. Lider hem partiye yön verir hem de lider dışındaki parti üyelerinin önemi azalır. Liderin etrafında toplanma durumu söz konusu olur. Özal 1989’da cumhurbaşkanı olana kadar ANAP bir lider partisi olarak kalmıştır (Yılmaz, 1994: 6). Özal, ANAP’ın siyasal ideolojisi, programı, örgütsel yapısı ve toplumsal tabanının belirlenmesinde kilit bir rol oynamıştır (Ergüder, 2016: 152-169). Özellikle kuruluş aşamasında da ANAP’ın, Özal dışında sivri ve ön plana çıkan bir siyasal figürü olmamıştır. ANAP’ın kurucuları genelde kamuoyunun pek de tanımadığı bürokratlardan oluşmuştur. Bu bağlamda hiçbir siyasal partinin devamı niteliğinde olunmadığı ve yeni-yıpranmamış yüzlerle yola çıkmanın getirilerinin fazla olacağı düşünülmüş (Yücel, 2006: 57), bu işin liderliğine de Özal soyunmuştur. Özal’ın parti içerisindeki ağırlığı o kadar fazladır ki, ANAP kimi zaman “Turgut Özal funclub” olarak tanımlanmıştır (Ahmad, 2002: 244).

Farklı koalisyonların birliği şeklinde oluşan ANAP’ın başarısı ve devamlılığı için Özal’ın şahsiyeti son derece önem taşımıştır. Özal’ın bu koalisyonu bir arada tutan önemli bir şahsiyet olduğu kuşkusuzdur (Zürcher, 2005: 412).ANAP’ın kuruluşuna giden yol ve

sonrasında yaşananlar, Özal'ın ANAP genel başkanlığını ve başbakanlığı bırakarak cumhurbaşkanı seçildiği döneme kadar, genel itibarıyla Özal ile anılan bir süreçtir. Parti ile özdeşleşen karizmatik lider formülü, Özal'ın ağzından çıkan, halka göndermede bulunularak yapılmış "oyumuz Özal'a, Anavatan'a" ifadesinde karşılık bulmaktadır (Barlas, 1994: 89). Zaten ideolojik söylem ve tabanın da önemini yitirmesiyle, liderin rolü ve önemi artmıştır (Çelebi vd., 1996: 15). Özal, partinin temel belirleyicisi olarak ANAP'ı sürüklemiş ve kitlelerle arasında bir bağ kurmaya çabalamıştır. Başbakanlığı sırasında Özal, kitleler ile daha yakın olabilmek adına TRT'de sıklıkla yaptığı "İcraatın İçinden" programı ile de bu bağı kurmaya çalışan karizmatik ve ne yaptığını bilen bir lider çizgisi üstlenmeye çalışmıştır.

Herhangi bir siyasal oluşuma dahil olup, birinci adam olamama durumu, Özal'a konjonktürel olarak doğru gelmemiştir. Daha parti kurma çalışmaları devam ederken, kendisine gelen teklifleri reddederek, birinci adam olma isteğini şu şekilde özetlemiştir (Nalbantoğlu, 1986: 229):

"İstanbul'a geldiğimizde bu konular çeşitli çevrelerde konuşuluyordu. Bazıları 'işte şu grupla kur', 'filancayla falancayla birleş' veya 'bir grup kurulsun o grupta sen de bulun. Lideri o grup tayin etsin'diyorlardı. İşte meşhur ikinci adam olmam, lafi da buralardan geliyor"

Toplumun farklı kesimlerini kucaklama, toplayıcı partilerin en önemli özelliklerindedir. Bu bakımdan ANAP, 12 Eylül öncesindeki siyasal kutuplaşma ortamını da iyi değerlendirip, söylemlerini tüm toplum kesimlerini kucaklama bağlamında geliştirmiştir. Daha parti kurma fikrini Evren'e açarken, herkesi birleştirecek bir parti kurmayı düşündüğünü vurgulayarak, hiçbir siyasi kanaat ve düşünceye, önceden karşı olmadığını belirtmiştir (Barlas, 1994: 29). Bu bağlamda ANAP'ın kucaklayıcılığı, ellerin baş üstünde birleştirilmesiyle verilen "ANAP selamı" ile simgeleştirilmek istenen 12 Eylül öncesi dönemin fraksiyonlarını aynı çatı altında birleştirmek şeklinde gelişim göstermiştir (Köker, 1996: 1254).

ANAP'ın herkesi bir araya getirme formülünün sade dört eğilimle sınırlı kaldığını söylemek de doğru sayılmaz. Zira darbe sonrası oluşturulan hükümette de görev yapan Özal'ın asker nazarında da bir meşruiyetinin olduğu söylenebilir. Özellikle askerlerin ekonomik durumdan duydukları kaygıdan ötürü, Özal'ın ekonomi bilgisine olan güven (Barlas, 1994: 14), bu meşruiyeti sağlamıştır. ANAP, yeni oluşan egemen blok için de "militarizm" ile

tek mümkün uzlaşmanın siyasal aracı olmuştur (Zaralı, 1986: 80). Bu yönüyle de hem sivil hem de asker kesim için Özal’lıANAP, tercih edilebilir bir alternatif olmuştur.

Geniş toplum kesimlerinin en büyük özleminin “kalkınma” ve “huzur” olduğuna kanaat getiren ANAP, seçim başarısı sonrası hükümet programında bu ilkelere önem vermiştir (45. Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programı, 1983: 152-163). Özellikle kalkınma söylemi üzerinden toplumun büyük kesimini oluşturduğu düşünülen ve “orta direk” diye adlandırılan kesimlere bir takım mesajlar verilmiştir.Fırsat eşitliği vurgusu ile bir Amerikan rüyası yaratılırken, “orta direk” söylemi ile işçi ve köylüler de işin içine dahil edilerek, fırsatlardan yararlanmasını bilenlerin kazanacağı vurgusu yapılmıştır (Zaralı, 1985: 84). Huzur söylemi ile de ideolojik konumlanma anlamında siyasal eğilimleri tek bir bünyede toplayan bir hükümet programı oluşturulmuştur. Bu şekilde 12 Eylül öncesi dönemin şiddet, kutuplaşma ve kaos ortamına bir daha dönülmeyeceği mesajı verilmek istenmiştir.

Katı ve disiplinli ideolojik bir tutum yerine, hızlı çözümler üreten pragmatist bir tarz, toplayıcı parti tipine uygun düşmektedir. Sonuca odaklı bir kavram olması nedeniyle kimi zaman olumsuz kimi zaman da olumlu anlamlar yüklenen pragmatizm, ANAP’ın söylem ve eylemlerinde olumlu bir yer almıştır. Özal, ortaya koyduğu siyasal model sayesinde hem sağdan hem de soldan oy alacaklarını ifade ettikten sonra, bunun bir çeşit pragmatik bir yaklaşım olup olmadığını sorulması üzerine, ancak bu yolla eskiden var olan sağ-sol kavgasını önleyeceklerini, parti içine sırf bu olayı alevlendirmek için girenlerin olacağını ancak gerekli birliği ve kaynaşmayı sağlayacaklarını vurgulamıştır (Nalbantoğlu, 1986: 105).

Özal liderliğinde ANAP, ekonomik liberalizm ve kültürel muhafazakarlığa dayalı, pragmatist ve popülist bir politika izlemiştir (Duman, 2017: 177; Köker, 1996: 1254). ANAP retorikten ziyade icraat olgusu üzerinde durarak, ideolojik değerlerden çok, pragmatik değerlerin savunuculuğunu ön planda tutmuştur. Göle (2007: 524) de o dönem gerçekleştirdiği bir alan araştırmasında ANAP’lı seçmeni partisine bağlayanların, ideolojik bir dünya görüşünden çok, vergi iadesi, belediye hizmetleri, Avrupa Ekonomik Topluluğu’na müracaat gibi politikaların olduğunu ifade etmektedir. Böylece 12 Eylül öncesinin “dava adamı” kavramı yerine “iş bitirici” kavramı gelmiştir (Göle, 1989: 20). Özal da (1985: 17) hükümetini iş bitirici olarak değerlendirmiştir. Aslında ANAP’ın amblem seçiminde de bu gerekçe ile hareket edilmiş ve Özal bu durumu “arı çalışkanlığı, petek aziz

vatanımızın en ücra köşesine kadar mamur hale getirilmesini ifade etmektedir (Konukman, 1991: 162) şeklinde, icraat odaklı açıklama yoluna gitmiştir. Ahmad'a göre (2006: 191) de Özal, kendi hükümetinin ideolojiye dayanmayan bir birlik olmasıyla övünen bir faydacı olmuştur.

Her fırsatta liberal söylemleri gündeme taşıyan Özal ve liderliğinde ANAP, siyasi yasakların kalkmasına yönelik gerçekleşen referandumda, yasakların devamı yönünde bir politika izlemiştir. Siyasi yasakların kalkması hakkındaki düşünceleri istenen soruya, bunun anayasal bir konu olduğu, anayasayı değiştirecek çoğunluğun ANAP'ta olmadığı, bu konunun tartışılmasının erken olduğunu ifade etmiştir (Özal, 1985: 47). Yasakların kalkması için herhangi bir çaba göstermeyen Özal, Bora (2005: 591)'nın ifadesiyle, siyasal sorumluluk sahibi olduğu başbakanlık döneminde, demokratik hak ve özgürlükleri toplumun olgunluğuna ve 'hazır oluşuna' bağlı kılarak vesayetçi zihniyetin dışına çıkamamıştır. Siyasal yasakların devamından yana bir kampanya yürüten ANAP'ın, ilgili referandum sonucu yasakların kalkmasından sonra ise siyasi yasakların kalkmasının ANAP döneminde olduğuna 29 Kasım 1987 seçim beyannamesinde yer vermesi (Anavatan Partisi 29 Kasım 1987 Seçim Beyannamesi, 1987: 6) partinin geldiği pragmatist çizginin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Aslında dört eğilimi de pragmatist söylem olarak geliştiren Özal, 29 Kasım 1987 genel seçimlerinden sonra dört eğilimin artık geçmişte kaldığını, bunun başlangıçta yeni bir parti oldukları için kendilerini tanıtmaya adına söylendiğini, şuanda kaynaşmış bir ANAP'ın olduğunu belirtmiştir (Cemal, 1989: 187). Böylece Özal'ın ANAP'ın değişen koşullara hızlı uyum sağlamayı hedefleyen ve bu doğrultuda söylem ve politika geliştiren bir toplayıcı parti görünümünde olduğu söylenebilir.

Toplayıcı parti, siyaset sahnesindeki bir siyasal partiden daha çok serbest piyasadaki tercih edilebilir bir nesne görünümündedir. Tutarlı bir ideoloji ya da sistemli bir söylem yerine, maksimum oyalmaya yönelik seçmeni cezbetme durumu söz konusudur. 12 Eylül sonrasında toplumda başlatılan depolitizasyon sürecinin tamamlayıcı parçası olarak teknokrat ekiple iş yapma (Parla, 2006: 159), ANAP'ın benimsediği bir model olmuştur. Bora (2001: 14) bu durumu, "ideoloji, fikir yerine 'proje' üstüne düşünmeyi bütün siyaset esnafına ANAP talim ettirdi" şekline betimlemiştir. Partilerüstü ve politika üstü kimlik kazanmaya çalışıp, bunubaşaran ANAP (Kahraman, 1995: 180), toplumsal anlamda da karşılık bulmuştur.

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

Alınan riskler bağlamında siyaset ve ticareti benzeten Özal, bu durumu şu şekilde ele almıştır(Taşar, 1996’dan aktaran Zariç, 2017: 56):

“Siyaset bir risk meselesidir. Ticarete de risk vardır. Kazanmak için risk almadığınız zaman hiç büyüyemezsiniz. Ama kaybedebilirsiniz de... Önemli olan, siyasette olsun veya ticarete olsun, hesap edilmiş, çok iyi hesap edilmiş risklerin üzerine atılmaktır”

“İdeolojisiz” bir siyasal parti olma ANAP’ın sıkça karşılaştığı eleştirilerin başında gelmiştir. Kuşkusuz bunda, pragmatizmden kaynaklanan bir takım eklektik olguların yanında, özellikle ANAP’lı seçilmişlerin siyaseti kötü bir kavramolarak görüp, kendilerini genellikle siyasetçi saymamaları önemli rol oynamıştır. Sözden ziyade hizmet üretmek, ilkelerden hareket etme yerine pragmatik değerlerden hareket etmek ve ayrıntılar üzerinde durup kavga etmektense çözüm üretme odaklı olmak gibi olgularla açıklanmaya çalışılan bu durum, Göle’nin (1989: 22) ifadesiyle bir “mühendisler iktidarı” kavramını ortaya çıkarmıştır. Ergüder (1989: 78), İstanbul’daki 13 belediye başkanı ile yaptığı görüşmede hepsinin “efendim, biz, hizmet götüren insanlarız, politikacı değiliz. Biz mühendisiz. Biz burada herkese hizmet götürmeye varız” dediğini aktarmıştır. Öz itibarıyla yerel siyasetin en önemli temsilcilerinden olan belediye başkanlarının, siyasetçi olduklarını kabullen(e)memeleri, politik olana karşı oluş(turul)an olumsuz havanın bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Zaralı (1985: 82) da yaptığı araştırmada ANAP’lı il ve ilçe belediye başkanlarının mesleklerini, kendi yorumu bağlamında şu şekilde aktarmıştır:

“ANAP’ın ilk oluşumunda da yeni ve genç bir iş adamları grubunun ağır bastığı görülmektedir. Bunlar 24 Ocak kararları sonrası ekonomi politikalarına ayak uydurmayı beceren, yeni fırsatları değerlendiren “müteşebbis ruhlu” kişilerdir. Politikaya da herhalde kazanma olasılığı yüksek, kuralına uyunca riski az bir “iş” olarak bakmışlardı”... “ANAP’taki mühendis, iş adamı çokluğu, parti il yönetimlerinde olduğu gibi, belediye başkanlarının meslek dağılımına da yansdı. İl ve ilçe belediye başkanlarının 71’i mimar mühendis, 54’ü tüccar, 53’ü esnaf-serbest meslek sahibi, 24’ü toprak sahibi, 63’ü memur, 33’ü eğitimciyken; kasaba belediye başkanlıklarında ise, 146’sı toprak sahibi, 157’si esnaf-serbest meslek sahibi, 76’sı memur, 74’ü tüccar, 42’si eğitimci ve 8’i ise mimar-mühendisti”.

Görüldüğü gibi ANAP'ın farklı konumlarındaki temsilcileri genel itibariyle 12 Eylül sonrasındaki apolitik atmosfer ile uyumlu bir görüntü çizmişlerdir. Kuşkusuz bu durumda, hem ANAP'ın dört eğilimi bünyesinde toplama söylemi sonrasında aslında "ideolojisizleşmesinin" hem de konjonktürel olarak sunulmaya çalışılan "yeni" parti imajına yönelik olarak o döneme kadar siyasete mesafeli durmuş olanların partide yer almalarının istenmesinin payı vardır.

SONUÇ

12 Eylül sonrasının apolitik ortamında kurulan siyasal partilerden birisi olan ANAP, uzun yıllar Türkiye siyasetini etkileyen önemli aktörlerden birisi olmuştur. ANAP, toplumun farklı kesimlerini bir araya getirme iddiasıyla kurulması, kurulduktan birkaç ay sonra tek başına iktidar oluşu, 80'li yıllar boyunca bu iktidarın sürmesi, Türkiye ekonomisinde yarattığı neoliberaldönüşüm gibi açılardan ele alındığında, üzerinde önemle durulması gereken bir siyasal partidir. Bu çalışma ANAP'ın, Alman siyaset bilimci Otto Kirchheimer tarafından ortaya atılan toplayıcı parti tipolojisi bağlamında çözümlenmesinden oluşmuştur.

Katı ideolojik bir birlikteliğe dayanmayan, mümkün olduğunca fazla oy desteği sağlamayı amaç edinmiş, kapsayıcı söylemler kullanarak "herkesi yakalama" politikası yürüten, pragmatist söylem ve eylemlerde bulunan, siyasal alanı serbest piyasa mantığı ile değerlendiren, bireysel üyelerinin etkinliğinin sınırlı olmasına karşın karizmatik ve güçlü lider ile yoluna devam eden bir yapı olarak değerlendirilen toplayıcı parti tipolojisinin 80'li yıllardaki ANAP'a uygun düştüğü görülmektedir. Özellikle ideolojik yumuşaklık, pragmatizm eksenli esnek söylemler, hakim olan serbest piyasa mantığı, geniş toplum kesimlerine hitap etme çabası ve karizmatik lider eksenli olma gibi ölçütler dikkate alındığında ANAP'ın toplayıcı parti olduğu söylenebilir.

ANAP'ın 80'li yıllardaki yapısına ilişkin yapılmış ya da yapılacak herhangi bir çözümlemenin, ANAP'ın kurucu genel başkanı olan Turgut Özal'dan bağımsız ele alınması düşünülemez. Bu durum tam da toplayıcı parti tipolojisine uygun düşmektedir. Özal'ın teknokrat ve pragmatist tavrı ile şekillenen parti, 12 Eylül öncesinin baskın ideolojilerini bünyesinde barındırdığı iddiası ile ortaya çıkarak kitlelerden oy istemiştir. Aslında sosyal bilimler yazınında toplayıcı partilerin ideolojik birikimi bir kenara bırakarak yola devam ettiği bilirse de ANAP'ın Türkiye'ye özgü şartları dikkate alarak bir toplayıcı parti kimliğine büründüğü görülebilir. Özellikle

Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi (1983-1989)

80’lerin Türkiye’si gibi ideolojinin halen daha temel tercih nedenlerinden birisi olarak görüldüğü bu dönemde, ideolojileri bir kenara bırakmak yerine en azından söylemsel ölçütte dört eğilimi birleştirme formülü ile yola çıkarak bir esnek alan yaratılması, ANAP için daha uygun görülmüştür.

Sosyal bilimlerde mutlaklığın olmadığından hareketle, bu çalışmada ele alınan ANAP’ın da Weber’ yen “ideal tip” söylemindeki “saf” anlamıyla bir toplayıcı parti olduğu söylemi elbette ki iddialıdır. Ancak ortaya konulan çözümlenmelerle bu iddia desteklenmeye çalışılmıştır. Kimi çevrelerce darbe uzantısı ve ürünü, kimi çevrelerce liberal ve çoğulcu gibi görülse de ANAP’ın Kirchheimer’in tipolojisindeki toplayıcı parti sınıflandırmasına uygun düştüğü söylenebilir.

Kaynakça

45. *Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programı*(1983), Ankara, Tisa Matbaası.

ACAR, Feride (2008), “Turgut Özal”, (ed.) Metin Hepar, Sabri Sayarı, *Türkiye’de Liderler ve Demokrasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, ss.185-205.

AHMAD, Feroz (1993), *The Making of Modern Turkey*, Routledge, London.

AHMAD, Feroz (2002), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Doruk Yayınları, İstanbul.

AHMAD, Feroz (2006), *Bir Kimlik Peşinde*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ALPTEMOÇİN, Ahmet Kurtcebe (2008), *Özallı Yıllar Bir Rüyanın Ardından*, Gökçe Ofset, Ankara.

Anavatan Partisi Programı (1983), Tisa Matbaası, Ankara.

Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi (1983), Tisa Matbaası, Ankara.

Anavatan Partisi 29 Kasım 1987 Seçim Beyannamesi (1987)

Anavatan Partisi Tüzüğü (1988), Gaye Matbaacılık, Ankara.

ANDERSON, Leslie E. (2016), *Democratization By Institutions Argentina’s Transition Years in Comparative Perspective*, University of Michigan Press, Michigan.

ARON, Raymond (1962), *Opium Of The Intellectuals*, W. W. Norton Company, New York.

BARLAS, Mehmet (1994), *Turgut Özal’ın Anıları*, Sabah Kitapları, İstanbul.

-
- BELL, Daniel (1962), *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the 1950s*, Free Press, New York.
- BİRAND, Mehmet Ali ve Soner YALÇIN (2001), *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitapçılık, İstanbul.
- BORA, Tanıl (2001), "ANAP Serbest Sentez ve Liberallik Kartı", *Birikim*, S: 149, ss.14-17.
- BORA, Tanıl (2005), "Turgut Özal", (ed.) Tanıl Bora ve Murat Gültekinçil, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.589-601.
- CEMAL, Hasan (1989), *Özal Hikayesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ÇELEBİ, Işın, Aykut TOROS ve Necati ARAS (1996), *Siyasette Kilitlenme ve Çözüm*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- DOĞAN, Yalçın (1985), *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- DUMAN, M. Zeki (2017), *Türkiye'de Liberal-Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal*, Liberte Yayınları Ankara.
- DURGUN, Sezgi (2016), "Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri", (ed.) Yüksel Taşkın, *Siyaset Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.335-354.
- DURSUN, Davut (2001), "Türk Demokrasisinin Demokratikleşme İhtiyacı", (der.) Davut Dursun, *Demokrasi Sorunu ve Türk Demokrasisi*, Şehir Yayınları, İstanbul, ss.289-297.
- DUVERGER, Maurice (1986), *Siyasi Partiler*, (çev.) Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- EMİN, Fatih (1993), *Turgut Özal 1983-1993*, Risale Yayıncılık, İstanbul.
- ERGÜDER, Üstün (1989), *Türk Siyasi Hayatında Siyasi Kültür ve Ekonomik Politika Bakımından Anavatan Partisi*, Anavatan Partisi Propaganda ve Sosyal Faaliyetler Başkanlığı, Ankara, ss.78-86.
- ERGÜDER, Üstün (2006), "The Motherland Party 1983-1989", (ed.) Metin Heper and Jacob M. Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey*, Routledge, New York, ss.152-169.
- FORESTIERE, Carolyn (2009), "Kirchheimer Italian Style: Catch-All Parties or Catch-All Blocs", *Party Politics*, 15 (5), ss.573-591.
- GÖLE, Nilüfer (1989), "Devlet-Toplum-Batı Çerçevesinde ANAP'ın Yeri", *Türk Siyasi Hayatında Siyasi Kültür ve Ekonomik Politika Bakımından Anavatan Partisi*, Anavatan Partisi Propaganda ve Sosyal Faaliyetler Başkanlığı, Ankara, ss.16-23.
- GÖLE, Nilüfer (2007), 80 Sonrası Politik Kültür, (ed.) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul, ss.515-526.
-

**Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi
(1983-1989)**

- GÜZEL, Uğur (2008), *Özalcılık*, Emre Yayıncılık, İstanbul.
- HEYWOOD, Andrew (2006), *Siyaset*, (çev.) Zeynep Kopuzlu, Liberte Yayınları, Ankara.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent (1995), *Sağ Türkiye ve Partileri*, İmge Kitabevi, Ankara.
- KAPANİ, Münci (2010), *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- KATZ, Richard S. ve Peter MAIR (1995), “Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party”, *Party Politics*, 1 (1), ss.5-28.
- KIRCHHEIMER, Otto (1966), “The Transformation of the Western European Party Systems”, (ed.), Joseph La Palombara and Myron Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, New Jersey, ss.177-200.
- KONUKMAN, R.ERCÜMENT (1991), *Çağ Atlayan Türkiye*, [Yayınevi yok], Ankara.
- KÖKER, Levent (1996), “Anavatan Partisi”, (yay. haz.) Tanıl Bora vd., *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.1253-1257.
- KOROSENYI, András (1999), *Government and Politics in Hungary*, Central European University Press, Budapest.
- LIPSET, Seymour Martin (1960), *Political Man - The Social Bases of Politics*, Heinemann, London.
- NALBANTOĞLU, Muhiddin (1986), *Turgut Özal’la Konuşmalar*, Anakent Yayınları, İstanbul.
- NEUMANN, Sigmund (1990), “The Party of Democratic Integration”, (ed.) Peter Mair, *The West European Party System*, Oxford University Press, New York, ss.46-49.
- OSTROGORSKI, Moisey (1902), *Democracy and the Organization of Political Parties*, Macmillan Company, London.
- ÖZAL, Turgut (1985), *Başbakan Turgut Özal’ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları*, [Yayınevi yok], Ankara.
- ÖZAL, Turgut (1989), *Anavatan Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Sayın Turgut Özal’ın Konuşmaları*, Anavatan Partisi Basın Yayın Tanıtma ve Halkla İlişkiler Başkanlığı, Ankara.
- ÖZAL, Turgut (1992), “Türkiye’nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır” (Mülakat), *Türkiye Günlüğü*, S:19, ss.5-23.
- PANEBIANCO, Angelo (1988), *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge University Press, Cambridge.
-

PARLA, Taha (2005), *Türkiye'nin Siyasal Rejimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

SARIBAY, Ali Yaşar (2001), *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*, Alfa Yayınları, İstanbul.

SMITH, Jennifer K. (2009), "Campaigning and The Catch All Party: The Process of Party Transformation in Britain", *Party Politics*, 15 (5), ss.555-572.

TAŞAR, Mustafa (1991), *1983'den 2000'li Yıllara Anavatan*, [Yayınevi yok], Ankara.

TOKATLI, Orhan (1999), *Kırmızı Plakalar Türkiye'nin Özal'lı Yılları*, Doğan Kitap, İstanbul.

TUNCER, Acar (1986), *Yurt Hizmetinde... Lider Özal ve Anavatan*, Doğruluk Matbaacılık, İzmir.

TURGUT, Hulusi (1986), *12 Eylül Partileri*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.

ULAGAY, Osman (1987), *Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken Kim Kazandı Kim Kaybetti*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

ULAGAY, Osman (1988), *Özal'ı Aşmak İçin*, Afa Yayıncılık, İstanbul.

VINCENT, Sean (2017), "Dominant Party Adaptation to the Catch-All Model: a Comparison of Former Dominant Parties in Japan and South Korea", *East Asia*, S: 34, ss.197-215.

WILLIAMS, Michelle Hale (2009), "Kirchheimer's French Twist: A Model of the Catch-All Thesis Applied to the French Case", *Party Politics*, 15 (5), ss.592-614.

YILMAZ, Mesut (1994), "Söyleşi - Mesut Yılmaz: Oyumu DSP'ye Veririm", *Nokta - Yerel Seçimlere Doğru Siyasal Partiler*, Özel Ek-1, s.6-9.

YÜCEL, M. Serhan (2006), *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2005)*, Alfa Yayınları, İstanbul.

ZARALI, Ragıp (1986), "ANAP Üstüne Tezler ve Düşünceler", *11. Tez*, S:2, ss.77-86.

ZARİÇ, Sami (2017), *1983-93 Yılları Arasında Türk Siyasal Hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal'ın Partideki Rolü*, Hiper Yayın, İstanbul.

ZURCHER, Erik Jan (2005), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Resmi Gazete, 16 Ekim 1981, S:17486.

Resmi Gazete, 24 Nisan 1983, S: 18027.

"Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri 1983 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları",

**Türk Siyasal Hayatında “Toplayıcı” Bir Parti Olarak Anavatan Partisi
(1983-1989)**

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_secimler.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1983, (09.11.2017).

“Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri 1987 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları”,

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_secimler.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1987, (09.11.2017).

Türkiye İstatistik Kurumu Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları Veri Tabanı, <http://rapory.tuik.gov.tr/22-01-2018-16:54:04-8086675504096283521621441564.html>?, (09.11.2017).

KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDEKİ KOBİ'LERDE ÖRGÜTSEL USTALIK (ÇİFT YÖNLÜLÜK): ÇATIŞAN STRATEJİLERİN BİRLEŞİMİ*

Harun YILDIZ¹
Gülbey KARATAŞ²

ÖZ

Örgütsel ustalık bir organizasyonun hem yararlanıcı hem de araştırmacı iki farklı stratejiyi eş zamanlı takip edebilme becerisidir. Değişimin, belirsizlik ve sürdürülebilir rekabet üstünlüğünün önem kazandığı günümüz iş dünyasında, bu beceri örgütlere ihtiyaç duyulan uyarlanabilirlik yeteneklerini sağlamaktadır. Bu kapsamda yapılan araştırmanın amacı, küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ) açısından örgütsel ustalık düzeyini belirlemek ve bu işletmelerin ne kadarının usta düzeyindeki işletmeler arasında yer aldığını tespit etmektir. Araştırma verileri Türkiye'deki farklı sektörlerdeki yöneticilerden kolayda örnekleme yöntemi ile toplanmıştır. Araştırma verileri IBM SPSS 21.0 ile analiz edilmiştir. Bulgular araştırma kapsamındaki KOBİ'lerin yaklaşık olarak %50'sinin yüksek düzeyde ustalık düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu araştırma gelecekteki araştırmalar için teorik ve pratik uygulamalar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Ustalık, Örgütsel Çift Yönlülük, Yararlanma, Araştırma, Kümeleme Analizi, KOBİ.

ORGANIZATIONAL AMBIDEXTERITY IN SMES IN TURKEY: COMBINATION OF CONFLICTING ORGANIZATIONAL STRATEGIES ABSTRACT

Ambidexterity refers to an organization's ability to pursue both exploitative and exploratory orientation. Ambidextrous organizations can use exploitative and exploratory strategies concurrently. Accordingly, in today's business world where change, environmental uncertainty, and sustainable competitive advantage are important, organizational ambidexterity provides organizations with adaptability skills. The aim of this study is to investigate organizational ambidexterity levels of small and medium enterprises (SMEs), and to detect the number of ambidextrous organizations in Turkey. Data was collected through convenience sampling method from managers working in different sectors in Turkey. The data were

* Bu çalışma 24-25 Mayıs 2017 tarihlerinde İstanbul Teknik Üniversitesi'nde yapılan Global İşletme Araştırmaları Kongresi'nde (GIAK-2017) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, mail: dryildizharun@gmail.com

² Öğr. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, mail: gulbeykaratas1@gmail.com

analyzed using IBM SPSS 21.0. Findings revealed that approximately 50% of SMEs (298 enterprises) correspond to high-level ambidexterity group. Also, this study provides theoretical and practical implications for further research.

Keywords: Organizational Ambidexterity, Organizational Exploitation, Organizational Exploration, Clustering Analysis, SME.

1.GİRİŞ

Buldukları ülkelerdeki ekonomilerin temel ve dinamik yapı taŐlarını oluşturan küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ'ler), faaliyet gösterdikleri pazarlarda rekabetin sürdürülebilmesini sağlamaktadırlar. Bunun yanı sıra pazarların canlılığını artırmakla birlikte büyük ölçekli işletmelerin oluŐturacaėı tekelciliği de engellemektedirler. KOBİ'lerle büyük Şehirlerden uzakta olan taşra ekonomilerinde sıklıkla karşılaşılmaktadır (Top vd., 2014: 24). Kobiler istihdamın sağlanması, sektörel kalkınmıŐlıėın gelişmesine ve ülke ekonomilerinin canlanmasına olumlu yönde etki yapmaktadır. Bu yönüyle KOBİ'ler ülkelerde sanayileŐmenin oluŐmasında önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca geçmiş dönemlerde yaşanan ekonomik krizlerle birlikte büyük ölçekli işletmelerin yaşamış oldukları sıkıntılı durumların sonucunda ülke ekonomilerinin de sancılı bir süreç geçirdikleri gözlenmektedir. Yaşanan bu zor süreçte ön plana çıkan KOBİ'ler, ülkelerin ekonomik rahatlığa kavuŐmalarına ve ekonomik canlılıklarını devam ettirmelerine azımsanmayacak lde katkı saėlamıŐlardır. KOBİ'ler ülke ekonomilerine ve bu ekonomilerin gelişmelerine yaptıkları katkının yanı sıra toplumlarda oluşan girişimcilik eğilimlerinin artmasına da katkı yapmıŐlardır. GiriŐimci faaliyetler sonucunda ortaya çıkan KOBİ'ler ekonomik kalkınmada önemli roller üstlenmekte ve girişimcilik faaliyetlerinin "firmalar çatısı" altında bütünleŐmesini sağlamaktadır (Yıldız ve Alp, 2012: 30-31). Bunun sonucunda da ülke ekonomisine daha fazla katkı yapmaktadırlar (Yıldız ve Alp, 2012:30-31). Ayrıca KOBİ'ler sürekli olarak değişiklik gösteren ekonomik koşullara uyum sağlanması, sürdürülebilir rekabet üstünlüğünün devam ettirilmesinde ve yapılan giriŐimci faaliyetlerin artırılmasında, giriŐimcilere olumlu yönde bir etki yapmaktadır (Tanrısever, 2004; Burns, 2006).

KOBİ'lerin faaliyetlerine devam etmeleri yapmış oldukları yenilikçi, yaratıcı, üretici ve mevcut kaynaklarla karşılaşılan fırsatları değerlendirici özelliklere sahip olmalarıyla mümkün olmaktadır. Bazı işletmeler belirtilen bu özellikleri uygulayabilirken bazı işletmeler ise bu özellikleri ayrı ayrı uygulayabilmektedirler. Bu anlamda

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Kobi'lerde Örgütsel Ustalık (Çift Yönlülük): Çatışan Stratejilerin Birleşimi

İşletmelerin karşılaşmış oldukları fırsatlara yönelik yaklaşımları ve değerlendirme şekilleri de değişmektedir. Bazı işletmeler proaktif/atak bir yaklaşımla karşılaşmış oldukları fırsatları risk alarak ve inovasyonu ön planda tutarak değerlendirmeye çalışmaktadırlar. Diğer yandan bazı işletmeler ise takipçi konumunda hali hazırdaki ürün ve kapasiteleri daha fazla geliştirerek veya bunları farklı bir bağlamda ele alarak stratejilerini oluşturmaktadırlar. Bu stratejileri uygulama becerileri ise yine örgütlere rekabette farklı üstünlükler sunmaktadır. Yazında *araştırmacı ve yararlanıcı stratejiler* olarak ifade edilen bu stratejiler aslında birbirinden tamamen farklı birer stratejidirler. Ancak bu stratejileri işletmeler bir arada da uygulayabilmektedirler. Örgütlerin hem araştırmacı hem de yararlanıcı stratejileri aynı anda kullanabilme yeteneğine sahip olmaları o örgütlerin usta örgüt olduklarını ifade etmektedir. Örgütsel ustalık yeteneğinin araştırmacı ve yararlanıcı yetenekleri “örgütsel ustalığın temel göstergeleri” olarak belirtilmektedir (Li, Lin ve Chu, 2008). İşletmeler açısından ustalık; birbirinden farklı olan stratejilerin eşit düzeyde ve aynı anda kullanılabilmesi olarak tanımlanmaktadır (Cingöz ve Akdoğan, 2014). Bu anlamda yenilikçi, yaratıcı ve üretici özellikleri kapsayan araştırmacı stratejiler ile mevcut olan ürünlerin ve kapasitelerin yeni fırsatlar çerçevesinde değerlendirilmesini kapsayan yararlanıcı stratejileri bir arada uygulayabilen işletmeler, diğer işletmelerden daha ayrıcalıklı olmaktadır. Bu işletmeleri ayrıcalıklı kılan özellik edinmiş oldukları örgütsel ustalık özelliğidir (Gibson ve Birkinshaw, 2004; Cingöz ve Akdoğan, 2014). Örgütsel ustalık, işletmelerin aynı anda yapmış oldukları araştırmacı ve yararlanıcı faaliyetler sonucunda rakip işletmeler tarafından takip edilen işletme konumuna sahip olmak, pazarlara yön veren lider firma imajını yakalamak, karşılaşılan fırsatları en etkin ve en verimli şekilde değerlendirmek olarak tanımlanabilir. Bu açıdan örgütsel ustalık düzeyine ulaşmış olan işletmeler, piyasalara yön veren ve buldukları pazarlara hâkim olan işletmeler konumunda olmaktadır. Bu nedenle işletmelerin örgütsel ustalık düzeylerinin belirlenmesi işletmelerin mevcut durumlarının ne olduğu hakkında işletmelere yön gösterecek ve pazardaki rekabetçi yapılarını korumalarına ve uzun dönemde yaşamlarını sürdürmesine katkıda bulunacaktır.

Bu kapsamda yapılan araştırmanın amacı KOBİ'lerin Türkiye ekonomisindeki önemini ortaya konulması ve Türkiye'de faaliyet gösteren ve araştırma kapsamında incelenen KOBİ'lerdeki örgütsel ustalık düzeyinin belirlenmesidir. Bu amaçla öncelikle KOBİ'lerin

ekonomi içindeki önemine yer verilmiştir. Daha sonra ise araştırmacı ve yararlanıcı örgütsel ustalık stratejileri açıklanmıştır. Bu açıklamalar ışığında yapılan alan araştırması ile de söz konusu stratejilerin örneklem kapsamında ne düzeyde uygulandıkları ve bu işletmelerin örgütsel ustalık düzeyine ulaŐıp ulaŐmadıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Son olarak ise araştırma sonuçları tartışılmış ve önerilerde bulunulmuştur.

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Küçük ve Orta lekli İŞletmelerin Ekonomideki nemi

Küresel düzeydeki etkileşimlerin sıklıkla yaşandığı günümüzde işletmelerin büyük bir çoğunluğu küçük ve orta ölçekli işletmelerden (KOBİ'ler) oluşmaktadır. KOBİ'ler esnek ve dinamik yapılarıyla ülke ekonomilerinin vazgeçilmez unsurları olarak ön plana çıkmaktadır. KOBİ'ler Türkiye'de varlığını sürdüren işletmelerin %99,89'unu oluŐtırmaktadır. Toplam istihdamda ise bu oranın 59,83 olduğu belirtilmektedir (atal, 2007). KOBİ'lerin genel çalışanlar sayısı içerisindeki payı, %75,8'dir. 2016 yılı açıklanan verilerine göre ise KOBİ'ler Türkiye'deki toplam giriŐimci işletmelerin %99,8'ini –sadece sanayi ve hizmet sektörlerinde 2 milyon 677 bin girişim faaliyet göstermektedir– istihdamın %73,5'ini, maaş ve ücretlerin %54,1'ini, cironun %62'sini, maddi mallara ilişkin brüt yatırımın ise %55'ini oluŐtırmaktadır. En fazla ticaret sektöründe yer alan KOBİ'ler faktör maliyetiyle katma değerin %53,5'ini, ihracatın %55,1'ini ve ithalatın %37,7'sini gerçekleştirmektedir (TUİK, 2016). KOBİ'ler tarafından gerçekleştirilen ihracatın %49'u Avrupa Birliği (AB-28) lkelerine yapılmakta ve ihracatın %92,3'n ise imalat sanayi ürünleri oluŐtırmaktadır. Benzer Şekilde KOBİ'ler ithalatının %50,4' AB-28 ülkelerine yapılmakta ve bu ithalatın %59,6'sı ticaret sektöründe, %33,1'i ise sanayi sektöründe gerçekleşmektedir. 2005-2017 yılları arasındaki veriler incelendiğinde, vergi gelirlerinin yaklaşık %51-56 arasındaki bir kısmının KOBİ'ler tarafından üstlenildiği söylenilmektedir (atal, 2007; GİB, 2018).

İŞletmeler açısından bu kadar yüksek öneme sahip olan KOBİ'ler, ülke ekonomisinin kalkınmasına önemli oranda katkı sağlamakla birlikte, bölgesel gelişmeye de olumlu yönde etki etmekte ve bölgesel kalkınmayı hızlandırmaktadır. KOBİ'ler büyük Şehirlerin yanı sıra küçük yerleşim yerlerinde de faaliyet göstermeleri nedeni ile aynı zamanda taşra tipi bölgesel özelliklere sahiptirler. Yapılarının bu Şekilde olması ülkelerde gerçekleşen ekonomik faaliyetlerin bölgeler bazında değişiklik göstermesine neden olmaktadır. Bununla birlikte emek-yoğun özelliğine sahip olmaları nedeniyle de KOBİ'ler bölgesel

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Kobi'lerde Örgütsel Ustalık (Çift Yönlülük): Çatışan Stratejilerin Birleşimi

kalkınmanın ve istihdamın artmasına katkı sağlamaktadırlar (Sariaslan, 1995).

Ülkelerin ekonomilerine çok önemli katkıları olan ve istihdamı artıran KOBİ'ler farklı kuruluşlar tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmışlardır. Küçük ve orta ölçekli işletmeleri geliştirme ve destekleme idaresi başkanlığına (KOSGEB) göre KOBİ'ler şu şekilde sınıflandırılmıştır; "1 ile 50 kişi arasında istihdam sağlayan imalat sanayi işletmeleri "küçük ölçekli", 51 ile 250 kişi arasında istihdam sağlayan imalat sanayi işletmeleri ise "orta ölçekli" işletmeler" olarak sınıflandırılmıştır. Sanayi Bakanlığı'na göre ise KOBİ'ler şu şekilde sınıflandırılmıştır; 1 ile 9 arasında işçi çalıştıran yıllık satış geliri 1 milyon TL'nin altında olan işletmeler "çok küçük ölçekli" işletmeler olarak sınıflandırılmıştır. 10 ile 49 arasında işçi çalıştıran yıllık satış geliri 5 milyon TL'nin altında olan işletmeler "küçük ölçekli", 50 ile 250 kişi arasında işçi çalıştıran yıllık satış geliri 25 milyon TL'nin altında olan işletmeler ise "orta ölçekli" işletmeler olarak sınıflandırılmıştır (Bayülken ve Kütükoğlu, 2012: 3-4). Genel bir ifade ile KOBİ'ler; ekonomik üretim faaliyeti gerçekleştirmek için hızlı kararlar alma yeteneğine sahip, yönetim giderleri düşük, üretim yaparken sermayeden daha çok el emeğini kullanan işletmeler olarak tanımlanmaktadır (Uludağ ve Serin, 1990).

Sürekli ve hızlı değişimler gösteren iş dünyasında büyük ölçekli işletmeler ile KOBİ'ler arasındaki ekonomik güç farklılıklarının giderek büyümesi KOBİ'lerin yapılarında bazı değişiklikler yapmalarına neden olmuştur. KOBİ'ler faaliyet gösterdikleri pazarlarda varlıklarını sürdürebilmek ve kaybolan rekabet avantajlarını tekrar edinebilmek için mekanik olmayan teknolojileri (enerji, bilgi teknolojileri gibi) geliştirmişlerdir. Bunun sonucunda da kullanımı için çok büyük bir ekonomik güce ihtiyaç duyulan büyük ölçekli makinaların üstünlüğüne son vermişlerdir (Müftüoğlu, 1989: 10). Elektronik teknolojilerin geliştirilmesi ile pazarda KOBİ'lerin faaliyet göstereceği yeni boşluklar meydana gelmiştir. Bununla birlikte iletişim, ulaşım ve bilgi teknolojilerinin geliştirilmesi ile de büyük işletmelerin sahip oldukları sektörel avantajlı durumlar azaltılmış ve KOBİ'lerin pazarda faaliyetlerini devam ettirmelerine ve rekabetlerini sürdürülebilir hale getirmelerine neden olmuştur (Müftüoğlu, 1989: 10-11). Bununla birlikte KOBİ'lerin ekonomik bir sistemin alt sistemleri olarak üst sisteme (ekonomiye) sağlamış oldukları faydalar aşağıda belirtilmektedir (Bedestenci vd., 2002):

- Ticari rekabetin ekonomik bir sistem olarak benimsenmesinde KOBİ'lerin sistem içindeki varlıklarının etkisi büyüktür.
- Yapılan teknolojik gelişmeler kaynak kullanımında etkili olmakla birlikte istihdam da yaratmaktadır.
- Yönetim ve genel işletme giderleri büyük ölçekli işletmelere göre çok daha azdır. Bunun sonucunda da daha düşük maliyetle üretim yapılmaktadır. KOBİ'lerin gerçekleştirmiş olduğu bu faaliyetler büyük işletmelerin pazarlarda üretmiş oldukları ürünlerle rekabete girmelerini sağlamaktadır.
- İhtiyaçları karşılamak için özel yetenek ve teknik bilgi isteyen ürünleri üretmektedir.
- Esnek ve yenilikçi bir yapıya sahip olmakla birlikte diğer işletmeleri de esnek ve yenilikçi olmaya teşvik etmektedir.
- Büyük ölçekli işletmelerin üretmiş oldukları ürünlere ek olarak ara mallar üretmektedirler. Bu da "yan sanayi" oluşmasını ve meydana gelen eksikliklerin giderilmesini sağlamaktadır.
- Bölgesel sanayilerin gelişmelerine ön ayak olmaktadır.
- Mekanik yapıdan çok emek-yoğun yapıya sahip oldukları için bölgesel istihdamlarda başrol oynamakta ve küçük şehirlerden büyük şehirlere oluşabilecek göç akışını engellemektedir.
- İstihdam edilen bireylerin eğitim almaları ve kalifiye eleman olarak yetiştirilmelerinde önemli bir rol oynamaktadır.
- Toplumdaki bireyler arasındaki gelir dağılımlarını olumlu olarak etkilemekte ve sermayenin sadece belirli gruplarda toplanmasını engellemektedir.
- KOBİ'lerde işveren ve işçi arasında daha kuvvetli bağların oluşması, sosyal paydaşlığı artırmaktadır.
- Savaş halinde olan ülkelerde zarar gören büyük işletmelerin önemli işlevlerini yerine getirmektedir.

KOBİ'lerin çok fazla bulunmadığı ve büyük ölçekli işletmelerin tekelinde olan piyasalarda; haksız rekabetin yaşanması, pazarın tekel olarak yönetilmesi, az miktarda ve yüksek fiyatlı ürünlerin piyasada olması ve küçük ölçekli işletmelerin pazar koşullarına direnç gösteremeyerek kapanması gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaktadır. KOBİ'lerin sayılarının artırılması durağanlaşan ekonominin canlanmasına ve yukarıda belirtilen olumsuz durumların ortadan kalkmasını sağlamaktadır. Bundan dolayıdır ki ekonominin

canlanması, ürün çeşitliliğinin artırılması; uygun fiyatlı ürünlerin oluşturulması ve rekabet edilebilirliğin daha rahat bir şekilde icra edilmesi için devlet kurumları da KOBİ'leri desteklemektedirler.

Türkiye ekonomisinde önemli bir rol üstlenen KOBİ'ler faaliyet göstermiş oldukları sektörlerin can damarları olma konumundadır. KOBİ'ler ekonomiye canlılık getirmekle beraber istihdam konusunda da ön plana çıkmaktadır. Kendisini yenileyebilen, farklı özellikler edinebilen KOBİ'lerin rekabet üstünlüğünü çok zor elde edebildiği pazarlarda faaliyetlerine devam ettikleri ve pazar üstünlüklerini ellerinde bulundurdukları gözlenmektedir (Soydal, 2006: 539). Son yıllarda ekonomide meydana gelen küresel etkileşimin artması, Türkiye'de faaliyet gösteren KOBİ'lerin daha farklı özelliklere sahip olmalarını gerekli kılmıştır. KOBİ'leri birbirinden farklı kılan bu özelliklerden biri de işletmelerin örgütsel ustalık yeteneğine sahip olup olmadıklarıdır. Bu kapsamda KOBİ'lerin sürdürülebilir rekabet üstünlüğünü olumlu yönde etkileyebilen örgütsel ustalık yeteneği aşağıda detaylı olarak açıklanmıştır.

2.2. Örgütsel Ustalık

Günümüz iş dünyasında çevre koşulları hızlı değişiklikler göstermektedir. Gerçekleşen değişiklikler işletmeleri içinde buldukları rekabet ortamlarında zorlu bir süreç ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu zorlu sürecin doğal bir sonucu olarak işletmeler yenilikçi, yaratıcı, değişken, olaylara farklı açılardan yaklaşım gösterebilen firmalar olarak ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte işletmeler, farklı stratejiler geliştirmekte ve öncelikli olarak yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri için birbirinden farklı olan stratejileri bir arada kullanma yeteneğine sahip olmaktadırlar. İşletmelerin sahip olduğu bu yetenek yazında "örgütsel ustalık" olarak belirtilmektedir (Cingöz ve Akdoğan, 2015: 59). Örgütsel ustalık kavramı ilk kez Robert Duncan tarafından 1976 yılında kullanılmıştır (Hodgkinson vd., 2014: 1235). Duncan çalışmasında ikili yapıları (dual structures) tanımlamıştır.

Ustalık, bireylerin özelliklerini sergileyebilmeleri için farklı becerilere sahip ellerini aynı anda eşit düzeyde kullanabilme yeteneğidir (Birkinshaw ve Gupta, 2013: 287). Ayrıca bu yetenek işletmelerin değişkenlik gösteren çevresel koşullara uyum sağlayabilme becerisi olarak da belirtilmektedir (Cingöz ve Akdoğan, 2015: 59). Yönetimin bir becerisi olarak ele alındığında ise ustalık; işletmelerin birbirinden farklı olan yeteneklerini aynı anda ve eşit olacak şekilde sergileyebilmesi olarak tanımlanmaktadır (Gibson ve Birkinshaw, 2004; Han ve Celly, 2008; Tan ve Liu, 2014). Bodwell ve

Chermack (2010) rgtsel ustalığı, örgütlerin daha önceden belirlemiş oldukları stratejileri ve karşılaşılan yeni yaklaşımları bir arada kullanabilme yeteneğı olarak tanımlamaktadır. Diğer bir tanıma göre ise örgütsel ustalık, işletmelerin ürünler, piyasa ve teknolojik gelişmeler arasında uzun dönemli uyum sağlayabilme, kısa dönemli karlılık ve sürdürülebilir koordinasyon yeteneklerine sahip olmaları olarak tanımlanmaktadır (Chaharmahali ve Siadat, 2010: 6-7). Örgütsel ustalık, farklılık gösteren çevresel koşullara adapte olabilmek için karşılaşılan fırsatların değerlendirilmesi ve yarar sağlanması ile elde edilen kaynakların yeniden değerlendirilmesi yeteneğıdir (Kriz vd., 2014: 289). İşletmelerin birbirinden farklı araŐtırıcı ve yararlanıcı stratejileri bir arada kullanabilme yeteneklerine örgütsel ustalık denmektedir (Cingöz ve Akdoğan, 2015: 59).

Uluslararası yazında örgütsel ustalık konusunda yapılan bazı çalışmalara rastlanmaktadır (March, 1991; Floyd ve Lane, 2000; Benner ve Tushman, 2003; Birkinshaw ve Gibson, 2004; Kriz vd., 2014). Türkiye’de ise örgütsel ustalık konusu son zamanlarda önemi giderek artan bir konudur. Ancak bu konu ile ilgili sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır (Akdoğan vd., 2009; Alpkan ve Aren, 2009; Günsel ve Keçeli, 2014). Örgütsel ustalık yeteneğı yazında yeni yer alan bir kavram olmasına rağmen, yönetim bilimi açısından çok önemli bir yere sahiptir (Nosella vd., 2012: 451). İşletme yöneticileri faaliyetlerine devam ederken birbirine zıt olan iki faktör arasında seçim yapmada kararsız kalabilmektedir. Dolayısıyla yöneticiler seçim yaparken bu faktörlerden birini, seçme zorunluluğu hissetmektedir (Cingöz ve Akdoğan, 2015: 60). Yöneticilerin bu g durumlarla karşı karşıya kalmaları işletme performanslarını ve yapmış oldukları işleri olumsuz olarak etkilemektedir. Ayrıca bu kararsızlık, işletmeler tarafından istenilmeyen bir durum olan zamanı etkin olarak kullanamama durumunu da ortaya çıkarmaktadır. Bu duruma karşı örgütsel ustalık, işletmeler için sürekli olarak bir tercihin yapılması zorunluluğunun da olmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte farklı olan faktörlerin bir arada kullanılabileceğini, bunların bir bütün olarak ele alınabileceğini ifade etmektedir (Hodgkinson vd., 2014: 1236). Araştırmacılar, işletmelerin ustalık düzeyine ulaŐabilmeleri için araŐtırıcı ve yararlanıcı yetenekleri ile sahip oldukları bilgi ve deneyimlerin önemine dikkat çekmektedir (March, 1991; Floyd ve Lane, 2000). İşletmelerin sahip oldukları ürün çeŐitliliğini artırmaları ve kendilerine özgü yetenekleri geliştirmeleri için araştırma yapmaları gerekmektedir. Ayrıca mevcut kaynakların genişletilmesi

ya da çoğaltılması için de yararlanıcı yeteneğe sahip olmaları gerekmektedir (Erşahan vd., 2015: 617). Örgütsel ustalık yapısına sahip olan işletmeler yazında çift yönlü/yapılı işletmeler olarak adlandırılmaktadır (Fındıklı ve Pınar, 2014: 155-156). İşletmelerin bir arada kullanmış oldukları farklılaştırma ve maliyet liderliği, küreselleşme ve yerelleşme, üretimde oluşan etkinlik ve esneklik gibi uygulamalar işletme yöneticilerinin örgütsel ustalık düzeyine sahip olduklarını göstermektedir (Benner ve Tushman, 2003; Gibson ve Birkinshaw, 2004, s. 210).

İşletmelerin sahip oldukları kaynakları etkin ve verimli bir şekilde kullanmaları ve bu kaynakları yeniden yapılandırmaları yanında, aynı zamanda yeni kaynak ve yetenekler peşinde koşmaları da gerekmektedir (Cingöz ve Akdoğan, 2015: 60; Çekmecelioğlu vd., 2018: 137-138). Bunu başarabilmek için işletme yöneticilerinin yenilikçi, yaratıcı, proaktif ve agresif rekabetçi özelliklere sahip olmalarıyla birlikte farklı stratejileri aynı anda kullanmaları da gerekmektedir. Yöneticilerin sahip oldukları bu özellikleri *örgütsel ustalık becerisi* olarak ifade edilmektedir. Örgütsel ustalık yeteneğine sahip olan işletme yöneticileri hem araştırmacı hem de yararlanıcı olmaktadır. Araştırmacı örgütsel ustalık yeteneği yeni piyasa ve teknolojilerin, karşılaşılan yeni kaynakların araştırılmasını içerirken, yararlanıcı örgütsel ustalık yeteneği ise mevcut avantajların ve yeteneklerin geliştirilmesini içermektedir (March, 1991). *Araştırmacı örgütsel ustalık becerisi* olan yöneticiler gelişen teknolojiler, yeni pazarlar, ortaya çıkan farklılıklar ve fırsatların araştırılmasını sağlayan kişilerdir. Bu tip yöneticiler risk alma, yenilikçilik ve esneklik gibi özelliklere sahip bireylerdir (He ve Wong, 2004; Cingöz ve Akdoğan, 2015). Örgütsel ustalığın araştırmacı stratejilerini, meydana gelen köklü değişiklikler oluşturmaktadır (Van Deusen, 1997). Araştırmacı örgütsel ustalığın esas amacı yeni teknolojiler ve yeni pazarlar keşfederek meydana gelebilecek çevresel değişikliklere uyum sağlayabilmek ve bu süreci başarılı bir şekilde yönetebilmektir. *Yararlanıcı örgütsel ustalık becerisine* sahip yöneticiler ise elde edilen bilgilerin, teknolojik imkânların ve pazarlama yöntemlerinin verimli bir şekilde nasıl kullanılacağını belirleyen kişilerdir. Bu tip yöneticiler üretici, etkin, geliştirici, seçici ve uygulayıcı gibi özelliklere sahip bireylerdir (He ve Wong, 2004: 481). Yararlanıcı örgütsel ustalığın amacı, işletmelerdeki iş disiplini sağlamak ve kararsızlıkları asgari düzeye çekerek problemlerin başarılı bir şekilde ortadan kaldırılmasını sağlamaktır.

Örgütsel ustalık bağlamında işletmelerin araştırıcı ve yararlanıcı örgütsel ustalık stratejilerinden etkinlik ve verimlilik elde edebilmeleri için her iki stratejik süreci birbiri ile orantılı olarak yönetmeleri gerekmektedir (Tan ve Liu, 2014: 424). Araştırıcı rgtsel ustalık stratejisi, yeni pazarlarda yeni ürünler oluşturmayı, risk almayı, ürünlerde ve gerçekleştirilen faaliyetlerde değişiklik yapmayı gerekli kılmaktadır. Yaralanıcı rgtsel ustalık stratejisi ise var olan pazarlarda işletmelerin etkinliklerini artırmalarını, sahip oldukları bilgi ve becerilerini geliştirmelerini ve yapmış oldukları üretim miktarlarını geliştirmelerini gerekli kılmaktadır. Araştırıcı rgtsel ustalık stratejisinin işletmelere uzun vadeli fayda sağladığı, yararlanıcı örgütsel ustalık stratejisinin ise işletmelere kısa dönemli fayda sağladığı belirtilmektedir (Jansen, 2005: 19). Işletmeler rgtsel yapılarını, araştırıcı ve yararlanıcı örgütsel ustalık stratejilerini aynı anda uygulayabilecek şekilde düzenlemeleri sonucunda, üst düzey usta olabilmektedir

Aynı zamanda örgütlerin birbirleri ile çatışan stratejilerini birlikte uyum sağlayacak şekilde birleştirmeleri ve yapılacak faaliyetlerin bağlamsal ustalık çatısı altında bireyleri destekleyici süreçlerle gerçekleştirmeleri de örgütsel ustalık düzeyini artırmaktadır (O'Reilly ve Tushman, 2013: 324). Bu anlamda örgütsel ustalık, yapısal (structural) ve bağlamsal (contextual) ustalık olmak üzere iki şekilde ele alınabilir (Birkinshaw ve Gibson, 2004). *Yapısal rgtsel ustalık*, örgütsel yapılar üzerine gerçekleştirilen stratejileri ele almaktadır. Örgüt içerisinde ortaya çıkan, birbiri ile çelişen zıt etkenlerin aynı anda değerlendirilmesi ve her iki etken için de ortak bir dengenin sağlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bunun gerçekleştirilebilmesi, her bir etken için farklı yapıların oluşturulması ile yapılmaktadır (Gibson ve Birkinshaw, 2004; O'Reilly ve Tushman, 2013: 328). *Bağlamsal rgtsel ustalık* ise bu ikili yapıya sahip olan örgütsel ustalığın davranışsal ve sosyal yönlerini ele almaktadır (Gupta vd., 2006). Diğer bir ifadeyle örgüt içerisinde ele alınan konuların birlikte ve bir paydaş kültürüyle değerlendirilmesi, düşünülmesi, başarılması ve bunu gerçekleştirebilecek inisiyatifin alınmasıdır. Burada işletme çalışanlarından beklenen de bu tip davranışlar sergilemeleridir (şimşek vd., 2009).

Her iki ustalık stratejisini bir arada kullanmak işletmeler için belirli avantajlar sağlamaktadır. Yapılan araştırmalarda örgütsel ustalığın işletmelerin satışlarındaki büyüme, performanslarındaki artış ve rekabet ortamlarındaki üstünlükleri ile pozitif yönlü bir ilişkisinden

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Kobi'lerde Örgütsel Ustalık (Çift Yönlülük): Çatışan Stratejilerin Birleşimi

bahsedilmektedir (O'Reilly ve Tushman, 2013; Cingöz ve Akdoğan, 2015). Sürdürülebilir rekabet üstünlüğü elde etmek, işletmelerin mevcut olan kaynak ve yeteneklerini etkili ve verimli bir şekilde kullanmaları ile oluşmaktadır (Abernathy ve Clark, 1985; Zahra ve George, 2002; Benner ve Tushman, 2003). Örgütsel ustalıkta başarılı olan işletmelerin, yapısal ve bağlamsal boyutlara sahip olmalarının yanı sıra birbirleri ile çatışan stratejilerin birleşimlerini de başarılı bir şekilde gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Örgütlerde çatışan stratejilerin birleşimi; işletmelerde yürütülen faaliyetlerin belirlenen ilke ve yöntemlere göre yapılması (formalleşme), örgüt üyelerinin işletme ile ilgili alınan kararlara katılımlarının sağlanması (âdemi merkezi yönetim) ve örgüt içerisindeki bireylerin birbirleri ile etkileşim halinde olmalarının sağlanmasının yanında bireylerin örgüt içi ilişkilerinin güçlendirilmesi (ilişki yoğunluğu) ile gerçekleşmektedir (Jaworski ve Kohli, 1993; Jansen vd., 2005; Akdoğan vd., 2009). Örgüt içindeki bireylerin ve yapılan işlerin niteliklerinin belirlenmesi, mevcut hizmetlerin geliştirilmesi, çalışanların alınan kararlarda rol alması ve bireyler arasındaki bilgi alışverişinin kesintisiz olarak sağlanması, örgütlerin usta örgütler olması ile beraber yapılacak olan yenilik ve değişikliklerin de daha etkin olmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda yapılan yenilik ve değişiklikler, işletmelerin karşılaşmış oldukları fırsatları değerlendirmelerini sağlamak ve karşılaşılabilecek olumsuz durumların üstesinden gelebilme olanağını da sunmaktadır.

Geçmişte işletmelerin karşılaşmış oldukları ve avantaj olarak nitelendirdikleri fırsatlar günümüzde geçerliliğini kaybetmektedir. Aynı zamanda günümüzde avantaj olarak görülen fırsatlar da gelecek zamanda işletmeleri zora sokabilecek olumsuz durumlar oluşturabilmektedir (Tan ve Liu, 2014: 424). İşletmelerin sürdürülebilir rekabet avantajlarını devam ettirmeleri için hem sahip oldukları avantajlı durumları sürdürmeleri hem de yapılacak olan değişikliklere uyum sağlamaları gerekmektedir. Bunu başaran işletmeler etkin ve verimli olmaktadır. Örgütsel ustalık yeteneğine sahip olan işletmeler, müşterilerinin taleplerine cevap vermede etkili olmanın yanı sıra belirsizliğin hâkim olduğu ortamlara da edinmiş oldukları esneklik becerisinden dolayı kısa sürede uyum sağlamaktadır (Stubner vd., 2014: 218).

Araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda, başarılı işletmelerin örgütsel ustaliğe sahip oldukları belirtilmiştir (Tushman ve O'Reilly; Gibson ve Birkinshaw, 2004; He ve Wong, 2004; Raisch ve Birkinshaw, 2008). Aynı zamanda örgütsel ustaliğe sahip

işletmelerde meydana gelen değişiklikler, sürdürülebilir rekabet üstünlüğü ve ortaya koyulan araŐtırıcı ve yararlanıcı ozellikler sonucunda ortaya çıkan yenilikler sayesinde bu işletmelerin daha fazla gelir elde ettikleri belirlenmiştir (Jansen vd., 2005: 352). Ayrıca rgtsel ustalık düzeyi yüksek olan işletmeler, meydana gelebilecek değişikliklerin olumsuz etkilerinden kendilerini daha fazla korumaktadır. Bu tür işletmeler yapılan yeniliklere açık işletmeler oldukları için diğer işletmelere göre daha esnek bir yapıya sahip olmaktadır. Bununla birlikte gelişmeleri daha iyi öğrenmekte ve sonuç olarak da hem yüksek satıŐlar gerçekleŐtirmekte hem de yüksek kar elde etmektedirler (Tushman ve O'Reilly, 1996; Gibson ve Birkinshaw, 2004; O'Reilly ve Tushman, 2007; Han ve Celly, 2008). Rekabetin ok Şiddetli yaşandığı ortamlarda işletmeler yeni fikir ve süreçler ortaya koymakla birlikte, mevcut ürünler ve yeteneklerden de yararlanırlar (Erşahan vd., 2015: 619). IŐletmelerin faaliyetlerini etkin ve verimli bir Şekilde devam ettirmeleri ve aynı zamanda da sonradan karşılaşılabilecek zorlukların üstesinden gelebilme yeteneklerine sahip olmaları, örgütsel ustalığın önemini daha da artırmaktadır (Birkinshaw ve Gibson, 2004; Chang vd., 2011: 1659). Örgütsel ustalık, işletmelerin yabancı ortamlarda hem kısa dönemde baŐarıya ulaşmasını sağlamakta hem de uzun dönemde faaliyetlerine devam etmesini sağlamaktadır (Chaharmahali ve Siadat, 2010: 6-7).

3. ARAŞTIRMA VE YÖNTEM

3.1. Örneklem ve lekler

Türkiye İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasına (İBBS) göre Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (TRA), düzey olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler Erzurum alt bölgesi (TRA1) ve Ağrı (TRA2) alt bölgesidir. Bu çalışmada da Düzey 2 bölgelerinde (TRA1 ve TRA2) yer alan Erzurum ve Ağrı illerindeki küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ'ler) araştırma kapsamına dahil edilmiştir (Koçyiğit, 2016). Araştırma kapsamındaki illerdeki KOBİ sayısı, Erzurum'da 22987 ve Ağrı'da da 11037 olmak üzere toplam 34024'dr (TİKb, 2016). Bu işletmelerin %39'u toptan ve perakende ticaret, %21'i ulaŐtırma ve depolama, %9'u konaklama ve yiyecek hizmetleri, %8'i imalat, %7'si inşaat, %6'si diğer hizmet faaliyetleri ve %4' mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler üzerinde çalışmaktadır. Geriye kalan %6'sı ise eğitim, bilgi ve iletişim, finans, sigorta, gayrimenkul, tarım, ormancılık, balıkçılık, madencilik, elektrik, kültür ve sanat, eğlence, sosyal ve destek hizmetleri ve iyileştirme faaliyetlerinde çalışmaktadır.

Örneklem seçiminde basit rastgele örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda p ve q değerleri 0,5 ve 0,5, hoşgörü miktarı $E=0,05$ ve %95 güven aralığında 34024 kişiyi 380 kişinin temsil etme yeteneğine sahip olduğu hesaplanmıştır (Altunışık vd., 2015: 137). Yapılan çalışmadaki veriler, anket yoluyla elde edilmiştir. Çalışmada Lubatkin ve arkadaşlarının (2006) geliştirdikleri ve Cingöz ve Akdoğan'ın (2015) çalışmalarında kullandıkları on iki ifadeden oluşan 5'li likert ölçeği kullanılmıştır (1-Kesinlikle katılmıyorum, 5-Kesinlikle katılıyorum). Ocak-Şubat 2017 tarihleri arasında yüzyüze görüşme yöntemi ile araştırmacılar tarafından Erzurum'da 400 ve Ağrı'da da 300 olmak üzere toplam 700 anket KOBİ yöneticilerine dağıtılmıştır. Dağıtılan anket formlarının (Erzurum'da 385 ve Ağrı'da 250 anket formu) toplam 635'ü geri toplanabilmiştir. Geri dönüş oranı, yaklaşık olarak %91'dir. 35 anket, veri kaybı ve yanlış işaretleme nedeniyle analiz dışı bırakılmıştır. Bu nedenle analize dahil edilen anket sayısı 600'dür. Analiz dışında bırakılan anketler nedeniyle geri dönüş oranı, yaklaşık olarak %86 olmuştur. Örneklem kapsamındaki işletmeler genel olarak mobilya, tarım, kimya, gıda, tekstil, inşaat, imalat, toptan ve perakende ticaret, kozmetik, süt ve türev ürünleri, otomotiv ve elektronik gibi alanlarda faaliyet gösteren KOBİ'lerdir.

Araştırma kapsamında elde edilecek veriler sonucunda, sadece Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin araştırmacı ve yararlanıcı yetenekleri hakkında bilgi elde edilecektir. Dolayısıyla keşfedici ve geliştirici yeteneklerini etkin ve verimli bir şekilde kullanarak usta olabilen işletmeler; değişen çevresel koşullara uyum sağlamakta, pazara hâkim olmakta ve sürdürülebilir rekabet üstünlüğünü devam ettirmektedir. Stratejik yönetim açısından önemli olan bu hususa, Düzey 2 bölgelerinin Avrupa Birliği'nden en fazla yardım alacak bölgeler olduğu konusu da eklenince (Koçyiğit, 2016), bu bölgedeki işletmelerin yeteneklerini usta düzeye getirmeleri gerekliliği de önemli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda yapılacak araştırmanın bölgedeki işletmelerin örgütsel ustalık düzeyleri (araştırmacı ve yararlanıcı) hakkında bilgi vermesi beklenmektedir.

3.2. Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin analizinde kullanılan korelasyon ve kümeleme analizi sonuçları aşağıda detaylı olarak açıklanmıştır.

3.3. Korelasyon Analizi Sonuçları

Araştırma verileri IBM SPSS 21.0 ile analiz edilmiştir. Yapılan korelasyon analizi ile değişkenler arasındaki birlikte değişim ilişkisi

ortaya konulmuştur. Araştırma değişkenlerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon analiz sonuçları Tablo 1’de sunulmuştur. Tablo 1’e göre araştırmacı ustalık stratejisini ölçen ve altı ifadeden oluşan ölçeğin güvenilirlik katsayısı 0.822’dir. Yararlanıcı ustalık stratejisini ölçen ve altı ifadeden oluşan ölçeğin güvenilirlik katsayısı 0.775’tir. Örgütsel ustalık ölçeğinin genel olarak güvenilirlik kat sayısı ise 0.871’ tir. Genel olarak ölçeklerin güvenilirlik düzeylerinin iyi/yeterli olduğu söylenebilir.

Tablo 2. Araştırma Değişkenlerine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Analizi Sonuçları ^a

Değişkenler ^b	\bar{x}	SS	α	1	2
1. Araştırma Stratejisi	4.139	.679	.822		
2. Yararlanma Stratejisi	4.150	.631	.775	.663**	
3. Örgütsel Ustalık Stratejisi	17.458	4.620	.871	.923**	.885**

**p< .01; ^an= 600 (işletme) ^b Örgütsel ustalık araştırmacı ve yararlanıcı stratejilerin etkileşimiyle hesaplanmıştır.

Değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları değerlendirildiğinde, belirtilen değişkenler arasında anlamlı ilişkilerin olduğu gözlenmektedir. Örgütsel araştırmacı ve yararlanıcı stratejilerin genel örgütsel ustalıkla olan ilişki düzeylerinin güçlü düzeyde olduğu gözlenmektedir. Bu durum daha önce yapılan çalışmaları da destekler niteliktedir (Gibson ve Birkinshaw, 2004; Cingöz ve Akdoğan, 2015). Ustalıkla ilgili yapılan çalışmalarda araştırmacı ve yararlanıcı stratejiler arasındaki etkileşimin yüksek olması, işletmelerin her iki stratejiyi de aynı anda başarılı olarak kullanabildiklerine, diğer bir ifadeyle örgütsel ustalık düzeyine ulaşabildiklerine işaret etmektedir (Gibson ve Birkinshaw, 2004; Jansen vd., 2005).

3.4. Kümeleme Analizi Sonuçları

Sektör açısından elde edilen bu sonuç, aynı zamanda IBM SPSS 21’de daha önceki araştırmalardan yola çıkılarak ve araştırmacıların ön bilgisi esas alınarak, kümelenebilir K-ortalamlar (hiyerarşik olmayan) kümeleme analizi (*K-means cluster analysis*) ile incelenmiştir. Bu analiz, birbirine benzer olan gözlemleri bir araya getirmekte ve her kümeyi oluşturan gözlemlerin değişkenlere göre ortalamalarını vermektedir. Bu analiz yönteminin en belirgin özelliği ise güvenilir bir yöntem olmasıdır (Kalaycı, 2006). Bu kapsamda yapılan analize küme sayısı 3 olarak (yüksek, orta, düşük) girilmiştir. Analiz sonucunda değişkenlerin kümelerdeki ortalamaları Tablo 3’de

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Kobi'lerde Örgütsel Ustalık (Çift Yönlülük): Çatışan Stratejilerin Birleşimi

gösterilmiştir. Yapılan kümeleme analizinin kalitesini belirlemek amacıyla da iki aşamalı kümeleme analizi (*two-step cluster analysis*) yapılmıştır. Analiz sonuçları kümeleme analizi sonuçlarının iyi seviyede (*distance measure: log-likelihood; silhouette measure of cohesion and separation: good*) olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. K-Ortalamalar Kümeleme Analizi Sonuçları

İşletmeler	N	Araştırma Stratejisi	Yararlanma Stratejisi	Örgütsel Ustalık Stratejisi
1. Grup	228	3.89	3.97	15.39
2. Grup	74	2.94	3.01	8.91
3. Grup	298	4.63	4.57	21.16
F		681.43***	565.08***	1337.90***

*** $p < .001$

Örgütsel ustalık düzeyinin belirlenmesi ile ilgili yapılan çalışmalarda, bir örgütün usta örgüt olarak nitelendirilebilmesi için ustalık genel ortalamalarıyla birlikte hem araştırmacı hem de yararlanıcı stratejilerin ortalamalarının da yüksek olmaları gerektiği belirtilmektedir (Gibson ve Birkinshaw, 2004). Bu açıdan örgütsel ustalık düzeyi yüksek olan işletmeler her iki stratejiyi de aynı anda uygulayabilen işletmeler olmaktadır (Gibson ve Birkinshaw, 2004: 222-223). Daha önce yapılan araştırmalarda yararlanıcı ve araştırmacı stratejileri yüksek olan işletmelerin örgütsel ustalık düzeyine sahip işletmeler olduğu belirtilmiştir (Gibson ve Birkinshaw, 2004; Cingöz ve Akdoğan, 2015). Yapılan bu çalışmada ise yararlanıcı ve araştırmacı stratejiler ile birlikte örgütsel ustalık düzeyinin yüksek olduğu grubun üçüncü grup olduğu gözlenmektedir. Bu durum araştırma kapsamında değerlendirilen 600 işletmeden 298 (yaklaşık olarak %50) işletmenin örgütsel ustalık düzeyinde olduğunu göstermektedir. Örgütsel ustalık düzeyinde olan üçüncü grubun araştırmacı ve yararlanıcı stratejileri yakın değerlerde olmakla birlikte (4.63- 4.57) araştırmacı stratejisinin yararlanıcı stratejiye göre yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu durum üçüncü grubun daha üretici, yenilikçi ve işletmeler için daha faydalı grup olduğunu ortaya koymaktadır. Kümeleme analizine yönelik ANOVA sonuçları değerlendirildiğinde ise değişkenlerin kümelerine göre farklılık gösterdiği grupların araştırmacı, yararlanıcı ve örgütsel ustalık seviyelerinin birbirinden anlamlı derecede farklı olduğu gözlenmektedir ($F=681.43, 565.08, 1337.90, p < .01$). Diğer iki grup ayrı ayrı değerlendirildiğinde ise her iki grubun da araştırmacı ve yararlanıcı stratejilerinin birbirlerine yakın değerlerde olduğu gözlenmektedir (1. Grup: 3.89-3.97, 2. Grup:

2.94-3.01). Her iki grubun da yararlanıcı stratejilerinin araŐtırıcı stratejilerinden yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu kapsamda birinci ve ikinci grubun diğer gruplara nazaran daha az üretici oldukları söylenebilir. Bu gruplar birbirleri ile karşılaştırıldığında ise birinci grubun hem araŐtırıcı hem de yararlanıcı stratejilerinin ikinci gruba göre yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu kapsamda birinci grubun örgütsel ustalığa olan eğiliminin ikinci gruba göre daha yüksek olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Örgütsel ustalık yeteneğine sahip olan işletmeler, birbirinden farklı olan ve birbiriyle çatışan stratejileri aynı anda kullanabilmektedir. Yazında yer alan birçok da çalışma örgütsel ustalığı bu yönüyle ele almaktadır (March, 1991; Floyd ve Lane, 2000; Benner ve Tushman, 2003; Birkinshaw ve Gibson, 2004; Kriz vd., 2014; Hodgkinson vd., 2014; Fındıklı ve Pınar, 2014; Cingöz ve Akdoğan, 2015; Erşahan vd., 2015). Örgütsel ustalıkla ilgili daha önce yapılan çalışmalarda araŐtırıcı ve yararlanıcı ustalık yeteneklerini bir arada uygulayan işletmelerin örgütsel ustalık düzeyine ulaşmış işletmeler olduğu belirtilmektedir (He ve Wong, 2004; Jansen vd., 2005; Lubatkin vd., 2006; Raisch ve Birkinshaw, 2008). Yapılan bu çalışmanın sonucu da daha önce yapılan çalışmaları destekler niteliktedir (Birkinshaw ve Gibson, 2004; Cingöz ve Akdoğan, 2015). Bu çalışmada örneklem kapsamında ele alınan 600 işletmenin 298'i (yaklaşık %50) araŐtırıcı ve yararlanıcı ustalık yeteneklerini aynı anda uygulayabilen örgütsel ustalık düzeyine ulaşmış iŐletmelerdir.

Yapılan araştırmalar sonucunda da sürdürülebilir rekabet stnlĞune sahip olan ve faaliyet gösterdikleri pazarları yönlendiren işletmelerin araŐtırıcı ve yararlanıcı ustalık stratejilerini bir arada ve birbiri ile uyumlu olarak kullanabildikleri gözlenmektedir. Bu işletmelerin örgütsel ustalık düzeyine ulaşmış işletmeler olduğu söylenebilir (Birkinshaw ve Gibson, 2004; Cingöz ve Akdoğan, 2015). Örgütsel olarak usta olan işletmeler her iki stratejiyi de aynı anda ve uyumlu bir Şekilde uyguladıkları için karşılaştıkları fırsatları diğer işletmelere göre daha iyi değerlendirmektedirler. Bu tip işletmeler yenilikçilik, yaratıcılık, üretkenlik, ekonomiye yüksek katkı sağlamak gibi özelliklere yani keşfedici özelliklere sahip olmanın yanı sıra, daha önceden edinmiş oldukları mevcut kaynaklardan yeni fırsatlar oluŐturarak yararlanma özelliğine yani geliştirici özelliklere –pazarlardaki rekabet dengesini sağlayarak ve işletmeler arasında oluşabilecek ekonomik uçurumları

engelleyerek– de sahiptirler (Marc, 1991; Çekmecelioğlu vd., 2018: 138).

Daha önce yapılan araştırmalar da olduğu gibi (Birkinshaw ve Gibson, 2004; Cingöz ve Akdoğan, 2015) bu araştırmada da örgütsel ustalık düzeyi yüksek olan işletmelerin, genel ortalamalarıyla birlikte araştırmacı ve yararlanıcı ortalamalarının da yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu özelliklere sahip olan işletmeler rakip işletmeler tarafından takip edilen firma konumuna sahip olmakla birlikte pazarlara hâkim olan, piyasalara yön veren, karşılaşılan fırsatları en etkin ve en verimli şekilde değerlendiren lider firma imajına da sahip olmaktadır. Bu yönüyle örgütsel ustalık düzeyinde olan işletmelerin faaliyet göstermiş oldukları pazarlarda hem daha etkili hem daha etkin hem de daha verimli oldukları söylenebilir. Aynı zamanda bu işletmeler sektörel piyasalarda gerçekleşen ani değişikliklere karşı daha dirençli olmakta, rekabet üstünlüklerini sürdürebilmekte ve iş dünyasının birbirleri ile çelişen taleplerini başarı ile yönetebilmektedir (Benner ve Tushman, 2003; Çekmecelioğlu vd., 2018). Usta örgütler, tüm bunları mevcut kaynaklarını etkin şekilde kullanmaları ve yenilikler yaparak değişen ortamlara uyum sağlamları ile gerçekleştirmektedir.

KOBİ'lerin genel olarak usta olmalarının nedeni, esneklik (uyum) kabiliyetlerinin yüksek olmasıdır. Esneklikleri ile piyasa ile sık ve kolay iletişim kuran, hızlı karar alabilen, daha yakın müşteri-çalışan-işveren ilişkileri olan, yönetim ve genel işletme diğerleri düşük, inovatif, agresif rekabetçi ve değişen ihtiyaçlara hızla cevap verebilme özellikleri, onların usta olmalarını kolaylaştırmaktadır (Çatal, 2007). Özellikle daha büyük ölçekteki işletmelerle kıyaslandığında KOBİ'ler, sektörün ihtiyacı olan ürünleri ve hizmetleri zaman ve maliyet tasarrufu ile hızlı bir şekilde piyasaya sokabilmekte, yeniliklere adapte olabilmekte ve ürün hattında değişikliklere gidebilmektedir. Bu durum, KOBİ'lerin mevcut kaynaklarını yeniden yapılandırarak daha etkili ve verimli hale getirmeleri açısından da geçerlidir. Bununla birlikte büyük ölçekli işletmelerin kurumsal yapılarının ve buna bağlı olarak formalleşme düzeylerinin yüksek olması ile büyüklüklerinin bir sonucu olarak risk alma düzeylerinin düşük olması da bu sonucun ortaya çıkmasında etkilidir. Özellikle KOBİ'lerin ihracatta olan paylarının büyüklüğü (%55,1) dikkate alındığında (TUIKA, 2016), bu başarının temel dinamiklerinin yukarıda sayılan özelliklerden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Dolayısı ile KOBİ'lerin ekonomi içerisindeki bu dinamik ve uyumcul rollerinden yola çıkarak gerekli teşviklerle

yaygınlaştırılması, uluslararası pazarlara açılma yolunda önemli bir adım olarak belirmektedir (Çatal, 2007).

Örgütsel ustalık düzeyine ulaşmak isteyen işletmelerin, ustalığı belirleyen etkenlerin neler olduklarını iyice araştırmaları ve belirlemiş oldukları koşulları geliştirmeleri gerekmektedir (March, 1991; Floyd ve Lane, 2000). Bununla birlikte örgüt yöneticilerinin de stratejik yönetim bilincine sahip olmaları gerekmektedir (Bayarçelik, Özşahin ve Yıldız, 2017). Bu bilince sahip olan yöneticiler işletme çalışanlarının yeteneklerini ortaya çıkarabilmek için eğitimler vermektedir. Yetenekleri ortaya çıkan ya da artan işletme çalışanları ise yapmış oldukları araştırmalar sonucunda ürün çeşitliliklerini artıracak öneriler sunmakta ve sahip oldukları yetenekleri geliştirmektedirler (Erşahan vd., 2015). Dolayısıyla bir yandan mevcut kaynak ve yetenekler geliştirilirken, diğer yandan da yeni piyasalar, teknolojik gelişmeler ve kaynaklara ulaşılmaktadır (March, 1991).

Ayrıca örgütlerin stratejik olarak varlıklarının uzun dönemde devam ettirebilmeleri için oldukça önemli olan örgütsel ustalığın ön plana çıkması için çevresel şartların da (rekabet ve çevresel hareketlilik) uygun olması ve çevresel şartların benimsenen stratejiyi destekler nitelikte olması gerekmektedir (Kriz vd., 2014; Cingöz ve Akdoğan, 2015). Örgütsel ustalık seviyesini artırmak isteyen işletmeler çevrenin işletmeye olan etkilerini iyi belirlemeli, ustalık için gereken koşulları belirleyip iyi analiz etmeli ve geliştirmelidir. Ayrıca örgütsel ustalık stratejileri sadece işletme yöneticileri tarafından değil, çalışanlar tarafından da benimsenmelidir.

Araştırmanın çeşitli sonuçları ortaya koyması yanında bazı sınırlılıkları da mevcuttur. Öncelikle bu araştırmadaki veriler kendi kendini değerlendirme (self-reported) yöntemine göre toplanmıştır. Bu durum çalışma açısından yaygın/ortak değerlendirme etkisini (common rater effect) içermektedir (Podsakoff, Mackenzie, Podsakoff ve Lee, 2003). Bununla birlikte ölçümler yanıtlayıcılardan zamanın belirli bir noktasında kesitsel olarak (same measurement time effect) alınmıştır (Podsakoff vd., 2003). Bu nedenle gelecekte yapılacak araştırmalarda boylamsal araştırma tasarımları ile çalışanların görüşlerini de içerecek çok düzeyli değerlendirmelerin yapılmasında yarar vardır. Araştırmada sadece söz konusu işletmelerdeki yöneticilerin görüşlerinden hareketle KOBİ'lerin örgütsel ustalık düzeyi belirlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte sektörel olarak herhangi bir ayrıma gidilmemiştir. Bu nedenle gelecekte yapılacak araştırmalarda sektöre göre (imalat, hizmet gibi)

veya ithalat ya da ihracat yapma durumuna göre değerlendirmelerin yapılmasında yarar vardır.

Bunlara ek olarak araştırmada neden-sonuç ilişkilerine göre değerlendirmeler yapılmamıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalarda örgütsel ustalığın, firma performansı (objektif veya sübjektif) ve çalışanların yenilikçilik (inovatif) davranışlarına olan etkileri ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınabilir. Bununla birlikte çeşitli bireysel özellik (kişilik gibi) ve yeteneklerin (kültürel zekâ gibi) bu ilişkideki düzenleyici etkileri de farklı veya bütünsel bir model olarak test edilebilir.

KAYNAKLAR

ABERNATHY, W. J. ve CLARK, K. B. (1985). Innovation: Mapping the winds of creative destruction. *Research Policy*, 14(1): 3-22.

AKDOĞAN, Ş., AKDOĞAN, A. ve CİNGÖZ, A. (2009). Organizational ambidexterity: An empirical examination of organizational factors as antecedents of organizational ambidexterity. *Journal of Global Strategic Management*, 3(2): 17-27.

ALTUNIŞIK, R., COŞKUN, R., BAYRAKTAROĞLU, S. ve YILDIRIM, E. (2015). Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı (8. Baskı). Sakarya: Sakarya Kitabevi.

ALPKAN, L. ve AREN, S. (2009). Ambidexterity: The combination of seemingly conflicting priorities, 5th International Strategic Management Conference, July 02-04, (s. 191-196). South Africa: Stellenbosch.

BAYARÇELİK E. B., ÖZŞAHİN, M. ve YILDIZ, B. (2017). Strateji tipleri ile yenilik performansı ilişkisinde stratejik karar verme hızının şartlı değişken (moderator) etkisi. 16. Ulusal İşletmecilik Kongresi, 4 Mayıs-6 Mart, İzmir.

BAYÜLKEN, Y. ve KÜTÜKOĞLU, C. (2012). Küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeleri. Ankara: MMO.

BEDESTENCİ, Ç., ÇELİK, A. ve KAR, M. (2002). Küçük ve orta boy işletmeler açısından entelektüel sermayenin önemi, I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, 10-11 Mayıs. Kocaeli: Hereke.

BENNER, M. J. ve TUSHMAN, M. L. (2003). Exploitation, exploration, and process management: The productivity dilemma revisited. *Academy of Management Review*, 28(2): 238-256.

BIRKINSHAW, J. ve GUPTA, K. (2013). Clarifying the distinctive contribution of ambidexterity to the field of organization studies. *The Academy of Management Perspectives*, 27(4): 287-298.

BODWELL, W. ve CHERMACK, T. J. (2010). Organizational ambidexterity: Integrating deliberate and emergent strategy with scenario planning. *Technological Forecasting and Social Change*, 77(2): 193-202.

BURNS, P. (2006), *Small Business and Entrepreneurship*, 2nd Edition. Palgrave Macmillan, London.

CİNGÖZ, A. ve AKDOĞAN, A. A. (2015). Örgütsel ustalık (organizational ambidexterity): Örgütsel ustalık düzeyini belirlemede araştırmacı ve yararlanıcı stratejilerin etkileşimsel rolü. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1): 59-67.

CHAHARMAHALİ, S. M. ve SİADAT, A. S. (2010). Achieving organizational ambidexterity (Understanding and explaining ambidextrous organizations). Linköping University Department of Management and Engineering Strategic Management, Unpublished Doctoral Dissertation, Sweden.

CHANG, Y. Y., HUGHES, M. ve HOTHO, S. (2011). Internal and external antecedents of SMEs' innovation ambidexterity outcomes. *Management Decision*, 49(10): 1658-1676.

ÇATAL, M. F. (2007). Bölgesel kalkınmada küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİ) rolü. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2): 333-352.

ERŞAHAN, B., BÜYÜKBEŞE, T., BAKAN, İ. ve SEZER, B. (2015). Örgütsel ustalık. Bakan, İ. (Ed.). *Çağdaş yönetim yaklaşımları* (s. 613-627). İstanbul: Beta Yayınları.

FINDIKLI, M. A. ve PINAR, İ. (2014). Örgüt kültürü algısı ve örgütsel çift yönlülük ilişkisi: Örgütsel düzeyde bilgi paylaşımının aracılık etkisi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1): 155-171.

FLOYD, S. W. ve LANE, P. J. (2000). Strategizing throughout the organization: Managing role conflict in strategic renewal. *Academy of Management Review*, 25(1): 154-177.

GIBSON, C. B. ve BIRKINSHAW, J. (2004). The antecedents, consequences, and mediating role of organizational ambidexterity. *Academy of Management Journal*, 47(2): 209-226.

GUPTA, A. K., SMITH K. G. ve SHALLEY, C. E. (2006). The interplay between exploration and exploitation. *Academy of Management Journal*, 49(4): 693-706.

GÜNSEL, A. ve KEÇELİ, S. K. (2014). Stratejik ustalık kavramı ve stratejik ustalığın işbirliği ilişkileri açısından önemi: teknoloji

geliştirme bölgeleri üzerine bir araştırma, 13. Ulusal İşletmecilik Kongresi, Bildiriler Kitabı, 8-10 Mayıs, (s. 905-910). Antalya.

HAN, M. ve CELLY, N. (2008). Strategic ambidexterity and performance in international new ventures. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*, 25(4): 335-349.

HE, Z. L. ve WONG P.K. (2004). Exploration vs. exploitation: an empirical test of the ambidexterity hypothesis. *Organization Science*, 15(4): 481-494.

HODGKINSON, I. R., RAVISHANKAR, M. N. ve AİTKEN-FİSCHER, M. (2014). A resource-advantage perspective on the orchestration of ambidexterity. *The Service Industries Journal*, 34(15): 1234-1252.

JANSEN, J. (2005). Ambidextrous organizations: a multiple-level study of absorptive capacity, exploratory and exploitative innovation and performance. Rotterdam: Erasmus Research Institute of Management.

JANSEN, J. J., VOLBERDA, H. W. ve VAN DEN BOSCH, F. A. (2005). Exploratory innovation, exploitative innovation, and ambidexterity: The impact of environmental and organizational antecedents. *Schmalenbach Business Review*, 57(4): 351-363.

KALAYCI, Ş. (2006). SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri. Asil Yayın Dağıtım.

KOÇYİĞİT, R. (2016). İstatistiki bölge birimleri sınıflamasına göre düzey 2 (TRA1 ve TRA2) bölgelerinde büyükbaş hayvan varlığı ve süt üretiminin karşılaştırılması. *Alınleri Zirai Bilimler Dergisi*, 31(2): 107-112.

KRİZ, A., VOOLA, R. ve YÜKSEL, U. (2014). The dynamic capability of ambidexterity in hypercompetition: qualitative insights. *Journal of Strategic Marketing*, 22(4): 287-299.

Lİ, C. R., LİN, C. J. ve CHU, C. P. (2008). The nature of market orientation and the ambidexterity of innovations. *Management Decision*, 46(7): 1002-1026.

LUBATKİN, M. H., SİMSEK, Z., LİNG, Y. ve VEİGA, J. F. (2006). Ambidexterity and performance in small-to medium-sized firms: The pivotal role of top management team behavioral integration. *Journal of Management*, 32(5): 646-672.

MARCH, J. G. (1991). Exploration and exploitation in organizational learning. *Organization Science*, 2(1): 71-87.

MÜFTÜOĞLU, T. (1989). Küçük ve orta ölçekli işletmelerin önemi, özellikleri ve geleceği. Soba Sanayii Kongresi Bildirileri,23-25 Kasım, (s. 8-13). Eskişehir.

NOSELLA, A., CANTARELLO, S. ve FİLİPPİNİ, R. (2012). The intellectual structure of organizational ambidexterity: A bibliographic investigation into the state of the art. *Strategic Organization*, 10(4): 450-465.

O'REILLY, C. A. ve TUSHMAN, M. L. (2013). Organizational ambidexterity: Past, present, and future. *The Academy of Management Perspectives*, 27(4): 324-338.

PODSAKOFF, P. M., MACKENZIE, S. B., LEE, J. Y. ve PODSAKOFF, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5): 879.

RAİSCH, S. ve BİRKINSHAW, J. (2008). Organizational ambidexterity: Antecedents, outcomes, and moderators. *Journal of management*, 34(3): 375-409.

SARIASLAN, H. (1995). Küçük ve orta ölçekli işletmelerin finansmanı için yeni model önerileri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50(1): 313-321.

SOYDAL, H. (2006). Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde e-ticaret. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15): 539-552.

STUBNER, S., BLARR, W. H., BRANDS, C. ve WULF, T. (2012). Organizational ambidexterity and family firm performance. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 25(2): 217-229.

ŞİMŞEK, Z., HEAVEY, C., VEİGA, J. F. ve SOUDER, D. (2009). A typology for aligning organizational ambidexterity's conceptualizations, antecedents, and outcomes. *Journal of Management Studies*, 46(5): 864-894.

TAN, M. ve LİU, Z. (2014). Paths to success: An ambidexterity perspective on how responsive and proactive market orientations affect SMEs' business performance. *Journal of Strategic Marketing*, 22(5): 420-441.

TANRISEVER, N.H. (2004). Avrupa Birliğinde Girişimciliğin Teşvik Edilmesi İçin İzlenen Politikalar ve Türkiye'deki Politikaların Avrupa Birliği Uygulamalarına Uyumu. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: AB Genel Sekreterliği.

TOP, Y., ADANUR, H., ÖZ, M. ve YAŞAR, M. (2014). Gümüşhane ili orman ürünleri sanayi işletmelerinin yapısal özelliklerinin

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Kobi'lerde Örgütsel Uсталık (Çift Yönlülük): Çatışan Stratejilerin Birleşimi

incelenmesi. Journal of Forestry Faculty of Kastamonu University, 14(1): 24-36.

GELİR İDARESİ BAŞKANLIĞI (GİB) "İstatistikler", (http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/CVI/Tablo_68.xls.htm), (27.09.2018)

TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (TUİK) (2016). "KOBİ İstatistikleri", (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1033), (23.09.2018)

TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (TUİK) (2016). "Bölgesel İstatistik", (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik>), (23.09.2018)

ULUDAĞ, İ. ve SERİN, V. (1991). Türkiye'de küçük ve orta ölçekli işletmeler: Yapısal ve finansal sorunlar, çözümler. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

VAN DEUSEN, C. A. (1997). Organizational learning in acquisitions within the hospitality industry: Developing the constructs of exploration and exploitation. Doctoral Dissertation, University of South Carolina.

YILDIZ, S. ve ALP, S. (2012). Girişimcilik teorisi çerçevesinde KOBİ'lerin ekonomiye etkileri ve rekabet koşullarını etkileyen faktörler. Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 7(2): 29-49.

ZAHRA, S. A. ve GEORGE, G. (2002). Absorptive capacity: A review, reconceptualization, and extension. Academy of Management Review, 27(2): 185-203.

ÇEKMECELİOĞLU, H. G., GÜNSEL, A. ve İLHAN, Ö. Ö. (2018). Keşifsel ve geliştirici yeteneğe dayalı çift yönlülük: Dönüşümcü liderlik, çift yönlülük, firma yenilikçiliği arasındaki ilişkilerin incelenmesi. Business and Economics Research Journal, 9(1): 137-150.

OKUN KANUNUNDA YAŞ VE CİNSİYET ETKİSİ: G7 ÜLKELERİ İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ**Mehmet GÜÇLÜ¹****ÖZ**

İşsizlik ile ekonomik büyüme arasındaki istikrarlı ampirik ilişki makroekonomide “Okun Kanunu” olarak adlandırılmaktadır. Okun katsayısı da bu ilişkinin derecesini belirtmektedir. Bu çalışmada G7 ülkeleri için yaş gruplarına ve cinsiyete özgü Okun katsayılarının hesaplanması amaçlanmıştır. Yapılan analizler sonucunda öncelikle söz konusu ülkelerin tamamında istikrarlı bir Okun ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Tüm ülkelerde Okun katsayısının yaş gruplarına ve cinsiyete göre değişiklik gösterdiği ampirik olarak kanıtlanmıştır. İşsizlik oranındaki bir artışın ekonomiye - üretim cinsinden - maliyetinin yaş ile birlikte arttığı bulgusu elde edilmiştir. Ekonomik büyümenin en düşük duyarlılığı, 15-24 yaş grubunun işsizliğine gösterdiği görülmüştür. Erkek nüfusa ait işsizlikteki bir artışın ekonomi üzerindeki daraltıcı etkisinin İngiltere, Japonya ve İtalya’da daha yüksek olduğu görülürken; ABD, Kanada ve Almanya’da ise durumun bunun tam tersi olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Okun Kanunu, İşsizlik, Ekonomik Büyüme

AGE AND GENDER EFFECTS IN OKUN’S LAW: AN EMPIRICAL ANALYSIS FOR THE G7 COUNTRIES**ABSTRACT**

The consistent empirical relationship between unemployment and economic growth in macroeconomics is called Okun's law. The Okun's coefficient measures the degree of this relationship. This study aims to estimate age cohorts- and gender-specific Okun's coefficients for the G7 countries. Findings of the empirical analyses provide evidence for the existence of a stable Okun's relationship for all countries. It is also empirically proven that in all countries, the Okun's coefficient varies according to age cohorts and gender. The findings also reveal that the economic cost of unemployment (regarding production) increases with age. According to findings, economic growth has the lowest responsiveness to an increase in the 15-24 cohort unemployment. The shrinking effect of male unemployment on the economy is higher in the United Kingdom, Japan and Italy, whereas it is precisely the opposite in the USA, Canada and Germany.

Keywords: Okun's Law, Unemployment, Economic Growth

¹ Doç. Dr.,Ege Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, mehmet.guclu@ege.edu.tr

1. Giriş

1962 yılında Arthur M. Okun tarafından gerçekleştirilen bir çalışma ile işsizlik ve büyüme arasında istikrarlı bir ilişkinin var olduğu ampirik olarak ortaya konmuştur. Bu ilişki “Okun kanunu” olarak makroekonomide kendisine yer bulmuştur. Buna göre doğal işsizlik oranı üzerindeki her 1 puanlık işsizlik ekonomide potansiyel çıktının yaklaşık %3’üne eşit bir çıktı kaybına yol açmaktadır (Okun, 1962). Her ne kadar bu ampirik ilişki ekonomide bir kanun olarak kabul edilmiş olsa da 1960’lardan bu yana yaşanmış olan birçok ekonomik ve politik şok, bu istikrarlı ilişkinin aynı şekilde kalmasını imkansız hale getirmiştir. Özellikle 2008 yılında önce Amerika’da ardından da diğer gelişmiş ülkelerde baş gösteren finansal kriz, bu ülkeler için Okun ilişkisinin geçerliliğini bir kez daha gündeme taşımıştır. Çünkü krizin ardından söz konusu ülkelerde hızlı bir işsizlik artışı ile birlikte ciddi bir ekonomik daralma görülmüştür. Ayrıca bu dönemde özellikle genç işsizliğindeki artışın diğer yaş gruplarından daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Buna ilave olarak, erkek işsizlik oranı artışları ile kadın işsizlik oranı artışları arasında da önemli bir fark olduğu görülmüştür. Bu durum, yaş gruplarına ve cinsiyete göre işsizlik artışının ekonomiye maliyetinin (üretim cinsinden) aynı olup olmadığı sorusunu akıllara getirmiştir. Okun ilişkisi ise tam da bu noktada politika yapıcılara önemli bir araç sunmaktadır.

Ampirik literatürde “*işsizliğin büyüme üzerindeki etkisini*” araştıran çalışmalar da “*büyümenin işsizlik üzerindeki etkisini*” araştıran çalışmalar da Okun ilişkisini analiz eden çalışmalar olarak kabul edilmektedir². Diğer bir ifadeyle, Okun kanununu analiz eden çalışmalarda işsizliğin mi yoksa büyümenin mi bağımlı değişken olacağına ilişkin literatürde bir görüş birliği sağlanmış değildir. Genel işsizlik oranı (15-64 yaş arası) ile büyüme arasındaki ilişkiyi her iki şekilde de analiz eden çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak mevcut literatürde yaş gruplarına ve cinsiyete göre bu analizi yapan çalışmaların tamamı büyümenin işsizliğe etkisini ölçmektedir (bkz.

² Okun (1962), çalışmasında çeşitli ampirik analizler yapmıştır. Bu analizlerde büyümenin işsizlik üzerindeki etkisine değinmiş olsa da yoğun olarak işsizliğin büyüme üzerine etkisine vurgu yapmıştır. Bu nedenle Okun kanunu makroekonomi ders kitaplarında *işsizlik oranındaki bir değişiminin büyümede meydana getireceği değişim* olarak tanımlanmıştır.

Hutengs ve Stadtmann, 2013 ve 2014; Zanin, 2014; Marconi vd., 2015; Dixon vd., 2016; Dunsch, 2016 ve 2017). Dolayısıyla ampirik literatürde yaş gruplarına ve cinsiyete göre işsizliğin büyüme üzerindeki etkisini analiz eden bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, G7 ülkeleri için yaş gruplarına ve cinsiyete göre Okun ilişkisinin geçerliliğini - dolayısıyla her bir gruba ait Okun katsayısını tespit etmektir. Diğer bir ifadeyle, söz konusu ülkelerde farklı cinsiyet ve yaş gruplarına ait işsizlik oranlarındaki bir artışın ekonomiye - üretim cinsinden - maliyetinin karşılaştırmalı olarak belirlenmesi amaçlanmıştır. Yaşa özgü Okun katsayılarının elde edilmesi ile özellikle bu ekonomilerde endişe konusu olan genç işsizliğinin (15-24 yaş arası) maliyeti somut bir şekilde ortaya konabilecektir. Bunun yanı sıra cinsiyete özgü Okun katsayılarının elde edilmesi ile de büyümenin kadın ve erkek işsizliğine olan duyarlılığı da ayrı ayrı tespit edilmiş olacaktır.

Çalışmanın izleyen bölümleri şu şekilde planlanmıştır. İkinci bölümde literatür özeti verilmiştir. Bir sonraki bölümde verilere ve modele ilişkin açıklamalar yer almıştır. Dördüncü bölümde ampirik sonuçlar sunulmuştur. Son bölümde ise genel değerlendirmelere yer verilmiştir.

2. Literatür

Okun kanunu analizine ilişkin ampirik literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalar, işsizlik ve büyüme arasındaki ilişkiyi tanımlama konusunda birbirlerinden ciddi farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, söz konusu çalışmalardan elde edilen sonuçların birbirleri ile karşılaştırılmasını da zorlaştırmaktadır. Bunlar arasındaki ilk fark, ilişkinin yönünün belirlenmesi ile ilgilidir. Çalışmaların bir kısmında işsizlik, bağımlı değişken olarak kullanılırken (bkz. Weber, 1995; Moosa 1997; Viren, 2001; Perman ve Tavera, 2005; Sögner, 2001; Sögner ve Stiassny, 2002; Yazgan ve Yilmazkuday, 2009; Guisinger ve Sinclair, 2015); bir kısmında da büyüme, bağımlı değişken olarak kullanılmıştır (bkz. Prachowny, 1993; Attfield ve Silverstone, 1998; Freeman, 2000; Lee, 2000; Apergis ve Rezitis, 2003; Villaverde ve Maza, 2007, 2009; Durech vd., 2014). İkinci farklılık ise, çalışmalarda yer alan işsizlik ve büyüme değişkenleri ile ilgilidir. Fark modelini tercih eden çalışmalarda işsizlik oranı farkı (bir önceki dönem ile cari dönem arasındaki fark) ile büyüme oranı arasındaki ilişki analiz edilirken; açık modelini tercih eden çalışmalarda işsizlik açığı (gerçekleşen

işsizlik ile doğal işsizlik oranı arasındaki fark) ile çıktı açığı arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Bu farklılıklar Okun katsayısının değeri ile ilgili bir görüş birliğinin sağlanmasını da zorlaştırmaktadır. Buna karşın literatürde bu katsayının ülkeden ülkeye ve zamandan zamana göre değişiklik gösterebileceğine ilişkin bir fikir birliği bulunmaktadır.

Bu çalışmanın sonuçları ile kıyaslanabilir olması amacıyla burada sadece büyümenin bağımlı değişken olarak kullanıldığı ampirik çalışmaların sonuçlarına yer verilmiştir. Barreto ve Howland (1994), Okun (1962)'un çalışmasını tekrar yaparak fark modeliyle elde edilen katsayının 3,3 yerine 1,9 ve açık modeli ile elde edilen katsayının da 2,8 yerine 2,3 olması gerektiğini iddia etmişlerdir. Plosser ve Schwert (1979) ABD için %4'ün üzerindeki 1 puanlık bir işsizliğin potansiyel çıktıda %1,6'lık bir azalışa yol açacağını iddia etmiştir. Prachowny (1993) ise ABD için işsizlikteki 1 puanlık bir azalışın çıktı da yaklaşık %0,66'lık bir artışa yol açacağını ortaya koymuştur. Freeman (2000) farklı dönemler için çeşitli yöntemlerle ABD'de Okun katsayısını tahminlemiş ve bu katsayının değerini yaklaşık 2 olarak bulmuştur. Attfild ve Silverstone (1998) İngiltere için Okun katsayısını 1,45 olarak hesaplamışlardır. Lee (2000), G7 ülkelerinin de içerisinde yer aldığı tüm OECD ülkeleri için çeşitli yöntemlerle Okun ilişkisini analiz etmiştir. G7 ülkeleri içerisinde en yüksek Okun katsayısı değeri Japonya için elde edilirken, en düşük katsayı değeri de İtalya için elde edilmiştir. Elhorst ve Illy (2009)'nin 1986-2011 dönemi için 112 AB bölgesinin verilerini kullanarak elde ettikleri Okun katsayısının değeri 1,45'dir. Literatürde Okun katsayısını bir ülkenin bölgeleri için ayrı ayrı hesaplayan çalışmalar da bulunmaktadır. Yunanistan için Apergis ve Rezitis (2003), Fransa için Binet ve Facchini (2013), Çek Cumhuriyeti ve Slovakya için Durech vd. (2014), İspanya için Villaverde ve Maza (2007) bölgesel Okun katsayılarını hesaplamışlardır.

Daha öncede belirtildiği üzere yaş grubu ve cinsiyete göre Okun katsayısını belirlemeye yönelik çalışmaların tamamı bu çalışmanın amacının aksine (yani işsizliğin büyüme üzerindeki etkisini tespit yerine) büyümenin işsizlik üzerindeki etkisini ölçen Okun katsayısını bulmaya yönelik çalışmalardır. Bu çalışmaların önemli bir kısmının ortak bulgusu ise, ekonomik daralma karşısında

en yüksek işsizlik artışının genç nüfusta (15-24 yaş arası) ortaya çıktığı şeklindedir.

3. Model ve Veri

Okun ilişkisini analiz edebilmek amacıyla bu çalışmada açık modeli tercih edilmiştir. Literatürde yaygın olarak kullanılan bu model şu şekilde tanımlanmıştır:

$$y_t^c = y_t^f - y_t^p \quad (1)$$

$$u_t^c = u_t^f - u_t^p \quad (2)$$

$$y_t^c = \beta u_t^c + \varepsilon_t \quad \beta < 0 \quad t = 1,2,3 \dots T \quad (3)$$

1 nolu denklemdeki y^f ve y^p değişkenleri sırasıyla fiili ve potansiyel GSYİH'nin doğal logaritmalarını göstermektedir. y^c ise çıktı açığının logaritmasını temsil etmektedir. 2 nolu denklemde yer alan u^f ve u^p değişkenleri de fiili ve doğal işsizlik oranlarını göstermektedir. u^c işsizlik açığını ve ε hata terimini temsil etmektedir. β parametresi Okun katsayısı olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu katsayı, işsizlik açığında meydana gelecek 1 puanlık bir artışın çıktı açığında meydana getireceği değişimi göstermektedir. İlgili katsayının beklenen işareti ise negatiftir.

Bu çalışmada kullanılan tüm veriler çeyreklik verilerdir. Veri setlerinin kapsadığı zaman aralıkları ülkelere göre değişiklik göstermektedir. Bunlar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Veri Dönemleri

Ülke	Dönem	Gözlem Sayısı
ABD	1980-1. Çeyrek ile 2016-4. Çeyrek	148
İngiltere	1999-2. Çeyrek ile 2016-4. Çeyrek	71
Kanada	1980-1. Çeyrek ile 2016-4. Çeyrek	148
Fransa	2003-1. Çeyrek ile 2016-4. Çeyrek	56
Almanya	2005-1. Çeyrek ile 2016-4. Çeyrek	48
Japonya	1980-1. Çeyrek ile 2016-4. Çeyrek	148
İtalya	1998-1. Çeyrek ile 2016-4. Çeyrek	76

GSYİH verileri OECD'den alınmıştır. İşsizlik değişkenleri ise ILO'dan (International Labour Organization) alınmıştır. Çalışmada altı farklı yaş grubuna ait işsizlik değişkenine (15-64, 15-24, 25-34, 35-44, 45-54 ve 55-64 yaş arası) yer verilmiştir.

1 ve 2 nolu denklemlerde yer alan potansiyel çıktı düzeyi ve doğal işsizlik oranı doğrudan gözlenebilen değişkenler değildir. Ancak çeşitli filtreleme teknikleri ile bu değişkenlerin elde edilmesi

mümkündür. Birbirine alternatif birçok filtreleme yöntemi bulunmaktadır. Elhorst ve Illy (2009)'ye göre hem bağımlı hem de bağımsız değişken aynı filtreleme yöntemi ile elde ediliyorsa, hangi filtreleme yönteminin tercih edildiğinin sonuç üzerinde önemli bir etkisi bulunmamaktadır. Bu çalışmada serilerin trend (potansiyel veya doğal) değerinin bulunması için Hodrick ve Prescott (1997) tarafından geliştirilen filtreleme yöntemi (HP filtresi) tercih edilmiştir. HP filtresi bir x_t serisine ait trend (x_t^*) ve devresel bileşenleri aşağıdaki formüle dayalı olarak belirleyebilmektedir:

$$\min_{x_t^*} \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T (x_t - x_t^*)^2 + \frac{\lambda}{T} \sum_{t=2}^{T-1} ((x_{t+1}^* - x_t^*) - (x_t^* - x_{t-1}^*))^2 \quad (4)$$

Denklemden yer alan λ , trenddeki oynaklığı cezalandıran düzleştirme parametresini göstermektedir. Hodrick ve Prescott (1997) çeyreklik veriler için bu parametre değerini 1600 olarak önermektedir. Bu çalışmada da bu değer kullanılmıştır. HP filtresi kullanılarak elde edilen bir zaman serisine ait değerlerin toplamının sıfır olması nedeniyle 3 nolu denklemde sabit değişkene yer verilmediği de gözden kaçırılmamalıdır.

Verilerle ilgili dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli unsur serilerin durağanlığıdır. Serilerin durağan olmaması halinde tahmin edilen Okun katsayısı sapmalı ve yanıltıcı olacaktır. Durağanlığın belirlenebilmesi için literatürde yaygın olarak kullanılan genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi tercih edilmiştir. Bu test, üç farklı model üzerinden ilgili serinin birim kök içerip içermediğinin (diğer bir ifadeyle durağan olup olmadığının) test edilmesine imkân vermektedir. Bu modeller şu şekilde formüle edilmektedir (Enders, 1995):

Trendsiz ve sabit terimsiz model:

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \theta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Sabit Terimli model:

$$\Delta Y_t = \alpha + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \theta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Trendli ve sabit terli model:

$$\Delta Y_t = \alpha + \lambda z + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \theta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (7)$$

Yukarıdaki denklemlerde Δ fark operatörünü, Y durağanlığı araştırılan seriyi, k gecikme sayısını, z doğrusal zaman trendini, α

sabit terimi, θ , λ ve δ katsayı parametrelerini ve ε hata terimini temsil etmektedir. Test sonucunda elde edilen değer ile kritik tablo değeri karşılaştırılarak $H_0: \delta = 0$ hipotezi test edilir. Bu hipotez reddedilirse ilgili serinin birim köke sahip olmadığı, dolayısıyla durağan olduğu sonucuna varılır.

Tablo 2’de çalışmada kullanılan tüm seriler için ADF test sonuçları verilmiştir. Seriler HP filtresi kullanılarak trendden arındırıldığı için trendli model kullanılmamış, diğer iki modelin sonuçlarına yer verilmiştir. Hem sabitli hem de sabitsiz model sonuçları, GSYİH açığı (y^c) değişkeninin tüm ülkelerde durağan olduğuna işaret etmektedir. Sabitsiz model dikkate alındığında tüm ülkeler için işsizlik açığı (u^c) değişkenlerinin tamamının durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sabitli model dikkate alındığında da Japonya ve Fransa’ya ait bir kaç yaş grubu serisi hariç yine diğer tüm serilerin durağan olduğu görülmüştür.

Değişkenler	ABD				İngiltere				Kanada				Fransa			
	Sabit Terimli		Sabitless ve Trendsiz		Sabit Terimli		Sabitless ve Trendsiz		Sabit Terimli		Sabitless ve Trendsiz		Sabit Terimli		Sabitless ve Trendsiz	
	ADF İstatistiği	Gecikme Sayısı	ADF İstatistiği	Gecikme Sayısı	ADF İstatistiği	Gecikme Sayısı	ADF İstatistiği	Gecikme Sayısı	ADF İstatistiği	Gecikme Sayısı	ADF İstatistiği	Gecikme Sayısı	ADF İstatistiği	Gecikme Sayısı	ADF İstatistiği	Gecikme Sayısı
y ^c	-4,503	(2) ***	-4,518	(2) ***	-2,613	(3) *	-2,636	(3) ***	-4,877	(1) ***	-4,892	(1) ***	-3,762	(2) ***	-3,796	(2) ***
Toplam																
u^c (15-64)	-4,840	(8) ***	-4,862	(8) ***	-2,713	(5) *	-2,736	(5) ***	-5,308	(8) ***	-5,304	(8) ***	-4,988	(4) ***	-5,063	(4) ***
u ^c (15-24)	-5,049	(13) ***	-5,087	(13) ***	-2,667	(8) *	-2,685	(8) ***	-5,143	(8) ***	-5,145	(8) ***	-4,954	(4) ***	-5,018	(4) ***
u ^c (25-34)	-4,988	(5) ***	-4,993	(5) ***	-3,078	(0) **	-3,100	(0) ***	-4,893	(8) ***	-4,888	(8) ***	-3,474	(4) **	-3,531	(4) ***
u ^c (35-44)	-4,500	(8) ***	-4,516	(8) ***	-3,510	(0) **	-3,536	(0) ***	-5,148	(8) ***	-5,150	(8) ***	-4,459	(5) ***	-4,527	(5) ***
u ^c (45-54)	-6,173	(4) ***	-6,193	(4) ***	-3,460	(0) **	-3,486	(0) ***	-5,410	(8) ***	-5,406	(8) ***	-4,021	(4) ***	-4,077	(4) ***
u ^c (55-64)	-5,082	(8) ***	-5,103	(8) ***	-4,329	(0) ***	-4,359	(0) ***	-5,332	(12) ***	-5,363	(12) ***	-2,370	(7) ***	-2,403	(7) **
Erkek																
u^c (15-64)	-5,031	(5) ***	-5,036	(5) ***	-4,089	(2) ***	-4,122	(2) ***	-5,356	(8) ***	-5,357	(8) ***	-5,211	(5) ***	-5,285	(5) ***
u ^c (15-24)	-5,859	(4) ***	-5,880	(4) ***	-3,883	(4) ***	-3,915	(4) ***	-6,519	(4) ***	-6,540	(4) ***	-5,786	(5) ***	-5,858	(5) ***
u ^c (25-34)	-5,314	(5) ***	-5,322	(5) ***	-3,208	(0) **	-3,232	(0) ***	-4,834	(8) ***	-4,834	(8) ***	-3,491	(4) ***	-3,548	(4) ***
u ^c (35-44)	-4,301	(8) ***	-4,301	(8) ***	-3,456	(0) **	-3,480	(0) ***	-5,114	(8) ***	-5,123	(8) ***	-4,013	(5) ***	-4,073	(5) ***
u ^c (45-54)	-6,662	(4) ***	-6,685	(4) ***	-3,162	(0) **	-3,186	(0) ***	-4,875	(8) ***	-4,876	(8) ***	-4,455	(4) ***	-4,511	(4) ***
u ^c (55-64)	-5,011	(8) ***	-5,027	(8) ***	-4,221	(0) ***	-4,249	(0) ***	-4,690	(8) ***	-4,691	(8) ***	-5,182	(5) ***	-5,252	(5) **
Kadın																
u^c (15-64)	-5,012	(12) ***	-5,054	(12) ***	-4,147	(4) ***	-4,181	(4) ***	-5,901	(12) ***	-5,953	(12) ***	-2,621	(6) *	-2,658	(6) ***
u ^c (15-24)	-4,493	(13) ***	-4,536	(13) ***	-3,164	(4) **	-3,199	(4) ***	-4,779	(8) ***	-4,770	(8) ***	-4,403	(0) ***	-4,444	(0) ***
u ^c (25-34)	-4,710	(8) ***	-4,720	(8) ***	-3,713	(0) ***	-3,739	(0) ***	-4,834	(4) ***	-4,849	(4) ***	-3,334	(4) **	-3,377	(4) ***
u ^c (35-44)	-4,914	(6) ***	-4,923	(6) ***	-4,497	(0) ***	-4,530	(0) ***	-5,189	(8) ***	-5,185	(8) ***	-2,724	(2) *	-2,747	(2) ***
u ^c (45-54)	-4,116	(4) ***	-4,128	(4) ***	-5,076	(0) ***	-5,113	(0) ***	-5,174	(4) ***	-5,194	(4) ***	-2,832	(4) *	-2,871	(4) ***
u ^c (55-64)	-4,176	(4) ***	-4,192	(4) ***	-5,607	(0) ***	-5,648	(0) ***	-5,007	(4) ***	-5,028	(4) ***	-2,411	(7) ***	-2,444	(7) **

Tablo 2: ADF Test Sonuçları

* , ** ve *** işaretleri sırasıyla istatistiksel olarak %10, %5 ve %1'de anlamlılığı temsil etmektedir.

Okun Kanununda Yaş ve Cinsiyet Etkisi: G7 Ülkeleri İçin Ampirik Bir Analiz

Değişkenler	Almanya						Japonya						İtalya					
	Sabit Terimli			Sabit Terimli ve Trendsiz			Sabit Terimli			Sabit Terimli ve Trendsiz			Sabit Terimli			Sabit Terimli ve Trendsiz		
	ADF istatistiği	Gecikme Sayısı		ADF istatistiği	Gecikme Sayısı		ADF istatistiği	Gecikme Sayısı		ADF istatistiği	Gecikme Sayısı		ADF istatistiği	Gecikme Sayısı		ADF istatistiği	Gecikme Sayısı	
y ^c	-3,090	(1)	**	-3,124	(1)	***	-3,126	(0)	**	-3,150	(0)	***	-4,230	(1)	***	-4,265	(1)	***
Toplam																		
u^c (15-64)	-4,185	(4)	***	-4,197	(4)	***	-4,245	(4)	***	-4,252	(4)	***	-4,399	(4)	***	-4,445	(4)	***
u ^c (15-24)	-3,724	(4)	*	-3,753	(4)	***	-2,958	(4)	**	-2,919	(4)	***	-4,409	(5)	***	-4,460	(5)	***
u ^c (25-34)	-3,682	(4)	***	-3,707	(4)	***	-6,050	(0)	***	-6,049	(0)	***	-4,618	(5)	***	-4,660	(5)	***
u ^c (35-44)	-3,422	(4)	**	-3,422	(4)	***	-5,563	(0)	***	-5,589	(0)	***	-3,863	(4)	***	-3,897	(4)	***
u ^c (45-54)	-3,987	(5)	***	-3,989	(5)	***	-3,756	(5)	***	-3,761	(5)	***	-3,908	(5)	***	-3,944	(5)	***
u ^c (55-64)	-4,580	(5)	***	-4,631	(5)	***	-5,890	(0)	***	-5,891	(0)	***	-3,634	(5)	***	-3,669	(5)	***
Erkek																		
u^c (15-64)	-4,807	(4)	***	-4,814	(4)	***	-3,632	(4)	***	-3,638	(4)	***	-3,878	(4)	***	-3,925	(4)	***
u ^c (15-24)	-3,552	(4)	***	-3,572	(4)	***	-3,001	(4)	**	-2,915	(4)	***	-4,279	(5)	***	-4,326	(5)	***
u ^c (25-34)	-3,907	(4)	***	-3,940	(4)	***	-5,979	(0)	***	-5,976	(0)	***	-4,383	(8)	***	-4,436	(8)	***
u ^c (35-44)	-4,016	(5)	***	-4,019	(5)	***	-5,567	(0)	***	-5,605	(0)	***	-4,260	(5)	***	-4,269	(5)	***
u ^c (45-54)	-4,523	(8)	***	-4,469	(8)	***	-3,979	(5)	***	-3,969	(5)	***	-4,510	(5)	***	-4,556	(5)	***
u ^c (55-64)	-3,940	(5)	***	-3,986	(5)	***	-5,571	(0)	***	-5,569	(0)	***	-3,102	(5)	***	-3,126	(5)	***
Kadın																		
u^c (15-64)	-3,173	(1)	**	-3,208	(1)	***	-3,252	(4)	**	-3,262	(4)	***	-4,717	(4)	***	-4,758	(4)	***
u ^c (15-24)	-2,631	(4)	**	-2,658	(4)	***	-2,326	(3)	***	-2,500	(3)	***	-3,797	(5)	***	-3,850	(5)	***
u ^c (25-34)	-6,622	(0)	***	-6,698	(0)	***	-6,736	(0)	***	-6,766	(0)	***	-4,069	(5)	***	-4,119	(5)	***
u ^c (35-44)	-5,840	(1)	***	-5,908	(1)	***	-6,747	(0)	***	-6,780	(0)	***	-3,909	(4)	***	-3,937	(4)	***
u ^c (45-54)	-7,498	(0)	***	-7,579	(0)	***	-3,364	(4)	**	-3,319	(4)	***	-3,362	(4)	**	-3,395	(4)	***
u ^c (55-64)	-4,895	(0)	***	-4,939	(0)	***	-8,248	(0)	***	-8,262	(0)	***	-6,190	(1)	***	-6,233	(1)	***

Tablo 2 (DEVAM): ADF Test Sonuçları*, ** ve *** işaretleri sırasıyla istatistiksel olarak %10, %5 ve %1'de anlamlılığı temsil etmektedir

1. Ampirik Sonuçlar

Serilerin durağan olarak tespit edilmesinin ardından bu bölümde Okun katsayısının tahminlemesine geçilmiştir. 3 nolu regresyon EKK (En Küçük Kareler) yöntemi ile tahminlenerek tüm gruplara ait Okun katsayıları elde edilmiştir. Bu sırada hata terimleri arasındaki olası otokorelasyon sorunu da araştırılmıştır. Tüm regresyonlarda bu soruna rastlanmıştır (bkz. Tablo 3, 4 ve 5). Bunu ortadan kaldırmak için otokorelasyona dirençli Newey-West tahmincileri kullanılmıştır.

Tablo 3’de kadın ve erkek nüfus ayırımına gitmeksizin sadece yaş gruplarına göre işsizlik ile GSYİH arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Neredeyse tüm ülkelerde ve tüm yaş grupları için (Almanya’daki 55-64 yaş grubu ile Fransa’daki 34 yaş üzerindeki gruplar hariç) istatistiksel olarak anlamlı bir Okun ilişkisi tespit edilmiştir. Beklendiği gibi katsayıların tamamı negatif işaretli bulunmuştur. İlk sütunda ülkelerin genel işsizlik oranına (15-64 yaş arası) göre hesaplanan Okun katsayıları yer almaktadır. Burada en yüksek katsayı 3,1 ile Almanya’ya aitken; en düşük katsayı 0,7 ile Fransa’ya aittir. Fransa ve İtalya dışında diğer tüm ülkelerde 1 puanlık işsizlik açığı artışı karşısında çıktı açığındaki değişimin %1’den daha büyük olduğu görülmüştür. ABD için 1,4 olarak elde ettiğimiz katsayısı değeri, Okun (1962)’un elde etmiş olduğu değer (2,8) altında kalmıştır. Ancak Plosser ve Schwert (1979)’ın elde ettiği katsayı değeri (1,6) ile benzerlik göstermektedir.

Tablo 3: Regresyon Sonuçları: Toplam

Ülke	Okun Katsayısı, β 15-64 yaş	Okun Katsayısı, β 15-24 yaş	Okun Katsayısı, β 25-34 yaş	Okun Katsayısı, β 35-44 yaş	Okun Katsayısı, β 45-54 yaş	Okun Katsayısı, β 55-64 yaş
ABD	-1,4 ***	-0,8 ***	-1,2 ***	-1,4 ***	-1,5 ***	-1,5 ***
<i>t</i>	-10,8	-9,86	-10,89	-9,38	-8,79	-8,30
<i>R</i> ²	0,68	0,62	0,67	0,65	0,65	0,51
<i>LM</i>	42,5 ***	41,8 ***	40,8 ***	38,4 ***	51,8 ***	52,8 ***
İngiltere	-2,0 ***	-0,5 **	-1,7 ***	-2,2 ***	-2,7 ***	-2,3 ***
<i>t</i>	-4,46	-2,80	-6,16	-3,55	-3,79	-3,62
<i>R</i> ²	0,47	0,21	0,56	0,39	0,45	0,38
<i>LM</i>	41,2 ***	45,1 ***	33,2 ***	42,1 ***	37,4 ***	44,0 ***
Kanada	-1,2 ***	-0,7 ***	-1,0 ***	-1,3 ***	-1,3 ***	-0,9 ***
<i>t</i>	-9,63	-9,63	-8,27	-8,15	-6,72	-5,28
<i>R</i> ²	0,51	0,52	0,46	0,47	0,39	0,28
<i>LM</i>	48,2 ***	54,4 ***	50,2 ***	49,5 ***	62,3 ***	77,5 ***
Fransa	-0,7 *	-0,3 *	-0,4	-0,6	-0,4	-0,5
<i>t</i>	-2,36	-2,59	-1,91	-1,80	-1,61	-1,68
<i>R</i> ²	0,17	0,26	0,08	0,11	0,04	0,09

Okun Kanununda Yaş ve Cinsiyet Etkisi: G7 Ülkeleri İçin Ampirik Bir Analiz

<i>LM</i>	43,2 ***	38,4 ***	45,1 ***	43,0 ***	46,7 ***	43,7 ***
Almanya	-3,1 ***	-1,1 ***	-2,1 ***	-2,7 ***	-2,4 ***	-0,5 ***
<i>t</i>	-4,65	-3,12	-5,16	-3,54	-3,80	-0,78
<i>R²</i>	0,42	0,25	0,42	0,33	0,31	0,02
<i>LM</i>	29,9 ***	26,8 ***	28,1 ***	28,2 ***	32,2 ***	39,4 ***
Japonya	-3,0 ***	-0,8 ***	-2,4 ***	-3,5 ***	-3,1 ***	-1,9 ***
<i>t</i>	-6,68	-4,07	-6,95	-7,23	-5,28	-5,19
<i>R²</i>	0,32	0,14	0,26	0,36	0,28	0,24
<i>LM</i>	44,0 ***	69,6 ***	47,8 ***	44,4 ***	48,5 ***	47,5 ***
İtalya	-0,9 ***	-0,2 ***	-0,6 ***	-1 ***	-1,3 ***	-1,2 ***
<i>t</i>	-6,56	-4,98	-5,49	-6,02	-5,97	-4,41
<i>R²</i>	0,24	0,17	0,22	0,19	0,23	0,15
<i>LM</i>	47,2 ***	51,5 ***	48,6 ***	48,4 ***	46,8 ***	50,4 ***
Ortalama	-1,8	-0,6	-1,3	-1,8	-1,8	-1,3

*, ** ve *** işaretleri sırasıyla istatistiksel olarak %10, %5 ve %1'de anlamlılığı temsil etmektedir.

Not: LM, Breusch-Godfrey otokorelasyon test istatistiğini göstermektedir. *t* değerleri, otokorelasyona ve değişen varyansa dirençli standart hatalara göre (Newey-West yöntemi) hesaplanmış değerlerdir. Logaritmik doğrusal modellerde (log-lin modelde) elde edilen katsayılar 100 ile çarpılarak yorumlanabilmektedir. Bu nedenle, regresyon katsayıları 100 ile çarpılarak tabloda yer almışlardır. ABD için yaş aralığı 15-24 yerine 16-24'tür.

Okun katsayısı yaş gruplarına göre de değişiklik göstermektedir. Bu katsayı değeri 15-24 yaş grubu için 0,2 ile 1,1 arasında; 25-34 yaş grubu için 0,6 ile 2,4 arasında; 35-44 yaş grubu için 1 ile 3,5 arasında; 45-54 yaş grubu için 1,3 ile 3,1 arasında ve 55-64 yaş grubu için 0,9 ile 2,3 arasında değişim göstermektedir. ABD, İngiltere ve İtalya'da büyüme en yüksek tepkiyi 45-54 yaş grubuna ait işsizlik açığındaki değişime verirken; Almanya ve Japonya'da ise 35-44 yaş grubundaki değişime vermektedir. Kanada da 35-44 ve 45-54 yaş gruplarının büyüme üzerindeki etkileri birbirine eşittir. Tüm ülkeler için işsizliğin ekonomiye maliyetinin en düşük olduğu yaş grubu 15-24 olarak karşımıza çıkmıştır. Örneğin İngiltere'de bu yaş grubuna ait işsizlik açığındaki 1 puanlık bir artışın maliyeti, fiili büyüme oranının potansiyel büyüme oranının % 0,5 altında kalması şeklindedir. Buna karşın söz konusu ülke için 45-54 yaş grubunun işsizliğinin maliyeti ise, büyümede % 3'e yakın bir düşüştür. Tablonun en alt satırında yer alan ortalama Okun katsayısı değerlerine bakıldığında işsizlik maliyetinin en yüksek olduğu yaş grupları 35-44 ve 45-54 (katsayı değeri 1,8) olarak karşımıza çıkmıştır.

Tablo 4: Regresyon Sonuçları: Erkek

Ülke	Okun	Okun	Okun	Okun	Okun	Okun
	Katsayısı, β	Katsayısı, β	Katsayısı, β	Katsayısı, β	Katsayısı, β	Katsayısı, β
	15-64 yaş	15-24 yaş	25-34 yaş	35-44 yaş	45-54 yaş	55-64 yaş
ABD	-1 ***	-0,6 ***	-0,9 ***	-1,1 ***	-1,1 ***	-1,1 ***
<i>t</i>	-9,99	-8,90	-9,83	-8,77	-8,35	-8,08
<i>R</i> ²	0,61	0,55	0,59	0,59	0,50	0,46
<i>LM</i>	42,5 ***	44,1 ***	42,0 ***	40,2 ***	54,4 ***	58,0 ***
İngiltere	-1,9 ***	-0,5 **	-1,4 ***	-2,0 ***	-2,0 ***	-1,7 ***
<i>t</i>	-6,56	-2,97	-7,13	-4,01	-3,82	-4,23
<i>R</i> ²	0,61	0,27	0,60	0,46	0,47	0,43
<i>LM</i>	36,9 ***	44,8 ***	25,9 ***	36,9 ***	37,5 ***	38,3 ***
Kanada	-0,8 ***	-0,5 ***	-0,6 ***	-0,9 ***	-0,8 ***	-0,6 ***
<i>t</i>	-7,66	-8,66	-6,84	-6,50	-5,38	-4,60
<i>R</i> ²	0,42	0,46	0,37	0,35	0,29	0,21
<i>LM</i>	61,1 ***	61,4 ***	67,2 ***	65,1 ***	79,3 ***	88,5 ***
Fransa	-0,6 *	-0,3 **	-0,3 *	-0,5 *	-0,3	-0,4
<i>t</i>	-2,49	-2,69	-2,24	-2,05	-1,42	-1,55
<i>R</i> ²	0,17	0,30	0,09	0,08	0,03	0,08
<i>LM</i>	42,1 ***	32,4 ***	44,3 ***	44,5 ***	47,0 ***	44,1 ***
Almanya	-2,3 ***	-1,4 ***	-1,5 ***	-2,2 ***	-2,1 ***	-0,8
<i>t</i>	-4,97	-4,33	-5,14	-4,16	-4,19	-1,84
<i>R</i> ²	0,47	0,45	0,46	0,38	0,37	0,07
<i>LM</i>	25,6 ***	17,1 ***	25,5 ***	23,8 ***	28,0 ***	37,7 ***
Japonya	-2,8 ***	-0,7 ***	-1,8 ***	-3,6 ***	-2,8 ***	-1,5 ***
<i>t</i>	-6,70	-4,67	-4,53	-8,03	-5,37	-5,00
<i>R</i> ²	0,32	0,14	0,19	0,39	0,26	0,24
<i>LM</i>	47,8 ***	71,9 ***	61,5 ***	40,2 ***	47,8 ***	43,6 ***
İtalya	-1,0 ***	-0,3 ***	-0,6 ***	-1,1 ***	-1,3 ***	-0,9 **
<i>t</i>	-6,46	-5,08	-5,38	-5,32	-5,63	-3,29
<i>R</i> ²	0,25	0,20	0,20	0,21	0,28	0,11
<i>LM</i>	48,1 ***	50,2 ***	50,0 ***	50,1 ***	46,1 ***	54,6 ***
Ortalama	-1,5	-0,6	-1,0	-1,6	-1,5	-1,0

*, ** ve *** işaretleri sırasıyla istatistiksel olarak %10, %5 ve %1'de anlamlılığı temsil etmektedir.

Not: LM, Breusch-Godfrey otokorelasyon test istatistiğini göstermektedir. *t* değerleri, otokorelasyona ve değişen varyansa dirençli standart hatalara göre (Newey-West yöntemi) hesaplanmış değerlerdir. Logaritmik doğrusal modellerde (log-lin modelde) elde edilen katsayılar 100 ile çarpılarak yorumlanabilmektedir. Bu

Okun Kanununda Yaş ve Cinsiyet Etkisi: G7 Ülkeleri İçin Ampirik Bir Analiz

nedenle, regresyon katsayıları 100 ile çarpılarak tabloda yer almışlardır. ABD için yaş aralığı 15-24 yerine 16-24'tür.

Tablo 4'de erkek nüfusa ait işsizlik oranları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon sonuçları yer almaktadır. Burada da regresyon sonuçları neredeyse tüm ülkeler için (Almanya'daki 55-64 yaş grubu ve Fransa'daki 44 yaş üstü gruplar hariç) istikrarlı bir Okun ilişkisinin varlığına işaret etmektedir. Tablo 4'ün ilk sütununa baktığımızda erkek nüfusun işsizlik oranının artışı karşısında büyümenin verdiği tepki, birçok ülke için Tablo 3'dekinin biraz altında kalmıştır. Sadece İtalya için bir önceki değerden biraz daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkek yaş grupları içerisinde Okun katsayısı en yüksek olan grup 35-44 yaş grubudur (ortalama Okun katsayısı değeri: 1,6). Büyümenin bu yaş grubundaki işsizliğe verdiği en düşük tepki 0,5 ile Fransa'da, en yüksek tepki ise 3,6 ile Japonya'dadır. Tablo 4'deki sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde genel olarak yaşla beraber işsizliğin büyüme üzerindeki etkisinin arttığı görülmektedir. Bu etkinin 55 yaştan itibaren tekrar düşüşe geçtiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5: Regresyon Sonuçları: Kadın

Ülke	Okun Katsayısı, β	Okun Katsayısı, β	Okun Katsayısı, β	Okun Katsayısı, β	Okun Katsayısı, β	Okun Katsayısı, β
	15-64 yaş	15-24 yaş	25-34 yaş	35-44 yaş	45-54 yaş	55-64 yaş
ABD	-1,6 ***	-0,8 ***	-1,3 ***	-1,6 ***	-1,7 ***	-1,6 ***
<i>t</i>	-8,58	-7,46	-7,94	-8,21	-6,90	-6,19
<i>R</i> ²	0,59	0,48	0,53	0,54	0,47	0,42
<i>LM</i>	43,8 ***	60,3 ***	51,0 ***	49,3 ***	60,7 ***	52,5 ***
İngiltere	-1,6 **	-0,3 *	-1,2	-1,1 *	-1,8 *	-0,8
<i>t</i>	-2,76	-2,12	-2,44	-2,26	-2,59	-1,55
<i>R</i> ²	0,22	0,11	0,20	0,10	0,18	0,04
<i>LM</i>	46,6 ***	51,3 ***	50,4 ***	55,3 ***	50,1 ***	61,0 ***
Kanada	-1,4 ***	-0,8 ***	-1,1 ***	-1,2 ***	-1,3 ***	-0,9 ***
<i>t</i>	-7,73	-6,14	-6,03	-5,96	-5,85	-5,02
<i>R</i> ²	0,43	0,38	0,32	0,33	0,30	0,23
<i>LM</i>	63,6 ***	69,2 ***	73,9 ***	73,0 ***	86,5 ***	89,1 ***
Fransa	-0,6	-0,2	-0,3	-0,5	-0,5	-0,4
<i>t</i>	-1,81	-1,56	-1,12	-1,48	-1,84	-1,47
<i>R</i> ²	0,12	0,09	0,03	0,11	0,06	0,07
<i>LM</i>	44,3 ***	45,3 ***	46,8 ***	42,9 ***	45,8 **	44,1 ***
Almanya	-2,6 **	-0,3	-1,7 ***	-2 *	-1,5 *	0,6

<i>t</i>	-2,87	-1,26	-3,61	-2,16	-2,25	0,01
<i>R</i> ²	0,13	0,02	0,13	0,11	0,08	0,02
<i>LM</i>	37,6 ***	39,1 ***	36,2 ***	36,2 ***	38,9 ***	37,7 ***
Japonya	-2,7 ***	-0,6 ***	-1,5 ***	-2,2 ***	-2,6 ***	-1,8 ***
<i>t</i>	-5,62	-2,96	-4,73	-5,19	-4,48	-3,82
<i>R</i> ²	0,27	0,09	0,18	0,24	0,23	0,13
<i>LM</i>	44,2 ***	74,8 ***	53,2 ***	51,6 ***	55,4 ***	67,3 ***
İtalya	-0,8 ***	-0,2 ***	-0,6 ***	-0,7 ***	-0,8 ***	-0,9 **
<i>t</i>	-5,85	-4,20	-5,03	-4,64	-3,99	-3,32
<i>R</i> ²	0,20	0,11	0,21	0,15	0,13	0,11
<i>LM</i>	48,5 ***	55,0 ***	47,0 ***	49,6 ***	54,4 ***	56,5 ***
Ortalama	-1,6	-0,5	-1,1	-1,3	-1,5	-0,8

*, ** ve *** işaretleri sırasıyla istatistiksel olarak %10, %5 ve %1'de anlamlılığı temsil etmektedir.

Not: LM, Breusch-Godfrey otokorelasyon test istatistiğini göstermektedir. *t* değerleri, otokorelasyona ve değişen varyansa dirençli standart hatalara göre (Newey-West yöntemi) hesaplanmış değerlerdir. Logaritmik doğrusal modellerde (log-lin modelde) elde edilen katsayılar 100 ile çarpılarak yorumlanabilmektedir. Bu nedenle, regresyon katsayıları 100 ile çarpılarak tabloda yer almışlardır. ABD için yaş aralığı 15-24 yerine 16-24'tür.

Tablo 5'de kadın nüfusun işsizlik oranlarına göre tahminlenmiş Okun katsayıları yer almaktadır. Fransa için istatistiksel olarak anlamlı bir Okun ilişkisi elde edilememiştir. Ayrıca, İngiltere ve Almanya'da da 55-64 yaş grubu için katsayılar anlamlı bulunamamıştır. Bunlar dışında diğer tüm Okun katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Genel işsizlik oranı (tablo 4 ve 5'in ilk sütunları) dikkate alındığında İngiltere, Japonya ve İtalya'da büyümenin erkek nüfusun işsizliğine verdiği tepkinin kadın nüfusun işsizliğine verdiği tepkiden daha büyük olduğu görülmüştür. ABD, Kanada ve Almanya'da ise durum bunun tam tersidir. Ancak bu durum tüm yaş grupları için geçerli değildir. Örneğin Almanya için 15-24 yaş arası erkek nüfusa ait Okun katsayısının değeri 1,4 iken, aynı yaş grubundaki kadın nüfusa ait Okun katsayısı 0,3 dir. Kadın işsizlik açığının büyüme üzerinde en etkili olduğu ülke Japonya (2,7) olarak bulunmuştur. En az etkili olduğu ülke olarak da İtalya (0,8) tespit edilmiştir. Tabloda yer alan ortalama Okun katsayısı

değerlerine bakıldığında işsizliğin ekonomiye maliyetinin en düşük olduğu grup yine 15-24 yaş grubu olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Genel Değerlendirme

Politika yapıcılar için ilave 1 puanlık bir işsizlik artışının ekonomiye maliyetinin belirlenmesinde Okun ilişkisi oldukça önemli bir araçtır. Bu ilişkinin derecesinin farklı yaş gruplarına ve cinsiyete göre belirlenmesi ayrıntılı politika tasarımları için oldukça önemlidir. Bu bağlamda, yukarıdaki ampirik analiz sonuçlarının G7 ülkelerindeki politika yapıcılar için yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Yapılan analizler sonucunda G7 ülkelerine ilişkin önemli bulgulara ulaşılmıştır. İlk olarak, tüm ülkelerde hâlâ istikrarlı bir Okun ilişkisinin var olduğu görülmüştür. Ayrıca, bu ilişkinin yaş gruplarına ve cinsiyete göre analiz edildiğinde de önemli oranda geçerliliğini koruduğu görülmüştür. İkinci olarak, işsizliğin ekonomi üzerindeki daraltıcı etkisinin tüm ülkelerde yaşla birlikte giderek arttığı tespit edilmiştir. Yaş grupları büyüdükçe artan bu etkinin 45-54 yaş grubundan sonra tekrar düşüğe geçtiği gözlemlenmiştir. Ekonomik büyüme, en düşük tepkiyi 15-24 yaş grubundaki işsizliğe vermektedir. Üretim üzerinde en etkili yaş grubu ise kimi ülkelerde 35-44 yaş grubu iken, kimi ülkelerde 45-54 yaş grubu olarak karşımıza çıkmıştır. Gençler ile ileri yaş grupları arasında bu şekilde bir farkın ortaya çıkmasında, ileri yaş gruplarının eğitim ve tecrübe fazlalığının önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Son olarak, işsizlik artışının büyüme üzerindeki etkisinin cinsiyete göre değiştiği tespit edilmiştir. Kimi ülkelerde kadın işsizliğinin üretim üzerindeki daraltıcı etkisi daha yüksekken, kimi ülkeler de erkek işsizliğinin etkisi daha yüksek bulunmuştur.

Bu sonuçlar, tüm ülkelerde yüksek yaş gruplarının işsizliği konusunda da en az genç işsizliği kadar endişe duyulması gerektiğini bize göstermektedir. Ayrıca bu bulgular, büyümeye ve emek piyasalarına ilişkin politikaların, yaşa ve cinsiyete göre daha ayrıntılı şekilde tasarlanması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

APERGIS, Nicholas and Anthony REZITIS. (2003), "An Examination of Okun's Law: Evidence from Regional Areas in Greece", *Applied Economics*, S: 35(10), ss. 1147-1151.

ATTFIELD, Clifford. L. F. and Brian SILVERSTONE (1998), "Okun's Law, Cointegration and Gap Variables", *Journal of Macroeconomics*, S: 20(3), ss. 625-637.

-
- BARRETO, Humberto and Frank HOWLAND (1994), There Are Two Okun's Law Relationship between Output and Unemployment, Wabash College, USA.
- BINET, Marie-Estelle and François FACCHINI (2013), "Okun's Law in the French Regions: A Cross-Regional Comparison", *Economics Bulletin*, S: 33(1), ss. 420-433.
- DIXON, Robert, LIM GUAY C. and Jan C. van OURS (2016), "Revisiting Okun's Relationship", *Institute for the Study of Labor (IZA) Discussion Papers*, No: 9815.
- DUNSCH, Sophie (2016), "Okun's Law and Youth Unemployment in Germany and Poland", *International Journal of Management and Economics*, S: 49(1), ss.34-57.
- DUNSCH, Sophie (2017), "Age- and Gender-Specific Unemployment and Okun's Law in CEE Countries", *Eastern European Economics*, S: 55(4), ss. 377- 393.
- DURECHA, Richard, Alexandru MINEAB Lavinia MUSTEACD and Lubica SLUSNAE (2014), "Regional Evidence on Okun's Law in Czech Republic and Slovakia", *Economic Modelling*. S: 42, ss.57-65.
- ELHORST, J. Paul and Annette ILLY (2009). "A Simultaneous Equations Model with Interaction Effects in y , x and ε , and A Spatial Reformulation of Okun's Law", *III World Conference of Spatial Econometrics*, Barcelona.
- ENDERS, Walter (1995), *Applied Econometric Time Series*, First Edition, Wiley and Sons, USA.
- FREEMAN, Donald G. (2000), "Regional Tests of Okun's Law", *International Advances in Economic Research*, S: 6(3), ss. 557-570.
- GUISINGER, Amy Y. and Tara M. SINCLAIR. (2015), "Okun's Law in Real Time", *International Journal of Forecasting*, S: 31 (1), ss. 185-187.
- HODRICK, Robert J. and Edward C. PRESCOTT (1997), "Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation", *Journal of Money, Credit and Banking*, S:29(1), ss. 1-16.
- HUTENGS, Oliver and Georg STADTMANN, (2013), "Age Effects in Okun's Law within the Eurozone", *Applied Economics Letters*, S:20(9), ss. 821-825.
-

-
- HUTENGS, Oliver and Georg STADTMANN, (2014), "Don't Trust Anybody Over 30: Youth Unemployment and Okun's Law in CEE Countries", *Bank and Credit*, S: 45(1), ss. 1-16.
- ILO (2018), <http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/lang--en/index.htm>
- LEE, Jim (2000), "The Robustness of Okun's Law: Evidence from OECD Countries", *Journal of Macroeconomics*, S:22(2), ss.331-356.
- MARCONI, Gabriele; Miroslav BEBLAVÝ and Ilaria MASELLI (2015), "Age Effects in Okun's Law with Different Indicators of Unemployment", *Applied Economics Letter*, S: 23(8), ss. 1-4.
- MOOSA, Imad A. (1997). "A Cross-Country Comparison of Okun's Coefficient", *Journal of Comparative Economics*, S: 24(3), ss.335-356.
- OECD (2018). <http://stats.oecd.org/>
- OKUN, Arthur M. (1962), "Potential GNP: Its Measurement and Significance", *Proceedings of the Business and Economic Statistics Section*. American Statistical Association.
- PERMAN, Roger and Christophe TAVERA (2005), "A Cross-country Analysis of the Okun's Law Coefficient Convergence in Europe", *Applied Economics*, S: 37(21), ss. 2501-2513.
- PLOSSER, Charles. I. and G. WILLIAM SCHWERT (1979), "Potential GNP: Its Measurement and Significance: A Dissenting Opinion", *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, S: 10, ss. 179-186.
- PRACHOWNY, Martin F. J. (1993), "Okun's Law: Theoretical Foundations and Revised Estimates", *The Review of Economics and Statistics*. 75(2), 331-336
- SÖGNER, Leopold and Alfred STIASSNY (2002), "An Analysis on the Structural Stability of Okun's law - A Cross-Country Study", *Applied Economics*, S: 34(14), ss. 1775-1787.
- SÖGNER, Leopold (2001), "Okun's Law Does the Austrian Unemployment - GDP Relationship Exhibits Structural Breaks?", *Empirical Economics*. 26(3), ss. 553-564.
- VILLAVERDE, José and Adolfo MAZA (2007), "Okun's Law in the Spanish Regions", *Economics Bulletin*, S:18(5), ss. 1-11.
- VILLAVERDE, José and Adolfo MAZA (2009), "The Robustness of Okun's Law in Spain, 1980-2004 Regional Evidence", *Journal of Policy Modelling*, S: 31, ss. 289-297.
-

-
- VIREN, Matti (2001), "The Okun Curve is Non-linear", *Economics Letters*, S: 70(2), ss. 253-257.
- WEBER, Christian E. (1995), "Cyclical Unemployment, and Okun's Coefficient: A New Approach Source", *Journal of Applied Econometrics*, S. 10(4), ss. 433-445.
- YAZGAN, M. Ege and Hakan YILMAZKUDAY, H. (2009), "Okun's Convergence within the US", *Letters in Spatial and Resource Sciences*, S: 2(2), ss. 109-122.
- ZANIN, Luca (2014), "On Okun's Law in OECD Countries: An Analysis by Age Cohorts", *Economics Letters*, S: 125(2), ss. 243-248.

TÜRKİYE'DE ENERJİ TÜKETİMİ, EKONOMİK BÜYÜME ve CARI İŞLEMLER AÇIĞI İLİŞKİSİNİN YAPISAL KIRILMALAR ALTINDA EKONOMETRİK ANALİZİ

C. Erdem HEPAKTAN¹

ÖZ

Sanayi devriminin sonucu olarak, üretimde makinalar kullanılmaya başlanmıştır. Üretimde işgücü yerine makinaların tercih edilmesi ile birlikte, seri üretime geçildi. Bu durumun sonucu olarak daha hızlı ve daha fazla üretim gerçekleştirilmiştir. Üretimin hızlı artması beraberinde sanayileşmeyi getirmiştir. Sanayileşme sonucu insanlar yerleşik hayata geçmiş, kentleşme süreci hızlanmıştır. Bu durum enerjiye olan talebi arttırmıştır. Ayrıca, hammadde ve enerji kaynaklarına olan talepte artış gözlenmiştir. Sanayileşme sürecinde yaşanan refah artışı ile birlikte, üretim faaliyetlerinin artması, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de enerjiye olan talepte (düşük cümle) artış göstermiştir. Bu artışla ilgili olarak yapılan ulusal ve uluslararası literatürdeki çalışmalarda, genellikle toplam enerji tüketimi, cari işlemler açığı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ele alınmaktadır.

Çalışmada, literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak, Türkiye'nin 1990-2017 döneminde enerji tüketimi, GSYİH'sı ve cari işlemler açığı arasındaki ilişki, yapısal kırılma testleri ile analiz edilmektedir. Çalışmanın ekonometrik analiz kısmında, ilk olarak birim kök testleri uygulanmış ve serilerin birinci farklarında durağan oldukları gözlenmiştir. Daha sonra ise uygulanan Gregory-Hansen eşbütünleşme analizi ile seriler arasında uzun dönemde bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ise, Toda-Yamamoto Nedensellik analizi aracılığıyla incelenmiştir. Sonuç olarak, enerji tüketimi ve cari işlemler açığından, GSYİH'ya doğru tek yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca, enerji tüketimi ile cari işlemler açığı arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Tüketimi, GSYİH, Cari İşlemler Açığı

JEL Sınıflandırması: Q40, F43, E21

¹ Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ehpahtan@hotmail.com

**THE RELATIONSHIPS BETWEEN ENERGY CONSUMPTION GDP
AND CURRENT ACCOUNT DEFICITS IN TURKEY: AN
ECONOMETRIC ANALYSIS
WITH STRUCTURAL BREAKS**

ABSTRACT

As a result of the industrial revolution, machines in production have begun to be used. With the preference of machines instead of labor in production, serial production replaced the earlier forms of production. This resulted in faster and more production. The rapid increase in production led to industrialization. As a result of industrialization people have settled down, the urbanization process is accelerated. This situation has increased the demand for energy. In addition, there has been an increase in demand for raw materials and energy resources. The increase in the prosperity experienced in the process of industrialization and the increase in the production activities in Turkey as well as all over the world, also caused an increase in demand for energy. In the national and international literature discussing this increase, the relationship between total energy consumption, current account deficit and economic growth is generally considered.

The relationship between energy consumption, GDP and Current Account Deficit in Turkey is analyzed in this study using annual data for the period of 1990-2017 unlike other studies. At first Unit Root Test has been conducted and it is determined that the series are stationary in the first difference. Then Gregory-Hansen Cointegration Analysis has been conducted and a long term cointegration hasn't been found between the series. The relationship between variables were examined through Toda Yamamoto causality analysis. As a result, an unidirectional causality running from Energy Consumption and Current Account Deficit and GDP was observed. A bidirectional causality between energy consumption and Current Account Deficit was also observed as a result of the analysis.

Keywords: Energy Consumption, GDP, Current Account Deficits

JEL Classifications: Q40, F43, E21

1. GİRİŞ

1970'li yılların başlarında görülen petrol şoklarının etkisi ile birlikte, stagflasyon olgusu meydana gelmiştir. 24 Ocak 1980 Kararları ile Türkiye'nin de serbestleşme sürecine dahil olmasıyla birlikte, ülkeyi dışa kapalı hale getiren ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisi terk edilerek ihracata dayalı sanayileşme

stratejisi benimsenmiştir. Böylece, sanayileşme süreci ile birlikte enerjiye olan talep daha fazla artmıştır.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunu, ekonomide cari işlemler açığı ile karşılaşılmasıdır. Son yıllarda cari işlemler açığında görülen artışın en önemli nedenlerinden biri, enerji ithalatıdır. Günlük hayatta kullanılan elektrikten, ısınmada kullanılan doğalgaza, üretimde kullanılan girdilere kadar enerjiye olan talebin her geçen gün artması ile birlikte, cari işlemler açığı da artış göstermektedir. Türkiye gibi gelişme sürecinde olan ülkeler, büyüme ve kalkınma hedeflerini yakalayabilmeleri için sahip oldukları enerji kaynaklarını etkin bir şekilde kullanabilmelidir.

Dünyadaki enerji rezervlerinin yeryüzündeki dağılımının dengeli olmamasından ve enerji rezervlerinin yetersiz olmasından dolayı, bazı ülkeler enerjiye daha çabuk ve daha az masraf ile ulaşırken, bazı ülkeler ise daha zor ve büyük bir maliyetle ulaşabilmektedir. İkinci gruptaki ülkelerde, bunun nedeni ise, ellerindeki teknolojik imkanları en etkin şekilde kullanamamalarıdır. Bu yüzden de ellerindeki imkanları en etkin şekilde kullanan diğer ülkelere enerji açısından bağımlı hale gelmektedirler. Bu durum cari işlemler açığının artmasına yol açmaktadır. Türkiye ekonomisinde, cari işlemler açığının yarısından fazlasını enerji ithalatı oluşturmaktadır.

Yerli ve yabancı literatürde, enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında yapılan çalışmaların fazlalığı göze çarpmaktadır. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı, enerji tüketimi, GSYİH ve cari işlemler açığı değişkenleri arasındaki ilişkiyi yapısal kırılmalar altında test etmesidir. Çalışmada, belirtilen değişkenler arasındaki ilişki, 1990-2017 dönemi verileri kullanılarak Türkiye ekonomisi için yapısal kırılma analizi ile incelenmektedir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından gelen ikinci bölümde konuyla ilgili literatür taramasına, üçüncü bölümde kullanılan metodolojiye yer verilirken, uygulamanın yer aldığı dördüncü bölümde veri seti ile değişkenler kullanılarak gerçekleştirilen ekonometrik analizler ve beşinci bölümde ise sonuç bölümü yer almaktadır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Enerji tüketimi ve belirleyicileri üzerine yapılmış, literatürde yer alan yerli ve yabancı olmak üzere çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Enerji tüketimi, GSYİH ve cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi inceleyen literatürdeki söz konusu çalışmalar, Tablo 1’de kronolojik sıralama ile sunulmaktadır.

Tablo 1. Literatür Araştırması

Yazar	Ülke	Çalışmaya Ait Dönem	Değişkenler	Yöntem	Sonuç ve Açıklamalar
Soytaş vd. (2001)	Türkiye	1960-1995	Enerji tüketimi ve GSYİH	Johansen Eşbütünlük Testi ve VECM	Çalışmada enerji tüketiminden GSYİH'ya doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Hondroyiannis vd. (2002)	Yunanistan	1960-1996	Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme	VECM	Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
Paul ve Bhattacharya (2004)	Hindistan	1950-1996	Enerji tüketimi ve GSYİH	Engle Granger Eşbütünlük testi ve Granger Nedensellik Testi	Çalışmada enerji tüketimi ile GSYİH arasında uzun dönemde bir nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır.
Lee (2005)	18 gelişmekte olan ülke	1975-2001	Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme	Panel vektör hata düzeltme modeli	Çalışmada ele alınan ülkeler için enerji tüketiminden büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Şengül ve Tuncer (2006)	Türkiye	1960-2000	Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme	Toda -Yamamoto Nedensellik analizi	Çalışmada enerji tüketiminden GSYİH'ya doğru tek yönlü bir nedenselliğe ulaşılmıştır.
Lise ve Montfort (2007)	Türkiye	1970-2003	Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme	Eşbütünlük ve vektör hata düzeltme modeli	Çalışmada GSYİH'dan enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedenselliğe ulaşılmıştır.

Türkiye'de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Açığı İlişkisinin Yapısal Kırılmalar Altında Ekonometrik Analizi

Tang (2008)	Malezya	1972: 01-2003: 04	KB GSYİH, KB elektrik tüketimi	ARDL Sınır Testi, Toda -Yamamoto Nedensellik analizi	Çalışma sonucunda KB elektrik tüketiminden, KB GSYİH'ya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.
Hou (2009)	Çin	1953-2006	Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme	Hsiao Granger Nedensellik Testi	Çalışmada enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Demirbaş vd. (2009)	Türkiye	1984-2008	Petrol fiyatları ve cari açık	Eşbütünleşme ve VECM Testi	Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki mevcut olup, petrol fiyatlarında yaşanan değişmelerin cari açık üzerinde bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır
Telatar ve Terzi (2009)	Türkiye	1991:01-2005:04	Cari açık, GSYİH	VAR Analizi	Çalışmada cari işlemler açığından, GSYİH'ya doğru bir nedensellik söz konusudur.
Tsani (2010)	Yunanistan	1960-2006	Enerji tüketimi, GSYİH	VAR Analizi	Çalışmada enerji tüketiminden, GSYİH'ya doğru bir nedensellik söz konusudur.

Zhixin ve Xin (2011)	Çin	1980- 2008	Enerji tüketimi, ve GSYİH	Nedensellik Testi	Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiye rastlanılmıştır. Enerji tüketimi ve büyüme arasında pozitif bir korelasyon bulunmuştur.
Yanar ve Kerimoğlu (2011)	Türkiye	1975- 2009	Enerji tüketimi, cari açık ve ekonomik büyüme	Johansen Eşbütünlük Testi	Çalışmada uzun dönemde enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkiye rastlanılmıştır.
Zhang ve Xu (2012)	Çin	1995- 2008	Enerji tüketimi ve GSYİH	Panel Nedensellik Testi	Çalışmada hem kısa dönemde hem de uzun dönemde değişkenler arasında çift tarafı bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Demir (2013)	Türkiye	1987- 2012	Sanayi üretimi, cari açık ve enerji ithalatı	Var analizi ve Vektör hata düzeltilme modeli	Çalışmada yapılan analizler sonucu sanayi üretim endeksi ve enerji ithalatından cari açığa doğru tek yönlü nedenselliğe rastlanılmıştır.

Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Açığı İlişkisinin Yapısal Kırılmalar Altında Ekonometrik Analizi

Shaari vd (2014)	Malezya	1975-2008	Enerji tüketimi, büyüme	Johansen Eşbütünleşme Testi ve VECM	Çalışmada yapılan analizler sonucu enerji tüketiminden büyümeye doğru tek yönlü nedenselliğe rastlanılmıştır.
Uysal vd. (2015)	Türkiye	1970-2009	Enerji tüketimi, cari işlemler açığı ve büyüme	Var Modeli	Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu saptanmıştır.
Usta (2016)	Türkiye	2004-2011	Enerji tüketimi, büyüme	Panel Regresyon Analizi	Çalışmada enerji tüketiminin büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3. METODOLOJİ

3.1. Birim Kök Analizi

Serileri durağan hale getirmek için, birim kök testleri uygulanmaktadır. Çünkü durağan olmayan serilerin kullanıldığı analizlerde, sahte regresyon sorunu ortaya çıkabilir. Bu durumda değişkenler arasında aslında hiç bir ilişki olmamasına rağmen, aralarında ilişki olduğu sonucuna ulaşılabilir. Zaman serisi analizlerinde bu sorunla karşılaşmamak için yapılması gereken, öncelikle modelde kullanılan değişkenlerin durağanlığının tespit edilmesidir. Bir zaman serisi, ortalaması ve varyansı zaman içinde sabit kalıyorsa ve iki dönem arasındaki ortak varyansı, bu ortak varyansın hesaplandığı döneme bağlı değildir. Sadece iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olduğu için durağan hale gelmektedir (Gujarati, 2004:798).

Çalışmada geleneksel olarak kullanılan ADF ve PP testlerinin yanı sıra, değişkenler arasındaki tahmin dönemindeki herhangi bir yapısal kırılmanın etkisinin belirlenmesi amacıyla, Zivot ve Andrews’in (1992) birim kök testi kullanılmıştır. Sözü edilen birim kök testlerine göre, zaman serilerindeki yapısal kırılmalar Perron (1989)’un aksine içsel olarak belirlenmektedir. Zivot-Andrews birim

kök testi, aşağıdaki üç modele dayalı olarak yapılmaktadır (Zivot ve Andrews, 1992: 253-4):

Model A:

$$y_t = \mu + \beta_t + \alpha y_{t-1} + \theta_1 DU(\phi) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (1)$$

Model B:

$$y_t = \mu + \beta_t + \alpha y_{t-1} + \theta_2 DT(\phi) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (2)$$

Model C:

$$y_t = \mu + \beta_t + \alpha y_{t-1} + \theta_2 DT(\phi) + \theta_1 DU(\phi) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (3)$$

Model A düzeyde, Model B eğimde, Model C ise hem eğimde hem de düzeyde görülen yapısal değişimi ifade etmektedir. $t=1,2,\dots,T$ zamanı, T_B kırılma zamanı olmak üzere, $\tau=T_B/T$ kırılma noktasını göstermektedir. DU , $t>T_B$ olması halinde 1, diğer durumlarda 0 değerini alan ve sabit terimdeki yapısal değişimi gösteren, DT ise $t>T_B$ iken $t-T_B$, aksi durumlarda sıfır değerini alan ve trend içerisinde meydana gelen yapısal değişimi gösteren gölge değişkenlerdir. Zivot-Andrews (1992) testinde yapısal kırılma içsel olarak, veri setinden faydalanarak belirlenmektedir. Böylece, her olası kırılma tarihi için farklı bir gölge değişken kullanılarak, $t=2,\dots,(T-1)$ için EKK yöntemiyle $T-2$ sayıda regresyon oluşturulur ve y_{t-1} değişkeninin katsayısının en küçük t -istatistiğine sahip olduğu modeldeki tarih, uygun yapısal kırılma noktası olarak belirlenir. Uygun kırılma noktası seçildikten sonra, hesaplanan t istatistiği, Zivot-Andrews (1992) yılı makalesinde yer alan kritik değerleriyle karşılaştırılır. Bu t istatistiğinin ZA kritik değerinden mutlak değerce küçük olması halinde, yapısal kırılma olmadan serinin birim kök içerdiğini gösteren temel hipotez kabul edilir, aksi halde ise yapısal kırılmayla birlikte serinin durağan halde olduğunu ifade eden alternatif hipotez reddedilemez (Şentürk ve Akbaş,2014:5820-5832).

3.2. GREGORY-HANSEN EŞBÜTÜNLEŞME TESTİ

İlk defa 1996 yılında Gregory ve Hansen'ın çalışmasında kullanılan eşbütünleşme testi, eşbütünleşik vektörde tarihi içsel olarak belirlenen yapısal kırılmayı hesaba katmaktadır. Zivot Andrews birim kök testinin bir uzantısı olarak görülen Gregory-

Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Açığı İlişkisinin Yapısal Kırılmalar Altında Ekonometrik Analizi

Hansen testinde, ele alınan döneme ait serideki ve eşbütünleşik vektördeki yapısal değişimler birbirlerinden bağımsızdır. Ayrıca söz konusu testlerde farklı kritik değerler kullanıldığı dikkate alınmalıdır. Çünkü Zivot Andrews testinde serideki kırılma dönemleri belirlenmektedir. Ancak Gregory-Hansen testinde ise, her iki seri ile oluşturulan regresyonun kalıntılarındaki, yani eşbütünleşik vektördeki kırılma araştırılır (Rao ve Kumar 2007: 55).

Gregory ve Hansen tarafından 1996 yılında yayımlanan çalışmada yer alan yapısal kırılmalı eşbütünleşme testinde, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki, üç farklı model aracılığı ile ele alınmıştır. Bu üç model şu şekilde ifade edilmektedir (Gregory ve Hansen, 1996:103):

Model C (Sabitte Kırılma):

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 + \phi_{tr} + \alpha^T y_{2t} + e_t \quad t=1, \dots, n \quad (4)$$

şeklinde ifade edilmekte olup modelde μ_1 kırılmadan önceki sabit terimi, μ_2 ise kırılmanın sabit terimde meydana getirdiği değişikliği belirtmektedir.

Model C/T (Trendli Sabitte Kırılma):

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 + \phi_{tr} + \beta_t + \alpha^T y_{2t} + e_t \quad t=1, \dots, n \quad (5)$$

şeklinde. Bu modelde hem sabit terimdeki hem de trenddeki kırılmalar dikkate alınmaktadır.

Model C/S (Rejim Değişikliği):

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \phi_{tr} + \alpha_1^T y_{2t} + \alpha_2^T y_{2t} \phi_{tr} + e_t \quad t=1, \dots, n \quad (6)$$

şeklinde belirtilirken μ_1 ve μ_2 sabitte kırılmayı gösteren modelde ifade edildiği gibidir. Burada α_1 kırılmadan önceki eğim katsayısını, α_2 ise kırılmadan sonra eğimde meydana gelen değişikliği göstermektedir.

Gregory ve Hansen (1996) eşbütünleşme testinde uygun model seçimi için belirlenen test istatistiklerinin tablo kritik değerleri ile karşılaştırılmaktadır. Yapılan karşılaştırma sonucu, değişkenler arasında ilişkinin olmadığını belirten temel hipotez oluşturulmaktadır. Bunun yanı sıra, yapısal kırılmayla beraber değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu ifade eden alternatif hipotez kurulmaktadır. Değişken sayısına göre belirlenen tablo kritik değerleri, Gregory ve Hansen (1996)’in yaptıkları çalışmada yer almaktadır (Yardımcıoğlu ve Başel, 2013:2197-2211).

3.3. TODA-YAMAMOTO NEDENSELLİK ANALİZİ

Granger nedensellik testinde spesifik parametrelere, sıfır kısıtlamalarına yönelik bir ihtiyaç söz konusu olduğu için, test istatistiği Wald veya χ^2 testi uygulanarak oluşturulmaktadır. Ancak

VAR modellerin değişkenlerinin durağan halde bulunmamasının sonucu olarak F veya χ^2 dağılımları standart olmayan asimptotik özellikler gösterebilmektedir. Toda ve Yamamoto (1995) çalışmaları sonucunda, VAR modelleri oluşturulurken serilerin durağanlığı ele alınmaksızın seviye değerlerinin kullanıldığı ve serilerin arasındaki uzun dönemli ilişkinin dikkate alınmadığı nedensellik analizini geliştirmişlerdir(Lutkepohl ve Kratzig, 2004:148). Toda-Yamamoto yönteminden yararlanılarak analizlerin yapılacağı bir çalışmada, ilk önce VAR modeli için “uygun gecikme uzunluğu” (p) belirlenmektedir. Daha sonraki aşamada ise, tespit edilen gecikme uzunluğuna (p), en yüksek bütünleşmeye sahip değişkenin “maksimum bütünleşme derecesi” (d_{max}) eklenmektedir. Gecikme uzunluğu (p), maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) olan bir VAR ($p+d_{max}$) modelinin tahmin edilmesini gerektirmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995: 230).

Toda-Yamamoto yaklaşımında tahmin edilen VAR (p+d) modeli aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{p+d} \alpha_{1(i+d)} Y_{t-(i+d)} + \sum_{i=1}^{p+d} \alpha_{2(i+d)} X_{t-(i+d)} + \varepsilon_{1t}$$

$$(7) X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{p+d} \beta_{1(i+d)} Y_{t-(i+d)} + \sum_{i=1}^p \beta_{2(i+d)} X_{t-(i+d)} + \varepsilon_{2t}$$

(8)

İlk modelde temel hipotez, $H_0: \alpha_{2(i+d)}=0$ olarak belirtilir ve X değişkeninin, Y değişkeninin Granger nedeni olmadığını, alternatif hipotez ise $H_1: \alpha_{2(i+d)} \neq 0$ olup, X'in Y'nin Granger nedeni olduğunu göstermektedir. Bu hipotezler, p serbestlik dereceli χ^2 dağılıma uygunluk gösteren Wald testiyle sınanmaktadır. Benzer şekilde, ikinci model için de analiz yapılmaktadır. Burada eklenen ilave terimler (d_{max}), sınırlamaya dahil edilmemektedir (Yılancı ve Özcan,2010:28).

4. EKONOMETRİK ANALİZ

4.1. ÇALIŞMANIN VERİ SETİ ve YÖNTEM

Çalışmada, Türkiye'nin enerji tüketimi ve enerji tüketimine etki eden değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla, 1990-2017 yılları arasında yıllık veriler kullanılarak, enerji tüketimi, GSYİH ve cari açık arasındaki ilişkiler, yapısal kırılma testleri aracılığı ile incelenmektedir. Çalışmada kullanılan verilerden kişi başına düşen GSYİH değişkeni, Dünya Bankası'nın internet sitesinden; enerji tüketimi ile cari işlemler açığı verileri ise, OECD internet veri

Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Açığı İlişkisinin Yapısal Kırılmalar Altında Ekonometrik Analizi

tabanından elde edilmiştir. Çalışmadaki verilerin tamamı, 1990 yılı baz alınarak reel hale getirilmiş ve tüm değişkenlerin logaritmik değerleri kullanılmıştır. LNET, LNGSYİH ve LNCA kısaltma ifadeleri sırasıyla enerji tüketimi, GSYİH ve cari işlemler açığı değişkenlerinin doğal logaritmalarının alınmış durumunu göstermektedir.

4.2. Birim Kök Testleri

Tablo 2, enerji tüketimi, GSYİH ve cari işlemler açığı değişkenlerine ait ADF ve PP birim kök testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 2. Birim Kök Testleri Sonuçları

Değişkenler	Augmented Dickey - Fuller Test İstatistiği		Phillips Peron Test İstatistiği		
	Sabit	Sabit ve Trendli	Sabit	Sabit ve Trendli	
	t istatistiği	t istatistiği	t istatistiği	t istatistiği	
Düzye değerler	LNCT	-1.89	-4.42	-1.64	-3.66
	LNGSYİH	-1.67	-1.85	-1.17	-2.92
	LNCA	-1.52	-3.77	-2.93	-3.76
Birinci farklar	LNCT	-3.92	-6.65	-5.97	-6.81
	LNGSYİH	-2.68	-6.98	-6.67	-6.15
	LNCA	-6.97	-6.71	-6.96	-6.89
Kritik Değerler					
	%1		-3.485	-4.035	-3.483
	%5		-2.885	-3.447	-2.884

Tablo 2’de yer alan ADF ve PP test sonuçlarına göre, düzey değerlerinde durağan olmayan değişkenlerin, birinci farkları alındığında durağan hale geldiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, serilerin birinci farkları alındığında H_0 :birim kök vardır hipotezi kabul edilmez, serilerin birinci farkları alınarak durağan hale geldiğini öne süren H_1 :birim kök yoktur hipotezi kabul edilmektedir. Dolayısıyla, hem ADF hem de PP test sonuçlarına göre değişkenler birinci farklarında durağandır.

Uygulamada yaygın kullanım alanı bulan ADF ve PP testleri, serilerde kırılma ihtimalini dikkate almayan testlerdir. Bu nedenle çalışmada, geleneksel birim kök testlerine ek olarak, Zivot ve Andrews (1992)’in yapısal kırılmaya izin veren birim kök testi

uygulanmıştır. Tablo 2’de görülen test istatistiği kritik değerleri, Zivot-Andrews’in (1992) çalışmasından alınmıştır.

Tablo 3. Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	t ist Model A	Model A Kırılma Dönemi	t ist Model B	Model B Kırılma Dönemi	t ist Model C	Model C Kırılma Dönemi
LNET	-4.35	2001	-3.41	2000	-4.19	1999
LNGSYİH	-4.24	2000	-4.16	2002	-4.64	2004
LNCA	-4,39	2001	-3,51	1998	-4,29	2001
ΔLNET	-7.26	1994	-6.58	1994	-6.76	1999
ΔLNGSYİH	-6.34	1998	-7,41	1991	-7,56	1996
ΔLNCA	-7.21	1999	-7.51	1994	-7.27	1997
Kritik Değerler	Model A		Model B		Model C	
%1	-5,34		-4,80		-5,57	
%5	-4,93		-4,42		-5,08	
%10	-4,58		-4,11		-4,82	

Tablo 3’te Model A serilerin sabitinde kırılmayı, Model B trendde kırılmayı ve Model C ise sabit ve trendde kırılmayı araştırmaktadır. Zivot-Andrews testi sonuçlarına göre; değişkenlerin tümü de, % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerinde durağan değildirler, yani seriler birim kök içermektedir. Düzey değerlerinde durağan olmayan serilerin birinci farkları alındığında, t istatistikleri tablo değerlerinden mutlak değerce büyük olduğu için, durağan hale geldiği görülmektedir. Bu sonuçlar, ADF ve PP testlerinden farklı bir sonuç içermemektedir.

4.3. Eşbütünleşme Testi Bulguları

Yapısal kırılma altında serilerin birinci farkları alındığında serilerin durağan hale geldiğinin belirlenmesinden dolayı, değişkenler arasında yapısal kırılma altında uzun dönemli bir ilişkiyi tespit edebilmek için, Gregory-Hansen eşbütünleşme testi yapılmıştır. Minimum ADF test istatistikleri ve kırılma dönemleri, Tablo 4’te görülmektedir. Tablo 4’te yer alan ADF istatistik değerleri, Gregory ve Hansen (1996) çalışmasında yer alan tablo kritik değerleri ile karşılaştırılmıştır.

Tablo 4. Gregory-Hansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Model	Kırılma Dönemi	ADF İstatistiği	Kritik Değerler %1	Kritik Değerler %5

Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Açığı İlişkisinin Yapısal Kırılmalar Altında Ekonometrik Analizi

Sabitte Kırılma	1994	-4,58	-5,44	-5,50
Sabitte ve Trendde Kırılma	1999	-3,11	-5,80	-5,29
Rejim Değişimi	2001	-4.24	-5,80	-4,92

H_0 : Yapısal kırılmalar altında eşbütünlük yoktur.

H_1 : Yapısal kırılmalar altında eşbütünlük vardır.

Bütün modeller için hesaplanan minimum ADF istatistiği, mutlak değer olarak kritik değerlerden küçük olduğundan, seriler arasında yapısal kırılmalar altında eşbütünlük olduğunu ifade eden H_1 hipotezi kabul edilemez. Bu yüzden de H_0 hipotezi reddedilemez. Dolayısıyla, Gregory-Hansen testi sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığı görülmektedir. Ayrıca, üç model için sırasıyla 1994, 1999 ve 2001 yıllarında yapısal kırılma söz konusudur.

4.4. Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Toda-Yamamoto (1995) yönteminde, ilk olarak VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu (p) belirlenmektedir. Daha sonra k gecikmeye, en yüksek entegreye sahip değişkenin entegre seviyesi (d_{max}) ilave edilmektedir.

Tablo 5. Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-213.3650	NA	2.71398	7.842389	4.319656	45282711
1	435.4766	1246.794*	6.978508	-6.403461	-7.994642	-6.176719
2	456.2208	38.64131	3.958908*	-5.598749*	-7.993306*	-8.316705*
3	461.2065	9.793214	2.281508	-6.466638	-7.680877	-8.1389027
4	468.1904	10.79146	3.467-08	-7.415499	-7.311007	-8.1987649

* Kriter tarafından seçilen gecikme uzunluğunu gösterir.

LR: sequentialmodified LR test statistic

FPE: Final predictionerror

AIC: Akaikeinformationcriterion

SC: Schwarzinformationcriterion

HQ: Hannan-Quinninformationcriterion

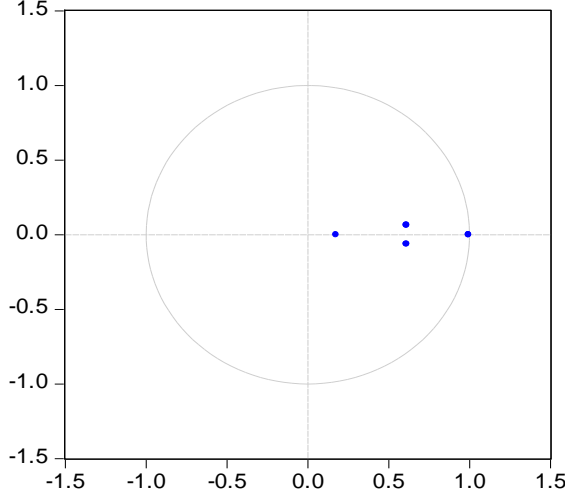
Gecikme uzunluğu tespit edilirken VAR modelinden yararlanılmıştır. Modelde FPE (Final Prediction Error), AIC (Akaike Information Criterion - Akaike Bilgi Kriteri) SC (Schwarz Bilgi Kriteri) ve HQ (Hannan-Quinn Bilgi Kriteri) bilgi kriterlerinin önerdiği 2. gecikme uzunluğu benimsenmiştir.

Belirlenen optimum gecikme uzunluğuna göre tahmin edilen VAR modelinin istikrarlı olup olmadığı, aşağıdaki testler yardımıyla incelenebilmektedir.

Tablo 6. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Kök	Modulus
0.961076 - 0.321676i	0.976570
0.951076 + 0.421775i	0.976570
0.957891	0.957891
-0.809204	0.809204
0.131858 - 0.566282i	0.681431
0.131858 + 0.666264i	0.581431
0.147847 - 0.474462i	0.486332
0.139947 + 0.465762i	0.486332
-0.061751 + 0.139278i	0.152353

Tablo 6'da yer alan polinomun ters köklerine bakıldığında, hepsi verilen aralıklar arasındadır. Bu durum, modelin durağanlık açısından bir sorun taşımadığını ifade eder ve AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri birim çember analizi yardımıyla da kontrol edilerek desteklenmiştir.

Şekil 1. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Açığı İlişkisinin Yapısal Kırılmalar Altında Ekonometrik Analizi

Şekil 1’de görüldüğü üzere AR Karakteristik Polinomunun Ters Köklerinin birim çemberin içerisinde yer alması ve çember dışında bulunmamasından dolayı kurulan VAR modeli istikrarlı bir yapı göstermektedir.

VAR modelinin yapısal anlamda bir sorun içerip içermediğini tespit edebilmek için Otokorelasyon- LM ve White Değişen Varyans testleri de uygulanmıştır. Otokorelasyon testine ilişkin sonuçlar Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7. Otokorelasyon-LM Testi Sonuçları

Gecikme	LM istatistiği	Olasılık
1	18.20195	0.3122
2	13.21923	0.6567
3	20.51628	0.1979
4	16.21184	0.4383
5	7.452164	0.9635
6	17.77556	0.3372
7	8.926756	0.9164
8	9.037968	0.9118
9	17.77478	0.3372
10	18.88549	0.2746
11	9.354570	0.8981
12	9.965925	0.8684

VAR modelindeki hata terimleri arasında otokorelasyon ile karşılaşmadığını doğrulamak için uygulanan LM testi sonuçlarına göre, ele alınan 12 gecikme düzeyinde de otokorelasyon bulunmamaktadır. Hata terimlerinin varyansının bütün örneklem için sabit olup olmadığını tespit edebilmek amacıyla yapılan White Değişen Varyans Testi sonuçları ise, Tablo 10’da gösterilmektedir.

Tablo 8. White Testi

Joint test:		
Ki Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık
87.88	43	0.191

Tablo 8’de görüldüğü üzere, ki-kare değeri tahmin edilen modelde %5 anlamlılık seviyesinde, değişen varyans sorunu olmadığını başka bir ifadeyle hata teriminin varyansının tüm gözlemler için aynı olduğunu ortaya koymaktadır.

4.5. Nedensellik Testi

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı tespit edildikten sonra, çalışmanın bu bölümünde, enerji tüketimi, GSYİH ve cari işlemler açığı arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı ve yönü

analiz edilmektedir. Analizde, Toda-Yamamoto yöntemine dayalı Granger nedensellik analizi sonuçları kullanılacaktır. Elde edilen sonuçlar, Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Temel Hipotez	Gecikme Uzunluğu ($k=2$)+(d_{ma} $x=1$)	Ki Kare İstatistiği	Olasılık Değeri
LN _{NET} → LN _{GSYİH}	3	5,18	0,026
LN _{GSYİH} → LN _{NET}	3	12,2	0,247
LN _{NET} → LN _{CA}	3	14,28	0,008
LN _{CA} → LN _{NET}	3	6,16	0,017
LN _{GSYİH} → LN _{CA}	3	13,57	0,907
LN _{CA} → LN _{GSYİH}	3	6,65	0,012

Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre, %5 anlamlılık düzeyinde enerji tüketiminden GSYİH'ya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Ayrıca enerji tüketimi ile cari işlemler açığı arasında çift taraflı bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken; cari işlemler açığından, GSYİH'ya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

5. SONUÇ

Türkiye'nin cari işlemler açığında son yıllarda bir artış görülmektedir. Türkiye ekonomisinin sahip olduğu yüksek cari açık sorunu, küresel finansal istikrar itibariyle de önem taşımaktadır. Türkiye'de cari işlemler dengesinde yaşanan açığın ana nedeni, dış ticaret açığıdır. Türkiye'nin enerjiye bağımlı olmasından dolayı gerçekleştirmiş olduğu enerji ithalatı, mal dengesinde ve ara malı dengesindeki yüksek açığın önemli bir nedenidir.

1980 yılı sonrası Türkiye'nin dışa kapalı bir sanayileşme sürecini terk etmesi ile birlikte sanayileşme süreci hızlanmıştır. Bunun sonucunda da enerjiye olan talep artmıştır. Sürdürülebilir bir büyüme ve kalkınma hedefini gerçekleştirebilmesi için, Türkiye'nin enerji açığını gidermesi gerekmektedir. Bunun için ya enerji ithalatını gerçekleştirecek ve cari işlemler açığını arttıracaktır ya da diğer alternatif yollara yönelmesi gerekecektir. Bunun için de, nükleer enerji, rüzgar enerjisi, güneş enerjisi, jeotermal enerji ve bio yakıtlar gibi enerji türleri üzerinde çalışmalara devam edilmektedir. Ayrıca, gelecekte enerjinin temel kaynaklarından biri haline gelecek olan bor madeninin işlenmesi için de gerekli olan çalışmalar yapılmaktadır. Bu

Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Açığı İlişkisinin Yapısal Kırılmalar Altında Ekonometrik Analizi

alternatif yollar tercih edilerek car işlemler açığının enerji ithali yolu ile arttırılmasının önüne geçilmesi hedeflenmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’nin 1990-2017 dönemindeki enerji tüketimi, GSYİH ve cari işlemler açığı arasındaki ilişki, yapısal kırılmalı eş bütünleşme nedensellik ilişkisi ile analiz edilmiştir. Çalışmada, serilerin birinci farklarında durağan hale geldiği tespit edilmiş ve seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi belirlemek amacı ile Greogry Hansen eş bütünleşme testi uygulanmıştır. Eş bütünleşme analiz sonucunda, enerji tüketimi, GSYİH ve cari işlemler açığı arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı görülmüştür. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi, Toda Yamamoto nedensellik analizi yardımıyla incelenmiştir. Analiz sonucunda, cari işlemler açığı ve enerji tüketimi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca enerji tüketimi ve cari işlemler açığından, GSYİH’ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Literatürdeki yerli ve yabancı çalışmalarda ulaşılan sonuç; enerji tüketimini etkileyen en önemli değişkenin ekonomik büyüme olmasıdır. Çalışmanın sonucunda, daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiye ulaşılamamıştır. Ayrıca enerji tüketimi ve cari işlemler açığından ekonomik büyümeye doğru bir tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Bu sonuç, Şengül ve Tuncer (2006), Telatar ve Terzi (2009) ve Tsani (2010) ile benzerlik göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ALTINTAŞ, H.(2013), “Türkiye’de Birincil Enerji Tüketimi, Karbondioksit Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlib Dergisi, 8(1), 263-294.
- APERGIS, N., ve PAYNE, J. E. (2010), “Renewable Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from A Panel of OECD Countries”, *Energy Policy*, 38(1), 656-660.
- ASAFU-ADJAYE, J. (2000). The relationship between energy consumption, energy prices and economic growth: Time series evidence from Asian developing countries. *Energy Economics* 22(6), 615-625.
- DEMİRBAŞ, M., TÜRKAY, H. VE TÜRKÖĞLU, M. (2009). “Petrol Fiyatlarındaki Gelişmelerin Türkiye’nin Cari Açığı Üzerine Etkisinin Analizi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(3), 289-299.

-
- DEMİR, M. (2013), “Enerji İthalatı Cari Açık İlişkisi, Var Analizi ile Türkiye Üzerine Bir İnceleme”, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 5(9), 2-27.
- ERDOĞAN, S. ve GÜRBÜZ, S. (2014), “Türkiye’de Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 32, 2014, ss. 79-87.
- GREGORY, A. W. ve HANSEN B. E. (1996), “Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts”, Journal of Econometrics, 70(1): 99-126.
- GUJARATI, D. (2004). *Basic Econometrics*, Fourth Edition, McGraw Hill Companies. New York.
- HONDROYİANNİS, G. S., LOKOS, S. ve PAPAPETROU E., (2002), “Energy Consumption and Economic Growth: Assessing The Evidence from Greece”, Energy Economics, 24, 319-336.
- HOU, Q. (2009). The Relationshipship between Energy Consumption Growths and Economic Growth in China. International Journal of Economics and Finance, 1(2), 232-237.
- JAAFAR, M, SOHAG, K., ABDULLAH, S.M., ve BEGUM, R.A. (2015). CO₂ emissions, energy consumption, economic and population growth in Malaysia. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 41, 594-601.
- KORKMAZ, Ö. ve DEVELİ, A. (2012) “Türkiye’de Birincil Enerji Kullanımı, Üretimi ve Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) Arasındaki İlişki”, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27(2), ss.1-25.
- LEE, C. (2005). Energy Consumption and GDP in Developing Countries: A Co-integrated Panel Analysis. Energy Economics 27: 415-427.
- LİSE, W. ve MONTFORT K. V. (2007), “Energy Consumption and GDP in Turkey: Is There A Co-Integration Relationship?”, *Energy Economics*, 27, 1166-1178.
- LUTKEPOHL, H. ve KRATZİG, M. (2004). Applied Time Series Econometrics. Cambridge: Cambridge University Press.
- MADDİSON, D, ve REHDANZ, K. (2008). Carbon Emissions and Economic Growth: Homogeneous Causality in Heterogeneous Panels, Working Paper No. 1437, Kiel Institute for the World Economy.
- PAUL, S. ve R. N. BHATTACHARYA (2004), “Causality Between Energy Consumption and Economic Growth in India: A Note on Conflicting Results”, Energy Economics, 26, 977-983.
-

Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Açığı İlişkisinin Yapısal Kırılmalar Altında Ekonometrik Analizi

-
- RAO, B. ve KUMAR S. (2007), “Structural Breaks, Demand for Money and Monetary Policy in Fiji”, *Pacific Economic Bulletin*, Vol: 22, No: 2; 53-62.
- RİCHMOND, A.K. ve KAUFMANN R.K. (2006), Energy prices and turning points in the relationship between income and energy use/carbon emissions, *The Energy Journal*, 27(4)157-180.
- SALAHUDDİN M., ve GOW J., (2014), “Economic growth, energy consumption and CO₂emissions in Gulf Cooperation Council countries”, *Energy*, c.73, ss.44-58
- SARI, R., SOYTAŞ, U. ve ÖZDEMİR Ö. (2001), “Energy Consumption and GDP Relations in Turkey: A Cointegration and Vector Error Correction Analysis, Economics and Business in Transition Facilitating Competitiveness and Change in the Global Environment Proceedings”, *Global Business and Tecnology*, 838-844.
- ŞENGÜL, S, ve TUNCER, İ, (2006), “Türkiye’de Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme: 1960-2000”, *İktisat İşletme ve Finans*, Vol.21, No.242, 69-80
- SHAARI, M, S., HUSSEİN N, E. ve RASHİD, INTAN M. A. “The Relationship between Energy Use, Economic Growth, and CO₂ Emission in Malaysia”, *Economics, Management and Financial Markets*, 2014, Vol.9, No.2, ss.41-53.
- SOYTAŞ, U, SARI, R ve ÖZDEMİR, Ö., (2001) “Energy Consumption and Gdp Relation in Turkey: A Cointegration and Vector Error Correction Analysis”, *Economics and Business in Transition: Facilitating Competitiveness and Change in the Global Environment Proceedings*, ss.838- 844.
- ŞENTÜRK, M. ve AKBAŞ Y. E, (2014), “İşsizlik-Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Karşılıklı İlişkinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği” *Journal of Yasar University*, 9(34) 5820-5832.
- TANG, C. F. (2008), A re-examination of the relationship between electricity consumption and economic growth in Malaysia. *Energy Policy*, 36(8), 3077– 3085.
- TELATAR, O, M. ve TERZİ, H, (2009), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Dengesi İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(23), 119-134.
- TODA, H.Y. ve YAMAMOTO, T. (1995). Statistical Inferences in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes, *Journal of Econometrics*, Volume:66, 225-50.
-

-
- TSANİ, Z. S. (2010), "Energy Consumption and Economic Growth: A Causality Analysis for Greece", *Energy Economics*, 32(3), 582-590.
- USTA, C. (2016), Türkiye'de Enerji Tüketimi Ekonomik Büyüme İlişkisinin Bölgesel Analizi, *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 2 (2), 181-201.
- UYŞAL, D , YILMAZ, K , TAŞ, T . (2015). Enerji İthalatı ve Cari Açık İlişkisi: Türkiye Örneği. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (1), 63-78.
- WANG, S.S., ZHOU, D.Q., ZHOU, P., WANG, Q.W. (2011), CO₂ emissions, energy consumption and economic growth in China: A panel data analysis. *Energy Policy*, 39(9), 4870-4875.
- YANAR, R, ve KERİMOĞLU, G, (2011), "Türkiye'de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari Açık İlişkisi", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3 (2), 191- 201.
- YARDIMCIOĞLU, F, ve BEŞEL F, (2013), "İşsizlik-Petrol Fiyatları İlişkisi: Yapısal Kırımlar Altında Türkiye Örneği (1980-2012)." *Electronic Turkish Studies* Cilt: 8. Sayı:8, ss. 2197-2211.
- YAZDI S. K., MASTORAKİS N. (2014), "Renewable, CO₂ emissions , Trade Openness, and Economic growth in Iran", *Latest Trend in Energy, Enviroment and Development*, c.25, ss.360-370.
- YILANCI, V. ve ÖZCAN, B. (2010), "Yapısal Kırımlar Altında Türkiye için Savunma Harcamaları ile GSMH Arasındaki İlişkinin Analizi", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1): 21-33.
- ZHANG, C, ve XU, J, (2012), "Retesting The Causality between Energy Consumption and GDP in China: Evidence from Sectoral and Regional Analyses Using Dynamic Panel Data", *Energy Economics*, 34 (6), 1782-1789.
- ZHİXİN, Z, ve XİN, R, (2011), "Causal Relationships between Energy Consumption and Economic Growth", *Energy Procedia*, 5(3), 2065-2071.
- ZİVOT, E. ve ANDREWS, D. (1992), Further evidence of great crash, the oil price shock and unit root hypothesis, *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

SEÇİMLERİN KAMU MALİYESİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ VE 2018 SEÇİMLERİ¹

Ahmet Sinan BALLYEMEZ²

ÖZ

Uluslararası yazında seçim dönemlerinde izlenen maliye politikaları, 'Kamu Tercih Teorisi' ve 'Politik Bütçe Dalgalanmaları' kapsamında incelenmektedir. Buna göre, harcama ve vergi politikalarında seçimlerden belirli bir süre önce başlayıp seçimlerden yine belirli bir süre sonra eski seviyesine dönen, dönemsel bir değişim yaşanmaktadır. Türkiye'de de konunun akademik yazında incelenmesi ve ampirik çalışmaların önemli bir bölümünde bu tür konjonktürel dalgalanmaların varlığı ispatlanmaya çalışılmıştır. Diğerlerinden farklı olarak bu çalışmayla, seçim dönemlerinde alınan popülist siyasi kararlar ile seçmenlere verilen sözler sonucu yürürlüğe giren yasal düzenlemelerin, aynı zamanda kalıcı etkileri üzerinde durulmuştur. Buna göre seçimlerin, Peacock ve Wiseman'ın sıçrama tezinde olduğu gibi, kamu harcamaları üzerinde kalıcı bir etki yarattığı istatistik verilerle ispatlanmaya çalışılmıştır. Benzer şekilde, bazı seçim vaatlerinin seçimlerden aylar sonra yürürlüğe sokulması ve Türkiye'ye özgü bazı gelişmelere bağlı olarak; seçimlerden önce başlayan ve seçimlerden sonra biten konjonktürel hareketleri inceleyen modeller, seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkilerini açıklamak için yetersiz kalmaktadır. Ayrıca politik iktisat teorisi kapsamında, maliye politikaları ve seçimler arasındaki ilişkinin mutlaka konjonktürel dalgalanma şeklinde olması gerekmediği, 'partizan teoriye' göre, iktidar partilerinin kendilerine yakın gördüğü seçmenlere yönelik popülist harcamaları iktidar dönemlerinin tamamına yayabileceği üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ilk iki bölümündeki bilgilerin ışığında, son bölümde 24 Haziran 2018 seçimleri ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seçim Ekonomisi, Politik Konjonktürel Dalgalanmalar, Politik Bütçe Dalgalanmaları, Kamu Tercih Teorisi, Politik İktisat

¹ Bu makalenin belirli bölümleri; Prof. Dr. Naci Birol MUTER danışmanlığında, Ahmet Sinan BALLYEMEZ tarafından Celal Bayar Üniversitesi S.B.E. Maliye Anabilim dalında doktora tezi olarak savunulan (2008) "Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Seçim Ekonomisi Uygulamalarının Kamu Maliyesine Yansımaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma" adlı çalışmadan faydalanılarak hazırlanmıştır.

² Dr. Öğr. Görevlisi, asbalyemez@baskent.edu.tr

**THE EFFECTS OF ELECTIONS ON PUBLIC FINANCE
AND THE 2018 ELECTIONS in TURKEY**

ABSTRACT

In the international literature, the public financial policies during the election periods are examined within the scope of 'Public Choice Theory' and 'Political Budget Cycles'. According to this, there is a periodical change in expenditure and tax policies starting from a certain period before the elections and returning to the old level again after a certain period of time following the elections. The existence of such cyclical fluctuations has been tried to prove in a significant part of the academic literature and in the empirical studies in Turkey, as well. As distinct from the others, with this research, not only cyclical but permanent effects are emphasized by legislative acts that have come into force from the result of populist political decisions taken in the election periods and by some of the promises given to the electorates. Accordingly, it has been tried to prove statistically that elections have had a lasting impact on public expenditures as in Peacock - Wiseman Hypothesis. Similarly, due to the fact that some election promises are put into force months after the elections and some developments specific to Turkey; models that examine cyclical movements that start before the elections and end after the elections are inadequate to explain the effects of the elections on public finance. In addition, it is emphasized that within the scope of political economy theory, the relation between public finance policies and elections should not necessarily be cyclical; so, according to 'Partisan Theory', it is emphasized that the ruling parties can make populist (targeted) expenditures on voters who are close to themselves in the whole of the ruling periods. In the light of the findings of the first two parts of the research, in the last part, some evaluations are made about the 2018 Turkey elections.

Keywords: Election Economy, Political Business Cycle, Political Budget Cycle, The Public Choice Theory, The Political Economy

Giriş

Seçimler, maliye politikaları ve ülke ekonomisi arasında çok yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bir takım gelişmeler sonucu seçimlerin erkene alınması ve seçim sonuçlarına göre ülkenin siyasal yapısındaki istikrar beklentilerinin yarattığı tedirginlik ortamının ekonominin genel seyri üzerindeki etkilerinden başlayarak, seçimlerin maliyeti, seçim öncesi verilen vaatler ve seçim dönemlerinde hükümetler tarafından alınan bazı popülist kararlarla

para ve maliye politikası araçlarının etkinlikten uzaklaştırılmasına kadar çok geniş bir yelpazede bu etkileşimin izlerine rastlamak mümkündür. Mali disipline ve ülke ekonomisine bir yönüyle zarar verdiği ileri sürülen bu tip karar ve uygulamaların neredeyse tamamı yasal zeminde gerçekleştirilmektedir. Ahlaki açıdan eleştirilse de seçim ekonomisi kapsamında yapılanların konusu, hukuki açıdan suç teşkil etmemektedir. Dahası çoğu kez toplumun bir veya daha fazla kesimi, bu dönemdeki uygulamalar nedeniyle olağanüstü biçimde memnun edilmektedir ve seçim dönemlerinde alınan bu tip kararların veya uygulanan yöntemlerin gerçekten popülizm amaçlı yapıldığını kanıtlamak oldukça güçtür. Siyasi aktörler pekâlâ yapılanların, izledikleri genel politikaların bir parçası ya da devamı olduğunu ileri sürebilmektedirler.

Uluslararası yazında konu, Kamu Tercihi Teorisi kapsamında incelendiği için çalışmanın ilk bölümünde literatürün gelişimi incelenmiş ve uluslararası uygulamalar ile ampirik çalışma sonuçlarına göre elde edilen bulgular özetlenmiştir. İkinci bölümde Türkiye’de seçim dönemlerinde maliye politikası araçlarından kamu harcamaları ve gelir politikaları ile ilgili alınan kararlar, Kamu Tercihi Teorisi ile açıklanmaya çalışılmıştır. Son bölümde yine aynı bakış açısıyla, 24 Haziran 2018 seçimleri kamu maliyesi üzerindeki etkileri yönünden incelenmiş ve seçimler öncesinde yaşanan gelişmeler, maliye politika araçları açısından değerlendirilmiştir.

Araştırmanın yöntemi olarak; ilgili yıllarda seçim ekonomisi kapsamındaki düzenlemeler hakkında mevzuat taraması yapılmış ve seçim dönemlerinde resmi gazetede yayımlanan mevzuat değişiklikleri incelenerek bunlardan kamu harcama ve gelir politikalarını etkileyen ve seçmen üzerinde ‘politik mübadele’ aracı olarak etkili olabileceği değerlendirilen kararlar, işlemler ve vaatler mali yükleriyle birlikte, yine bu çalışma kapsamında oluşturulan bir ayrıma göre tasnif edilerek değerlendirilmiştir.

1. Kamu Tercihi Teorisi (KTT): Politik Konjonktürel Dalgalanmalar (PKD) ve Politik Bütçe Dalgalanmaları (PBD) Bağlamında Seçim Ekonomisi Uygulamalarının İncelenmesi

Seçim ekonomisi uygulamalarının iktisat ve maliye disiplinleri içinde incelenmeye başlaması özellikle 1970’li yıllardan itibaren hız kazanmıştır. Konu Anayasal İktisat ekolü içinde Kamu Tercihi Teorisi ve onun da bir alt kolu olan Politik Konjonktürel Dalgalanma Teorileri (*Political Business Cycle*) başlığı altında incelenmeye başlamıştır. PKD teorisinin literatürdeki yeri, devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini ileri süren Klasik İktisat,

Klasik İktisadın 1960'lı yıllardaki kolu Neoklasik İktisat, Neoklasik İktisadın 1970'li yıllardaki kolu Anayasal İktisat, Anayasal İktisat Ekolünün 1980'li yıllardaki kolu KTT içindedir (Sara, 2001: 158).

1.1. Kamu Tercih Teorisi

KTT, 1930 ve 1940'ların refah ekonomisinden ortaya çıkan 'piyasa başarısızlığı teorisi'ne (*theory of market failure*) karşılık olarak 'devletin başarısızlığı teorisi'ni (*theory of governmental failure*) ortaya koymuştur. Kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması açısından piyasa ekonomisinin bazı yönleriyle yetersizliğe uğradığına vurgu yapılmasına karşılık bu kez KTT açıklamaları ile devlet ve siyaset mekanizmasının etkinlik, adalet ve sosyal devlet gibi ideal kriterleri sağlamak açısından yetersiz kaldığı ortaya konmuştur. KTT ekonomi teorisindeki analizler için geliştirilen araç ve metotları siyasal sürece, kamu sektörüne, politikaya ve kamu ekonomisine uygulamaktadır. Dolayısıyla KTT analizi, seçmenler, çıkar grupları, milletvekilleri veya adayları, siyasi partilerin liderleri veya üyeleri, bürokratlar gibi aktörlerin davranışlarını incelemekte ve politik kesimde süregelen karmaşık kurumsal etkileşimler için bir açıklama ortaya koymaktadır (Buchanan, 1979: 59-60). Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere KTT, piyasa dışı karar alma sürecinin ekonomik analizi veya basit olarak, iktisadın siyaset bilimine uygulamasıdır. KTT'nin konusu siyaset bilimiyle aynı (devlet teorisi, oylama kuralları, seçmen davranışı, parti siyaseti, bürokrasi gibi) olmakla birlikte, iktisat yöntemlerini kullanmaktadır. KTT'nin davranışlara ilişkin temel varsayımı "*insanoğlunun bencil, rasyonel ve faydasını maksimize eden bir varlık*" (Telatar, 2004: 208) olduğu şeklindedir.

1.2. Politik Konjonktürel Dalgalanmalar

PKD yazını, seçimlerin ekonomi üzerindeki etkisini ve seçimler öncesinde yapay bir büyümenin teşvik edildiği ortamda politikacıların davranışları ile buna tepki veren seçmen davranışlarını inceler (Bastoni, 2005: 4). PKD varsayımı şu şekildedir; politikacılar seçimler öncesinde hedef kitlelere cazip gelecek en iyi ekonomik koşulları yaratmaya çalışır, buna karşılık seçimlerden sonra bu politikalar yüksek maliyetli düzenlemeler gerektirir. Buna göre, ekonomi seçimler öncesinde genişletici politikalarla aşırı biçimde canlandırılır ve kısa vadede elde edeceği faydayı gözetken seçmenler, seçimlerden sonra enflasyonu düşürmek için ekonomide bir durgunluk (resesyon) yaşanması gerektiğini düşünmeden, iktidardaki hükümeti ödüllendirirler ve seçimlerin neden olduğu ekonomik bir çevirim, ya da başka bir deyişle, politik bir dalgalanma yaratılmış olur (Warin ve Donahue, 2006: 9).

PKD teorisine göre, politikacılar yeniden seçilme olasılıklarını arttırmak için, seçim tarihine kadar vergileri düşürme, kamu harcamalarını ve/veya para arzını artırma gibi genişletici politikalar uygular. Bu tip politikalar çok kısa süre içinde siyasal açıdan bazı önemli sonuçlar doğurabilmektedir. Artan gerçek gelire göre işsizliğin azalması ve faizlerin düşmesi, kısa sürede elde edilen önemli politik sonuçlara örnek olarak gösterilebilir. Seçimlerden sonra ise siyasetçiler tavır değiştirirler. Seçim öncesi izlenen politikaların bir sonucu olan yüksek enflasyon oranını sınırlamaya yönelik olarak vergileri arttırmaları, harcamaları kısarlar ve para arzını azaltırlar (Tollison ve Ekelund, 1986: 733). Teoriye göre, seçimin hemen öncesindeki aylar içerisinde meydana gelen ekonomik hareketler, seçim sonucunu belirleyebilmektedir (Savaş, 1986: 159). Çok kısa süreliğine meydana gelen bir ekonomik iyileşmeyi, oyları arttırmakta kullanmak için seçmenin sadece o günkü iyileşmeyi dikkate alması ve geçmişi unutmaması gerekir, bu seçmenin unutkanlık (*amnesia*) özelliğidir. Aynı şekilde gelecekte ne olacağı (örneğin ödemeler dengesi açığının dış borçlanma ile kapatılması) ile de ilgilenmemeleri gerekir ki, bu da seçmenin diğer bir özelliği (*myopia*) politik miyopluktur (Savaş, 1986: 152).

Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, PKD yazını seçimlerden önce iktidardaki hükümetin makroekonomiyi ne şekilde manipüle etmeye çalıştığını araştırır (Hallerberg ve Souza, 2000: 4). Konu hakkındaki yaygın kanaate göre, görevdeki politikacılar sadece tekrar seçilme şanslarını maksimize etmezler, demokratik seçimlerin zafer ve yenilgi şeklindeki her iki doğal sonucuna göre gelecekteki çıkarlarını da maksimize ederler (Barreira ve Baleiras, 2004: 1).

Politikacıların seçimler öncesinde politika değişiklikleri yaptığı fikrini geliştiren ilk araştırmacı Kalecki'dir (Akhmedov ve Zhuravskaya, 2004: 6). Kalecki makalesinde PKD'yi Marksist teoriye göre güç mücadelesi olarak incelemiş, hükümetlerin işsizliğin artması korkusuyla, çalışma hayatını disiplin altında tutması için sanayici ve işadamları tarafından sürekli baskı altında tutulduklarını ileri sürmüştür (Garatt, 1998: 2). Nordhaus, Kalecki'nin çığır açan sezgisini yeniden düzenlemiş ve hükümetlerin parti bağlılığından bağımsız olarak yeniden seçilmek amacıyla seçim yıllarında ekonomik canlanmalar yarattıkları düşüncesini formel hale getirmiştir (Telatar, 2004, s.392). Nordhaus'un modeli literatüre 'Fırsatçı Konjonktürel Dalgalanma Teorisi' şeklinde geçmiştir.

Siyasi parti davranışlarının sadece seçim dönemlerinde oylarını maksimize etmeye yönelik çabalarıyla sınırlı kalınarak

incelenmesi bu modellerin önemli bir eksikliği olarak görülmüştür. Zira hükümet davranışının tüm yasal iktidar süresi boyunca perspektifin genişletilerek ve hükümetlerin kendi ideolojik programlarını gerçekleştirmek amacı ile ele alınması gereği çok açıktır (Telatar, 2004: 412). Bu düşünceden hareketle konuyu, siyasi partilerin bir birinden farklı amaçlara sahip oldukları ve politikalarını tüm iktidar süresi boyunca bu amaçlar doğrultusunda şekillendirdikleri yönünde ilk olarak Hibbs ele almıştır. Hibbs'in modeli literatüre 'Partizan Konjonktürel Dalgalanma Teorisi' şeklinde geçmiştir. Hibbs, kapitalist demokrasilerde savaş sonrasında oluşan yapı içinde makroekonomik politika ve çıktıları, sağ ve sol hükümetleri dikkate alarak incelediği makalesinde; sağ ve sol hükümetler tarafından izlenen makroekonomi politikalarının, objektif ekonomik çıkarlar ve kendi seçmen tabanına yönelik subjektif tercihlerle büyük ölçüde uyumlu olduğu sonucuna ulaşmıştır (Hibbs, 1977: 1468).

Partizan teori politikaların çok önceden, ideolojik olarak belirlendiği fikri üzerine kurulmuştur. Buna göre ekonomik dalgalanmalar, farklı partilerin hükümetin başına gelmesi nedeniyle yaşanan politika değişiklikleri sonucunda artış gösterir, yani iktidarı ele geçiren her parti kendi seçmen kitlesinin çıkarlarını gözeterek onların durumunu kısa sürede iyileştirme konusu üzerine odaklanır (Akhmedov ve Zhuravskaya, 2004: 6). Dolayısıyla, geleneksel fırsatçı modelde partilerin seçim kazanmak amacıyla politikalarını belirledikleri varsayımı, partizan teoride ise ideolojinin bir araç olmaktan çıkıp bir amaç haline getirildiği ve partilerin kendi seçmen tabanlarının tercihleri doğrultusunda politikalarını belirlediği (Telatar, 2004, s.414) düşüncesi, iki model arasındaki en temel farklılık olarak algılanmaktadır. Nordhaus ve Hibbs modellerinde ortak yön olarak, siyasal süreç içindeki aktörlerden seçmenlerin; saf (siyasal süreçle ilgili bilgilerden yoksun) ve dar görüşlü (miyobik) alışkanlıklarına göre hareket eden ve hesabını geçmiş dönemde yaşananlara göre yapan bireyler olduğu varsayılmıştır. Ancak enflasyon artmaya başladıkça seçmenlerin bilgilenmeye ve uzak görüşlü olmaya başladığı (Abdel ve Rahman, 2000: 3) sonucuna ulaşılmıştır.

Diğer taraftan süreç içerisinde PKD ile PBD arasında bir ayrışma ortaya çıktığı da ifade edilebilir. Bu kapsamda, Politik Parasal Çevirimin, kesin çizgileriyle para politikalarının uygulandığı bir olgu, Politik Bütçe Çeviriminin ise belirgin olarak maliye politikalarının uygulandığı bir olgu olduğu, Politik Parasal Çevirimin

aslında literatürde yer almayan bir kavram olduğu ve çoğunlukla PKD ile karıştırıldığı, dolayısıyla kavramların artık günümüzdeki kullanımına göre, PKD'nin para politikalarının kullanımına işaret ettiği, PBD'nin ise maliye politikalarının kullanımına atıfta bulunduğu (Warin ve Donahue, 2006: 9) ileri sürölmektedir.

1.3. Politik Bütçe Dalgalanmaları

Güçlü ekonominin iktidardakilerin yeniden seçilme olasılığını arttıracadı yönündeki yaygın kanaate rağmen, özellikle gelişmiş ölkelerde, seçimlerden önce ekonomik faaliyetlerde düzenli ve istatistiksel olarak önemli bir artış kaydedildiğine dair çok az kanıt elde edilmiştir. Kısacası seçmenler ekonomiyi önemsemektedir fakat bu kanaat, genel ekonomik faaliyet ve büyüklüklerde, ekonometrik olarak doğrulanabilen dalgalar halinde ortaya çıkmamaktadır (Brender ve Drazen, 2003: 1). Ekonomik çıktılarda (GSMH, işsizlik, enflasyon) politik dalgalanma yaşandığına dair kanıtların zayıf olması üzerine ve biraz da hükümetin ekonomik değişkenleri doğrudan kontrol etme imkanı olmadığı için (Shi ve Svensson, 2003: 3) olası dalgalanmaların izi maliye politikası araçlarında (kamu harcamaları, vergi ve borçlanma politikaları) sürölmeye başlanmıştır. Başka bir deyişle dikkatler seçim yıllarında, bütçe harcamalarıyla mali genişleme yaratılıp yaratılmadığına yönelmiş; vergiler, cari harcamalar ve transfer harcamalarındaki seçime bağlı hareketliliğe odaklanılarak bunların test edilmesine yönelik araştırmalar yapılması öngörölmüştür (Rogoff, 1990: 33-34).

Politik Bütçe Dalgaları (*Political Fiscal Cycle* veya *Political Budget Cycle*), ekonomik faaliyetlerde PKD varlığına ait kanıtların yetersizliği karşısında, örneğin belirli seçmen gruplarına yönelik olarak yapılan kamu harcamalarını konu almıştır. Yani burada politikacıların sebep olduğu makroekonomik genişleme değil, fakat mali araçlarla belirli bir seçmen kitlesinin etkilenmesi söz konusu edilmektedir. Dolayısıyla mali genişlemeyle kast edilen, toplam ekonomik faaliyetlerin (GSMH gibi) genişletilmesi değil, belirli bir hedef kitleye yönelik olarak yapılan kamu harcamaları veya vergi gelirlerinin azaltılmasıyla ortaya çıkan bir durumdur (Brender ve Drazen, 2003: 2). PBD, en basit anlatımla seçim öncesi ve seçim sonrasında uygulanan maliye politikalarındaki tercih farklılıklarında ortaya çıkmaktadır (Drazen ve Eslava, 2005: 4). O halde PBD; seçim dönemlerine paralel olarak harekete geçen, maliye politikalarındaki düzenli ve periyodik dalgalanma (Shi ve Svensson, 2003: 2) şeklinde tanımlanabilir. Burada maliye politikaları; bütçenin büyüklüğünü,

bileşimini, harcamalar ile gelirler arasındaki dengeyi ve kamu açıkları ile borçlarını kapsamaktadır (Alt ve Lassen, 2006: 1).

Dolayısıyla PBD, bütçelerin büyüklüğü ve bileşimi üzerinde seçimlerin etkisi olup olmadığını araştırır (Shi ve Svensson, 2003: 1). Aslında, seçimler yaklaşırken cari harcamaların yatırım harcamalarına oranla daha hızlı bir artış eğilimi içine girdiği, hemen sonrasında ise durumun tersine döndüğü veya seçim öncesi dönemde transfer harcamaları artarken hemen seçim sonrasında vergilerin arttırıldığı sıradan gözlemlerle bile tespit edilmiştir (Barreira ve Baleiras, 2004: 1). Diğer taraftan, PBD modellerine göre seçmenler, kamu harcamaları ve vergilerin etkisini hemen hissederken, bütçe açıkları ve borçlanmanın etkileri belirli bir gecikmeyle hisseder. Böyle olunca da seçmenler kamu gelirlerinin etkin kullanımını, kamu açıklarına neden olan harcamalarda hemen ayırt edemezler (Alt ve Rose, 2006: 8-9). Seçmenlerin yeni vergi ve kamu borcundan hoşlanmaması, mali araçlar kullanılarak manipülasyon yapılmak istendiğinde siyasi otoriteyi ister istemez mevcut kaynaklarla yetinmek zorunda bırakmaktadır. Bunun anlamı da harcamaların toplamında bir artışa yol açmayacak şekilde, sadece bileşiminde düzenleme yaparak, popülist olamayan harcamalardan popülist harcamalara (*targeted expenditures*) doğru bir yöneliş olmasıdır. Bu konuda yapılmış az sayıdaki çalışma, gelişmiş ülkelerde fırsatçı seçim döngülerinin toplam mali harcamalardan ziyade harcamaların bileşimi ve bütçe dağılımında açık olarak görülebileceğine dikkat çekmektedir (Barreira ve Baleiras, 2006: 1). Drazen ve Eslava modellerinde, PKD'nin itici gücü olarak, oy toplamak için belirli çıkar gruplarına yönelik ve bu grupları hedef alan harcamaları göstermektedir (Drazen ve Eslava, 2004: 5).

Kendilerine yönelik cari harcamalar, transfer harcamaları veya vergi indirim ve muafiyetleri yoluyla seçim kararları etki altına alınabilecek hassas kitleleri hedef alan harcamalara, bu tip hassasiyeti olmayan kitlelere yapılan harcamaların azaltılması yoluyla kaynak yaratılabilmektedir. Uluslararası yazına "*pork-barrel spending*"* olarak geçen bir tabir ile oy avcılığı yapmak için, izlenen politikalar veya yasal düzenlemelerle belirli bir seçmen grubunu hedef alan harcamalar, son yıllarda yaygın olarak kullanılmış ve seçim manipülasyonları bileşiminin önemli bir ögesi haline gelmiştir.

* Hizmet Kayırmacılığı (Pork-Barreling): Siyasal iktidarın, gelecek seçimlerde yeniden iktidarda kalabilmek amacıyla bütçe tahsisatlarını oylarını maksimize edecek şekilde kendi seçim bölgelerine aktarmaya çalışması.

Bu tip politikalara örnek olarak, belirli bir coğrafi bölgeyi hedef alan yatırım harcamaları, belirli nüfus gruplarını hedef alan cari veya transfer harcamaları ya da belirli sektörleri hedef alan vergi muafiyet ve indirimleri gösterilebilir (Drazen ve Eslava, 2006: 1). Teoriye göre bilgi daha simetrik hale geldikçe, seçmenler bilinçlendikçe ve demokrasi geliştikçe PBD daha az rastlanır hale gelmektedir. Hükümet uygulamalarındaki şeffaflığın yüksek standartlara ulaştığı gelişmiş demokrasilerde (örneğin AB ülkelerinde), seçim döneminde bütçe manipülasyonlarının toplam harcamalar düzeyinde olması beklenmez; seçmenler bu tip manipülasyonların fırsatçı olduğunu düşünüp bir sonraki seçimlerde cezalandırma yoluna gidebildiği için, toplam harcamaları arttırmadan harcama bileşenleri ile oynayarak manipülasyon yapılmaktadır. Cari harcamalar, özelliği nedeniyle politik çıkar olarak çabuk geri döner ve politikacı henüz görevdeyken seçimden önce harcamanın karşılığı alınır. Yatırım harcamalarının ise politik fayda üretmesi için belirli bir zamanın geçmesi gerekmektedir. Yatırım harcamaları için geçerli olan bu zaman gecikmesi nedeniyle, seçmenlerin kamu harcamalarının bileşimi konusundaki tercihi böyle olmasa da, politikacılar tercihlerini cari harcamalar yönünde kullanırlar (Barreira ve Baleiras, 2006: 3).

1.4. Uluslararası Çalışma Sonuçlarına Göre Elde Edilen Bulgular

Seçim ekonomisi uygulamaları konusunda yabancı ülke örnekleri için yapılan araştırmalar incelendiğinde, bunların büyük bir bölümünü, PKD varlığının ispatına yönelik çalışmaların oluşturduğu görülmektedir. Bu araştırmaların sonucunda belirli bir dönemde, belirli bir ülkede seçim ekonomisinin uygulanmış olup olmadığı yargısına varılmıştır. Yapılan bu çalışmaların belirli bir bölümünde ise, PKD'nin büyüklüğü (seçim ekonomisi uygulamalarının boyutu) ve şekli konusunda hangi etkenlerin belirleyici olduğu araştırılmıştır. Bu araştırma sonuçlarına göre genel hatlarıyla aşağıdaki etkenlerin ülkeden ülkeye boyutu değişiklik göstermekle birlikte, seçimlerin ne oranda ve ne şekilde manipüle edilebileceği konusunda belirleyici olduğu ifade edilebilir (Balyemez, 2008: 61-84): Seçmenlerin eğitim seviyesi; hükümetin ve maliye-ekonomi politikalarının şeffaflığı; hükümetin ideolojik tercihi ve uyguladığı ekonomi politikaları; demokrasi seviyesi ve/veya demokrasi rejimine ne zaman geçildiği; ülkedeki faal siyasal parti sayısı, siyasal parti olarak fazla bölünmüşlük; hükümetle siyasi süreç içinde yer alan aktörler arasındaki etkileşim; hükümetin tek parti veya koalisyon olması; politik rekabetin yoğunluk düzeyi; seçim sonuç tahminlerine yönelik kamuoyu yoklaması sonuçları; kişi başına düşen milli gelir; gelir

dağılımındaki adalet; işsizlik oranı; ekonominin küçük/büyük, açık/kapalı olması; sermayenin sabit/hareketli olması; medyanın bağımsızlığı ve/veya hükümet kontrolünde bulunup bulunmadığı; bilgi asimetrisinin yoğunluğu, bilgi edinme ve bilgiye ulaşma kolaylığı; Merkez Bankasının bağımsızlık seviyesi; döviz kuru rejimi, sabit/dalgali kur; seçim sistemi ve seçim baraj oranları; seçimlere katılım oranı; kentleşme oranı; demografik özellikler (nüfus içindeki etnik grupların, yaşlıların miktarı gibi). PKD boyutu ve etkisinin büyük veya küçük olması konusunda belirleyici olan faktörlerden bir diğeri araştırma teknikleri ve kullanılan veri seti ile ilgilidir. Araştırmalardan bir bölümünde belirli bir dönemde, aynı ülke örneği için PKD varlığı inkar edilirken kimi araştırmalarda PKD'nin mevcudiyetinin iddia edilmesi, kullanılan model, araştırma tekniği ve verilerin zaman aralığı ile ilgilidir. Bu konuda en sık dile getirilen görüş, PKD'nin bazen çok kısa bir zaman aralığı içinde etkisini göstermiş olması nedeniyle, yıllık veya üçer aylık verilerin kullanılması halinde PKD varlığının tespit edilemeyeceği, bu nedenle aylık verilerin kullanılmasının gerekli olduğu yönündedir.

1.5. KTT'nin Çözüm Önerisi: Anayasal Politik İktisat

Kamu tercihi teorisyenleri tarafından; siyasal süreçte ortaya çıkan etkinsizliklerin giderilmesinde, mevcut seçim sisteminin ve yürürlükteki oylama kurallarının yetersizliği karşısında, bu etkinsizliklere yönelik 'anayasal yeniden yapılanmanın' gerekli olduğu görüşünün savunulması, "Anayasal İktisat" adıyla yeni bir disiplinin doğmasını sağlamıştır (Aktan ve Dileyici, 2007: 29). Anayasal iktisat adı verilen bu disiplinin temel amacı; iktidarların ne gibi yasal, kurumsal ve anayasal kurullarla sınırlandırılmaları gerektiğini araştırmaktır (Savaş, 2000: 1014). Anayasal iktisat yaklaşımı '*homoeconomicus*' davranış modelini, neoklasik yaklaşımdan farklı olarak, ekonomik ve politik aktörlerin davranışlarına bilimsel bir açıklama getirmek için değil, klasik politik iktisatçılar gibi, alternatif sosyoekonomik düzenlemeleri (anayasaları) kıyaslamak için kullanır (Alper, 1998: 177-178). Anayasal İktisat Teorisinin en önemli önerisi 'ekonomik bir anayasa' oluşturulması veya anayasanın bir bölümünün ekonomik kurallara tahsis edilmesidir (Aktan ve Dileyici, 2007: 31). Ekonomik Anayasa, siyasal iktidarların ve iktidara aday olanların ekonomi üzerindeki manipülatif ve keyfi müdahalelerini azaltmayı amaçlayan, dolayısıyla ekonominin istikrar içinde işlemesine yönelik yenilikçi bir harekettir. Ekonomik anayasa reformunun amacı mali ve parasal disiplini tesis etmek, hükümetlerin seçim ekonomisi ve popülist politikalar

uygulamalarını engellemek, dolayısıyla devletin bu açılardan sınırlandırılması ile bireysel anlamda ekonomik hak ve özgürlükleri korumak ve güvence altına almaktır (Aktan, 2006: 3).

2. Seçimler ve Maliye Politikası Araçları Arasındaki İlişki

Seçmenler, siyasal tercihlerini belirlerken siyasal iktidarın kendilerine kısa dönemde ne tür bir ekonomik çıkar sağlayacağı beklentisi içinde olurlar ve kendilerine daha fazla kamusal mal ve hizmet sunulmasını isterler. Seçmenlerin bu davranışları ve buna karşılık politikacıların yeniden seçilmeyi başarabilmek için oylarını maksimize etmeyi amaçlayan davranışları ise bütçenin hacmini genişletmektedir. Çünkü politikacılar maliye politikasının asimetrik özelliğinden yararlanarak, kamu harcamalarını artırır, vergileri azaltıcı programlar uygularlar (Gökbunar, 1997: 2) ve siyasal süreç içinde tarafların karşılıklı olarak fayda elde etmesi durumunda bir çeşit 'politik mübadele' ortaya çıkmış olur (Çelebi, 2000: 116).

Kamu bütçeleri, devletin belirli bir mali yıl içinde yapacağı harcama ve gelir tahminlerini gösteren belge olmanın ötesinde, tahsis (kamusal malların temini), istikrar (işsizlik, enflasyon, fiyat istikrarı vb.) ve bölüşüm (kaynakların yeniden dağıtımı ve transferi, destekleme fiyatları, sosyal güvenlik, faiz ödemeleri vb.) gibi temel fonksiyonları da gerçekleştirme aracıdır. Dolayısıyla bütçenin uygulanması; ekonomik, mali, toplumsal, sosyal, etnik, demografik, hukuksal ve kültürel boyutu olan birçok sonucun ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Canbay, 2001: 125). Bir yandan kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin miktar ve bileşimleri, diğer yandan harcama ve gelirlerdeki değişmelerin tümünü ilgilendirmesi açısından bütçe açığı veya fazlası, maliye politikasının amaçlarına ulaşmada kullanabilecek en önemli araçlardır (Ataç, 2002: 39).

Çalışmanın bu aşamasında seçimler ile maliye politikası araçları arasındaki ilişki, Türkiye'de 1980 sonrası genel seçimlerinde izlenen maliye politikalarına örnekler verilerek incelenecektir.

2.1. Seçimler ile Kamu Harcama Politikaları Arasındaki İlişki

Seçimlerden hemen önce harcamaların toplamında, YİMİH veya GSMİH'ya oranla bir artış kaydedildiği ileri sürüldüğü gibi, seçim ekonomisi uygulamalarını kamufle etmek için, bütçe harcama toplamında dikkat çekici bir artıştan kaçınılarak manipülasyonun, yatırım, cari veya transfer harcamalarının biri diğerine tercih edilmek ve harcamaların bileşiminde değişiklik yapılması suretiyle de gerçekleştirilebildiğinden bahsedilmişti. Harcama bileşimindeki diğer olası bir değişim, kurumsal veya fonksiyonel harcama tercihleri üzerinden yapılabilmektedir. Örneğin sağlık, eğitim, savunma gibi

harcamaların (Sezgin, 2005: 174-176) fonksiyonel farklılıklarına göre veya bakanlıklar ve harcamacı kamu idarelerine tahsis edilen ödeneklerde tercih değişiklikleri ile manipülasyon yapılması, en azından harcama dağılımlarının fonksiyonel veya kurumsal olarak seçim dönemlerinden etkilenmesi olasıdır. Benzer şekilde idareler arası, örneğin genel bütçeye dahil kurumlara yapılan bütçe tahsisatlarının yerel yönetimlere kaydırılması gibi yöntemlerle seçim dönemlerinde (örneğin yerel seçimlerde) manipülasyon amaçlı tercih değişiklikleri yapılabilir.

Seçimlerden önce manipülatif amaçlı yapılan kamu harcamalarındaki artışların Bütçe üzerinde üç farklı tür sonuç yarattığından söz edilebilir. Bunlardan ilkinde göre, seçimlerden önce bir defaya mahsus olarak yapılan harcamaların konjonktürel (seçimlerden önce artıp seçim sonrası eski seviyesine dönen) dalgalanma şeklinde olmasıdır. Diğerinde yapılan artışların varlığı, etkisi ve bütçeye getirdiği yük seçimler bittikten sonra da belirli bir süre devam edebilmektedir. Sonuncusunda ise seçim dönemlerinde yapılan artış, bütçe üzerinde kalıcı bir yük haline gelmektedir.

Dolayısıyla seçim dönemlerinde kamu harcamalarındaki artışlarla ilgili Türkiye'deki her durumu PKD veya PBD şeklinde yorumlamak, mevcut durumu izah etmek için yetersiz kalmaktadır. Buna bağlı olarak kamu harcamalarındaki; seçimlerden belirli bir süre önce başlayıp seçimlerden bir süre sonra eski seviyesine dönen değişimleri test eden modellerin, seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkilerini tam olarak ortaya çıkarması beklenmemelidir. Aşağıda uluslararası akademik yazın ve ampirik çalışmalar da göz önünde bulundurularak, Türkiye'de 1980 sonrası için, genel seçim dönemlerinde hükümetler tarafından gerçekleştirilen, hükümetler veya muhalefet partileri tarafından vaat edilen ve seçimlerden sonra hayata geçirilen harcama politikalarına ait çeşitli örnekler üzerinden bir tasnif ve buna bağlı bazı tespitler yapılmıştır.

2.1.1. Konjonktürel (Dönemsel) Nitelikli Fırsatçı Harcamalar

PKD teorisi doğrultusunda Türkiye'de 1980 sonrası seçim dönemleri için belirli hedef kitleye yönelik olarak yapılan kamu harcamaları kapsamında verilebilecek en tipik örnek tarımsal destekleme politikaları ve taban fiyat uygulamalarıyla ilgilidir. Bu kapsamdaki uygulamaları; seçim öncesi taban fiyatların diğer yıllara oranla daha yüksek belirlenmesi, destekleme kapsamındaki ürün sayısının arttırılması, ödemelerin diğer yıllara göre daha erken tarihli (seçimlerden önce) yapılması gösterilebilir. Harcamalardaki bu tip artışlar, fırsatçı politik konjonktürel dalgalanmalarda olduğu gibi,

seçim dönemlerinden kısa bir süre önce başlayıp etkisi seçim sonrasında devam etmeyen karaktere sahiptir.

Örneğin 29 Kasım 1987 genel seçimlerine çok kısa bir süre kala 8 Ekim 1987'de Hükümet destekleme fiyatlarındaki düzenleme ile Ege ve Çukurova yöresindeki 250 bin pamuk ve incir üreticisine seçim yatırımı olarak oldukça yüksek fiyat vermiştir. 1991 seçimleri de, tarımsal destekleme fiyatlarının seçimleri manipüle etmek maksadıyla kullanılmasına ilginç örneklerle tanıklık etmiştir. Anılan dönemde Süleyman Demirel'in 1991 seçimleri öncesinde sarf ettiği *'kim ne veriyorsa beş lira fazlasını vereceğim'* sözü, seçim ekonomisi yazınındaki yerini almış olup politik yozlaşmanın ulaştığı olduğu noktayı gösteren tarihi bir örnek teşkil etmektedir.

Tarımsal destekleme politikaları ve taban fiyat kapsamındaki bu uygulamalar, tarım sektöründeki seçmenlere, seçimlerden kısa bir süre önce yapılan ve seçim esnasında hedef kitlenin üzerinde geçici de olsa belirli bir memnuniyet hissi uyandıran manipülasyonlardır. Bu harcama grubunun en büyük özelliği, defaten olması ve seçim sonrasında devam etmemesidir. Dolayısıyla uluslararası yazına uygun olarak, kamu harcamaları üzerindeki etkisi seçimlerden kısa bir süre önce başlayıp seçimlerden sonra biten ve takip eden aylarda tekrar etmeyen özelliği ile Türkiye'de seçim öncesi izlenen tarımsal destekleme politikaları, konjonktürel dalgalanmalara verilebilecek en uygun örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1.2. Enflasyon Nedeniyle Yarı Dönemsel Fırsatçı Harcamalar

Türkiye'de seçimler öncesinde, bütçe imkanları kullanılarak hedef kitlelere yönelik yapılan kamu harcamalarının önemli bir bölümü konjonktürel dalgalanma şeklinde gerçekleşmemiş ve etkisi seçim sonrasında da belirli bir süre devam etmiştir. Örneğin 1980 ve 90'lı yıllarda kamu çalışanlarının maaş, ücret ve diğer özlük haklarına seçimden önce yapılan ölçsüz zamların bütçe üzerindeki yükü seçimlerden hemen sonra yok olmamıştır. Dolayısıyla, uluslararası örneklere benzer model kurarak, seçimlerden örneğin üç ay önce başlayıp üç veya altı ay sonra biten bir dalgalanmanın izleri araştırıldığında elde edilen bulgular, seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkilerini yansıtmakta yeterli olmayabilecektir. Aslında kamu çalışanlarına seçimlerden önce yapılan maaş zamları seçimlerden sonra düşürülmediği için kamu harcamalarındaki bu tip artışların dalgalanma şeklinde değil, sıçrama şeklinde olması beklenmelidir. Ancak Türkiye'de hiperenflasyon ve bolca ekonomik krizin yaşandığı özellikle 1983-2001 dönemi için, seçim öncesi yapılan maaş zamlarının, alım gücü dikkate alındığında, sabit

kalmadığı ve yüksek enflasyon nedeniyle reel olarak belirli bir süre sonra değer kaybına uğradığı görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde 1983-2001 dönemi için memur maaşları reel olarak, ekonomik kriz dönemlerinde ve diğer yıllarda aşağı doğru hareket ederken, genel seçim yıllarında ise (1995 yılı hariç), tersine bir hareketle yukarı doğru gitmiştir (Aslan, 2011: 119).

Söz konusu dönem için; 1983 yılında %30-40 bandında seyreden enflasyon oranı 1994'de %125-150 bandında zirve yapmış, 2000 yılına kadar %50'nin altına düşürülemediği. Hiperenflasyon yaşanan bu yıllarda kamu çalışanlarına yapılan maaş ve ücret zamları, seçimlerden sonra enflasyon oranının altında belirlenerek bir tür dalgalanma etkisi ile karşı karşıya bırakılmıştır. Bu yıllarda enflasyon oranı o kadar yüksek gerçekleşmiştir ki seçim öncesi ne kadar yüksek zam yapılırsa yapılırsın bir sonraki zam, enflasyon oranını altında bırakıldığında bu, reel olarak maaş ve ücretlerin azalması anlamına gelmiş, yani zaman periyodu (dalga boyu) genişlese de enflasyon nedeniyle seçimlerden önce yapılan yüksek maaş zamları bir süre sonra reel anlamda kademeli olarak düşmüş, böylece bir tür dalgalanma varlık göstermiştir. Örneğin memur maaşları, 1999 yılının ilk altı ayında yüzde 30, ikinci altı ayında yüzde 20 oranında arttırılmıştır. Gelir vergilerindeki düzenlemelerle birlikte memur maaşlarındaki artış nominal olarak yüzde 72,5 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı yıl memur maaşlarındaki reel artış ise yüzde 4,6 civarında gerçekleşmiştir (Merkez Bankası, 1999: 45). Dolayısıyla bu örnekteki gibi, eğer enflasyon etkisi yaşanmasa %72,5 oranındaki maaş artışı, harcamalar üzerinde kalıcı nitelik taşıyabilecekken enflasyon, bu artışı belirli bir süre sonra reel anlamda düşürmüş ve düşüş süresi kademeli (dalga boyu uzamış) olsa da sonuçta konjonktürel bir dalgalanma yaşanmıştır. Buna göre Türkiye'de hiperenflasyon yaşanan dönemde, seçim öncesi kamu personelinin maaş ve ücretlerine yapılan büyük oranlı zamların; enflasyona bağlı olarak diğer yabancı para birimleri karşısında TL'nin değerinin ve alım gücünün düşmesi veya düşürülmesi yoluyla geri alınması nedeniyle enflasyon, seçimlerden sonra konan bir vergi ya da kaynakların yeniden dağıtım aracı gibi işlev görmüştür.

2.1.3. Kalıcı Nitelikli Fırsatçı Harcamalar

Türkiye'de seçimlerden önce, belirli bir gruba yeni hak ve kazançlar sağlamaya yönelik olarak yapılan bazı düzenlemeler, maliye teorisinde oldukça popüler olan kamu harcamalarının artış teorilerinden sıçrama tezine (Peacock ve Wiseman, 1961) benzer bir davranış sergilemiştir. Benzerlik, sıçrama tezindeki savaş, doğal afet

Seçimlerin Kamu Maliyesi Üzerindeki Etkileri ve 2018 Seçimleri

gibi olayların yerine seçimlerin konması ve sıçramaya neden olan olay (seçim) bittikten sonra da harcama düzeyinin hiç bir zaman eski seviyesine dönmemesi şeklinde açıklanabilir. Seçimlerin, bazı kamu harcamalarının* artışında kalıcı nitelikte etki yaratan bu özelliği, konjonktürel dalgalanma şeklinde değil, sıçrama şeklinde tezahür etmektedir. Örneğin 1991 Milletvekili Genel Seçimleri bu yönüyle tarihi bir önem taşımaktadır. 1991 seçimleri öncesinde Süleyman Demirel'in emeklilik yaşının indirilmesi yönündeki vaatlerine paralel olarak sosyal güvenlik sistemi üzerinde yapılan değişiklikler, kamu maliyesi üzerinde etkisi uzun yıllar sürecek bir tahribata neden olmuştur. Burada dikkat çekilmek istenen ilk husus, seçim tarihi ile söz konusu yasal düzenlemenin yürürlük tarihi arasındaki gecikmedir. Seçim tarihinin 20 Ekim 1991 olduğu, 3774 sayılı Kanun'un 27.02.1992 tarihinde yürürlüğe girdiği ve etkilerinin yıllar içinde artarak ortaya çıktığı dikkate alındığında, seçimlerden önce başlayıp seçimlerden sonra eski seviyesine dönen harcama eğilimlerini test eden modellerin bu gelişmeyi algılayabilmesi olanaksızdır. Bu düzenlemeyle, kadınlar 38 ve erkekler 43 yaşında emekli olabilmişlerdir. Tablo 1'de sosyal güvenlik sistemindeki bu değişikliğin bütçe harcamalarına yansımaları, transfer harcamalarının GSMH içindeki oransal artışı olarak gösterilmiştir.

Tablo 1

1993-2003 BÜTÇE GİDER GERÇEKLEŞMELERİNİN GSMH İÇİNDEKİ PAYI (%)											
Transfer Harcamaları	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
4. Sosyal Güvenlik	0,55	0,89	1,38	2,24	2,59	2,62	3,51	2,64	2,90	4,10	4,46
Emekli Sandığı	0,55	0,51	0,52	0,80	1,02	0,96	1,32	1,41	1,49	1,76	1,72
SSK	0,00	0,37	0,75	0,97	1,15	0,84	1,41	0,32	0,41	1,16	1,26
BAGKUR	0,00	0,00	0,10	0,47	0,42	0,81	0,78	0,84	0,81	1,08	1,38
İşsizlik Sigorta Fonu								0,08	0,18	0,10	0,10

Kaynak: MB Muhasebat Genel Müdürlüğü

1992 yılında seçim vadinin yerine getirilmesiyle, sosyal güvenlik sistemindeki üç sınırlamadan biri (yaş sınırı) kaldırılmıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak, GSMH oranı olarak yüzde bir rakamının altında olan Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur üçlüsünün toplam açığı hızla yükselmiş ve 1999 yılında GSMH oranı olarak yüzde 3,5 rakamına ulaşmıştır. 1999 yılında ise 4447 sayılı yasa ile emeklilik yaşı tekrar yükseltilmiştir. Ancak emekliliğine az kalmış olanlar için getirilen geçiş hükümleri ve ilerisi için hızlandırılan emeklilik yaş artış kuralları nedeniyle 2006 yılına gelindiğinde GSMH oranı olarak yüzde beşe dayanan bir yıllık bütçe açığı oluşmuştur. Dönemin Maliye Bakanı Şimşek 2011 tarihli bir röportajında konuyla ilgili

* Örneğin seçimden hemen önce, 11 Eylül 1991'de Bakanlar Kurulu, yaklaşık 400 bin memura bir derece verilmesi (derece ilerlemesi yapılması) kararı almıştır.

olarak; "1991 yılında hatırlarsınız o günün koalisyon ortaklarından biri, (emeklilik yaşını kadınlar için 38'e, erkekler için 43'e indireceğini) söylemişti... Türkiye, 1991'deki o popülizm, sosyal güvenlik sistemindeki tercihleri yüzünden 1 trilyon dolardan daha fazla kaybetti. Türkiye, sadece sosyal güvenlik açığını finanse etmek için içeriye ve dışarıya yılda 30 milyar dolar borçlanıyor." (Şimşek, 17.02.2011) şeklinde açıklamada bulunmuştur.

Bu örnekte de görüldüğü gibi, emekliliğe hak kazanma yaşının düşürülmesine yönelik yasal düzenleme yapılmasıyla seçim ekonomisi uygulamalarının kamu maliyesine yansması, harcamanın seçimlerden önce artıp seçimden sonra azalan konjonktürel bir dalgalanma şeklinde değil, doğal bir afet yaşanmışçasına sıçrama şeklinde (en azından ilgili harcama kalemi/ayrıntı kodu için), hatta sürekli artış gösteren bir eğimle gerçekleşmesine neden olmuştur. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde bu tip harcamalar 'seçim kalıntısı harcamalar' şeklinde ifade edilecektir.

2.1.4. İktidar Süresince Yapılan Partizan Harcamalar

Politikaların ideolojik olarak belirlendiği fikri üzerine kurulan 'partizan teori'ye göre iktidarı ele geçiren her parti kendi seçmen kitlesinin çıkarlarını gözeterek onların durumunu kısa sürede iyileştirme konusu üzerine odaklanır. Dolayısıyla, partizan teoride ideoloji bir araç olmaktan çıkıp bir amaç haline getirilir, partiler kendi seçmen tabanlarının tercihleri doğrultusunda politikalarını belirlerler ve partizanca davranan hükümet, perspektifini genişleterek bu tavrını tüm yasal iktidar süresi boyunca sürdürür (Telatar, 2004). Akademik yazında Türkiye ekonomisi üzerine yapılan çalışmalar bağlamında fırsatçı PKD varlığının araştırıldığı çalışma sayısı oldukça fazla olmasına karşın, partizan konjonktürel dalgalanmaların incelendiği çalışma sayısı oldukça sınırlıdır (Akan ve Kanca, 2016: 5). Türkiye'de fırsatçı PKD varlığını araştıran ampirik çalışmaların önemli bir bölümünde 1983-2002 arası seçimlerde (genellikle 1995 seçimleri dışında) seçim ekonomisi uygulandığına dair bulgular elde edilmiştir. Yine bu dönem için Türkiye'de partilerin partizan olmaktan daha çok, fırsatçı eğilime sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Ak Parti hükümetlerinin iktidarda olduğu 2002-2015 yılları arasında fırsatçı dalgalanmalarla ilgili bulgular görece zayıf kalmaktadır (Detaylı bilgi için bkz; Altun, 2014).

Ak Parti hükümetlerinin seçimler öncesinde fırsatçı ya da partizan konjonktürel dalgalanma yarattığına dair bulguların (24 Haziran 2018 seçimi hariç) zayıf olması (Akan ve Kanca, 2016: 11) nedeniyle, muhalif basında sıklıkla iddia edildiği gibi, iktidarda

kaldığı sürenin tamamı boyunca tekrar seçilebilmek için partizanca davrandığı ve ideolojik olarak kendisine yakın gördüğü seçmen gruplarına yönelik (*targeted expenditure*) harcama yapıp yapmadığının araştırılmaya ve test edilmeye muhtaç olduğu değerlendirilmektedir. Araştırma dönemi, hükümette kaldığı yaklaşık 16 yıllık süreyi (2002-2018) kapsadığı için; Ak Parti hükümetleri döneminde seçimlerden üç-altı ay veya bir yıl önce başlayıp seçimlerden sonra biten konjonktürel özellikteki kamu harcaması artışlarının araştırıldığı ekonomik modellerin, iktidar süresinin tamamında partizanca davranılıp davranılmadığını test etmediği ortadadır.

Kaldı ki 12 Eylül 2010 – 24 Haziran 2018 tarihleri arasında referandumlar dahil toplam sekiz seçim yapılması, Türkiye’yi seçim ekonomisi ve PKD araştırmaları için son derece özel ve farklı bir konuma getirmektedir. Diğer taraftan siyasi partilerin seçim bildirgelerine dahil ettikleri politika, vaat veya projeleri iktidar dönemi boyunca uygulamalarının partizanca olduğu veya belirli hedef kitlelere avantaj sağladığı ileri sürülebilse de bunların seçim ekonomisi kapsamında, ‘oy avcılığı’ için yapıldığına dair tespitler, spekülatif olmanın ötesine geçemeyecek ve bilimsel niteliği tartışmalı olacaktır. Buna rağmen, bu kapsamdaki iddialara* konu olan olay ve uygulamaların, kamu maliye politikalarını etkileyip etkilemediği ve bütçe yapısında, kamu harcamalarının bileşiminde ya da gelir dağılımında bir değişiklik meydana getirip getirmediğinin ‘kamu tercihi teorisi’ kapsamında incelenmesi gerekmektedir. Bu yapılırken, sadece merkezi yönetim bütçesi değil, yerel yönetim bütçeleri ve bütçe dışı kamu kaynakları da dikkate alınmalıdır. İktidar partisinin özellikle kendisine oy veren kitlelere yönelik ayrıcalıklı harcama politikaları izlendiğine dair objektif kanıtların elde edilmesi halinde, iktidar süresince sürdürülen bu tavrın seçim sonuçlarını etkileyecek karakterde, ‘manipülatif’ veya ‘partizan’ olduğu sonucuna ulaşılabilir.

2.1.5. Aralık Ateşi Etkisi

Türkiye’de 1983-2002 yılları arasındaki altı milletvekili genel seçiminin beşi sonbahar aylarında yapılmıştır. Özellikle kasım ve aralık aylarında yapılan seçimler için politik konjonktürel nitelikli kamu harcamalarını test eden modellerde ‘aralık ateşi’ faktörünün dikkate alınması gerektiği değerlendirilmektedir.

* Ak Parti üyelerine veya seçmenlerine yapıldığı iddia edilen sosyal yardımlar, kömür ve erzak yardımları, istihdam olanakları ve işe girişte kolaylık sağlanması vs.

Türkiye’de harcama istatistiklerinin yer aldığı bütçe verileri incelendiğinde ekim ayından başlayarak kasım ve özellikle aralık aylarında, kamu harcaması tutarlarının yılın diğer aylarına oranla yüksek olduğu görülmektedir. Kamu harcamalarında ‘aralık ateşi’ olarak da isimlendirilen bu durumun belirgin iki nedeni bulunmaktadır. İlki kamu harcama prosedürleri ve ihale süreçlerinin doğası gereği ortaya çıkan bir durumdur. Ödenegi olmayan bir iş için ihaleye çıkılmadığı ve Maliye Bakanlığı tarafından dilimler halinde serbest bırakılan bütçe ödenekleri nedeniyle, özellikle cari harcamalarda, yılın ortalarında yapılabilen ihale sözleşmelerine ait taahhütler ancak üç-altı ay içinde yerine getirilebilmektedir. Dolayısıyla mal ya da hizmetin teslimi, muayene ve kabulü gibi işlemler ancak kasım-aralık aylarında bitirilebildiği için ödemeler de bu aylara yığılmaktadır. Aralık ateşinin diğer nedeni ise kamu idarelerinde yerleşik bir davranış modeli olarak ‘ödeneklerin bitirilmesi’ eğilimidir. Özellikle cari harcamalarla ilgili olarak, harcama kalemlerinin izin verdiği ölçüde; kırtasiye, temizlik malzemesi, yedek parça, bakım-onarım sarf malzemesi gibi ihtiyaçlar için elde kalan ödeneklerin son anda DMO imkanları da kullanılarak mala çevrilmesi ve depolanması yönündeki eğilim, aralık ayı harcama tutarlarını arttırmaktadır. Yine cari harcamalarla ilgili olarak Maliye Bakanlığının, ödenek tahsislerinde bir önceki yılın harcama tutarlarını veri kabul etmesi ve cari yıla ait tahsisatları önceki yılın ödenek tutarlarını enflasyon oranında arttırarak yaptığı inancı, kamu idareleri ve yöneticileri üzerinde bir tür baskı oluşturmakta, bu da aralık ayında elde kalan tüm ödenegin harcanması için çaba sarf edilmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, Türkiye’de 1983-2002 dönemi için sonbahar aylarında gerçekleştirilen seçimlerde politik bütçe dalgalanmaları ile ilgili model kurarken aralık ateşinin de dikkate alınmasının önem arz ettiği değerlendirilmektedir.

Son olarak, seçimlerin kamu maliyesine etkilerini göstermesi açısından çalışmanın bu aşamasında ‘geçici bütçeler’ konusuna da kısaca değinmek gerekecektir. Türkiye’de 1987’den itibaren erken seçimler dönemi başlamış ve aslında istisna olması gereken erken seçimler bu dönemde olağan hale gelmiştir (Tuncer, 2003: 249). Erken seçimlerin özellikle sonbahar aylarında yapılması siyasi hayatımıza geçici bütçelerin girmesine neden olmuştur. Geçici bütçeler mali yazında ve yargı kararlarında, yıllık bütçeler kabul edilip yürürlüğe konuluncaya kadar belirli bir süre ile sınırlı olmak üzere gelirlerin toplanması ve giderlerin yapılmasına izin ve yetki veren kanunlar olarak tarif edilmektedir (Darıcı, 2003: 59-68). Ancak

Türkiye’de bu dönem için, geçici bütçeler istisnai durumlarda çıkarılma özelliğini kaybetmiş ve 1987-2002 yıllarını kapsayan on beş yıllık dönemde beş adet geçici bütçe kanunu çıkarılmıştır.

2.2. Seçimler ile Vergi Politikaları Arasındaki İlişki

Maliye politikası araçlarının diğer önemli bir kategorisi kamu gelirleri veya daha dar anlamda vergilerdir. Vergiler kamu harcamalarının finansmanını sağlayan en önemli gelir kaynağıdır. Kişilerin ekonomik davranışları üzerinde çok önemli etkileri bulunan vergileri hükümet sadece bir finansman aracı olarak değil belirli ekonomik, sosyal ve siyasal kararları etkilemek amacıyla da kullanabilmektedir (Pınar, 2003: 44). Bu bağlamda vergilendirme ile ilgili kararlar, politik bütçe dalgalanmaları esnasında uygulanan maliye politikalarının manipölasyonu için kullanılan diğer önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun ilk akla gelen uygulaması, seçimler öncesinde vergi oranlarının azaltıldığına dair tespitlerdir (Alt ve Rose, 2006: 9). Bu tip düzenlemeler daha çok seçimler öncesi vergi reform hareketleri olarak ve sınırlı da olsa partizan etkiyle (Koester, 2005: 17) yapılan düzenlemelerdir. Bu tip vergi reform hareketlerinde hükümetlerin yeniden seçilme şanslarını arttırmak için seçmenlerin kararlarını manipüle etmek maksadıyla seçimlerden önce transfer harcamalarını arttırıp, fiyatları düşürmesine benzer biçimde, bunun vergi alanına uygulaması olarak, seçimler öncesinde vergi yükünün azaltılması, seçim sonrasında ise vergi yükünün arttırılmasına dair tespitler bulunmaktadır (Koester, 2005: 9).

Ancak seçimler öncesinde vergi konusunda bir indirim söz konusu olacaksa bu genel vergi oranlarındaki bir indirimden çok belirli coğrafi bir bölgeyi, belirli nüfus gruplarını veya belirli sektörleri hedef alan vergi muafiyet ve indirimleri (Drazen ve Eslava 2006: 1) şeklinde meydana gelmektedir. Seçim öncesi dönemle ilgili daha yaygın bir tespit ise vergi artışlarının seçim sonrasına ertelenmesi hakkındadır. Buna göre, hemen her seçim döneminde siyasi eğilim ve parti ayrımı gözetilmeksizin seçim yıllarında vergilerin arttırılması geçici olarak durdurulur (Kneebone ve Mckenzie, 2001: 771). Vergi düzenlemelerinin seçim sonrasına erteleme konusu farklı şekillerde de uygulanabilmektedir. Örneğin çoğunluk veya nispi seçim sistemlerinin her ikisinde seçimler öncesinde vergiler azaltılırken, sadece başkanlık sisteminde kamu harcamalarında azalma veya vergilerde artış gibi önlemler başkan tekrar seçilinceye veya yeni başkan göreve başlayınca kadar ertelenir (Persson ve Tabellini, 2003: 14-15). Seçim sonrasında ise seçim öncesi politikalarının bir sonucu olan yüksek enflasyon oranını

sınırlamaya yönelik olarak harcamaların kısılması ve para arzının azaltılmasıyla birlikte vergilerin arttırılması da (Tollison ve Ekelund, 1986: 733) gündeme gelmektedir. Dolayısıyla ekonomiyi daraltmak ve canlılıktan durgunluğa geçişini sağlamak için vergi artışlarından faydalanılır. Ancak seçim sonrası vergi oranlarında yapılan artışın ekonomik yapıyı bozucu bir niteliğe sahip olduğu (Bastoni, 2005: 6) da ileri sürülmektedir.

Son olarak, seçimler öncesinde manipülasyon amaçlı vergi afları, gelişmiş demokrasilerde değil ama gelişmekte olan ülkelerde belirli aralıklarla başvurulmuş bir yöntemdir. Türkiye’de vergi, idari para cezası ve SGK prim afları hemen her seçim öncesinde başvurulmuş bir yöntem olmuştur. Bu düzenlemelerde çoğunlukla, ödenmeyen vergi ve parafiskal gelirlerin faiz ve cezaları affedilerek bunları zamanında ödeyen mükelleflere haksızlık yapılmakla beraber yöntem, tahsil imkanı kalmamış veya çok zor olan kamu alacaklarının toplanabilmesi için başvurulmuş son çare haline gelmiştir.

2.3. Seçimler ile Borçlanma Politikası Arasındaki İlişki

Kamu hizmetlerinin durdurulması söz konusu olamayacağına göre devletin her ne şekilde olursa olsun kaynak bulmak ve bu bakımdan borçlanma ile gelir sağlamak zorunluluğu olabilmektedir. Bu yönüyle kamu borçları, devletin asli ve devamlı gelirleri yanında geçici bir kaynak olarak belirir. Zira borçlar nihayet alınış şartları içinde, vadelerinde devletin yine normal gelirleriyle karşılanacaktır (Erginay, 1987: 227). Günümüzde bir taraftan sosyoekonomik hedeflere ulaşılabilmesi, diğer taraftan uluslararası mali ve iktisadi ilişkilerdeki gelişme ve devletin işlevlerindeki artış, borçlanmayı her zaman başvurulabilir bir finansman kaynağı şekline dönüştürmüştür (Akdoğan 1997: 365). Artık devlet borçlanması, bütçe açıklarının karşılanmasında, vadesi gelen borçların finansmanı yani borcun borçla ödenmesinden, ekonomik dengeyi sağlayan ve koruyan önlemlere kadar farklı amaçlarla yapılabilmektedir (Evgin, 2000: 2).

PKD yazınında ise borçlanma daha çok ahlaki boyutuyla ele alınmaktadır. Bunun bir nedeni, seçmenlerin kamu harcamaları ve vergilerin etkisini anında algılayabilmeleri, borçlanmanın etkilerinin ise uzun vadede ortaya çıkmasıdır (Alt ve Rose, 2006: 8-9). Borçlanmanın bu özelliğinin politikacılar tarafından istismar edilerek seçim döneminde kullanılması ‘ahlaki riziko’ modelleri altında geniş olarak incelenmiştir. İkinci olarak seçmenler, kamu harcamalarının hangi kaynaktan finanse edildiği konusunda bilgi sahibi değildir. Seçim öncesinde artan kamu hizmetleri ve buna bağlı olarak yapılan kamu harcamalarının normal kamu gelirleri ile karşılandığı

Seçimlerin Kamu Maliyesi Üzerindeki Etkileri ve 2018 Seçimleri

düşüncesi ile memnuniyetlerini seçim sandıklarına yansıtan seçmenler, aslında bu harcamaların borçlanarak finanse edildiğini bilseler tutumları farklı olabilirdi. Seçmenler ile politikacılar arasındaki bu bilgi asimetrisinin, politikacılar tarafından kötüye kullanılarak seçimler öncesinde aşırı borçlanmaya gidilmesi (Mink ve Haan, 2006: 5) ekonomik ve mali boyutları ile birlikte ahlaki yönüyle de ele alınmakta ve bunun seçmenleri aldatmaya yönelik etik bir sorun olduğuna vurgu yapılmaktadır.

3. 24 Haziran 2018 Seçimlerinin Maliye ve Politik İktisat Teorisi Bağlamında Değerlendirmesi*

Normal şartlarda 03 Kasım 2019'da yapılması gerekirken 24 Haziran 2018 tarihine alınması, bu seçimlere de erken seçim hüviyeti kazandırmış, seçimin erkene alınması, 24 Hazirandan yaklaşık dokuz ay sonra Mart 2019'da yerel seçimlerin yapılacak olması nedeniyle, seçim ekonomisi (PKD ve PBD) kapsamında seçimlerden hemen sonra izlenmesi olası maliye politikalarının etkileyebilecek önemli bir etken haline gelmiştir. Basında ve kamuoyunda en çok tartışılan konulardan biri de seçimlerin erkene alınmasının, Cumhur İttifakı üyelerinin iddia ettiği gibi ani gelişen ve son anda alınan bir karar mı, yoksa 2017 yılından beri planlanan fakat kamuoyundan gizlenen bir karar mı olduğu konusu olmuştur. Seçim kampanyasında Ak Parti tarafından yoğun şekilde propaganda aracı olarak kullanılan yüksek 2017 büyüme rakamları göz önünde bulundurulduğunda, seçim ekonomisine 2017 yılı başından itibaren girildiğine dair görüşlere (Eğilmez, 2018) iştirak etmekteyiz. Bunda belirli ölçüde 16 Nisan 2017 Referandumunun da etkisi olabileceği değerlendirilmektedir.

Tablo 2

Temel Ekonomik Büyüklükler	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Büyüme (GSYH 2009)	4,8	8,5	5,2	6,1	3,2	7,4
Bütçe Açığı/GSYH (%)	1,9	1	1,1	1	1,1	1,5
Cari İşlemler Dengesi/ GSYH (%)	-5,5	-6,7	-4,7	-3,7	-3,8	-5,6
Enflasyon (TÜFE Yıl Sonu) (%)	6,2	7,4	8,2	8,8	8,5	11,9
İşsizlik Oranı (%)	8,4	9	9,9	10,3	10,9	10,9
Kamu Kesimi Borçlanma Gereği	0,9	0,4	0,5	0	1	2,4
Ortalama Dolar Kuru	1,793	1,901	2,188	2,720	3,021	3,648
Türkiye Brüt Dış Borç Stoku*	341.932	392.389	405.019	399.459	408.195	453.207

* 1.000.000 ABD doları

* Çalışmanın bu bölümündeki yorum ve değerlendirmeler makalenin tamamlanma tarihi olan Temmuz 2018 ayındaki veriler ışığında yapılmıştır.

Kaynaklar: M.B. Bumko Genel Müdürlüğü ve Hazine Müsteşarlığı WEB siteleri

Zira Tablo 2 üzerinden de takip edilebileceği gibi 2016 yılı sonundaki temel ekonomik göstergelere göre; büyüme oranı, kamu kesimi borçlanma gereği, cari açık ve bütçe açığı görece düşük ve kontrol altındayken, uluslararası yazında PKD'ye girildiğinin en belirgin göstergeleri olarak; 2017 yılı için büyüme oranının arttırılması ve işsizliğin düşürülmesi hedefine uygun bir politika izlendiği görülebilmektedir.

Tablo 2'deki verilere göre, 2017 yılında büyümeyi arttırmaya yönelik seçim ekonomisi uygulaması sonucunda; kamu kesimi borçlanma gereği, brüt dış borç stoku, cari açık, bütçe açığı ve enflasyon oranı yükselmiş, ancak yüksek büyümeye paralel olarak işsizlik oranının da düşeceği yönündeki hedefe ise kısmen ulaşılabilmektedir. TÜİK verilerine göre işsizlik oranları seçimlerden hemen önceki Nisan ayında %9,6 ve Mayıs ayında %9,7'ye düşmüş ancak seçimlerin ardından Haziran ayında tekrar % 10,2'ye çıkmıştır.

Tablo 2 ile ilgili dikkat çekilmek istenen diğer bir husus, ABD doları kuru ve TL'nin diğer para birimleri karşısındaki durumu ile ilgilidir. Eylül 2017'de 3,40'lar seviyesinde olan ABD doları kademeli olarak erken seçim tarihinin açıklandığı 18 Nisan 2018'e kadar 4 TL seviyelerine ulaşmıştır. Mayıs ayında da hızlı artışını sürdüren ve Haziran ayı boyunca 'yeni normal' olarak adlandırılan 4,50 - 4,70 bandında hareket eden dolar karşısında TL'nin değer kaybı seçim tarihi itibarıyla yaklaşık %25 olmuştur. Başka bir ifadeyle Hükümetin seçim kararını 2017'de aldığı farz edildiğinde, seçim kararı ile seçim tarihi arasında TL'nin dolar ve diğer önemli para birimleri karşısında değeri yaklaşık %25 oranında düşmüş ya da düşmesine (devalüe edilmesine) izin verilmiştir. Zira Para Politikası Kurulu 23 Mayıs 2018 tarihine kadar seyirci kaldığı döviz artışına, ancak dolar kurunun 4.92'yi görmesi üzerine, borç verme faiz oranını yüzde 13,5'ten 16,5'e (300 baz puan) yükseltmek suretiyle müdahale etmiştir. Hemen sonrasında kredi ve mevduat faizleri son 10 yılın en yüksek seviyesine çıkmıştır.

Döviz, enflasyon ve faiz oranlarının artışındaki bu tırmanış engellenememiş ve takip eden aylarda da devam etmiştir. Ancak özellikle 24 Haziran seçimi sonrasında döviz-faiz-enflasyon oranlarındaki artışta seçim ekonomisi uygulamalarının payı olduğu ifade edilebilse de söz konusu hareketliliğin içsel ve dışsal çok farklı dinamiklerin etkisinde kaldığını da belirtmemiz gerekmektedir.

Seçim ekonomisi uygulamalarının enflasyonun artmasına sebep olmasının ve/veya seçimlerin hiperenflasyon ortamında yapılmasının bütçe üzerinde çeşitli etkileri bulunmaktadır. Bu nedenle, özellikle hiperenflasyon yaşanan 1980 ve 1990 yıllar için (bu durum kısmen 2018 seçimleri için de geçerlidir) seçim ekonomisi araştırmaları, gelişmiş ülkelerdeki modellerden (Tanzi ve Ters Tanzi Etkisi nedeniyle) farklılık göstermek zorundadır. Özellikle seçimlerin neden olduğu yüksek enflasyonun bütçe harcamaları üzerindeki 'Ters Tanzi Etkisi'* (Conrad, 1997), seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkisi açısından önem arz etmektedir.

Ayrıca devalüasyon ve/veya hiperenflasyon nedeniyle maaş ve ücretlerdeki aşırı değer kaybı, yılda bir veya iki kez yapılan artışlarla telafi edilmektedir. Bu aşamada asagari ücrete ve kamu görevlilerine reel gelir kaybını önleyecek artışlar sağlanırken bir kısmına (veya tamamına) enflasyon ve/veya devalüasyon oranından çok daha düşük maaş/ücret artışı, bir tür 'kaynakların yeniden dağıtımı' ya da 'kaynak transferi' etkisi yaratmaktadır. Bütçeye pozitif, bütçe kaynaklarından faydalananlara negatif yansımaları olan bu tür etkenlerin de seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkileri araştırılırken dikkate alınması gerekmektedir.

3.1. 2018 Seçimlerinde İzlenen Kamu Harcama Politikaları

Çalışmanın bu bölümündeki açıklamalarla; 'önemlilik kriteri' de göz önünde bulundurularak 2018 seçimleri öncesi maliye politikası araçları kullanılarak neler yapıldığı/yapılmak istendiğinin belirli ölçülere göre tasnif edilmesi, değerlendirilmesi ve önümüzdeki dönemde yapılacak bilimsel çalışmalara ve akademik yazına katkı sağlayabilecek verilerin derlenmesi amaçlanmıştır. Seçim ekonomisi kapsamında değerlendirdiğimiz bu uygulamaların gerekliliği, haklılığı, rasyonel veya verimli olup olmadığı ya da konunun talep yönü yani seçmenin bu politikalara nasıl tepki gösterdiğine dair yorum yapılmamış, siyaset biliminin sınırlarına çok fazla girmeden daha çok 'maliye teorisi' açısından önem arz ettiğini değerlendirdiğimiz konularda tespitlerde bulunulmuştur.

3.1.1. Emeklilere Bayram İkramiyesi: Seçimler öncesinde uygulamaya sokulan en önemli harcama kalemi, 5510 sayılı Kanun kapsamında gelir ve aylık ödemesi yapılan emeklilere her iki

* Enflasyonist ortamlarda, harcama tahhüdünün ya da sözleşmenin yapıldığı an ile harcamanın yapıldığı an arasındaki gecikmesinin uzun sürmesi, kamu harcamalarının reel değerini azaltan (bütçe için pozitif) bir etki yaratır. Benzer bir etki, enflasyonist ortamda kamu personel giderlerine yapılan zammın geciktirilmesi ile de ortaya çıkmaktadır.

bayramda da 1.000 TL, yine bu kapsamdaki diğer hak sahiplerine (dul, yetim gibi) mevzuatında belirlenen oranda verilecek olan ikramiyedir. Bu gider kalemi, Bütçeye 2018 yılı için yaklaşık 24/25 milyar TL ek yük anlamına gelmekte olup 2018 Bütçe Kanununa göre bütçe dengesinin zaten yaklaşık 66 milyar TL açık ile bağlandığı dikkate alındığında sırf bayram ikramiyesi, 2018 bütçe açığının %40'ına varabilecek ek yük anlamına gelmektedir. Söz konusu gider kalemi, konjonktürel (devrevi) değildir ve harcamaya ait tutarlar, seçimden önce artıp seçim sonrasında eski seviyesine dönmeyeceği için 'seçim kalıntısı harcama' olarak adlandırılabilir. Diğer taraftan Kanun'a getirilen ek maddede ikramiye miktarı 1.000 TL olarak sabit (*advalorem*) tutulmuştur. Eğer bu tutar gelecek yıllarda enflasyon artış oranına uygun olarak yeni bir 'kanun değişikliği' ile arttırılmazsa, bir tür Ters Tanzi Etkisine* maruz kalarak, ikramiye tutarının enflasyon karşısında reel değeri azalacağı için uzun dönemde dalgalanma özelliği de gösterebilecektir. Ancak bundan sonra, kazanılmış hak olduğu için seçim kalıntısı bu harcamanın, kamu harcamalarının toplamında olmasa bile ilgili harcama kalemi için, Peacock – Wiseman'in sıçrama tezindekine benzer bir etki göstermesi kaçınılmaz görülmektedir.

3.1.2. Taşeron İşçilerin Kadroya Geçirilmesi: 20/11/2017 tarihli ve 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameye eklenen geçici 23 ve geçici 24. maddelere göre; "...hizmet alım sözleşmeleri kapsamında yükleniciler tarafından çalıştırılanların sürekli işçi kadrolarına veya mahalli idare şirketlerinde işçi statüsüne geçirilmesine" imkan tanınmış, konuyla ilgili Usul ve Esaslar 1 Ocak 2018 tarihli Resmi Gazetede belirlenmiş, buna göre 90 günlük süreç Nisan 2018 tarihinde sonuçlandırılmış ve Bakan Sarıeroğlu'nun 03 Nisan 2018 tarihli basın toplantısındaki ifadelerine (Sarıeroğlu, 03.04.2018) göre 900.000 üzerinde çalışan, kadro güvencesine kavuşmuştur. Bütçeye (kıdem tazminatı, ilave tediye, toplu iş sözleşmesinden kaynaklanan yeni haklar vs. nedeniyle) doğrudan yük getirecek bu uygulamanın da konjonktürel nitelikte olmayıp 'seçim kalıntısı harcama' özelliği gösterdiği rahatça ifade edilebilir. Ayrıca seçim ekonomisi kapsamında değerlendirdiğimiz bu düzenlemenin Aralık 2017 tarihinde hayata geçirilmesi, seçimlerin erkene alınacak olmasının, açıklandığı

* 'Ters Tanzi' etkisiyle Türkiye'de enflasyonun bütçe açıklarının reel yükünü hafifletici bir role sahip olduğunu gösteren ampirik çalışmalar vardır (Çavuşoğlu, 2005).

tarihten çok önce planlandığının en güçlü emarelerinden birisi olarak görülmektedir.

3.1.3. 3600 Ek Gösterge: Bu harcama kalemi, diğerleri uygulamaya geçtiği için yukarıdaki ikisinden farklı olup seçim vaadi hüviyetindedir. Tüm adaylar tarafından dile getirilen; polis, öğretmen, hemşire, din görevlisi ve bazı idareci ek göstergelerinin 3600'e çıkarılacağıyla ilgili vaat, yaklaşık 1,5 milyon memurun ve memur emeklisinin gelirlerini arttıracığı için seçim sürecinin en popüler vaatlerinden biri haline gelmiştir. Yukarıdakilere benzer şekilde 3600 ek gösterge vaadi de konjonktürel nitelikte olmayıp 'seçim kalıntısı harcama' özelliği göstermektedir. Ayrıca vaat olması, bu harcama kalemine ait izlerin seçimlerden önce başlayıp seçim sonrasında biten modellerle tespit edilemeyeceğine işaret etmektedir. Zira bütçeye önemli bir yük getirecek bu harcama ile ilgili düzenleme eğer gerçekleştirilirse (düzenlemenin muhtemelen yerel seçimler öncesinde yapılabileceği tahmin edilmektedir) 24 Haziran seçiminden yaklaşık 10 ay sonra yürürlüğe girecek, SGK için harcamanın izleri ise daha gecikmeli olarak ortaya çıkacaktır.

3.1.4. Ak Partinin Vaatler Karşısındaki Tutumu: Çalışmanın bu aşamasında üzerinde durulması gereken konulardan biri de, muhalefet Cumhurbaşkanı (CB) adaylarının 'kamu harcamalarının toplamının artmasına yönelik seçim vaatleri' ve iktidar partisi adayının bunlara gösterdiği tepkidir. Söz konusu vaatlerle ilgili olarak dönemin Başbakanı Yıldırım, bir muhalefet adayına ait vaatlerin yıllık toplamının 426 milyar TL'ye ulaştığı ve bunun bütçenin üçde ikisine tekabül ettiği (Yıldırım, 03 Haziran 2018) açıklamasını yapmıştır.

CB Erdoğan '3600 Ek Gösterge' dışında bu tip vaatlerin hiç birini mitinglerinde dile getirmemiştir. Ak Parti ve CB Erdoğan'ın bu tutumunu, basit gözlemlere dayalı olarak, kamu tercihi teorisi bağlamında değerlendirmeye ve açıklamaya çalışacağız: Ak Parti, Kasım 2002 seçimleri ile iktidara geldiğinde mükerrer üyelikler nedeniyle Türkiye'deki partilerin üye sayıları konusunda bir tür belirsizlik bulunmaktaydı. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının bu tür üyelikleri önlemek için üye kayıtlarını kontrol ve vatandaşlık numarası ile yeniden kayıt altına alma çalışmalarıyla yaklaşık 3.000.000 mükerrer üyelik 2006'da iptal edilmiştir (Tosun ve Tosun, 2007: 52).

Bu bağlamda, CHP ve MHP gibi kendisinden uzun süre önce kurulan partilere üstünlük sağlayarak, Ak Parti teşkilatlarının son dönemde çok etkili (partilerin üye sayısındaki artışa göre) şekilde

örgütlendiği görülmektedir. AK Parti toplam üye sayısını 20.06.2010 verilerine göre 3.952.053'e, 10.10.2013 verilerine göre 8.083.665'e ve 06.06.2018 tarihi itibarıyla da 10.100.083'e çıkarmıştır. Aşağıdaki Tablo 3'den partilerin üye sayıları ve aldıkları oylar takip edilebilmektedir.

Tablo 3

24 HAZİRAN 2018 SEÇİMLERİ						16 NİSAN 2017 REFERANDUM				
	Milliet Vekili (MV)	Katılım Oranı	Cumhurbaşkanı (CB)							
Toplam seçmen sayısı:	59.367.469	100	59.367.469			58.294.898				
Oy Kullanan	51.189.444	86,22	51.197.959	86,24		49.798.855				
Geçersiz	1.052.269	1,77	1.129.332	1,89		862.251				
Geçerli	50.137.175	84,44	50.068.627	84,33		48.936.604				
	Üye Sayısı*	MV Oyu**	Oranı	Üye/Oy	CB Oyu	Oranı	EVET	HAYIR		
Adalet ve Kalkınma Partisi	10.100.083	21.338.693	42,56	0,47	26.330.823	52,59	25.157.463 % 51,41	23.779.141 % 48,59		
Cumhuriyet Halk Partisi	1.217.283	11.354.190	22,65	0,11	15.340.321	30,64				
Milliyetçi Hareket Partisi	483.143	5.565.331	11,10	0,09	-	-				
Saadet Partisi	244.633	672.139	1,34	0,36	443.704	0,89				
İyi Parti	67.270	4.993.479	9,96	0,01	3.649.030	7,29				
Halkların Demokratik	37.940	5.867.302	11,70	0,01	4.205.794	8,4				
HÜDAPAR	8.073	155.539	0,31	0,05	-	-				
Vatan Partisi	25.541	114.872	0,23	0,22	98.955	0,2				
TOPLAM	12.183.966	50.061.545	99,85		50.068.627					

* 06.06.2018 tarihi itibarıyla Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı verilerine göre siyasi parti üye sayıları

** 04.07.2018 tarihinde açıklanan YSK verilerine göre oy dağılımı (4.7.2018 tarihli Resmi Gazete - Mükerrer)

Tablo 3'e göre, Ak Partinin 24 Haziranda aldığı oyların yaklaşık yarısı parti üyelerinden gelmiştir. Buna göre Ak Parti teorik olarak, kendilerine oy verecek seçmenlerin yarısına ait kimlik ve adres bilgilerine zaten seçimlerden önce sahiptir. Bunun da ötesinde, Ak Parti teşkilatları kendilerine oy veren veya verebilecek olan seçmen kitlesi hakkında detaylı bir veri tabanı oluşturmuştur. Parti yetkililerinin ifadelerinden bunu, seçmenlerinin büyük bir bölümünü Parti'ye üye kaydederek ve 2820 sayılı Kanun'un 11. maddesine göre siyasal partilere üye olamayanlarla ilgili bazı çalışmalar yaparak başardıkları anlaşılmaktadır*. Gözlemlerimize göre; Ak Parti 24 Haziran 2018'e kadar, elindeki bu tip verilere de güvenerek girdiği her seçimden mutlak başarıyla çıkacağına inanarak politika üretmiştir. Seçimlerden önce mali disiplin ve ekonomik dengeleri bozucu faaliyet ve vaatlerin olumsuz sonuçlarıyla yine kendilerinin yüzleşeceği ve bunların üstesinden gelmek için yine kendilerinin

* CB Erdoğan, görüntüleri basına ve sosyal medyaya yansıyan 11 Haziran 2018 tarihli 'mahalle başkanları toplantısında' parti teşkilatına yönelik "...bu mahallelerde hangi ailenin konumu nedir, durumu nedir, bunları kim tespit edecek? Mahalle yönetimi tespit edecek, dolayısıyla da bunları sandık seçmen listesinden çıkaracağız ve onların üzerinde bire bir ayrıca çalışma yapmamız lazım.." talimatını vermiştir (Cumhuriyet,14.06.2018). Ak Parti teşkilatı bu talimata göre gerçekten kimlerden oy alabileceğini belirleyebildiyse, tüm kamuoyu araştırmalarından daha sağlıklı bir bilgiye sahip olduğu varsayılabilir.

çaba sarf edeceği bilinciyle hareket etmiş, seçimlerden önce oya dönüşmeyecek ve kendilerince gerekli görmedikleri mali disiplini bozucu hiç bir harcama yapmamıştır. Ancak yukarıda özetlenen gelişmeler açıkça göstermektedir ki 24 Haziran 2018 seçimleri öncesinde belki de ilk kez 'partizan davranış modeli' dışına çıkarak belirli ölçüde 'fırsatçı konjonktürel dalgalanma' yaratmıştır. Bunun nedenini yine uluslararası çalışmalar sonucunda elde edilen bulgularla açıklamak mümkündür; kamuoyu araştırmaları. Ak Parti önceki seçimlerde %34'lerle tek başına iktidara gelebilirken, getirdikleri yeni sisteme göre bu oranın çok üzerinde oya ihtiyaç duymuş, anket sonuçlarını da (Habertürk, 25.06.2018) görerek açıkça gözlemlenebilecek tarzda, seçim sonrası için baş edebileceği maksimum riski alarak seçim ekonomisi yaratmıştır. Buna rağmen aldığı % 42,56'lık oyla bile tek başına Meclis çoğunluğunu elde edememiştir.

3.2. Seçimler Öncesinde İzlenen Vergi Politikaları

24 Haziran seçimlerinden önce yürürlüğe sokulan/sokulacak olan kamu harcama kalemlerinin kalıcı etkilerine karşın vergiyle ilgili düzenlemelerin neredeyse tamamı konjonktürel dalgalanma yaratacak şekilde, yani geçici ya da belirli süreler için geçerli olan düzenlemeler olmuştur. Bu düzenlemeler aşağıda özetlenmiştir.

3.2.1. Akaryakıtta ÖTV Düzenlemesi: 14 Mayıs 2018 gün ve 11818 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı (BKK) ile 'petrol fiyatları ve döviz kurundaki artışlar nedeniyle yüksek seviyeye çıkan benzin, motorin, LPG ve petrol bazlı ürünlerin fiyatlarında meydana gelecek artış miktarı kadar ÖTV oranı azaltılması' kararlaştırılmıştır. Böylece petrol fiyatları ve döviz kuru artışından dolayı meydana gelecek fiyat artışlarının vatandaşa 'seçim döneminde' yansımaması sağlanmıştır.

3.2.2. Vergi Affı Düzenlemesi: 11.05.2018 tarih ve 7143 sayılı Kanun'la; vergi, gümrük ve SGK alacaklarının ve çeşitli kanunlar uyarınca kesilen idari para cezalarının yeniden yapılandırılması, matrah artırımı, işletme kayıtlarının düzeltilmesi, üniversite öğrencilerine yönelik af, imar affı başta olmak üzere kapsamlı düzenlemelere gidilmiştir.

3.2.3. Varlık Barışı Düzenlemesi: Yine 11.05.2018 tarih ve 7143 sayılı Kanun'la (md.10/13); "Yurt dışında bulunan para, altın, döviz, menkul kıymet ve diğer sermaye piyasası araçları ile gelir veya kurumlar vergisi mükelleflerince sahip olunan ve Türkiye'de bulunan ancak kanuni defter kayıtlarında yer almayan para, altın, döviz, menkul kıymet ve diğer sermaye piyasası araçları ile taşınmazlar ve tam mükellefiyete tabi gerçek kişiler ile kurumların yurt dışında elde

ettikleri bazı kazançların" %2 oranında (yurt içi varlıklarını beyan edip kanuni defterlerine kaydeden gelir ve kurumlar vergisi mükellefleri söz konusu yüzde 2'lik vergiyi de ödemeyeceklerdir) vergilendirmek suretiyle hiçbir vergi incelemesi, vergi tarhiyatı ve cezaya tabi olmaksızın kayıt altına alınmasına imkan tanınmıştır.

3.2.4. Bazı İşlemlerin Vergi Oranları Düzenlemesi: 30 Nisan 2018 gün ve 11674 sayılı BKK ile: 31 Ekim 2018 tarihine kadar tapu işlemleri üzerinden binde 20 oranında alınan tapu harcı, konut ve işyerlerinde binde 15 olarak yeniden belirlenmiştir. Konut teslimlerinde uygulanan yüzde 18'lik KDV de 31 Ekim'e kadar yüzde 8'e indirilmiş, tapu harcı oranı ise yüzde 4'ten 3'e düşürülmüştür. Benzer şekilde 2018/11750 sayılı BKK ile işyeri teslimlerinde uygulanan KDV oranı, 31 Ekim'e kadar yüzde 18'den yüzde 8'e düşürülmüştür. Kararda, 16 yaş ve üzerinde hurdaya ayrılan araçlar için 10 bin liraya kadar ÖTV teşviki getirilmesine ilişkin düzenleme de yer almıştır.

Önemlilik kriterlerini de dikkate alarak seçim ekonomisi kapsamında değerlendirdiğimiz vergi politikası araçlarına ait yukarıda örneklerin tamamı konjoktürel özellik taşımaktadır. Diğer taraftan bunların amaçlarında; geniş seçmen kilelerinin harcama ve gelirleri üzerinde kısmen rahatlama sağlamak (akaryakıtta ÖTV düzenlemesi gibi), hazineye kısa bir zaman aralığı içinde kaynak sağlamak (vergi affı ve varlık barışı düzenlemesi gibi) ve durgun olan konut ve otomobil satış piyasasını canlandırmak gibi farklılıkların olduğu düşünülebilse de aslında tamamı iktidar partisinin oylarını maksimize etme çabalarına yönelik düzenlemelerdir.

3.3. Seçim Harcamalarının Finansmanı

2018 Bütçe Kanununa göre Bütçe, 65,9 Milyar TL açık ile bağlanmıştır. Dolayısıyla seçim ekonomisi nedeniyle Bütçe'de öngörülmeleyen her türlü kamu harcama artışı ve kamu gelir azalışının bütçe açık tutarını arttırması kaçınılmaz görülmektedir. Beklenenin üzerinde artan enflasyon oranına bağlı olarak ücret ve maaşlara uygulanacak enflasyon farkı zaten Bütçe açığını arttıracak diğer bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla artan bütçe açığının finansmanı büyük olasılıkla borçlanarak ve/veya emisyon yoluyla gerçekleştirilecektir. Bu sürecin kaçınılmaz sonucu ise döviz, faiz oranları ve nihayet enflasyon oranının artışı olacaktır. Merkez Bankası verilerine göre altı ayda 20 milyar TL'nin üzerinde para basılmıştır. Ocak ayından 124,7 milyar olan tedavüldeki para miktarı Haziran ayında 146,8 milyar TL'ye ulaşmıştır (Merkez Bankası, 2018). Eğer emisyon hacmindeki bu artış iddia edildiği gibi

Seçimlerin Kamu Maliyesi Üzerindeki Etkileri ve 2018 Seçimleri

“karşılıksız para basma” şeklinde gerçekleştirildiyse Türkiye ekonomisi için yıkıcı etkileri olacağı ve enflasyonu hızla tırmandıracağı (Cansen, 2018) kaçınılmaz görünmektedir. Borçlanma konusunda ise devletin hangi amaçla (seçim dönemindeki harcamaların finansmanı mı yoksa farklı bir amaçla mı) borçlanmaya başvurduğu ve bu borcu geri ödeme kapasitesinin var olup olmadığı önem taşımaktadır. Aşağıda Tablo 4’de son üç yılın kamu net borç stoku gösterilmektedir.

Tablo 4

KAMU NET BORÇ STOKU								
(Milyar TL)								
	KAMU BRÜT İÇ BORÇ STOKU	KAMU BRÜT DIŞ BORÇ STOKU	KAMU BRÜT TOPLAM BORÇ STOKU (I)	TCMB NET VARLIKLARI (II)	KAMU VARLIKLARI (III) (**)	İŞSİZLİK SİG. FONU NET VARLIKLARI (IV)	KAMU NET BORÇ STOKU (I - II - III - IV)	KAMU NET BORÇ STOKU / GSYH (%)
2015 Ç3	470,8	263,5	734,3	406,1	92,7	90,0	145,5	6,5
2015 Ç4	474,2	247,8	722,1	376,2	91,8	93,1	161	6,9
2016 Ç1	479,6	245,4	725,1	377,1	89,9	95,3	162,7	6,8
2016 Ç2	485,7	257,1	742,8	394,6	103,1	97,5	147,6	6
2016 Ç3	500,9	262,4	763,4	391,2	95	100,1	177,1	7,1
2016 Ç4	514,7	305,1	819,8	397,1	100,3	103,2	219,2	8,4
2017 Ç1	528,3	325,6	854	411,6	103	106,7	232,7	8,6
2017 Ç2	540,7	332	872,7	409,6	116,5	109,7	236,9	8,5
2017 Ç3	573,8	335,5	909,3	429,6	136,9	112,8	230	7,8
2017 Ç4	596,5	358	954,6	445,5	130,1	116,7	262,2	8,4
2018 Ç1	611,5	381,7	993,3	481,9	119,1	120,7	271,6	8,4

(<https://www.hazine.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>), 07.07.2018

‘Net Borç Stoku/GSYH’ oranındaki görece stabil gidişata karşın Tablo 4’de iç ve dış borç stok miktarının kademeli artışı dikkat çekicidir ancak borçlanma miktarı ile seçim harcamaları arasındaki ilişki ampirik olarak test edilmeye muhtaçtır.

4. Çalışmanın Bulguları

Türkiye’de seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkilerinin araştırıldığı bu çalışma sonucunda elde edilen bulgular aşağıda özetlenmiştir.

4.1. Türkiye’de seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkilerinin tamamı konjonktürel değildir. Seçimlerin konjonktürel (döngüsel, devrevi, dönemsel, çevirimsel) etkilerinden kast edilen; kamu harcama ve vergi politikalarının seçimlerden önce başlayıp seçimlerden sonra tekrar eski seviyesine dönen bir çevirim dahilinde sapma (çıkış ve iniş) göstermesidir. Halbuki Türkiye’de seçimlerden önce alınan (yukarıda örnekleri verilen) bazı kararlar veya vaatler sonucunda kamu harcamaları üzerinde, sıçrama tezinde olduğu gibi, kalıcı artış etkisi yaratan düzenlemeler de yapılabilmektedir.

4.2. Seçimlerin, kamu maliyesi üzerinde konjonktürel olmayan diğer etkisi, tüm yasal iktidar süresine yasayan partizan harcamalardır (politik yandaşlık). Bu tip harcamalar da seçimlerden

kısa bir süre önce artıp seçimlerden sonra eski seviyesine dönen özellik göstermemektedir.

4.3. Türkiye’de seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkileri araştırılırken, özellikle 1980 ve 1990’lı yıllarda gerçekleşen seçimler için, ‘aralık ateşi’ etkisi ve ‘geçici bütçeler’ konusu dikkate alınmalıdır.

4.4. Enflasyon oranlarının düşük seyrettiği gelişmiş ülkelerdeki seçim ekonomisi araştırmalarında kullanılan modellerden farklı olarak, Türkiye gibi, yüksek ve/veya hiperenflasyon yaşanan ülkelerdeki araştırmalarda seçim öncesi yapılan popülist harcama kararları ve vaatlerin bir tür ‘Ters Tanzi’ etkisine maruz bırakılması da seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkileri üzerine yapılan araştırmalarda dikkate alınmalıdır.

4.5. Gelişmiş ülkeler için, Politik Konjonktürel Dalgalanmalar (Political Business/Budget Cycle) kapsamında yapılan araştırmalarda seçimlerden 3-6 ay önce başlayıp yine seçimlerden kısa bir süre sonra sona eren bütçe hareketlerini değerlendiren modeller kullanılmaktadır. Ancak Türkiye’de bütçe üzerinde etkili olacak seçim vaatlerinden bir kısmı, seçimler bittikten aylar hatta 1 yıl sonra bile hayata geçirilebilmektedir. Seçim ekonomisi araştırmalarında; bu tür gecikmeli karar ve uygulamaların, kamu maliyesi üzerindeki etkileri göz ardı edilmemelidir.

Sonuç

Bu araştırmada Türkiye’de seçim ekonomisi uygulamalarının kamu maliyesi üzerindeki etkileri, 1980 sonrasında gerçekleştirilen milletvekili genel seçim dönemlerinde yapılan yasal düzenlemelere örnekler verilerek incelenmiştir. Uluslararası yazında konu Politik Konjonktürel Dalgalanmalar veya Politik Bütçe Dalgalanmaları başlıkları altında incelendiği için Türkiye’de de ampirik çalışmalar bu kapsamda gelişme göstermiş, araştırmaların amacının büyük ölçüde seçim dönemlerinde meydana gelen ‘fırsatçı politik konjonktürel dalgalanmaların’ veya sayıca daha az çalışmada ‘partizan konjonktürel dalgalanmaların’ varlığını ispata çalışmak olduğu görülmüştür.

Ancak uluslararası yazındaki örneklerle uygun olarak, seçimlerden belirli bir süre önce başlayıp seçimlerden yine belirli bir süre sonra eski seviyesine dönen ‘konjonktürel dalgalanma şeklindeki hareketlerin’ varlığını ispata çalışan araştırmaların, bu dönemde yaşanan gelişmeleri seçimlerin kamu maliyesi üzerindeki etkilerini açıklamak için yetersiz olduğu görülmüştür. Bunun ilk nedeni seçim ekonomisi kapsamında değerlendirdiğimiz seçim vaatlerinin,

seçimlerden aylar sonra yürürlüğe sokulabilmesidir. Ayrıca, basit gözlemler ve istatistik verilerle dahi görülebildiği üzere, seçim dönemlerindeki yasal düzenlemeler veya seçim öncesi verilen sözlerin seçimlerden sonra hayata geçirilmesiyle, özellikle bazı kamu harcama kalemlerinin Peacock ve Wiseman'ın sıçrama tezindekine benzer bir davranış sergilediği anlaşılmıştır. Ek olarak, gelişmiş ülke örneklerinden farklı şekilde, hiperenflasyonun bir tür vergi ve kaynakların yeniden dağıtım aracı olarak kullanıldığı 1980 ve 1990'lı yıllardaki seçimler, yine aynı dönemde beş kez sonbahar aylarında yapılan seçimler üzerinde 'aralık ateşi' gibi etkenler Türkiye'de seçim ekonomisinin kamu maliyesi üzerindeki etkileriyle ilgili incelemelere farklı bir yöntemle yaklaşmanın gerekçeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca iktidar partisi tarafından kamu maliyesi araçları kullanılarak seçim başarısı elde etmek için gösterilen çabaları, sadece konjonktürel dalgalanmalar içinde arayan akademik çalışmaların, tüm iktidar süresinde kendi seçmen gruplarına yönelik ayrıcalıklı, partizan harcamalar (*targeted expenditure*) ile seçim başarısı arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaramayacağı da açıktır.

Seçim ekonomisi uygulamalarının makroekonomik dengeleri bozucu veya bütçe açıklarına neden olması gibi sonuçları yanında ahlaki boyutu yani 'politik yozlaşma' da tartışılması gereken ayrı bir yönüdür. Çünkü kimi zaman seçim ekonomisi yaratacak bir uygulamanın maliyeti, bütçe büyüklüğü olarak önemsiz gibi dursa da yaşananlar, toplumda rüşvet kültürünün kabullenilmesi veya kanıksanması gibi olumsuz sonuçlar yaratabilmektedir.

Araştırmalarımızda ortaya çıkan sonuçlardan biri de Türkiye'de bazı kesimlerinin özlük haklarıyla ilgili beklenti veya taleplerinin yıllar süren demokratik mücadelelerde sonuçsuz kalmasına karşın, seçimlerin bu beklentilerin karşılandığı birer dönüm noktası haline gelebilmesidir. Dolayısıyla konunun seçmenler cephesindeki yansımaları, normal şartlarda elde edemedikleri ve belki de uzun süre elde edemeyecekleri hakların, seçimlerle ilgili anket sonuçlarına göre koşulların elverişli hale gelmesiyle birlikte, bir 'politik mübadele' sonucunda kazanılmış olmasıdır.

KAYNAKLAR

ABDEL, M. ve RAHMAN M. (2000), "Political Regime Structures, Macroeconomic Policy Outcomes, and Instrument Use in the MENA Region", ERF Research Project No: ERF-99-SA-4001

AKAN, Yusuf ve KANCA O. Cenk (2016), "Ekonomide Partizan Etkiler", Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi, Sayı: 48, ss. 1-15

AKDOĞAN, Abdurrahman (1997), *Kamu Maliyesi*, 6. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara

AKHMEDOV, Akhmed ve ZHURAVSKAYA Ekaterina (2004), "Opportunistic Political Cycles: Test in a Young Democracy Setting", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 119, Issue 4, pp. 1339 - 1382

AKTAN, Coşkun C. ve DİLEYİCİ Dilek (2007), "Demokrasi Eleştirileri ve Kamu Tercih Perspektifinden Demokrasinin Başarısızlığı", İçinde: *Modern Politik İktisat*, Seçkin Yay. Ankara

AKTAN, Coşkun C.(2006), "Devlette Mali Disiplinsizlik Sorunu ve Ekonomik Anayasa", (<http://www.canaktan.org>), (16 Ekim 2006)

ALPER, Enver (1998), *Politik İktisat ve Akıl*, Alfa Yayınları, İstanbul

ALT, James ve LASSEN David L. (2006), "Transparency, Political Polarization, and Political Budget Cycles in OECD Countries" *American Journal of Political Science*

ALT, James ve ROSE Shanna (2006), "Context-Conditional Political Budget Cycles", *Handbook of Comparative Politics*, Oxford Univ.Press

ALTUN, Tülin (2014), "Türkiye'de Fırsatçı ve Partizan Politik Konjonktürel Dalgalanmalar: 1950-2010", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, CİLT XXXVI, SAYI II, ss. 47-69

ASLAN, O.E. (2011), "Maaş İlişkisi ve Türkiye'de Memur Maaşları (1970-2008)", *Amme İdaresi*, Cilt 44, Sayı 3, ss.109-140.

ATAÇ, Beyhan (2002), *Maliye Politikası*, AÜ Eğitim, Sağlık ve Bil.Ar.Vakfı Yayınları No:118, Eskişehir

BALYEMEZ, Ahmet Sinan (2008), *Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Seçim Ekonomisi Uygulamalarının Kamu Maliyesine Yansımaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Celal Bayar Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manisa.

BARREIRA, Ana Paul ve BALEIRAS Rui Numo(2004), "Elections and the public expenditure mix", *Unv. Algarve, Gambelas* (https://www.researchgate.net/publication/23731189_Elections_and_the_public_expenditure_mix), (27.12.2017)

BARREIRA, Ana Paul ve BALEIRAS Rui Numo (2006), "Cycles on Public Expenditure Composition within the European Union" (<https://econpapers.repec.org/paper/ekd002836/283600004.htm>), (27.12.2017)

BASTONI, Marta (2005), "Does IMF Induce Political Business Cycle? An Empirical Analysis on Latin America's Indepcted Countries" *Universite de Montreal d'Economie, Rapport de recherche*

(<https://papyrus.bib.umontreal.ca/xmlui/handle/1866/323>),
(27.12.2017)

BRENDER, Adi ve DRAZEN Allan (2003), "Where Does the Political Budget Cycle Really Come From?" CEPR Discussion Paper No:4049

(<http://www.nyu.edu/gsas/dept/politics/seminars/ad1107.pdf>),
(27.12.2017)

BUCHANAN, James M. (1979), "Politics Without Romance", Kamu Tercih ve Anayasal İktisat (İçinde), (Yayına Hazırlayanlar: Coşkun Can AKTAN ve Aytaç EKER), Akliselim Matbaası, 1991, İzmir.

CANBAY, Tülin (2001), "Bütçe Etiği (Kavramsal Bir Yaklaşım)", Yönetim ve Ekonomi, Cilt 8,Sayı 2, CBÜ İİBF, Manisa

CANSEN, Ege (2018), "Merkez Para Basıyor",
(<https://www.sozcu.com.tr/2018/ekonomi/merkez-para-basiyor-2411376/>), (16.05.2018)

Conrad, E. (1997), "Expenditure Lags, Inflation, and The Real Purchasing Power of Government", M.Blejer, and T. Ter-Minassian (Eds.). Macroeconomic Dimensions of Public Finance: Essays in Honour of Vito Tanzi, London: Routledge, 235-263.

Çavuşoğlu, A.Tarkan (2005), "Vergi Gelirleri ve Kamu Harcamaları Açısından Enflasyon: Tanzi ve Ters Tanzi Etkileri", Gazi Üniv. İİBF Dergisi, 7/3, ss.35-52

ÇELEBİ, Kemal (2000), *Kamu Ekonomisi Analizi*, Emek Matbaası, Manisa

Cumhuriyet Gazetesi, (14.06.2018)
(http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/997161/Erdogan_in_gizli_videolari_ortaya_cikti_iste_skandal_ifadeler.html)(14.06.2018)

DARICI, Haldun (2003), "Geçici Bütçelerden Kurtulmak", Maliye Dergisi Sayı:142, Ocak-Nisan 2003

DRAZEN, Allan ve ESLAVA Marcela (2004), "Political Budget Cycles Without Deficits: How to Play Favorites"

(<https://economics.yale.edu/sites/default/files/files/Workshops-Seminars/Macroeconomics/drazen1-041019.pdf>), (11.12.2017)

DRAZEN, Allen ve ESLAVA Marcela (2005), "Electoral Manipulation via Expenditure Composition: Theory and Evidence", NBER Working Paper 11085, Cambridge,

(<http://www.nber.org/papers/w11085>), (11.12.2017)

DRAZEN, Allen ve ESLAVA Marcela (2006), "Pork Barrel Cycles", NBER and CEPR, 2006

(https://enecon.tau.ac.il/sites/economy_en.tau.ac.il/files/media_server/Economics/foerder/papers/12-2006.pdf), (15.12.2017)

-
- EĞİLMEZ, Mahfi (01.05.2018), "Seçim Ekonomisi"
(<http://www.mahfiegilmez.com/2018/05/secim-ekonomisi.html>),
(03.05.2018)
- ERGİNAY, Akif (1987), *Kamu Maliyesi*, 12.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara
- EVGİN, Tülay (2000), *Dünden Bugüne Dış Borçlarımız*, Hazine Müsteşarlığı Yayınları
- GARATT, Dean (1998), "An Analysis of Political Business Cycle Theory and Its Relationship with the New Political Macroeconomics", Department of Econ., Univ of Leicester
(<https://ideas.repec.org/p/lec/leecon/98-4.html>), (18.01.2018)
- GÖKBUNAR, Ramazan (1997), "Kamu Finansmanında Demokratikleşme ve Ekonomik Anayasa Önerisi", Prof.Dr. Şükrü POSTACIOĞLU'na Armağan, Dokuz Eyl. Üniv. Hukuk Fakültesi Dergisi Habertürk, (25.06.2018)
<https://www.haberturk.com/iste-anket-sirketlerinin-24-haziran-secimlerindeki-karnesi-2030323>, (30.06.2018)
- HALLERBERG, Mark ve de SOUZA L.V. (2000), "The Political Business Cycles of EU Accession Countries", TI 2000-085/ 2, Tinbergen Institute Discussion Paper, Rotterdam, Netherlands
(<https://pdfs.semanticscholar.org/5337/5ca82aa4bd66decc6188356614972cbdd3af.pdf>), (19.01.2018)
- HIBBS, Douglas (1977), "Political Parties and Macroeconomic Policy", *The American Political Science Review*, Vol. 71
- KNEEBONE, Ronald ve MCKENZİE Kenneth(2001), "Electoral and Partisan Cycles in Fiscal Policy: An Examination of Canadian Provinces", *International Tax and Public Finance*, Volume 8
(<https://link.springer.com/article/10.1023/A:1012895211073>),
14.03.2017
- KOESTER, Gerrit B. (2005), "The Political Economy of Tax Reforms: Evidence from the German Case 1964-2004", Humboldt Univ. Berlin, Dep. Of Econ.
(https://www.researchgate.net/publication/253896962_The_political_economy_of_tax_reforms_Evidence_from_the_German_case_1964-2004), (07.07.2018)
- Merkez Bankası, (1999), *Yıllık Rapor 1999*, MB Banknot Matbaası
- Merkez Bankası, (2018)
(<http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banknotlar/Banknotlarla+ilgili+Genel+Bilgiler/Kupur/>),
(02.07.2018)
-

MINK, Mark ve HAAN Jakob (2006), "Are There Political Budget Cycles in the Euro Area", 26th Annual Meeting of the Euro Public Choice Society, Finland, 20-23 April 2006 (<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1465116506063706>), (25.12.2017)

PEACOCK A., WISEMAN J. (1961), *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, Princeton Univ.Press, Princeton (<http://www.nber.org/chapters/c2302.pdf>), (08.02.2018)

PERSSON, Torsten ve TABELLINI Guido (2003), "Do electoral cycles differ across political systems ?" IGER Working Paper No.:232 (<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.189.626&rep=rep1&type=pdf>), (23.11.2017)

PINAR, Abuzer (2003), *Kamu Maliyesi ve Maliye Politikası*, Turhan Kitabevi, Ankara

ROGOFF, Kenneth (1990), "Equilibrium Political Budget Cycles", *The American Economic Review*, Volume 80, Issue 1

SARA, Onur (2001), "Politik Konjonktür Dalgalanmaları ve Türkiye Ekonomisi (1950-2000)", Süleyman Demirel Ün. İİBF Y., C.6

SARIEROĞLU, Jülide, (Hürriyet, 03.04.2018) (<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/bakan-acikladi-900-bin-isciyi-iligilendiriyor-40793114>), (04.04.2018)

SAVAŞ, Vural (1986), *Politik İktisat*, Beta Yayınevi, İstanbul

SAVAŞ, Vural (2000), *İktisatın Tarihi*, Siyasal Kitabevi, 4.Baskı, Ankara

SEZGİN, Şennur (2005), *Politika ve Ekonomi İlişkisi: Türkiye'de Politik Konjonktürel Dalgalanmalar ve Ekonomik Oy Verme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Ün., Eskişehir

SHI, Min ve SVENSSON Jakob (2003), "Political Budget Cycles : A Review of Recent Developments", *Nordic Journal of Political Econ.* (https://www.researchgate.net/publication/23954590_Political_Budget_Cycles_A_Review_of_Recent_Developments), (24.01.2018)

ŞİMŞEK, Mehmet, (Hürriyet 17.02.2011) (<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/genc-emeklilik-yuzunden-1-trilyon-dolar-kaybettik-17043586>), (21.12.2017)

TELATAR, Funda (2004), *Politik İktisat Politikası*, İmaj Yayınevi, Ankara

TOLLISON, Robert ve EKELUND Robert (1986), *Economics*, Little Brown, Boston (Çeviren: Coşkun Can Aktan) (<http://www.canaktan.org/>), (23.11.2006)

TOSUN, Erdoğan ve TOSUN, T.(2007), "1983'den Günümüze Türkiye'de Siyasal Parti Üyeliğinin Gelişimi: Karşılaştırmalı Bir İnceleme", Toplum ve Demokrasi, (1), Eylül-Aralık, ss. 45-56.

TUNCER, Erol (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, 2.Baskı, TESAV Yayınları, Ankara

WARIN, Thierry ve DONAHUE Kenneth (2006), "The Stability and Growth Pact: A European Answer to the Political Budget Cycle?" Middlebury College Economics Discussion Paper No:06-06

YILDIRIM, Binali, (Hürriyet, 03.06 2018)
(<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/birisi-seni-isletmis-40856065>), (04.06.2018)

VERGİ CENNETLERİ VE ÜLKE UYGULAMALARI**Murat YILMAZ¹****ÖZ**

Vergi cennetleri olarak adlandırılan ülkelerin fiziki yatırım alanları kısıtlı olduğundan tarıma ve sanayiye uygun yeterli alanları yoktur. Bu ülkeler kalkınmak ve sürdürülebilirliği sağlamak için ideal vergileme ilkelerine tamamen zıt yönde işleyen vergi sistemini benimsemişlerdir. Finansal gizliliğin esas alındığı, döviz kontrollerinin uygulanmadığı ve denetim yapısının zayıf bırakıldığı off-shore merkezler vergiden kaçınmak, vergi kaçırmak ve kara para aklamak için cazibe merkezi haline gelmiştir. Özellikle sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve küreselleşmesinin hız kazanmasıyla vergi cennetleri en verimli dönemlerini yaşamaya başlamıştır. Yüksek miktardaki fonların vergilendirme dışında bırakılması devletlerin bütçe gelirlerini ve kamu harcamalarını azaltmakla kalmayıp hukuki ve sosyal açıdan yozlaşmaya da neden olmaktadır. Uluslararası alanda yapılan çalışmalar ve alınan tedbirler ise, vergi cennetlerinin küresel finans sisteminde yarattığı bu sorunları çözmede yetersiz kalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Off-Shore, Finansal Gizlilik, Vergi Cennetleri, Küreselleşme.

TAX HAVENS AND COUNTRY APPLICATIONS**ABSTRACT**

Countries that are called tax havens do not have enough fields for agricultural and industrial purposes because their physical investment areas are limited. These countries have interiorized a tax system that operates in a completely opposite direction to the ideal taxation principles in order to enable development and sustainability. Off-shore centers, where financial secrecy is predicated, foreign exchange controls are not applied and audit structure is low, have become centers of attraction for tax evasion, taxation avoid and money laundering. Especially with liberation of capital movements and acceleration of globalization, tax havens have begun to have their most fertile periods. Exclusion of high amounts of funds from taxation is not only diminishing budget revenues and public expenditures of states but also causing legal and social degeneration. Studies made and measures taken in the international arena are insufficient so as to solve these problems that tax havens have created in the global financial system.

¹ Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Arş. Gör. Murat YILMAZ, mail: muratyilmz@kilis.edu.tr.

Keywords: Off-Shore, Financial Secrecy, Tax Havens, Globalization.

GİRİŞ

Vergi cenneti faaliyetleri özellikle 1980 sonrası dönemde liberalizasyon sürecinin hız kazanmasıyla artmaya başlamıştır. Sermaye hareketlerinin serbest hale gelmesiyle, sermayenin vergi oranlarına duyarlılığı artmış ve vergi artık rekabet unsuru haline gelmiştir. Vergi cenneti ülkelerin uyguladığı düşük ya da sıfır oranlı vergi rejimleri ile finansal gizlilik politikaları vergi idarelerini kayba uğratarak ülkelerin bütçe gelir-gider harcamalarını olumsuz yönde etkilemektedir.

Coğrafi şartlardan dolayı ekonomik gelişimde sanayi ve tarımın yeri sınırlı olan vergi cenneti ülkeler, finans ve bankacılık sektörünü ekonominin lokomotifi gibi görerek portföy yada doğrudan yatırımları ülkesine çekebilmek için vergisel kolaylıklar sağlarlar. Bunun yanında finansal gizliliği esas alan ticari yasalarla, ülkesine gelen yatırımcıyı adeta koruma altına alan vergi cennetleri, vergi kaçırmanın hatta kara para aklamanın önünü açmaktadır.

Başta OECD olmak üzere Birleşmiş Milletler, G7, Avrupa Birliği, G20, Mali Eylem Görev Gücü (FATF), Egmont Grup ve Uluslararası Şeffaflık Örgütü (TI) yaptıkları çalışmalar vergi cenneti uygulamalarının tamamen önüne geçilmesinde başarılı olamamıştır.

Dört bölümden oluşan çalışmada giriş bölümü, ardından gelen birinci bölümde vergi cennetlerine kavramsal çerçeveden yaklaşımlar ve tarihsel gelişim üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde vergi cenneti ülkelerin farklı boyutlarda sınıflandırmalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde vergi cenneti diye tabir edilen ülke ve adaların coğrafi konumları, ekonomilerinin dayanakları, uyguladıkları vergi politikaları ve ticari yasaları, temel ekonomik göstergeleri, finansal ve bankacılık düzenlemeleri geniş çerçevede açıklanmıştır. Son olarak dördüncü kısımda ise sonuç bölümüne yer verilmiştir.

1. VERGİ CENNETLERİNE GENEL BAKIŞ

1.1. Tanım ve Kapsam

İngilizcede “tax havens” sözcüğünün karşılığı olarak literatüre giren vergi cennetleri, vergi ödememe ya da daha az vergi ödeme teşviğiyle diğer ülkelerin bireysel ve kurumsal yatırımlarını kendi ülkelerine yönlendirmeye çalışan ülkelerdir. “Vergi cennetleri, vergi mükelleflerinin vergiden kaçınmasını sağlayan ve gizli şartlar

altında işlemlerin yapılabilmesine olanak veren yargısal bir düzenlemedir” (Yetkiner, 2001: 92; Crumbley vd., 1994).

Vergiden kaçınma ve vergi kaçırma kavramları vergi cennetlerinin kullanım amaçları açısından önem taşımaktadır. Vergiden kaçınma (tax avoid), devletin uyguladığı kanunlar çerçevesinde belirtilen muafiyet ve istisnalardan yararlanmaktır. Yani vergiden kaçınma, yasal sınırlar içinde vergi yükünü azaltmaktır. Vergi kaçakçılığı (tax evasion), vergi yükümlülüğünün kanunlara aykırı olarak kısmen veya tamamen yerine getirilmemesidir. Vergi oranlarının yüksek olması, vergi kaçırın rakip mükellefler karşısında rekabet şansının devam ettirilmeye gerekliliği ve daha az vergi verme çabası gibi nedenler mükellefleri vergi kaçırmaya itmektedir (Artar, 2013).

OECD'e göre vergi cennetleri, düşük oranda vergilerin uygulandığı ya da verginin hiç uygulanmadığı, şirketler aracılığı ile yüksek vergi sistemi uygulayan ülkelere transfer sağlayan bir yapıdan oluşmaktadır (OECD Glossary of Tax Terms, 2017). OECD raporuna göre, verginin olmaması veya nominal vergilerin uygulanması, etkili bilgi alışverişi eksikliği, yasal ve idari hükümlerin işleyişinde şeffaflık eksikliği vergi cennetlerinin karakteristik özellikleridir.

Bir başka tanıma göre vergi cennetleri, daha çok yatırımcıyı ülkesine çekmek için gelir, servet, sermaye ve harcama unsurlarından hiç vergi alınmayan veya çok düşük oranlarda vergi alınan veyahut vergilendirmede muafiyet, istisna ve indirim hadlerinin çok geniş olarak uygulandığı; işlemlerin gizlilik içinde yapılabildiği ülke ya da yerlerdir (Öz, 2005: 123).

Vergi cennetindeki aktivitelerin çoğu yasaldır ve bu ülkeler eskiden beri çok büyük sayıda tanınmış ve saygın şirketler tarafından kullanılmaktadır. Bununla birlikte, bu ülkeler kanun dışı aktiviteler ve kara para aklanması için ideal şartları da bir araya getirmektedir (Ergül, 1998: 14). Özellikle kıyı bankacılığı, oto finans borç yöntemi² (Loan Back) ve paravan şirketler³ aracılığıyla kara para, vergi

² Bu yöntemde kara para aklayanlar, paralarını Off-Shore merkezlerinde faaliyet gösteren bir bankaya yatırır. Daha sonra kendi ülkelerine dönüp bir bankaya kredi almak için başvuru yaparlar ve karşılığında; Off-Shore merkezlerinde açılan hesabı teminat olarak gösterirler (Mccann, 2006: 70). Kredi parasını kullandıktan sonra, ödeme zamanı geldiğinde krediyi ödemeyip, kredi veren bankanın Off-Shore merkezdeki teminata el koymasını sağlarlar. Bu sayede kara para aklanmış olur.

³ Paravan (hayali) şirketler herhangi bir üretim faaliyetinde olmayıp genellikle vergi cennetlerinde kurulan kurum ya da şirketleri kapsamaktadır (Nariman vd., 2008:

cennetlerinin sağladığı şartlarda daha kolay aklanabilmektedir. Vergi cennetlerini sağladığı bu ideal şartlar itibariyle de tanımlamak mümkündür (Günaydın, 1991: 76).

- ❖ Banka işlemleri için gizlilik
- ❖ Vergilendirme olmaması veya vergi oranlarının çok düşük olması
- ❖ Modern iletişim imkânları
- ❖ Uzman personel veya kurum (vergi danışmanları, avukatlar vs.)
- ❖ Nakit kontrolünün olmaması
- ❖ Ülkenin kendisini tanıtmaması
- ❖ Sermaye hareketlerinde tam serbestlik
- ❖ Vergi anlaşması yapılmaması
- ❖ Coğrafi konum olarak gelişmiş ülkelere yakınlık
- ❖ Politik istikrar
- ❖ Bankacılığın nispi önemi
- ❖ Gerekli altyapı (telekomünikasyon, ulaşım, konaklama vs.)

1.2. Tarihsel Süreç

Vergi cenneti uygulamaları ilk olarak Antik Yunan ve Vatikan'da ortaya çıkmıştır. Antik Yunan'daki tüccarlar, ülke dışından gelen mallara uygulanan % 2'lik ithal vergisini ödememek için bu malları Atina'ya yakın adalara götürmüşlerdir. Bununla birlikte Vatikan'ın, papa ve onun personeli için vergi ödemede kolaylık sağladığı yani vergi cenneti olarak hizmet ettiği bilinmektedir.

Vergi cennetlerinin bugünkü halini alması İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce İsviçre'de gerçekleştirilen faaliyetlere dayanmaktadır. Savaşın başladığı dönemde, bazı Avrupa ve Balkan ülkeleri sermayelerini, savaşın yol açtığı karmaşanın içinden korumak için İsviçre'de faaliyet gösteren yerel banka hesaplarına aktarmışlardır. Savaş sonrası ekonomik ve sosyal enkazı ortadan kaldırmak için vergiler yükseltmek zorunda kalmıştır. Ancak Avrupa ve Balkan ülkelerinin sermayelerini İsviçre'deki bankalara aktarmaları, İsviçre'nin önemli bir yatırım ve finans merkezi haline dönüşmesini sağlamıştır. İsviçre'nin bu dönemde vergi artışı yapmaması ise ülkeye gelir artışı olarak geri dönmüştür. Daha sonraki süreçte bu uygulama literatürdeki yerini vergi cennetleri

46). Yani bu şirketler sadece kâğıt üzerinde vardır ve genellikle kara para aklayıcılar yasa dışı işlemde kazandıkları gelirleri vergi cennetlerindeki bu paravan şirketlere yatırılırlar.

olarak almıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında birçok Amerikan bankası vergi cenneti oluşturmuş ve bu tarihten sonra da diğer vergi cenneti ülkeler hızla artmaya devam etmiştir (Heper, Hoşyumruk, 2002: 38).

Özellikle 1980'li yıllarda sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve küreselleşmesinin hız kazanmasıyla birlikte vergi cenneti olan ülke ya da bölgelerdeki verimlilik artışı en üst seviyeye tırmanmıştır. 1990'lı yıllardan sonra neredeyse her Amerikan ve Avrupa Bankası'nın Karayipler'de faaliyet gösteren bir şubesi ya da bir uzantısı yer almaktadır. Örneğin dünyanın en büyük tütün üreticilerinden Philip Morris ve R. J. Reynolds, 1990'lı yılların ortasında idari merkezini, İsviçre'nin vergi sisteminin avantajlarından yararlanabilmek için ABD'den İsviçre'ye taşımıştır (Gurtner, 2004: 24). Citibank, Chase Manhattan, Swiss Bank and Trust Corporations, Schrodes, Midland, Barclays gibi dünyanın büyük ve saygın kuruluşlarının da vergi cennetlerinde şubeleri bulunmaktadır. BP, dünya çapındaki operasyonlarını yine off-shore merkezlerden yönetmektedir. Bu açıdan bakıldığında, vergi cenneti ülkelerdeki finansal varlıkların yüksek miktarlarda olması kaçınılmazdır.

Yapılan çalışmalara göre, yaklaşık 6 trilyon dolar sermayenin vergi cennetlerinde tutulduğu düşünülmektedir (Smith, 2013). Dünyadaki tüm vergi cenneti ülkelerde finansal varlıkların yıllık değerinin yaklaşık 11,5 trilyon dolar, bu finansal varlıkların yıllık getirisinin de yaklaşık 860 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir. Bu doğrultuda dünyadaki toplam vergi gelir kaybının yıllık 255 milyar dolar civarında olduğu öne sürülmektedir (Arslan, 2011: 42-49).

2. VERGİ CENNETİ ÜLKELERİN SINIFLANDIRILMASI

Kavramsal açıdan vergi cennetleri iki grupta sınıflandırılır:

❖ **Üretici Vergi Cennetleri:** Bu grupta değerlendirilen ülkeler, üretimden elde edilen kazançlara belli tutarı aşmayacak şekilde vergi uygulamaktadır. Üretici vergi cennetlerinin temel amacı, sermaye yatırımı ve ekonomik faaliyetleri kendi ülkelerine çekmektir. Çoğunlukla doğrudan yatırımların ve büyük üretim tesislerinin ülkelerinde faaliyet göstermesi için teşvik eden ülkelerdir. Üretim tesisleri için ayrıcalıklı vergi politikası uygulayan bu ülkeler, kendi sınırları içinde faaliyet gösteren kişilere ve kurumlara da sıfır oranlı vergi uygulamaktadırlar. En önemli üretici vergi cennetlerinin başında İrlanda ile Belçika gelmektedir. Bu

lkeler belirledikleri alanda üretim tesisi kuran Şirketlere % 10'luk vergi indirimi uygulamaktadır.

❖ **Geleneksel Vergi Cennetleri:** Vergiden kaçınmak veyahut vergi kaçırmak isteyen Şirket ya da kişilere bu ülkeler creti dhiline finansal hizmet sunmaktadır. Üretici vergi cennetlerinin aksine bu gruptaki ülkeler dolaylı sermayeyi ülkelerine çekmeyi amaçlamaktadır.

Vergileme rejimlerine göre vergi cennetleri dört grupta toplanabilir:

❖ **Vergisiz Uygulama:** Gelir ve servet üzerinde hiçbir Şekilde vergi uygulamasının olmadığı ülkeleri kapsamaktadır. Devlet sadece kurum ya da Şirketlerin kuruluş aşamasında ya da faaliyetlerinin devamı sürecince yıllık ücret tahsil etmektedir.

❖ **Vergi Cenneti zerinden Vergi Uygulaması:** Yabancı ülkelerden belirli miktarda vergi alan bu ülkeler, kendi sınırları içinde elde edilen kazançları vergiye tabii tutmaktadır. Fakat yine de belirli tipteki Şirketlere vergi avantajları sağlanmaktadır.

❖ **YurtdıŐı Faaliyet Kazançları zerinden Vergisiz Uygulama:** İŞletme ya da kurumların sadece ülke içi faaliyetlerinden elde edilen kazancı vergilendirdiği bu ülkeler, ülke dışındaki kazançlara vergi uygulamamaktadır. Bu ülkelerde işletmelerin kuruluş aşamasında, hem yurt içi hem de yurt dışında faaliyette bulunmalarına izin verilebileceği gibi yalnızca yurt dışında faaliyette bulunma koşuluyla da kuruluş izni verilebilmektedir.

❖ **Düşük Oranlı Vergi Uygulaması:** Şirket ya da kurum kazançları nerede elde edilirse edilsin çok düşük oranlı verginin uygulandığı ülkeleri kapsamaktadır.

2000'li yıllara kadar vergi cennetlerinin çoğalması ve çeŐitlenmesi yaptırımsal bir sınıflandırmayı gerekli kılmıştır. Dünya ekonomilerinin vergi cennetlerinden zarar görmeye baŐlamasıyla OECD (1998), "Zararlı Vergi Rekabeti - Yükselen Küresel Bir Konu (Harmful Tax Competition - An Emerging Global Issue)" adlı raporuyla dört temel faktör üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlar düşük oranlı vergi ya da hiç vergi alınmaması, etkin bilgi eksikliği, Şeffaflığın olmaması ve vergi mükellefleri için etkin bir faaliyetin olmamasıdır. Bu kapsamdaki vergi cenneti lkeler OECD ile işbirliği içinde olduklarını kamuoyu önünde onaylamaları sayesinde, yayınlanacak Vergi Cennetleri Listesi'nde (Tablo 1) yer almamıŐtır. Daha sonraki süreçlerde OECD, vergi cennetlerinin küresel finans sisteminde yarattığı hasarı minimum seviyeye indirebilmek ve bu alanda farkındalık yaratabilmek adına pek çok çalışma gerçekleştirmiştir.

Vergi Cennetleri ve Ülke Uygulamaları

Bunlardan en önemlileri “Küresel Vergi İşbirliğine Doğru: Zarar Verici Vergi Uygulamalarını Tanımlama ve Elimine Etmede İlerlemeler (Towards Global Tax Co-Operation: Progress in Identifying and Eliminating Harmful Tax Practices - 2000)” ile “Zararlı Vergi Uygulamaları Üzerine OECD'nin Projesi: 2001 Yılı İlerleme Raporudur (The OECD's Project On Harmful Tax Practices: The 2001 Progress Report - 2001)”.

Tablo 1: OECD Vergi Cennetleri Listesi

ÜLKE ADI	TARİH
A. Listeden Çıkarılanlar	
1. Tonga	28.08.2001
2. Barbados	31.01.2002
3. Maldiv Cumhuriyeti	07.03.2002
B. 2000 Yılı Raporundan Önce Taahhütte Bulunanlar	
1. Bermuda	15.05.2000
2. Cayman Adaları	18.05.2000
3. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi	24.05.2000
4. Malta	19.05.2000
5. Mauritius	24.05.2000
6. San Marino	04.04.2000
C. 2000 Yılı Raporundan Sonra Taahhütte Bulunanlar	
1. Angilla	05.03.2002
2. Antigua ve Barbuda	20.02.2002
3. Aruba	31.05.2001
4. Bahama	15.03.2002
5. Bahreyn	-
6. Belize	08.03.2002
7. Virgin Adaları	-
8. Cook Adası	22.03.2002
9. Dominika	-
10. Cebelitarık	27.02.2002
11. Grenada	27.02.2002
12. Guernsey	21.02.2002
13. Man Adası	13.12.2002
14. Jersey	22.02.2002
15. Montserra	27.02.2002
16. Hollanda Antilleri	27.02.2002
17. Niue	11.04.2002
18. Panama	15.04.2002
19. Samua	09.04.2002

20.	Sejšeller	13.02.2001
21.	St. Lucia	28.02.2002
22.	Nevis	05.03.2002
23.	St. Vincent ve Grenadines	28.03.2002
24.	Turks ve Caicos	08.03.2002
25.	Virgin Adaları	04.03.2002
26.	Vanuatu	20.05.2002
27.	Nauru	12.12.2003
D. İşbirliğine Gitmeyenler		
1.	Andorra	
2.	Liberya	
3.	Lichtenstein	
4.	Marshall Adaları	
5.	Monako	

Kaynak: Öz (2005), “Uluslararası Vergi Rekabeti ve Vergi Cennetleri” Maliye ve Hukuk Yayınları, Mart, s. 98 - 99.

Birleşmiş Milletler verilerinde vergi cenneti ülkelerin sayısı 74 olarak açıklanmaktadır. G7 ülkelerinin kurmuş olduğu Finansal İstikrar Forumu'nun Haziran 2000'de hazırladığı listede ise 42 ülke yer almıştır. Bu liste, OECD listesinde yer almayan; İsviçre, Lüksemburg, İrlanda, Singapur, Kıbrıs, Lübnan gibi ülkeleri de kapsamaktadır (Eyüpgiller, 1998: 186).

2009 yılında OECD, ülkelerin kendisiyle işbirliği yapıp yapmaması ve uluslararası vergi standartlarıyla ilgili düzenlemeleri kabul edip yürürlüğe koyup koymamasına göre farklı listeler oluşturmuştur. OECD'de şu anda üç farklı sınıflandırma söz konusudur (Gravelle, 2015):

❖ **Beyaz Liste:** Uluslararası düzeyde kabul edilmiş vergi standardına uymayı kabul eden ve uyan ülkelerdir.

❖ **Gri Liste:** Uluslararası düzeyde kabul edilmiş vergi standardına uymayı kabul eden ancak henüz büyük ölçüde uygulamayan ülkelerdir. Gri Liste'de ülkeler, vergi cennetleri ve diğer finans merkezleri olarak iki gruba bölünmektedir.

❖ **Kara Liste:** Uluslararası düzeyde kabul edilmiş vergi standartlarını uygulayacağını taahhüt etmeyen yani işbirliği yapmayan ülkelerdir (Tony'sMusing, 2009). Fakat bu ülkeler baskılar sonucu OECD'nin belirlediği ilkeler çizgisinde birleştiği için Kara Listeden çıkarılmıştır.

Tablo 2: Beyaz, Gri, Kara Listede Yer Alan Ülkeler

BEYAZ LİSTEDE YER ALAN ÜLKELER		
Arjantin	Danimarka	İzlanda
Avustralya	Finlandiya	İrlanda
Barbados	Fransa	Man Adası
Kanada	Almanya	İtalya
Çin	Yunanistan	Japonya
Kıbrıs	Guernsey	Jersey
Çek Cumhuriyeti	Macaristan	Kore
Virgin Adaları	Birleşik Krallık	Slovak Cumhuriyeti
Maritius	Polonya	Güney Afrika
Meksika	Portekiz	İspanya
Hollanda	Rusya	ABD
Yeni Zelanda	Sejšeller	Türkiye
Birleşik Arap Emirlikleri	Norveç	İsveç
Malta		
GRI LİSTEDE YER ALAN ÜLKELER		
Andorra	Grenada	St. Kitts ve Nevis
Anguilla	Hollanda Antilleri	St. Lucia
Antigua ve Barbuda	Liberya	St. Vincent ve Grenadines
Aruba	Lichtenstein	Monako
Bahamalar	Belize	Niue
Bahreyn	Turks ve Caicos Adaları	Dominik
Marshall Adaları	Montserrat	San Marino
Bermuda	Nauru	Cebelitarık
Virgin Adaları	Vanuatu	Samoa
Cayman Adaları	Panama	Cook Adaları
DİĞER FİNANSAL MERKEZLER		
Avusturya	Guatemala	İsviçre
Belçika	Lüksemburg	Şili
Brunei	Singapur	
KARA LİSTEDE YER ALAN ÜLKELER		
Kosta Rika	Malezya	Filipinler
Uruguay		

Kaynak: OECD (2009), A Progress Report on the Jurisdictions Surveyed by the OECD Global Forum in Implementing the Internationally Agreed Tax Standard, Progress Made as at 2nd April.

Uluslararası finansal gizliliğin belirlenmesinde Finansal Gizlilik Endeksi (Financial Secrecy Index) önemli rol oynamaktadır. Bu endeks, kayıt dışı finansal akımlar veya verginin kaçırılması gibi küresel bazda mali gizliliği anlamak ve yorumlamak amacıyla kullanılan bir değerdir. Vergi cenneti ülkeleri, ticari sır saklama yasaları ya da özel bankacılığa ek gizlilik yasaları uygulayıp uygulamadığı hakkında bu araçla sınıflandırma yapmak mümkündür. Finansal Gizlilik Endeksi, Vergi Adalet Ağı (Tax Justice Network) tarafından, ülkelerin kişisel servetlere ve kurumsal gelirlere gösterdiği vergi kolaylıklarıyla, off-shore hesap işlemleri üzerine gerçekleştirilen çalışmalar dikkate alınarak hazırlanmaktadır. İki yıllık periyodlarla açıklanan ve 2018 yılında 112 ülke ve bölgeyi konu alan gizlilik endeksi 0 - 100 arasında bir değer alır. 0'a yaklaştıkça bankacılık yani finansal gizliliğin zayıfladığını, 100'e yaklaştıkça zorunlu bankacılık gizlilik politikalarının uygulandığını göstermektedir.

Tablo 3: 2018 Finansal Gizlilik Endeksi⁴

Sıra	Ülke	FSI Değeri ***	FSI Payı ****	Gizlilik Puanı*	Küresel Ölçekte Ağırlığı **
1	İsviçre	1589.57	%5.01	76.45	%4.50
2	ABD	1298.47	%4.09	59.83	%22.30
3	Cayman Adaları	1267.68	%4.00	72.28	%3.79
4	Hong Kong	1243.68	%3.92	71.05	%4.17
5	Singapur	1081.98	%3.41	67.13	%4.58
6	Lüksemburg	975.92	%3.08	58.20	%12.13

⁴ **Not:** *, Gizlilik puanı 20 göstergeye göre hesaplanmaktadır. Bunlar; bankacılık gizliliği, güven ve kurumların kaydı, kayıtlı şirket sahipliği, diğer servet sahipliği, sınırlı ortaklık şeffaflığı, kamu şirket sahipliği, genel şirket hesapları, ülke bazında raporlama, kurumlar vergisi beyanı, tüzel kişilik kimliği, vergi idaresi kapasitesi, tutarlı kişisel gelir vergisi, vergi kaçakçılığını teşvik etmektен kaçınma, vergi mahkemesi gizliliği, zararlı yapılar, genel istatistikler, kara para aklamayı önleme, otomatik bilgi değişimi, ikili antlaşmalar, uluslararası hukuk işbirliği.

** , Küresel Ölçekte Ağırlığı, küresel mali hizmetler ihracatındaki yargı yetkisini temsil etmektedir.

***, FSI Değeri, Gizlilik Ölçeğinin küpünün Küresel Ölçek Ağırlığının küp kökü ile çarpılmasıyla hesaplanıp çıkan sonuç, sunum netliği için yüze ayrılmaktadır.

****, FSI Payı, tüm FSI değerlerini toplayarak ve daha sonra, her bir ülkeyi FSI değerini, yüzde olarak ifade edilen toplama bölerek hesaplanmaktadır.

Vergi Cennetleri ve Ülke Uygulamaları

7	Almanya	768.95	%2.42	59.10	%5.17
8	Tayvan	743.38	%2.34	75.75	%0.50
9	Dubai	661.15	%2.08	83.85	%0.14
10	Guernsey	658.92	%2.08	72.45	%0.52
11	Lübnan	644.41	%2.03	72.03	%0.51
12	Panama	625.84	%1.97	76.63	%0.27
13	Japonya	623.92	%1.97	60.50	%2.24
14	Hollanda	598.81	%1.89	66.03	%0.90
15	Tayland	550.60	%1.74	79.88	%0.13
16	Britanya Virjin	502.76	%1.59	68.65	%0.38
17	Bahreyn	490.71	%1.55	77.80	%0.11
18	Jersey	438.22	%1.38	65.45	%0.38
19	Bahamalar	429.00	%1.35	84.50	%0.04
20	Malta	426.31	%1.34	60.53	%0.71
21	Kanada	425.84	%1.34	54.75	%1.75
22	Makao	424.92	%1.34	68.25	%0.24
23	Birleşik Krallık	423.76	%1.34	42.35	%17.37
24	Kıbrıs	404.44	%1.28	61.25	%0.55
25	Fransa	404.18	%1.27	51.65	%2.52
26	İrlanda	387.94	%1.22	50.65	%2.66
27	Kenya	378.35	%1.19	80.05	%0.04
28	Çin	372.58	%1.17	60.08	%0.51
29	Rusya	361.16	%1.14	63.98	%0.26
30	Türkiye	353.89	%1.12	67.98	%0.14
31	Malezya	335.11	%1.06	71.93	%0.07
32	Hindistan	316.62	%1.00	51.90	%1.16
33	Güney Kore	314.06	%0.99	59.03	%0.36
34	İsrail	313.55	%0.99	63.25	%0.19
35	Avusturya	310.41	%0.98	55.90	%0.56
36	Bermuda	281.83	%0.89	73.05	%0.04
37	Suudi Arabistan	278.58	%0.88	69.88	%0.05
38	Liberya	277.29	%0.87	79.70	%0.02
39	Marshall Adaları	275.29	%0.87	72.93	%0.04
40	Filipinler	269.81	%0.85	65.38	%0.09
41	İtalya	254.14	%0.80	49.48	%0.92

42	Man Adası	248.68	%0.78	63.58	%0.09
43	Ukrayna	246.25	%0.78	69.15	%0.04
44	Avusturalya	244.36	%0.77	51.15	%0.61
45	Norveç	242.85	%0.77	51.58	%0.55
46	Lichtenstein	240.86	%0.76	78.28	%0.01
47	Romanya	232.30	%0.73	65.53	%0.06
48	Barbados	230.95	%0.73	73.85	%0.02
49	Mauritius	223.47	%0.70	72.35	%0.02
50	Güney Afrika	216.44	%0.68	56.10	%0.18
51	Polonya	215.40	%0.68	57.35	%0.15
52	İspanya	213.89	%0.67	47.70	%0.77
53	Belçika	212.97	%0.67	44.00	%1.56
54	İsveç	203.55	%0.64	45.48	%1.01
55	Letonya	195.65	%0.62	57.38	%0.11
56	Anguilla	195.04	%0.62	77.50	%0.01
57	Endonezya	188.79	%0.60	61.45	%0.05
58	Yeni Zelanda	178.56	%0.56	56.23	%0.10
59	Kosta Rika	168.78	%0.53	68.65	%0.01
60	Şili	168.64	%0.53	61.60	%0.04
61	Danimarka	166.12	%0.52	52.50	%0.15
62	Paraguay	158.52	%0.50	84.33	%0.00
63	St. Kitts ve Nevis	152.55	%0.48	76.65	%0.00
64	Portekiz	151.63	%0.48	54.68	%0.08
65	Porto Riko	151.06	%0.48	77.20	%0.00
66	Vanuatu	149.27	%0.47	88.58	%0.00
67	Uruguay	148.20	%0.47	60.83	%0.03
68	Aruba	148.05	%0.47	75.98	%0.00
69	Dominik	147.09	%0.46	71.60	%0.01
70	Çek Cumhuriyeti	145.10	%0.46	52.93	%0.09
71	Finlandiya	142.23	%0.45	52.70	%0.09
72	İzlanda	139.69	%0.44	59.90	%0.03
73	Brezilya	138.00	%0.44	49.00	%0.16
74	Macaristan	132.73	%0.42	54.70	%0.05
75	Tanzanya	128.92	%0.41	73.40	%0.00
76	Slovakya	127.89	%0.40	54.90	%0.05
77	Seyşeller	125.26	%0.40	75.20	%0.00
78	Guatemala	123.63	%0.39	73.10	%0.00

Vergi Cennetleri ve Ülke Uygulamaları

79	Hırvatistan	119.36	%0.38	59.28	%0.02
80	Yunanistan	118.58	%0.37	57.88	%0.02
81	Samoa	115.90	%0.37	77.60	%0.00
82	Meksika	107.57	%0.34	54.38	%0.03
83	Cebelitarık	107.44	%0.34	70.83	%0.00
84	Curaçao	105.66	%0.33	74.80	%0.00
85	Venezuela	105.03	%0.33	68.53	%0.00
86	Virjin Adaları	101.89	%0.32	73.08	%0.00
87	Turks ve Caicos Adaları	98.08	%0.31	76.78	%0.00
88	Bolivya	94.82	%0.30	80.35	%0.00
89	Bulgaristan	91.38	%0.29	54.18	%0.02
90	Belize	86.30	%0.27	75.18	%0.00
91	Brunei	85.60	%0.27	84.05	%0.00
92	Monaco	82.93	%0.26	77.50	%0.00
93	Estonya	79.47	%0.25	50.85	%0.02
94	Maldivler	74.87	%0.24	81.08	%0.00
95	Gana	68.85	%0.22	61.75	%0.00
96	Dominika	62.02	%0.20	77.33	%0.00
97	Litvanya	58.75	%0.19	46.78	%0.02
98	Antigua ve Barbuda	54.53	%0.17	86.88	%0.00
99	Karadağ	52.64	%0.17	63.15	%0.00
100	Cook Adaları	44.97	%0.14	74.58	%0.00
101	Grenada	44.61	%0.14	77.08	%0.00
102	Makedonya	39.76	%0.13	60.68	%0.00
103	Botsvana	39.45	%0.12	68.73	%0.00
104	Slovenya	35.32	%0.11	41.83	%0.01
105	Andorra	35.05	%0.11	66.05	%0.00
106	Gambiya	34.51	%0.11	76.63	%0.00
107	Trinidad ve Tobago	27.86	%0.09	65.25	%0.00
108	Nauru	26.32	%0.08	66.65	%0.00
109	San Marino	24.31	%0.08	64.00	%0.00
110	Saint Lucia	21.52	%0.07	78.28	%0.00
111	St. Vincent ve Grenadinler	21.38	%0.07	69.95	%0.00
112	Montserrat	16.53	%0.05	77.50	%0.00

Kaynak: Introducing the FSI (2018), Methodology,
<https://www.financialsecrecyindex.com>

3. VERGİ CENNETİ ÜLKE UYGULAMALARI

Vergi cenneti ülke uygulamaları açıklanırken, coğrafi konumlarına, temel ekonomik göstergelerine ve uyguladıkları vergi rejimleri ile sosyal güvenlik ödentilerine değinilmiştir.

3.1. Panama

Panama, Güney ve Kuzey Amerika'nın birleştiği Orta Amerika'nın güneydoğusunda yer alan 77.082 km² yüz ölçümüne sahip bir ülkedir. Panama ekonomisi bankacılık, bakır ve altın madenciliği, ticaret ve turizm alanlarında yoğunlaşırken, kanal ve nakliye işlerinde hükümet teşvikiyle önemli atılımlar gerçekleştirmiştir. 2011'den 2014'e kadar Panama, gerçek bir ekonomik patlama yaşamış, GSYH büyüme oranları % 10 civarında seyretmiştir. Şu anda büyüme % 5 civarında dalgalanmalar yaşasa da asıl endişe verici işsizlik oranlarıdır. Panama'nın Colon Serbest Bölgesi ve ihracat bölgeleri dışında bir off-shore rejimi yoktur. Colon Serbest Bölgesi'nde 2018 ilk çeyreğinde ticaret yaklaşık % 25 artmış ve toplam ihracata % 8 katkı sağlamıştır. Aşağıdaki tabloda Panama'nın temel ekonomik göstergeleri sunulmuştur.

Tablo 4: Panama Temel Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	Yıl/Dönem	Gerçekleşen
GSYH (milyar \$)	2017/12	61.84
Reel Büyüme (%)	2018/3	4.2
Nüfus (milyon)	2017/12	4.1
İşsizlik Oranı (%)	2017/12	6.1
Cari Açık/GSYH (%)	2016/12	-5.6
Enflasyon (%)	2018/5	0.8
Kurumlar Vergisi (%)	2018/12	25
Gelir Vergisi (%)	2018/12	25
Satış Vergisi (%)	2018/12	7

Kaynak: Trading Economics, IMF (2018)

Şirket kurmak kolay olduğundan ve finansal gizlilik sağlandığından, ticaret varlıklarının çoğu dışarıdan olan 120.000'den fazla şirket ülkede faaliyet göstermektedir. Panama'da döviz kontrolleri ve merkez bankası olmadığı için yabancı yatırım memnuniyetle karşılanıp serbestçe geri gönderilebilmektedir. Panama'da gelir ve kurumlar vergisi sadece ülke sınırları içinde elde edilen kazançlara uygulanmaktadır. Ülke sınırları dışında elde edilen gelirlere uygulanan vergi yasaları:

❖ Ticaretin tamamının ülke dışından gerçekleştiği işlemlerde Panama'da kurulmuş şirketten fatura kesmek,

- ❖ Farklı ülkelerde tamamlanan faaliyetleri Panama'daki bir şirketten yönetmek,
- ❖ Ülke dışında kazanılan gelirlerin temettü ve diğer ödemelerine sahip olmak şeklindedir.

Buna göre Panama şirketinin ya da farklı bir firmanın, ticari malları Panama'dan geçmediği müddetçe ülke yasalarına göre vergi uygulanmaz.

Panama Gümrük Bakanlığı tarafından kontrol edilerek açıklanan listeye uygun olarak ithalat vergisi ve harcamalar üzerinden KDV alınmaktadır. Veraset vergisi, ülkede bulunan varlıkların bağışlanması durumunda % 4 - % 33.75 arasında oranla uygulanmaktadır.

Panama'daki çek, bono ve sözleşmelerden sabit ya da değişken oranlı damga vergisi alınmaktadır. Ancak yurt dışında uygulanacak olan sözleşmelere damga vergisi muaf bırakılmıştır.

Sosyal güvenlik ödentileri Panama'da çalışanların ücretleri üzerinden % 7.25'i çalışan, % 10.75'i işveren tarafından ödenmek üzere toplanmaktadır. Ayrıca ücretler üzerinden % 2 oranında eğitim vergisi kesilmektedir. Bu verginin % 1.75'i çalışan, % 0.25'i işveren tarafından ödenmektedir. Bunların dışında, bir şirketin tescil sırasında ve şirket sermayesine göre farklılaşan oranlarda alınan tescil vergisi ve şirketin yaşamı boyunca her yıl ödemesi gereken 150 dolar imtiyaz hakkı vergisi alınmaktadır. Panama hiçbir ülkeyle çifte vergilemeyi önleme anlaşmasına da girmemiştir (Coşkun, 2000: 41).

3 Nisan 2016'da yayımlanan ve tarihin en büyük sızıntısı olarak adlandırılan dünya çapında da büyük bir yankı uyandıran Panama Belgeleri, aslında vergi cennetlerinin ne kadar önemli bir küresel sorun olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Panama'da faaliyet gösteren Mossack Fonseca adlı hukuk şirketi 1970'li yıllardan 2016'lı yıllara kadar konu olan, 2,6 Terabaytlık 11,5 milyon belgeyi sızdırmıştır. Bu belgelerde 214 binin üzerinde kurumun bilgilerinin yanı sıra 128 politikacı ve 12 dünya liderinin gizli hesapları ve off-shore şirketlerle bağlantılı olduğu ortaya çıkmıştır. Türkiye'den de 100 den fazla şirketin bu belgelerde isminin olduğu açıklanmıştır (Yılmaz, 2017: 31)

3.2. Jersey

Jersey, Batı Avrupa'da, Fransa'nın kuzeyinde yer alan Manş Adaları'ndan biri olup, 119.500 km² yüzölçümüne sahip, Birleşik Krallık'a bağlı bir topluluktur. Ekonomisi yoğun olarak finansal hizmet, tarım ve turizme dayanmaktadır. İşgücünün dörtte biri finans sektöründe istihdam edilmektedir. Jersey, Londra tarafından

yayınlanan rekabetçi derecelere göre uluslararası en yüksek off-shore finans merkezi olmaya devam etmektedir. Jersey'e yaklaşık 100.000 şirket kayıtlı olup, yabancı şirketlerin çoğu adadan yönetilmektedir. Ada'nın temel ekonomik göstergeleri Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Jersey Temel Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	Yıl/Dönem	Gerçekleşen
GSYH (milyar £)	2016	4.11
Reel Büyüme (%)	2016	1
Nüfus (bin)	2014	100.080
İşsizlik Oranı (%)	2015	4
Cari Açık (milyon £)	2016	-15
Enflasyon (%)	2018	3.2

Kaynak: Jersey Hükümeti (2018)

Jersey, İngiltere ve Euro Ekonomik Alanı ülkeleri ile serbest ticaret yapabilmektedir. Ayrıca, Avrupa Birliği'nin sermayenin serbest dolaşımı imkânından da yararlanabilmektedir. Bu nedenle adaya finansal giriş ve çıkışında kontrol uygulanmamaktadır. Dış işlerinde Birleşik Krallığa bağlı olan ada, AB üyesi olmadığından AB düzenlemelerine uymak zorunda değildir. Ülke yönetimi, üretim kaynaklarının kısıtlı olmasından dolayı portföy transferi gibi yabancı yatırımları çekmeye çalışmaktadır.

Çoğu off-shore merkezinden farklı olarak Jersey'de, çok uluslu şirketlere herhangi bir vergi muafiyeti uygulanmamakta, vergi oranları düşük seviyede tutulmaktadır (yıllık en az 1.200 pound). 3 milyon pound üzerinde kar eden şirketlere % 2, daha fazla meblağlar için % 5'e kadar artan oranda vergi uygulanmaktadır (Internaxx Offshore, Jersey: 2018)

Jersey'de hem kişiler hem de şirketlere uygulanan gelir vergisi, standart oranı % 20 olarak 1928'de yürürlüğe girmiştir. Bu verginin dışında şirketler ya da bireyler başka vergiye tabii tutulmamaktadır. Jersey dışında oturan bireyler yalnızca elde ettikleri kazançları üzerinden vergi vermektedirler. 1989 yılından itibaren yılda 500 sterlin harç ödenmesi şartıyla şirketler için muafiyet uygulamasına geçilmiştir. Amortismanlar hariç, yapılan muafiyetler muhasebe standartlarına uygun olarak gerçekleştirilmektedir. Ada'da KDV, emlak, veraset, intikal vergisi gibi sermaye ya da miras vergi uygulaması bulunmamaktadır. Jersey'de gerçekleştirilen finansal işlemler için zorunlu tutulan

lisanslar, harçlar ödendikten sonra kolayca alınabilmektedir (Internaxx Offshore, Jersey: 2018).

Ülkedeki tüm bireyler sosyal güvenlik sistemine katılımları zorunlu tutulmuştur. Çalışanlar % 4, işverenler çalıştırdıkları kişiler için % 5,5 oranında katkı payı ödemek zorundadırlar. Ancak çalışmayan kesime farklı prosedürler uygulanmaktadır. Jersey'in, İngiltere ve Guernsey arasında vergi önleme anlaşması bulunmaktadır (Internaxx Offshore, Jersey: 2018).

3.3. Cayman Adaları

Dünyanın önde gelen vergi cenneti merkezlerinden biri olan Cayman Adaları, Karayipler'de Küba'nın güneyinde Jamaika'nın kuzeybatısında yer alan 3 adadan (Büyük Cayman, Cayman Brac, Küçük Cayman) oluşan, 264.000 km² yüzölçümüne sahip Birleşik Krallık'a bağlı bir topluluktur. Ekonomisi yoğun olarak finans sektörü ile turizme dayanmaktadır. Ada'da yerli ve yabancıların ulusal ya da uluslararası alanda elde ettikleri kazançlara gelir vergisi uygulanmamaktadır. Fakat hükümet geliri olarak gümrük vergisi (% 22 – 25) önemli bir yer tutmaktadır. Coğrafi konumu üretime fazla imkân vermediği için pek çok tüketim ürünü dışarıdan alınmakta bu da ülkenin cari açığını artırmaktadır. Ada'nın temel ekonomik göstergeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6: Cayman Adası Temel Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	Yıl/Dönem	Gerçekleşen
GSYH (milyar \$)	2014	3.479
Reel Büyüme (%)	2017/9	2.5
Nüfus (milyon)	2017/12	0.06
İşsizlik Oranı (%)	2017/12	4.9
Cari Açık/GSYH (%)	2016/12	-23.6
Enflasyon (%)	2018/4	2.1
Kurumlar Vergisi (%)	2018	0
Gelir Vergisi (%)	2018	0

Kaynak: Trading Economics (2018)

Cayman'da faaliyet gösteren bir şirket, işletmecilik ve ticaret lisansı almak zorundadır. 1973 yılında düzenlenen uygulamaya göre bazı işlemlerden damga vergisi alınmaktadır. Cayman Adaları'nda hiçbir sosyal güvenlik sistemi bulunmamaktadır. Aynı zamanda hiçbir ülke ile çifte vergilemeyi önleme anlaşması da yoktur.

Çoğunlukla yurtdışındaki şirket ve yatırımcılara finansal hizmet veren ülke, bu alandaki düzenlemelerini yine uluslararası standartlara uygun seviyeye çıkarma amacındadır. IMF Off-Shore

Finans Merkezleri Değerlendirme Programı kapsamında, Cayman Adaları'nın finansal gelişimini hızlandırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca IMF, 2007 yılında IOSCO'ya (International Organisation of Securities Commissions - Uluslararası Menkul Kıymetler Komisyonları Örgütü) üye olan CIMA'nın (Cayman Islands Monetary Authority - Cayman Adaları Para Otoritesi) IOSCO prensiplerine yüksek düzeyde uyduğu açıklanmıştır.

Ada'da uluslararası alanda faaliyet gösteren bankalar şube açabilir ya da bağlı şirket kurabilmektedir. Ancak bu kurumların faaliyete geçebilmesi için CIMA'dan izin alınması gerekmektedir. Finansal faaliyetlerinde uluslararası bankalara %12, ulusal bankalara ise % 15 sermaye yeterlilik alt sınırı uygulanmaktadır. Adada 93.000'den fazla yabancı şirket kayıtlı olup, dünyanın çeşitli bölgelerinden uluslararası bankalar ülke sınırları içinde aktif olarak çalışmaktadır. Genellikle yabancı bankalar şube açmak için Cayman Adaları'nı tercih etmektedir. Avrupa ve ABD'den 139 bankanın şubesi Cayman Adaları'nda faaliyet göstermekteyken, bu bankaları Güney Amerikalı bankalar izlemektedir. Adada banka dışında döviz, çek, para işlemleri yapabilmek için finansal hizmetler lisansına sahip 8 adet şirket bulunmaktadır (Internaxx Offshore, Cayman Island: 2018).

Adada sermaye ya da döviz kontrolü bulunmadığı için off-shore bankacılık işlem kontrolleri, kara para aklamaya karşı alınacak önlemlere bağlı olarak nispeten yüksektir. Cayman Adaları, bankacılık denetimine ilişkin Basle Komitesinin ilkeleri ile Mali Eylem Görev Gücü'nün (FATF) koşullarına uymaktadır.

3.4. Bermuda

Amerika Birleşik Devletleri'nin doğusu ve Karayipler'in kuzey açıklarındaki takımadalardan oluşan Bermuda (Somers Adaları), 53.300 km² yüzölçümüne sahip İngiltere'nin denizaşırı topraklarından birisidir. Coğrafi koşullarından dolayı turizm, bankacılık, sigortacılık ve finans hizmetleri öncül sektörler olarak gelişmiştir. Ülkedeki bütün finansal hizmetler, IOSCO üye olan 1969 yılında kurulan Bermuda Para Otoritesi (BMA) uygulamasına tabidir. Ülkeye ithal edilen ürünlere % 22 oranında gümrük vergisi uygulanmaktadır. Off-shore hizmeti veren şirketlerden ise yıllık lisans ücreti tahsil edilmektedir. Ülke ekonomisinin ekonomik göstergeleri ise Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Bermuda Temel Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	Yıl/Dönem	Gerçekleşen
GSYH (milyar \$)	2016	6.127
Reel Büyüme (%)	2016	-0.1
Nüfus (milyon)	2017/12	0.07
İşsizlik Oranı (%)	2017	7
Cari Açık/GSYH (%)	2017	-2.4
Enflasyon (%)	2017/12	2.1
Kurumlar Vergisi (%)	2018	0
Gelir Vergisi (%)	2018	0

Kaynak: Trading Economics, The World Factbook (2018)

Bermuda'da ulusal ve uluslararası dört banka faaliyet göstermektedir. Bankalar genel olarak yabancı kurumlarla çalışırken, bireysel bankacılık fazla gelişmemiştir. Bermuda'da off-shore sigortacılık faaliyetleri 1960'lı yıllarda başlamış bugün en önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. Yabancı sigorta şirketleri kayıt için ödedikleri lisans bedelinden sonra beş yıl süreyle bu ücretten muaf tutulmaktadır. Gelişmiş yatırım fonu sektörüne de sahip olan ülkede serbest yatırım fonları, portföy yöneticileri ve uluslararası portföy yönetim şirketleri faaliyet göstermektedir.

Ülkede, birey ya da şirketlerden alınan gelir, kâr veya sermaye üzerinden dolaysız vergi gibi vergisel uygulamalar yoktur. Aynı zamanda veraset ve intikal vergisi de bulunmamaktadır. Şirketler yalnızca yıllık toplam kazançları üzerinden % 4 oranında ödeme yapmaktadır (Eyüpgiller, 2000: 186).

Ülke sınırları içinde vefat eden kişinin mal varlığı üzerinden damga vergisi alınması zorunlu tutulmuştur. Sadece Bermuda'daki mülkler için vergi oranı, 50. 000 - 200. 000 dolar için % 5, 200. 000 - 1. 000. 000 dolar için % 10 ve bunu aşan miktarlar için % 15'tir (Low Tax, 2018).

Şirketler eğer vergilerden muaf olmak isterlerse, öncelikle muaf şirket statüsüne başvurmaları gerekmektedir. Bu kategoriye giren şirketler gelecekteki vergi uygulamalarından da muaf sayılmaktadır. Sadece sermaye payının büyüklüğüne göre artan oranlı yıllık harcı ödemeleri yeterli olmaktadır. Hiçbir ülke ile çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması yapmayan Bermuda, aynı zamanda gelişmiş bir sosyal güvenlik sistemine de sahiptir.

3.5. Bahamalar

Bahamalar, Batı Hint Adalarının kuzey-kuzeydoğu sınırında, Haiti ve Dominik Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yer alan, 13.939 km² yüz ölçümü ile 700'e yakın adayı kapsayan bir takımada ülkesidir. Bahamalar'ın temel ekonomik kaynağını turizm ve yabancı finans hizmetleri oluşturmaktadır. Küresel finans krizi sonrası ülke ekonomisinde daralma ile bütçe açığı temel iki sorun haline gelmiştir. Fakat özellikle ABD'den gelen yatırımlar ve turizm gelirleri durumu tersine çevirmeye başlamıştır. Tablo 8'de Bahamalar'ın son dönem ekonomik göstergeleri sunulmuştur.

Tablo 8: Bahamalar Temel Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	Yıl/Dönem	Gerçekleşen
GSYH (milyar \$)	2017/12	12.16
Reel Büyüme (%)	2017/12	2.5
Nüfus (milyon)	2017/12	0.38
İşsizlik Oranı (%)	2017/12	10.1
Cari Açık/GSYH (%)	2016/12	-11.4
Enflasyon (%)	2017/12	1.8
Kurumlar Vergisi (%)	2018	0
Gelir Vergisi (%)	2018	0

Kaynak: Trading Economics (2018)

Bahamalar'da gelir vergisi, sermaye kazancı vergisi, KDV, servet vergisi, satış ve kullanım vergisi yoktur. Ücretlerdeki damga vergileri ve sigorta giderleri işyerine yüklenmektedir. Off-shore hizmetler, uluslararası ticaret şirketleri veya vergilerden muaf formlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

Ülkede finansal hizmetler, 1960'lı yıllarda yabancı banka şubeleri veyahut iştirakleri şeklinde başlamıştır. Bu bankaların ödenmiş sermayesinin en az 2 milyon dolar olması gerekmektedir. Ayrıca banka, aynı şirket ya da gruba, sermayesinin % 15'inden fazlasını yatırmamalıdır. Sadece belirli müşterilere hizmet veren özel bankacılık faaliyetleri de bulunmaktadır. Bankacılık faaliyetlerinin denetlenmesi ve düzenlenmesinden ise merkez bankası sorumludur (Low Tax, 2018).

Ülkede ulusal ve uluslararası faaliyet gösteren şirketler gelir vergisi ödemekle yükümlü değildirler. Fakat off-shore banka hizmeti veren şirket ya da kurumlar belirli tutarda yıllık lisans ücretini ödemek zorundadırlar.

Bahamalar'da finans piyasası, yatırım fonları kanunu ile menkul kıymetler kanunu çerçevesinde düzenlenmektedir. Özellikle

finans ve farklı sermaye sektörlerinde faaliyet gösteren bütün uluslararası şirketlerin SCB'ye (Securities Commission of the Bahamas - Bahama Menkul Kıymetler Komisyonu) kayıtlı olması gerekmektedir.

3.6. Andorra

Güneybatı Avrupa'daki Pirene Dağları'nda, Fransa ve İspanya arasında kalan Andorra, 467.600 km² yüzölçümü ile vergi cenneti olma özelliğine sahip bir ülkedir. Ülke ekonomisinin büyük kısmını turizm ve bankacılık sektörü oluşturmaktadır. Turizm açısından nispi avantaj kazanan Andorra'nın vergilerden muaf tutulması ülke ekonomisine olumlu katkılar sağlamıştır. Andorra geçmişte yerel iş sektörünü mülkiyet kısıtlamaları ile korurken şimdilerde ekonomiye yardımcı olmak için şirketlerin % 100 yabancı mülkiyetine izin vermektedir. Sermaye ve kambiyo kontrollerinin bulunmadığı ülkenin temel ekonomik göstergeleri Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Andorra Temel Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	Yıl/Dönem	Gerçekleşen
GSYH (milyar \$)	2017/12	30.1
Reel Büyüme (%)	2015	-1.1
Nüfus (milyon)	2017	76.965
İşsizlik Oranı (%)	2016	3.7
Cari Açık/GSYH (%)	2016	-6.9
Enflasyon (%)	2015	-0.9
Satış Vergisi (%)	2018/12	4.5

Kaynak: Trading Economics, The World Factbook (2018)

Ülkede sermayenin veya oy haklarının % 10'undan az olan herhangi bir yatırım serbestçe yapılabilen ve yetkili makamlarca onay gerektirmemektedir. % 10 ve üzeri yatırımlar Maliye Bakanlığı'ndan izin alınması koşuluyla altı haftaya kadar karara bağlanmaktadır. Andorra'da şirketler kanununa göre yabancı sermayeyi teşvik eden şirketler, ülkedeki icraatları sonucu elde ettikleri gelirler üzerinden yaklaşık % 40 oranında vergiye tabii tutulurlar. Ancak stopaj uygulaması, emlak ve intikal vergileri mevcut değildir. Andorra'da hükümetinin önemli gelir kaynağı olan gümrük vergisi, her ürün için farklı oranda uygulanmaktadır. Damga vergisi, birçok işlemde genellikle çok düşük oranda uygulanmaktadır. (Internaxx Offshore, Andorra: 2018)

Sosyal güvenlik kesintileri, ülke çalışanları maaşlarından % 5-9, işveren maaşı üzerinden ise % 18 oranında ödenmektedir. Ülkede

çalışma izni alan yabancılar bu vergi uygulamasından muaf tutulmaktadır (Internaxx Offshore, Andorra: 2018).

3.7. Liechtenstien

Orta Avrupa'da İsviçre ve Avusturya arasında kalan, denize kıyısı olmayan Liechtenstien, 160 km² yüz ölçümü ile dünyanın en küçük ülkelerinden birisidir. Ülkenin finansal hizmet sektörünü oluşturan özel bankacılık, yatırım yönetimi ve güven hizmetleri son derece başarılıdır. Liechtenstein, modern altyapısı ve mükemmel telekomünikasyon ile son derece istikrarlı ve verimli bir iş ortamı sunmaktadır. Ekonomisinin kalkınmasında ise uyguladıkları vergi politikaları ve finansal gizlilik önemli rol oynamaktadır. Ülkenin başlıca temel ekonomik göstergeleri Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10: Liechtenstien Temel Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	Yıl/Dönem	Gerçekleşen
GSYH (milyar \$)	2015/12	6.29
Reel Büyüme (%)	2016/12	-0.7
Nüfus (milyon)	2018/12	0.04
İşsizlik Oranı (%)	2017/12	1.9
Enflasyon (%)	2018/5	1
Kurumlar Vergisi (%)	2018	12.5
Gelir Vergisi (%)	2018	24
Satış Vergisi (%)	2018	7.7

Kaynak: Trading Economics (2018)

Liechtenstein özellikle yurt dışından gelen yatırımcılar için çekici bir vergi rejimi oluşturmuştur. Yatırımlarda herhangi bir kısıtlama, vergileme ve döviz kontrolü bulunmamaktadır. Ülkeye gelen yerli ve yabancı kişiler ve şirketler için vergileme oranı oldukça düşüktür.

Ülkede faaliyet gösteren uluslararası büyük şirketler, kendi ulusal para birimleriyle yıllık % 0,1 oranında sermaye vergisini ödemekle yükümlüdürler. Bu şirketler pek çok vergi muafiyetinden yararlanmaktadırlar (kazanç vergisi indirim, damga vergisi indirim, sermaye vergisi indirim). Ancak sermaye artırımında şirket, bu miktarın % 3'ü oranında damga vergisi ödemektedir. Sermayesi paylara ayrılmış şirketlerin, kurum karı üzerinden ise % 4 oranında kupon vergisi alınmaktadır (Internaxx Offshore, Liechtenstien: 2018).

Kişiler vefat ettiklerinde ya da bağış yaptıklarında, eğer ülke sınırları içinde yaşıyorlarsa en yükseği % 18 olan, artan oranlı veraset ve intikal vergisi uygulanmaktadır. Ülkenin sadece Avusturya

ile çifte vergilemeyi engelleme anlaşması bulunmakta olup ancak bu anlaşma holding şirketlerini içermemektedir (Internaxx Offshore, Liechtenstien: 2018).

3.8. Man Adası

Önemli vergi cennetlerinden biri olan Man Adası, İrlanda Denizi'nde Britanya Adaları'nın merkezinde 572 km² yüzölçümüne sahip bir ada ülkesidir. Man Adası ekonomisinin önemli bölümünü bankacılık sektörü oluşturmaktadır. Ada hükümeti vergi rejimleri ile üretim ve turizme mali teşvikler sunarak ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir. Adanın temel ekonomik göstergeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 11: Man Adası Temel Ekonomik Göstergeler

Göstergeler	Yıl/Dönem	Gerçekleşen
GSYH (milyar \$)	2015	6.79
Reel Büyüme (%)	2015	-8.6
Nüfus (milyon)	2017	88.815
İşsizlik Oranı (%)	2017	1.1
Cari Açık/GSYH (%)	2017	0.3
Enflasyon (%)	2017	4.1
Kurumlar Vergisi (%)	2018	0
Gelir Vergisi (%)	2018	20

Kaynak: Trading Economics, The World Factbook (2018)

1960'ların başından beri, adadaki şirket tiplerine sabit oranlı, bireylere ve işletmelere çok düşük oranlı vergi politikaları uygulanmaktadır. Adada kişisel ve kurumsal sınıfta gelir vergisi ile ulusal sigorta katkıları olmak üzere iki tür dolaysız vergi alınmaktadır. Ülke içinde yaşayan, yurtiçi ve yurtdışında gelir elde eden kişiler, % 20 gelir vergisine tabii tutulmaktadır. Man Adası'nda emlak, veraset ve intikal vergisi bulunmamakta olup, KDV ya sıfır ya da % 15 sabit oran üzerinden alınmaktadır (Internaxx Offshore, Man Adası: 2018).

Adada bulunan kurum ya da şirketlerden kayıtlı olan sermaye payı baz alınarak sermaye vergisi tahsil edilmektedir. Ada dışındaki şirketler ise yalnızca ülke sınırları içinde kazandıkları gelir üzerinden gelir vergisi ödemekle yükümlüdürler. Ayrıca Man Adası'nda İngiltere'nin sosyal güvenlik sistemi model alınarak oluşturulan geniş bir sosyal güvenlik sistemi bulunmaktadır.

4. SONUÇ

Vergi cenneti ülkelerin vergi politikaları ve hukuki altyapısı incelendiğinde ortak noktalarının, şirketlere kendi ülkesinden daha uygun yatırım zemini hazırladığı ortaya çıkmaktadır. Küresel finans varlıklarının büyük bölümünü elinde tutan çok uluslu şirketler, doğrudan ya da dolaylı yatırımlarını vergi cennetlerine aktarmaları özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerine zarar vermeye devam etmektedir. Finansal gizlilik, şeffaflığın zayıflığı, etkin bilgi eksikliği, ülkelerin vergileme politikalarında işbirliğinden kaçınması diğer ülkelerin ekonomik egemenliği üzerinde caydırıcı unsur oluşturmaktadır.

Uluslararası kuruluşlar vergi cennetleri ile mücadelesinde bugüne kadar önemli ilerlemeler kaydetse de tamamen işbirliği sağlanmış değildir. Günümüzde hala çifte vergilemeyi önleme anlaşmaları, şirket kurma kolaylıkları, vergi istisna ve muafiyetleri, özel bankacılık düzenlemeleri ile vergi cenneti ülkeler faaliyetlerine devam etmektedir. Bu teşvikler de vergi kaçırma, terörün finansmanı ve kara para aklama faaliyetlerini büyük oranda artırmaktadır.

Sonuç olarak, dünyada vergi cennetleri senelerdir süregelen bir sorundur. Haksız ve zararlı vergi rekabetinin önüne geçebilmek için bilhassa gelişmiş ülkelerin ekonomik ve siyasi menfaatlerini bir kenara bırakıp, samimi bir tutum sergilemesi gerekmektedir. Bankacılığın gizliliği yasaları, denetlenebilirlik çizgisinde yumuşatılmalı ve ortak vergi politikaları konusunda vergi cenneti ülkeler işbirliğine zorlanmalıdır. Şeffaflığın ve finansal yatırımların vergi standartlarında sağlanabilmesi için hukuki şartlar düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

- Arıkan, Z.; Akdeniz, H. A. (2005). "Küreselleşen Dünyada Vergi Cennetlerinin Ekonomik Analizi", *Review of Social, Economic & Business Studies*, Vol. 5/6, s. 285 - 338.
- Arslan, M. O. (2011). "Vergi Cennetleri ve Küresel Yoksulluk", *Vergi Raporu Dergisi*, Sayı: 142, s. 4249.
- Artar, Yusuf (2013). "Vergi Kaçakçılığı İle Vergiden Kaçınmaya İlişkin Düzenlemeler, Görüş Ve Öneriler", *Legal Mali Hukuk Dergisi*, Temmuz, Sayı: 103.
- Central Intelligence Agency (2018), *The World Factbook*, www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook.
- Coşkun, İsa (2000). "Vergi cennetleri," *Vergi Dünyası Dergisi* Sayı 192, Ağustos 2000, s.41.

- Ergül, Ergin (1998). "Kara Paranın Aklanması ve Suçları", Adalet Yayınevi, Ankara, s. 14.
- Eyüpgiller, Saygın (2000). "Vergi cennetleri ve Tercihli Vergi Sistemleri: Uygun Olmayan Vergi Rekabetinin 1998 OECD Vergi Komitesi Raporu Işığında Değerlendirilmesi", Vergi Dünyası, Sayı 222, Şubat, s. 186 - 189.
- Gravelle, J. G. (2015). "Tax Havens: International Tax Avoidance and Evasion", CRS Report for Congress, Congressional Research Service.
- Gurtner, Bruno (2004). "Tax Evasion: Hidden Billions For Development", Swiss Coalition of Development Organizations, s. 24,
- Günaydın, İhsan (1991). "Vergi Cennetlerinin Özellikleri ve Konuları", Vergi Sorunları Dergisi, Sayı: 126, s. 76.
- Heper, Fethi; Hoşyumruk, Şennur (2002). "Vergi Cennetleri ile İlgili Çalışmalarda Son Durum - 1", Yaklaşım Dergisi, Sayı:116, Ağustos, s. 38.
- Internaxx Offshore (04.08.2018), Cayman Island Information: <https://www.lowtax.net/information/cayman-islands/cayman-islands-tax-treaty-introduction.html>
- Internaxx Offshore (21.07.2018), Liechtenstein Information: Business, Taxation and Offshore, <http://www.lowtax.net/lowtax/html/jlioltr.html#foreign>.
- Internaxx Offshore (26.07.2018). Andorra Information: Business, Taxation and Offshore, <http://www.lowtax.net/lowtax/html/janhom.html>.
- Internaxx Offshore (29.07.2018). Jersey Information: <https://www.lowtax.net/information/jersey/jersey-investments-by-foreigners.html>
- Internaxx Offshore (26.07.2018). Liechtenstein: Personel Taxation, <http://www.lowtax.net/lowtax/html/jlipetx.html>.
- Internaxx Offshore (27.07.2018). Man Island: Double Tax Treaties, http://www.lowtax.net/lowtax/html/man_island/jmr2tax.html#2tax.
- Internaxx Offshore (24.07.2018). Man Island: Personal Taxation, http://www.lowtax.net/lowtax/html/man_island/jmrpetx.html#wages.
- Introducing the FSI (2018) & Methodology, (01.08.2018). <https://www.financialsecrecyindex.com/>
- Mccann, Hilton (2006). "Off-shore Finance", New York, Cambridge Üniversitesi Yayınları, s.70.

-
- Musings, Tony's (2009). "Whitelist, Greylist, Blacklist and Nolist", April.
- Nariman, Aiman; Sulaiman, Mohd; Bidin, Aishah; Hanrahan, Pamela; Ramsay, Ian; Stapledon, Geof (2008). "Commercial Applications of Company Law in Malaysia", Malezya, Cch Yayınları, s. 46.
- OECD (2000). "Küresel Vergi İşbirliğine Doğru: Zarar Verici Vergi Uygulamalarını Tanımlama ve Elimine Etmede İlerlemeler (Towards Global Tax Co-Operation: Progress in Identifying and Eliminating Harmful Tax Practices)".
- OECD (2001). "Zararlı Vergi Uygulamaları Üzerine OECD'nin Projesi: 2001 Yılı İlerleme Raporu (The OECD's Project On Harmful Tax Practices: The 2001 Progress Report)".
- OECD (2002). "Combating Harmful Tax Practices", http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/671/Combating_harmful_tax_practices.html.
- OECD (2009). "A Progress Report on the Jurisdictions Surveyed by the OECD Global Forum in Implementing the Internationally Agreed Tax Standard", Progress Made as at 2nd April.
- OECD, (Online). Organisation for Economic Co-operation and Development, Glossary of Tax Terms, <http://www.oecd.org/ctp/glossaryoftaxterms.htm>.
- Öz, Semih (2005). "Uluslararası Vergi Rekabeti ve Vergi Cennetleri", Maliye ve Hukuk Yayınları, Mart, s. 98 - 99.
- Smith, D. (2013). "The Use of off shore Tax Havens by the Top 100 Publicly Traded Companies, Offshore Shell Games U.S. PIRG", July, Retrieved from, <http://www.uspirg.org/sites/pirg/files>.
- Trading Economics (2018), www.tradingeconomics.com
- Türkiye Sermaye Piyasası Aracı Kuruluşları Birliği (2011). "Off-Shore Finansal Merkezleri", Nisan, Sayı 104, s. 24 - 33.
- YETKİNER, Erkan (2001). "Vergi Cennetlerinin Sunduğu Bazı Vergi ve Yatırım Avantajları", Vergi Dünyası Dergisi, Sayı 237, Mayıs, s. 79.
- Yılmaz, Murat (2017). "Kara Para Aklama ve Türkiye Boyutu", Yüksek Lisans Tezi, s. 31.

TÜRKİYE'DE YENİLENEBİLİR ENERJİ-BÜYÜME İLİŞKİSİ**Akın USUPBEYLİ¹
Sefer UÇAK²****ÖZ**

Bu çalışmada Türkiye için 1970-2017 arası dönemde yenilenebilir elektrik üretiminin toplam elektrik üretimi içindeki payı (yenilenebilir elektrik üretimi/ toplam elektrik üretimi) ve reel GSYH oranı arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan birim kök testleri sonucunda serilerin farklı dereceden durağan olmaları nedeniyle bu ilişki ARDL modeli ile analiz edilmiştir. ARDL modeli sınır testi sonuçlarına göre değişkenler uzun dönemde eşbütünleşik olarak hareket etmektedirler. Bu ilişki F istatistiği sonuçlarına göre, yenilenebilir elektrik üretiminden büyümeye doğru tek yanlı nedensellik ilişkisini desteklemektedir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Türkiye'de yenilenebilir elektriğin toplam elektrik üretimi içindeki payında meydana gelen %10'luk bir artışın kısa dönemde reel büyümeye %1,7 katkı yaptığı (arttıracağı) görülmektedir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı oluşu eşbütünleşmeyi desteklemektedir. Yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretiminin toplam elektrik üretimindeki payı arttıkça GSYH değerinde yükselmeyi ve dolayısıyla büyümedeki artışı destekleyeceği söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Büyüme, Yenilenebilir Enerji, ARDL sınır testi

**THE RELATIONSHIP BETWEEN RENEWABLE ENERGY-GROWTH
in TURKEY
ABSTRACT**

In this study, the relationship between the share of renewable electricity production in the total electricity production (renewable electricity production / total electricity production), and real GDP ratio is examined from 1970 to 2017 in Turkey. This relationship was analyzed with the ARDL model because the series are stationary at different levels indicated by unit root tests. According to the ARDL model boundary test results, the variables are cointegrated in the long run. Negative and statistically significant error correction term was also an evidence of this long run cointegration. F-statistic from the ARDL model showed a one-sided causality relationship from renewable electricity production to growth. The long-run relationship between the variables was statistically significant. In

¹ Ankara Üniversitesi SBF, Dr. Öğr.Üyesi, mail:akin.usupbeyli@politics.ankara.edu.tr

² Balıkesir Üniversitesi Sındırgı MYO, Dr. Öğr.Üyesi, mail: seferucak@balikesir.edu.tr

conclusion, if the share of renewable electricity production in total electricity production increase 10%, this increase generate a 1.7% growth in Turkey. This study shows as the share of electricity generation from renewable sources in total electricity production increases, it will increase GDP and therefore will support the economic growth.

Keywords: Growth, Renewable Energy ARDL bounds test

GİRİŞ

ABD'nin Uluslararası Enerji Yönetimi (US Energy Information Administration, EIA) tarafından yayınlanan 2017 International Energy Outlook raporuna göre dünya enerji talebinin ciddi bir kısmı hâlâ fosil yakıtlardan karşılanıyor olsa da, yenilenebilir enerji dünyadaki en hızlı büyüme gösteren enerji formudur (EIA, 2017, s.20). Söz konusu rapor, teknolojik ilerlemenin ve hükümetlerin özendirici politikalarının hidroelektriğin de dâhil olduğu yenilenebilir enerji üretiminin 2015-2040 yılları arasındaki en hızlı büyüyen enerji formu olmaya devam edeceğini ve bu tarih aralığında yıllık ortalama % 2,8 artacağını öngörmektedir (EIA, 2017, s.80).

Yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelimin arkasında mevcut üretim teknolojilerinin yarattığı karbon salımının ve üretim atıklarının yol açtığı çevre sorunlarının olmasının yanında, son yıllarda petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar ile enerjide dışa bağımlılığın önemli payı bulunmaktadır. Bununla birlikte son dönemde finansal piyasalardaki gelişmelerin döviz kurları üzerinde yarattığı belirsizlik, gelişmekte olan ülkelerin enerji faturasını daha da kabartmaktadır.

Petrol fiyatlarındaki dalgalanmalardan ve döviz kurundaki artışlardan etkilenen gelişmekte olan ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Türkiye ekonomisinde yapısal olarak ekonomik büyüme cari açık sorununa yol açmaktadır. Gerek ham maddede gerek ara malında gerekse enerjide dışa bağımlılık, büyüme için gerekli üretimin gerçekleşmesinde yoğun ithal girdi kullanımını kaçınılmaz kılmakta, büyüme ile cari açık arasındaki bu aynı yönlü ilişkinin temel nedenlerini oluşturmaktadır (Uçak, 2017:110).

Türkiye'nin mevcut cari açık sorununa daha yakından bakıldığında, yoğun ithal girdi kullanımı ve ithalat girdi kalemleri arasında en önemlisinin enerji ithalatı olduğu görülmektedir. Türkiye İstatistik Kurumunun yayınladığı verilere göre, Türkiye'nin 2017 yılında gerçekleşen toplam ithalatı bir önceki yıla kıyasla %17,7 artışla 233 milyar 791 milyon 662 bin dolar düzeyine çıkarken, 2016

yılında 27 milyar 169 milyon 80 bin dolar olan enerji ithalatı, 2017 yılında yaklaşık %37 artarak 37 milyar 194 milyon 822 bin dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamlar Türkiye’nin toplam ithalatının yaklaşık %16’sının enerji ithalatı olduğunu göstermektedir (Erdoğan, vd. 2018). Türkiye’nin enerji hariç cari işlemler dengesinin bazı dönemlerde fazla verdiği bile görülmüştür. Bu şartlar altında Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılığını azaltmak ve böylece cari dengede yapısal ve kalıcı bir iyileşme ortaya koymak için Türkiye’nin enerji arzını çeşitlendirmesi ve bu amaç doğrultusunda da yenilenebilir enerji üretimini artırması kaçınılmaz görülmektedir. Diğer bir deyişle Türkiye’nin yenilenebilir enerji kaynaklı elektrik üretimini artırması sadece çevresel sorunları azaltmakla kalmayacak, Türkiye’nin sürdürülebilir büyüme ve kalkınma patikasına girmesine yardımcı olacaktır.

Bu olguyu desteklemeye yönelik olarak Türkiye’de 2005 yılında Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun³ çıkarılmış ve yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanun yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretimini desteklemeyi ve düzenlemeyi amaçlamakta, uzun dönemde enerjide dışa bağımlılığı azaltarak hâlihazırda potansiyelinin altında yenilenebilir enerji kaynaklı elektrik üreten Türkiye’yi, bu potansiyelini kullanmaya teşvik etmeyi hedeflemektedir.

1. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Üretimi

Türkiye, Tablo 1’den de görüleceği üzere, farklı kaynaklardan enerji üretimi gerçekleştirmektedir. Türkiye’nin elektrik enerji üretiminin kaynaklara göre dağılımına bakıldığında, 1970-1984 arasında en büyük katkıyı kömür ve hidroliğin yaptığı görülmektedir. 1985’ten itibaren doğalgazın payının giderek arttığı, 2000’lerden itibaren ise ortalama %40’lar seviyene geldiği gözlemlenmektedir. Yıllar içinde farklılık gösterse de fosil yakıtlar (kömür, sıvı yakıtlar ve doğalgaz) 2017 itibarıyla Türkiye’deki elektrik enerjisi üretiminin yaklaşık %70,7’sini oluşturmaktadır. Türkiye’de yenilenebilir enerji

³ Amaç Madde 1- Bu Kanunun amacı; yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik enerjisi üretimi amaçlı kullanımının yaygınlaştırılması, bu kaynakların güvenilir, ekonomik ve kaliteli biçimde ekonomiye kazandırılması, kaynak çeşitliliğinin artırılması, sera gazı emisyonlarının azaltılması, atıkların değerlendirilmesi, çevrenin korunması ve bu amaçların gerçekleştirilmesinde ihtiyaç duyulan imalat sektörünün geliştirilmesidir.

Kapsam Madde 2- Bu Kanun; yenilenebilir enerji kaynak alanlarının korunması, bu kaynaklardan elde edilen elektrik enerjisinin belgelendirilmesi ve bu kaynakların kullanımına ilişkin usul ve esasları kapsar.

üretiminin toplam elektrik üretimindeki payındaki kırılma 2010 yılından sonra olmuştur. Bu yıldan önce yenilenebilir enerjinin payı yaklaşık %1'ler seviyesindeyken, 2017 yılında bu oranın %9,3 seviyesine çıktığı tespit edilmektedir. Özellikle 2005 yılında çıkarılan Kanunun ve devletin teşviklerinin yenilenebilir enerji yatırımlarındaki artışın temel nedenleri arasında olduğu söylenebilir.

Tablo 1. Enerji Kaynaklarına Göre Elektrik Enerjisi Üretiminin Toplam Üretim içindeki Payları (Türkiye)

Yıl	Toplam (GWh)	Kömür (%)	Sıvı Yakıtlar	Doğalgaz	Hidrolik	Yenilenebilir Enerji ve Atıklar ¹	Hidrolik+ Yenilenebilir
1970	8.623	32,7	30,2	-	35,2	1,9	37,1
1975	15.623	26,3	34,5	-	37,8	1,4	39,2
1980	23.275	25,6	25,0	-	48,8	0,6	49,4
1985	34.219	43,9	20,7	0,2	35,2	0,0	35,2
1990	57.543	35,1	6,8	17,7	40,2	0,2	40,4
1995	86.247	32,5	6,7	19,2	41,2	0,4	41,6
2000	124.922	30,6	7,5	37,0	24,7	0,3	25,0
2005	161.956	26,6	3,4	45,3	24,4	0,3	24,7
2010	211.208	26,1	1,0	46,5	24,5	1,9	26,4
2015	261.783	29,1	0,9	37,9	25,6	6,5	32,1
2016	274.408	33,7	0,7	32,5	24,5	8,6	33,1
2017	295.500	33,0	0,7	37,0	20,0	9,3	29,3

¹ Jeotermal, rüzgar, katı biyokütle, güneş, biogaz ve atık kaynaklarını içerir.

Kaynak: TÜİK, Enerji istatistikleri,

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1029

Enerji talebi giderek artan ve büyük oranda dışa bağımlı olan Türkiye ekonomisi için yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerjinin ülke içindeki önemi kaçınılmazdır. Bu nedenle, ilgili bölümde yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerjinin büyümeye katkılarının literatür incelemesi yapılacaktır.

2.İlgili Literatür

Yenilenebilir enerji üretimi ve tüketiminin, ülkelerin ekonomik büyüme performansları, geliştirecekleri enerji politikaları ve çevre sorunlarının çözümü noktasında önemli bir role sahip olması, söz konusu konunun akademik yazında da ilgi odağı olmasına yol açmıştır. Özellikle yenilenebilir enerji ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi birçok çalışmada incelenmiştir. Çalışmalar; farklı

ülkeler, farklı dönemler ve farklı ekonometrik yöntemlerle gerçekleştirilmiştir.

Sarı vd (2008) 1969 - 2009 yılları arasında ABD’deki yenilenebilir enerji tüketimi ve sanayi üretimi arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemi kullanarak incelemiştir. Çalışma sanayi üretiminin hidroelektrik, atık ve rüzgâr enerjisi tüketimi üzerinde olumlu, güneş enerjisi tüketimi üzerinde ise olumsuz etki yarattığını tespit etmiştir.

ABD üzerine Payne (2009) tarafından benzer tarihler arasında (1949-2006) ancak Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılarak yapılan çalışmada ise, Sarı vd (2008) çalışmasının tersine söz konusu yıllar arasında yenilenebilir enerji ve büyüme arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.

Sadorsky (2009) tarafından gelişmiş bir ülke olan Amerika değil 18 gelişmekte olan ülke üzerine panel hata düzeltme yöntemiyle yapılan çalışmada, 1994-2003 yılları arasında reel gelir artışının bu ülkelerde kişi başı yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde pozitif yönlü bir etki yaptığını ortaya koymuştur.

Apergis ve Payne (2010b) 1985-2005 dönemi için 20 OECD ülkesini kapsayan çalışmalarında, panel eşbütünleşme yöntemiyle yenilenebilir enerjinin, sabit sermaye stokunun ve işgücünün ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Elde ettikleri sonuçlara göre yenilenebilir enerjideki artış reel GSYH’yi arttırmaktadır. Ayrıca kullandıkları vektör hata düzeltme modeli söz konusu iki değişken arasında hem kısa hem de uzun dönemde çift taraflı bir nedensellik tespit etmiştir.

Aynı yazarlar benzer bir çalışmayı 13 Avrasya ülkesi için yapmıştır. Apergis ve Payne (2010a) 1992-2007 periyodunda yine panel eşbütünleşme yöntemini kullanmış ve OECD ülkelerinde elde ettikleri sonuçlara benzer olarak yenilenebilir enerji ve büyüme arasında hem kısa hem de uzun dönemde çift taraflı bir nedensellik tespit etmiştir.

Bayraktutan vd. (2011) 1980-2007 yıllarında panel eşbütünleşme yöntemi kullanarak 30 OECD ülkesinin verilerini inceledikleri çalışmalarında yenilenebilir enerji üretiminin ekonomik büyümeyi desteklediğini ortaya koymuşlardır.

Salim ve Rafiq (2012) içinde Türkiye’nin de bulunduğu 6 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir gruba tamamen değiştirilmiş en küçük kareler (FMOLS), dinamik en küçük kareler (DOLS) ve Granger nedensellik testlerini 1980-2006 tarih aralığına uygulamış ve yenilenebilir enerji üretiminin bu ülkeler için GSYH’nin anlamlı bir belirleyeni olduğunu göstermişlerdir.

Tuğcu vd (2012) yine panel veri ile ancak ARDL yöntemini kullanarak G7 ülkelerini incelemiş yenilenebilir enerjinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini bir kez daha ortaya koymuşlardır.

Yenilenebilir enerjinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi olduğuna dair elde edilen bu bulguların tersi bulgular da farklı çalışmalarla ortaya konmuştur. Menegaki (2011) 27 Avrupa ülkesi üzerine 1997-2007 yıllarını kapsayan çalışmada, tek-yönlü tesadüfi etkiler modelini, hata düzeltme modelini ve panel nedensellik yöntemlerini kullanmış ve yenilenebilir enerji ile ekonomik büyüme arasında söz konusu ülkeler için herhangi nedensellik ilişkisi tespit edememiştir.

Ayrıca Marques ve Fuinhas (2012) yine Avrupa ülkelerini kapsayan çalışmalarında farklı enerji kaynaklarının büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. 1990-2007 arası dönemini panel düzeltilmiş hata terimi (PCSE) yöntemiyle analiz eden çalışma, yenilenebilir enerji üretiminin yüksek maliyetli olmasının elektrik fiyatlarını arttırdığını dolayısıyla büyüme üzerindeki olumlu etkisinin zayıf olduğunu göstermiştir. Ayrıca çalışma enerjide dışa bağımlılığının yüksek olduğu ülkelerde büyümede sorunlar yaşandığını göstermiştir.

Türkiye ile ilgili sınırlı sayıda çalışmalardan biri olan Öcal ve Aslan (2013) makalesinde, ARDL ve Toda -Yamamoto nedensellik testi 1990-2010 yılları arasında, literatürün tersine, yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Öcal ve Arslan'ın Türkiye'de yenilenebilir enerji ve büyüme arasında tespit ettiği negatif yönlü bu ilişkiyi tersi bulgular da mevcuttur. Özşahin vd. (2016) 2000-2013 dönemlerini kapsayan BRICS-T ülkeleri için panel ARDL yöntemiyle yaptığı çalışma söz konusu değişkenler arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişki bulmuştur.

Konuyla ilgili yapılan güncel çalışmalardan biri olan Acaravcı ve Erdoğan(2018), yenilenebilir enerji üretiminde dünya sıralamasında ilk beş içinde yer alan ülkeler için çevre kirliliği, yenilenebilir enerji üretimi ve gelir arasındaki uzun dönemli ilişkiyi, yatay kesit bağımlılığı dikkate alan dinamik panel veri yöntemini kullanarak 1992-2013 yılları arası için incelemiştir. Varılan sonuçlara göre, çevre kirliliği, yenilenebilir enerji üretimi ve kişi başı reel gelir değişkenlerinin ülkeler arasında etkileşim içinde olduğunu göstermiştir. Bir ülkede söz konusu değişkenlerde bir gelişme yaşanması durumunda, bu gelişme diğer ülkelere de sirayet

etmektedir. Ayrıca çalışma yenilenebilir enerji üretiminin çevre kirliliği üzerinde negatif bir etkisi olduğunu, buna karşın kişi başı gelirin çevre kirliliği üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Türkiye üzerine yapılmış en güncel çalışmalardan biri olan Durğun ve Durğun (2018), Türkiye’nin 1980-2015 döneminde yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele almıştır. ARDL sınır testi ve TodaYamamoto yöntemine dayalı Granger nedensellik testlerinin kullanıldığı çalışmada, yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Literatürde, yenilenebilir enerji ve büyüme arasındaki ilişki üzerine bir uzlaşma olmaması farklı sebeplere dayanabilir. Öncelikle çalışmaların yapıldığı coğrafyaların ve dönemlerin farklı olması, farklı sonuçlar elde edilmesine sebep olmaktadır. Ayrıca üretim sadece yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerji ile gerçekleştirilmemekte, aynı anda diğer fosil yakıtlardan ve nükleer santrallerden elde edilen enerji de üretimde kullanılmaktadır. Bu durum, göz ardı edilen değişkenler sorununa sebep olup elde edilen sonuçların farklılaşmasına yol açabilmektedir.

Bu çalışmada söz konusu sorunu aşmak amacıyla, diğer çalışmalardan farklı olarak, yenilenebilir enerji üretimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek yerine, yenilenebilir enerji üretiminin toplam enerji üretimi içindeki payı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenecektir. Böylece yenilenebilir enerji üretimi ile büyüme arasındaki ilişki incelenirken, zımni olarak fosil yakıtlardan elde edilen enerji üretimi de dikkate alınacaktır.

3. Veri ve Yöntem

Çalışmada 1970-2017 yılları arasında Türkiye’de yenilenebilir elektrik üretiminin (hidrolik, jeotermal, rüzgâr, katı-biyokütle, güneş, biyogaz ve atık kaynaklardan elde edilen elektrik) toplam elektrik üretimi içindeki payı (ELK) ile reel GSYH büyüme oranı (Y) arasındaki ilişki incelenmiştir. Modelde kullanılan değişkenlerin verileri TÜİK ve OECD’den elde edilmiştir ve yıllık veriler ile çalışılmıştır. Yenilenebilir elektrik üretimi ile büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığının test edilmesi için sınır testi kullanılırken, uzun ve kısa dönem ilişkisini araştırmakta ARDL yöntemi kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin açıklanmasında bu yöntemin seçilmesinin nedenleri; değişkenlerin bütünleşme derecelerinin farklı olduğu durumlarda da (I(0) ve I(1))

ilişkinin araştırılabilmesi ve küçük örneklerde de etkili sonuçlar verebilmesidir (Peseran vd. 2001).

3.1.ARD L ve Sınır Testi

Bu çalışmada uzun ve kısa dönem; Yenilenebilir elektrik üretimi/ toplam elektrik üretimi(ELK) (%) ile Reel GSYH(Y) Büyüme Oranı (%) ilişkisinin durağan durum dengesi ARDL modeli ile araştırılmıştır. Kurulan modeldeki eşbütünleşme ilişkisinin belirlenmesinde aşağıda yer alan Denklem (1) kullanılmıştır.

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \alpha_{2i} \Delta ELK_{t-i} + \alpha_3 Y_{t-1} + \alpha_4 ELK_{t-1} + u_t$$

(1)

Kurulan modelde değişkenlerin bağımlı ve bağımsız değişken olarak alındığı denklemler arasındaki ilişki araştırılarak, hem nedensellik ilişkisi hem de eşbütünleşme test edilecektir. ELK'nın bağımsız değişken olduğu durum için kurulan ekonometrik model Denklem (2)'de, Y'nin bağımsız değişken olduğu durum için kurulan ekonometrik model ise Denklem (3)'de verilmektedir.

$$\text{Model 1: } Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 ELK_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\text{Model 2: } ELK_t = \beta_0 + \beta_1 Y_t + \varepsilon_t \quad (3)$$

ARDL modelleri kurulurken eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığının araştırılması için sınır testi (bound test) yapılmaktadır. Bu çalışmada sınır testi yapılırken F sınır testi (Wald test) uygulanmıştır.

Tablo 3. F Sınır Testi Sonuçları

Model 1:F İstatistiği	8.892312	k=1
Model 2:F İstatistiği	2.318810	k=1
Anlamlılık Düzeyi	Alt Kritik Sınır	Üst Kritik Sınır
10%	3.02	3.51
5%	3.62	4.16
2.5%	4.18	4.79
1%	4.94	5.58

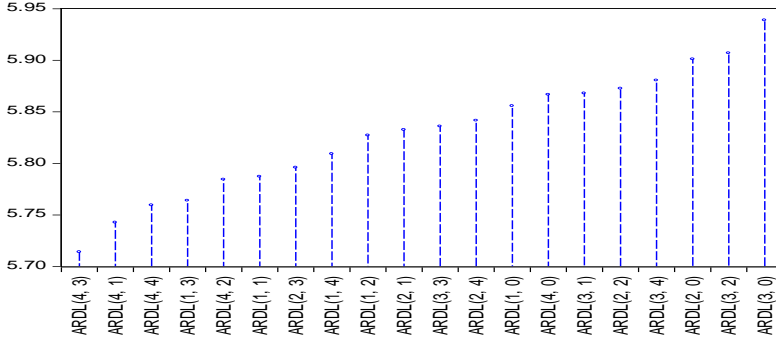
Tablo 3'de görüldüğü gibi, Sınır Testi sonucunda Model 1 için test istatistiğinin (8.89) farklı anlamlılık düzeylerine göre alt ve üst sınır değerlerinin üzerinde olduğundan seriler arasında

Türkiye’de Yenilenebilir Enerji-Büyüme İlişkisi

eşbütünleşme ilişkisi vardır ve nedenselliğin yönü denklemsel ilişkiden dolayı ELK değişkeninden Y değişkenine doğrudur. Model 2 için test istatistiği değerinin (2.31) tüm anlamlılık düzeylerinde alt ve üst kritik sınırların altında kaldığı için seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir.

Tablo 4. Akaike Bilgi Kriterine Göre Seçilen ARDL Modeli

Akaike Information Criteria

Bu sonuçlara göre, kurulan Model 1 için gecikme uzunlukları; AIC (Akaike), BIC (Bayes) ile HQ (Hannan-Quinn) bilgi kriterleri ile incelenmiştir. Akaike bilgi kriterine göre Tablo 4’de görüldüğü gibi ARDL(4,3) modeli en düşük bilgi kriteri değerini sağlamıştır.

3.2.Eşbütünleşme İlişkisinin Araştırılması ve Uzun Dönem Katsayıları

ARDL modellerinde eş bütünleşme ilişkisinin varlığının araştırılması için sınır testi ile hata düzeltme modeli (UECM, Unrestricted Error Correction Model) kurulmaktadır.

Tablo 5. ARDL(4,3) Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	St.hata	t istatistiği	Olasılık
Y(-1)	0.035689	0.148072	0.241028	0.8109
Y(-2)	-0.103667	0.147488	0.702887	0.4868
Y(-3)	-0.071093	0.139890	0.508206	0.6145
Y(-4)	-0.353505	0.140048	2.524167	0.0163
ELK	0.172112	0.087321	1.971029	0.0567
ELK(-1)	-0.247373	0.104585	2.365289	0.0237
ELK(-2)	0.166857	0.110517	1.509782	0.1401

ELK(-3)	- 0.188548	0.090962	- 2.072826	0.0456
C	10.21274	2.971593	3.436791	0.0015
Tanısal Özellikler				
R ² : 0,34				
Test		Değer	Olasılık	Sonuç
Jarque- Bera χ^2_{JB}		4,0158	0,1342*	Normallik sağlandı
Breusch- Godfrey LM- χ^2_{BG}		1,2729	0,2934*	Otokorelasyon yok
Breusch- Pagan- Godfrey χ^2_{BPG}		1,5937	0,1623*	Sabit varyanslılık var
*Test olasılık değerlerinin 0.05 ten büyük olması varsayımların sağlandığını göstermektedir.				

En düşük bilgi kriterini veren modelin uygunluğunun belirlenmesi için otokorelasyon, normallik ve değişen varyans sınamaları yapılmış ve modelin uygun olduğuna karar verilmiştir. ARDL(4,3) modeli tahmin sonuçları ve tanısal testlere ilişkin bulgular Tablo 5'te gösterilmektedir.

3.3.Uzun Dönem ve Kısa Dönem İlişki

Büyümenin bağımlı değişken ve yenilenebilir elektrik üretiminin toplam içindeki payının bağımsız değişken olduğu modelde uzun dönem katsayıları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık Değeri
ELK	-0,064956	- 1,673548	0,0985
C (Sabit Terim)	6,84	4,287027	0,0001

Tablo 6'daki katsayılar incelendiğinde; ELK değişkeninin katsayısının negatif işaretli ve olasılık değerinin %10 olasılık düzeyinden küçük olması uzun dönemde değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. ELK değişkenindeki artış, uzun dönemde çok küçük düzeyde de olsa(0,064) büyüme

Türkiye’de Yenilenebilir Enerji-Büyüme İlişkisi

üzerinde negatif bir etkiye neden olmaktadır. Bu nedenle uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı çıkan değişkenler arasındaki ilişki kısa dönemde incelenmiştir.

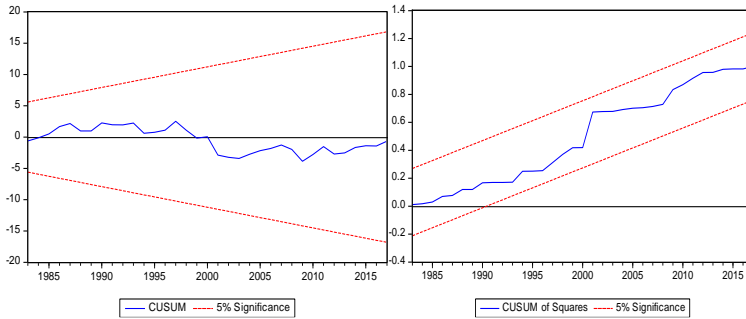
Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişki hata düzeltme modeline dayalı olarak tahmin edilmiştir. Hata düzeltme modeli denklem 4’deki şekilde tahmin edilmiştir.

$$\Delta Y = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^n \Delta ELK_{t-i} + \delta ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Tablo 7. Kısa Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık Değeri
DELK	0,1721	0,2497	0,0424
ECT_{t-1}	-1,4925	-5,3104	0,0000

Tablo 7’deki katsayılar incelendiğinde Türkiye’de yenilenebilir elektrik üretiminin toplam elektrik üretimi içindeki payında meydana gelen %1’lik bir artışın kısa dönemde büyümeyi %0,17 arttıracığı görülmektedir. Denklem 4’te yer alan ECT_{t-1} hata düzeltme terimidir ve uzun dönem modelinden elde edilen kalıntıların bir dönem gecikmeli değerini göstermektedir. Hata düzeltme terimi katsayısı uzun dönemde uyarlanma hızını göstermekte ve bu katsayının istatistiksel olarak anlamlı olması ve negatif işaretli olması beklenmektedir. Tablo 7’deki sonuçlar kısa dönem hata düzeltme modeli katsayılarını göstermektedir. Buna göre hata düzeltme terimi katsayısı beklendiği gibi istatistiksel olarak anlamlı ve negatif değer almıştır. Tablodaki yenilenebilir elektrik üretimi değişkeninin katsayısının istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olması ise yenilenebilir elektrik üretiminin büyüme üzerinde kısa dönemde de pozitif etkisi olduğunu göstermektedir.

Şekil 1. CUSUM ve CUSUMQ Sonuçları

Uzun dönem katsayılarının istikrarlı olup olmadığını göstermek için uygulanan CUSUM ve CUSUMQ testlerinin grafikleri Şekil 1'de gösterilmiştir. Buna göre, uzun dönem modelinin kalıntıların ve kalıntı karelerinin birikimli toplamalarının % 5 kritik çizgi aralıkları içinde yer almaktadır. Böylece modelin katsayılarının istikrarlı olduğu görülmektedir.

Sonuç

Yüksek büyüme rakamlarına ulaşmayı temel ekonomik hedef olarak kabul eden günümüz ekonomi doktrini, bunun bedelini yol açtığı çevresel sorunlarla ödemektedir. Yoğun fosil yakıt kullanımı da bu çevresel sorunların başında gelmektedir. Tüketmekten vazgeçemeyeceği gibi üretmekten de vazgeçemeyecek insanlığın, fosil yakıttan enerji üretimi kaynaklı sorunlardan kurtulmasının yollarından biri yenilenebilir enerji bazlı enerji (elektrik) üretimine öncelik vermesinden geçmektedir.

Bu çalışmada Türkiye için 1970-2017 arası dönemde yenilenebilir elektrik üretiminin toplam elektrik üretimi içindeki payı ile reel GSYH büyüme oranı arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan birim kök testleri sonucunda serilerin farklı dereceden durağan olmaları nedeniyle bu ilişki ARDL modeli ile analiz edilmiştir. ARDL modeli sınır testi sonuçlarına göre Y ve ELK değişkenleri uzun dönemde eşbütünleşik olarak hareket etmektedirler. Bu ilişki F istatistiği(Wald test) sonuçlarına göre, yenilenebilir elektrik üretiminden büyümeye doğrudur. Dolayısıyla değişkenler arasında yenilenebilir elektrik üretiminden büyümeye doğru tek-yönlü nedensellik ilişkisinden söz edilebilir. Anılan dönemde büyümeden yenilebilir enerjiye doğru bir nedensellik tespit edilememiştir. Uzun dönem katsayılarına göre ELK değişkeninin Y değişkeni üzerindeki uzun dönem etkisi negatiftir ve istatistiksel olarak %10'luk düzeyde anlamlı bulunmuştur. Bunun temel nedenleri olarak; yenilenebilir enerji yatırımlarının ilk maliyetlerinin yüksek olması, birim üretim maliyetlerinin fosil yakıtlara göre birim başına görece pahalı olması ve yenilenebilir enerji üretiminin hidroelektrik, rüzgâr, güneş jeotermal gibi karma bir yapıya sahip olması söylenebilir. Ancak son yıllarda yenilenebilir enerji üretimini arttırmaya yönelik sosyal ve siyasi baskılar artmakta, sürekli yasal düzenlemeler getirilmekte ve ekonomik teşvikler verilmektedir. Çınar ve Yılmaz (2015) çevre vergileri ve atık yönetimi gibi uygulamaların yenilenemez kaynak kullanımının maliyetini artırdığını, yenilenebilir kaynakların sübvansede edilmesi ile birlikte bu kaynakların maliyetinin azaldığını, dolayısıyla elektrik üretim ihtiyacını karşılamada yenilenebilir

kaynakların daha rekabetçi hale geldiğini ifade etmiştir. Söz konusu çalışma ayrıca yenilenebilir ve fosil yakıtlar arasındaki maliyet açığının, teknolojik ilerlemeler düştüğünü ve bu nedenle söz konusu yatırımların teşvik edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tersine, kısa dönemli ilişki incelendiğinde, kurulan Hata düzeltme modeli değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin pozitif yönlü olduğunu göstermiştir. Türkiye’de yenilenebilir elektriğin toplam elektrik üretimi içindeki payında meydana gelen %10’luk bir artışın kısa dönemde reel büyümeye %1,7 katkı yaptığı (arttıracığı) görülmektedir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı oluşu eşbütünleşmeyi desteklemektedir. Elde edilen sonuçlara göre yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretiminin toplam elektrik üretimi içindeki payı arttıkça kısa dönemde büyümeyi destekleyeceği söylenebilmektedir.

KAYNAKÇA

ACARAVCI, N., ve Erdoğan, S. (2018), Yenilenebilir Enerji, Çevre ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş Ülkeler için Ampirik Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(1) 53-64

APERĞİS, N., ve Payne, J. E. (2010a), Renewable Energy Consumption and Growth in Eurasia. *Energy Economics*, 32(6), 1392-1397.

APERĞİS, N., ve Payne, J. E. (2010b), Renewable Energy Consumption And Economic Growth: Evidence From A Panel Of OECD Countries. *Energy Policy*, 38(1), 656-660.

BAYRAKTUTAN, Y., Yılgor, M., Uçak, S. (2011), Renewable Electricity Generation and Economic Growth: Panel-Data Analysis For OECD Members. *International Research Journal of Finance and Economics*, 66, 59-66.

ÇINAR, S., ve Yilmazer, M. (2015), Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Belirleyicileri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30 (1), 55-78.

DURĞUN, B., ve Durğun, F. (2018), Yenilenebilir Enerji Tüketimi İle Ekonomik Büyüme Arasında Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *International Review of Economics and Management*, 6(1), 1-27

EIA, (2017), US Energy Information Administration, Annual Energy Outlook 2017
[https://www.eia.gov/outlooks/aeo/pdf/0383\(2017\).pdf](https://www.eia.gov/outlooks/aeo/pdf/0383(2017).pdf)

ERDOĞAN, S, Dücan, E, Şentürk, M, Şentürk, A. (2018), Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Üretimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Bulgular. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11 (2), 233-246.

MARQUES, A. C., & Fuinhas, J. A. (2012), Are Public Policies Towards Renewables Successful? Evidence From European Countries. *Renewable Energy*, 44, 109-118.

MENEGAKİ, A. N. (2011), Growth and Renewable Energy in Europe: A Random Effect Model With Evidence for Neutrality Hypothesis. *Energy Economics*, 33(2), 257-263.

OECD, İstatistikler,

http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=SNA_TABLE1#

ÖCAL, O., ve Aslan, A. (2013), Renewable Energy Consumption–Economic Growth Nexus in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 28, 494-499.

ÖZŞAHİN, Ş., Mucuk, M., & Gerçeker, M. (2016). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Panel ARDL Analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(4).

PAYNE JE. (2009), On The Dynamics Of Energy Consumption and Output in The US. *Applied Energy*; 86: 575–587.

PESARAN, M. H., Shin, Y., Smith, R.J. (2001), Bounds Testing Approaches To The Analysis of Level Relationships. *Journal Of Applied Econometrics*, s:16.3, ss.289-326.

SADORSKY P. (2009), Renewable Energy Consumption and Income in Emerging Economies. *Energy Policy*; 37:4021–4028.

SALİM, R. A., & Rafiq, S. (2012). Why Do Some Emerging Economies Proactively Accelerate The Adoption of Renewable Energy? *Energy Economics*, 34(4), 1051-1057.

SARI R, Ewing BT, Soytas U. (2008), The Relationship Between Disaggregate Energy Consumption and Industrial Production in The United States: An ARDL Approach. *Energy Economics*; 30:2302–2313.

TUĞCU, C. T., Öztürk, I., & Aslan, A. (2012). Renewable and Non-Renewable Energy Consumption and Economic Growth Relationship Revisited: Evidence From G7 Countries. *Energy Economics*, 34(6), 1942-1950.

Türkiye İstatistik Kurumu, Enerji İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1029

Türkiye’de Yenilenebilir Enerji-Büyüme İlişkisi

UÇAK, S. (2017), Cari Denge ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Analizi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE Dergisi*, 15 (2), 107-140.

T.C. Başbakanlık, Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel
Müdürlüğü, Mevzuat Bilgi Sistemi,
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5346.pdf>

IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF SOLID WASTE TREATMENT PLANTS VIA INTEGRATED SYSTEM APPROACH: A CASE STUDY ON MANISA

Metehan Feridun SORKUN¹

ABSTRACT

This study investigates the ways of improving the effectiveness of the recently constructed waste treatment plants in Turkey. Many municipalities have made large public investments on modern solid waste treatment plants. These plants, designed to process hundred tons of waste per day, positively contribute to both the environment and the economy. However, the inefficiencies in other waste management activities (e.g. waste collection, transportation) could limit these plants' contributions, making it a priority to identify and remove the bottlenecks in the municipal solid waste system. This study examines the municipal solid waste system of Manisa, including the recently constructed Uzunburun Solid Waste Treatment Plant. Interviews with municipal public managers were conducted to shed light on bottlenecks that could limit the effectiveness of Uzunburun Plant. Then, integrated solid waste management framework was used to reveal possible ways to remove these bottlenecks. According to results, socio-cultural issues are of prime importance; however, the effects of actions addressing these issues are only observable in the long-term. Nevertheless, the results show that improvements can be made in a shorter-time period through some technical, legal, and institutional steps.

Keywords: waste treatment plants, municipal solid waste; recycling; theory of constraints; integrated solid waste management.

BÜTÜNLEŞİK SİSTEM YAKLAŞIMIYLA KATI ATIK İŞLEME TESİSLERİNİN ETKİNLİĞİNİN ARTTIRILMASI: MANİSA İLİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

ÖZ

Bu çalışma, ülkemizde yeni inşa edilen katı atık işleme tesislerinin etkinliğinin nasıl arttırılabileceğini araştırmaktadır. Son zamanlarda birçok belediye, modern katı atık işleme tesisleri için büyük kamu yatırımları yapmıştır. Günde yüzlerce ton atık işleyebilecek şekilde tasarlanan bu tesislerin hem çevreye hem de ekonomiye olumlu katkıları bulunmaktadır. Fakat diğer atık yönetimi faaliyetlerindeki (örn. atık toplama ve taşımadaki) verimsizlikler, bu tesislerin pozitif katkılarını sınırlayabilmektedir. Bu nedenle, inşa

¹ Dr. Öğretim Üyesi Metehan Feridun SORKUN, İzmir Ekonomi Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Balçova / İzmir. mail: metehan.sorkun@ieu.edu.tr

edilen bu atık işleme tesislerinden maksimum fayda elde edilebilmesi için belediye katı atık sistemindeki darboğazların tespit edilmesi ve giderilmesi gereklidir. Bu çalışma, Manisa'nın katı atık sistemini inceleyerek Manisa Büyükşehir Belediyesi tarafından yeni yapılan Uzunburun Katı Atık Bertaraf Tesisinin etkinliğinin nasıl arttırılabileceğini araştırmıştır. Bu çerçevede, belediye görevlileri ile görüşmeler yapılarak Uzunburun Katı Atık Bertaraf Tesisinin etkinliğini azaltan darboğazlara ışık tutulmuştur. Ardından, bu darboğazların giderilmesi için gerekli olan eylemler bütünleşik katı atık yönetimi modeli uygulanarak ortaya konmuştur. Sonuçlar, sosyo-ekonomik ve kültürel konuların öncelikli olduğunu gösterse de bu konularda yapılacak eylemlerin etkisinin ancak uzun zaman periyodunda görülmesinin mümkün olabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte araştırma sonuçları, daha kısa sürede olumlu sonuçlar sağlayabilecek teknik, yasal ve kurumsal adımların da var olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: atık işleme tesisleri; belediye atıkları; geri dönüşüm; kısıtlar teorisi; bütünleşik katı atık yönetimi.

1. Introduction

Economic and population growth have increased the amount of municipal solid waste (MSW) generated in the metropolitan cities of Turkey (Turkish Statistical Institute, 2018). This situation may pose serious environmental and health risks (Hossain et al., 2011) unless municipalities are able to develop effective MSW management plans. Inappropriate MSW collection, transportation, and treatment methods can pollute natural resources (e.g. soil and water), which in turn, threaten human health (Tozlu et al., 2016). The need to develop an effective MSWM (municipal solid waste management) plan is necessary not only to eliminate these negative consequences, but also important in exploiting economic opportunities, such as producing energy from waste (Naroznova et al., 2016) and recovering economic value (Le Courtois, 2012) from recyclables. Both national and local government authorities in Turkey have acknowledged the importance of MSWM. Waste reduction and recycling are major goals in the 2018-2022 strategic plan of Ministry of Environment and Urbanization (2017). This plan also offers financial support to municipalities from the central government budget for investments in waste treatment facilities. These strategic objectives and incentives appear to be encouraging municipalities to take important steps on waste management. Many city municipalities

Improving the Effectiveness of Solid Waste Treatment Plants via Integrated System Approach

have recently invested significant amounts in large high-tech waste treatment plants (see Table 1). However, as Kanat (2010) cautions, these investments may not be effective if planning fails to consider all aspects of MSWM. For example, it is reported that the mechanical waste processing plants in India were shut down due to a lack of holistic planning (Shekdar, 2009).

Table 1. Municipal Investments on Waste Treatment Plants in Turkey

City	Manisa	Balıkesir	Çorum	Edirne
Cost	110 million TL	80 million TL	70 million TL	10 million TL
Area	22 hectare	8,9 hectare	67 hectare	16 hectare
Waste Processing	650 tons/day	500 tons/ day	200 tons/day	300 tons/day
Packaging Separation	650 tons/day	5.3 tons/day	60 tons/day	300 tons/day
Composting	85000 tons/year	-	5000 tons/year	5500 tons/year

Source: Hürriyet Newspaper (2017)

Modern and large waste treatment plants are necessary, but not solely sufficient, to achieve their construction purposes (i.e. turning waste into resources and eliminating negative environmental and health consequences). The theory of constraints (Goldratt, 1990) states that the performance level of the whole system is limited by the performance of its weakest component. Therefore, poor performance in other waste management activities (e.g. separation, collection, and transportation) will result in low return on investment from the recently constructed waste treatment plants. For this reason, the integrated waste management approach should be adopted, which simultaneously takes into account socio-cultural, technical, environmental, economic, institutional, and legal aspects of MSWM (Abdoli et al., 2016; Guerrero et al., 2013). This is the only way to identify bottlenecks at the steps of waste separation, generation, collection, and transportation, and allow sustainable solutions to be delivered, enabling the newly constructed waste treatment plants to reach their full potential.

This study aims to reveal the bottleneck points in the MSWM system that could limit the contributions of the newly constructed waste

treatment plants in Turkey, and then highlights the actions that should be taken to yield a higher return from these plants. For this purpose, the integrated solid waste management model was used to examine the MSWM system in Manisa, where the Metropolitan Municipality has recently constructed Uzunburun Solid Waste Treatment Plant. The interviews were conducted with municipal public managers to shed light on the key bottlenecks blocking the effectiveness of Uzunburun Plant. The results make theoretical contribution by showing that although building a modern solid waste treatment plant is a significant step for an effective MSWM, it is not solely sufficient; other socio-economic, cultural, technical, legal and institutional factors should also complement the capabilities of these plants. The findings also provide guidance to public managers on the key points (bottlenecks) to be overcome in order to achieve a higher performance in the MSWM system.

The remainder of the paper is structured as follows. The definition, activities, and aspects of MSWM are reported in the next section. Next, the theory of constraints is depicted, and the purposes of study are stated. After the case selection and data collection processes are disclosed in the methodology part, the information on the case study area (Manisa) and Uzunburun Plant are provided. Finally, the findings are presented, and the paper is concluded with the discussion of these findings' theoretical and policy implications.

2. Municipal Solid Waste Management (MSWM)

2.1. Municipal Solid Waste (MSW)

Waste is defined as "any substance or object which the holder discards or intends or is required to discard." (EU Directive 2008/98/EC). According to Turkey's waste management regulation (2015), MSW mainly comprises household waste, but includes the commercial, industrial and institutional waste that are similar in content and form. This regulation lists forty subcategories under MSW, including recyclable items (e.g. paper, glass, plastics, metal, battery, textile and electronic products), mixed waste, garden & park waste, street residues, bazaar waste, the used cooking oil, the medicine waste, and some chemicals and hazardous materials (Waste Management Regulation, 2015). This regulation holds municipalities responsible for the management of MSW. By law, metropolitan municipalities are obliged to develop short and long-term MSWM plans that address environmental concerns, coordinate the waste management activities of district municipalities, construct waste treatment facilities, and support the educational programs and

campaigns aiming to increase public awareness on waste management.

2.2 Integrated Solid Waste Management

MSWM involves the steps of waste generation, separation, collection, transportation, treatment, and disposal (Guerrero et al., 2013). These steps are quite complex because they are influenced by various socio-cultural, economic, environmental, technical, legal and institutional aspects. In addition, MSWM has many stakeholders, such as heads of households, waste pickers, recycling firms, district municipalities, and central government. The significance of these aspects and stakeholders may vary according to location, implying no one unique solution for the problems of MSWM (Contreas et al., 2010). For this reason, Integrated Solid Waste Management framework is proposed to consider all these elements in an integral way, in order to “promote the development of a waste management system that best suits the society, economy and environment in a particular location” (Klundert and Anschutz, 2001: p.11).

Figure 1 below shows the Integrated Solid Waste Management framework that illustrates the steps, aspects and stakeholders of the MSWM system.

Figure 1. Integrated Solid Waste Management Framework

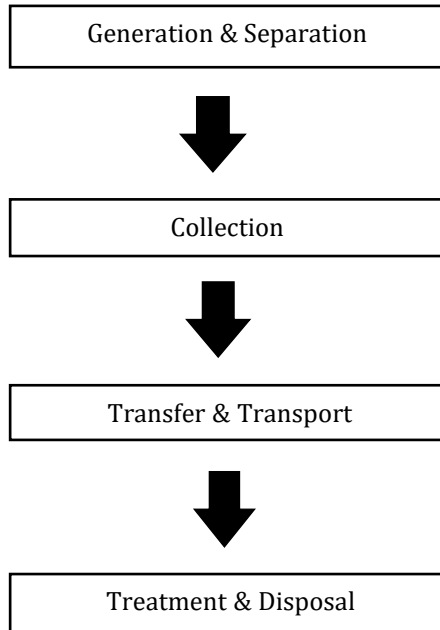
STAKEHOLDERS:

- Central Government
- Metropolitan Municipal
- District Municipalities
- Households
- Recycling Firms
- Itinerant Waste Buyers
- End-user Industries
- Municipal Workers
- Donor Agencies
- Waste Pickers

ASPECTS:

- Technical
- Environmental
- Financial / Economic
- Socio-cultural
- Institutional
- Policy / Legal / Political

STEPS

Source: (Klundert and Anschutz, 2001)

2.3 The Steps of MSWM

Waste Management Hierarchy (EU Directive 2008/98/EC) ranks the waste management activities from the most to the least preferable. On this hierarchy, reducing waste takes first position (i.e. the most recommended), because the MSW reduction saves the significant amount of pollution and cost incurred during waste collection, transportation, and disposal processes. However, since waste is inevitable, it is crucial to make accurate projections on the future amount and composition of MSW generated to develop an effective waste management planning. The studies list some factors that should be considered in these projections. Population is the leading determinant of the amount of waste generated (Contreas et al., 2010). Likewise, income level is positively related to the amount of waste generated (Oyekale, 2015; Korai et al., 2017), and affects the composition of waste. While the organic content in MSW is higher in less developed and developing countries, the ratio of recyclables is higher in developed countries (Storey et al., 2015; Ozcan et al., 2016). The amount of waste generated may also show seasonality, for example, the amount MSW may rise in winter due to daily heating (Turan et al., 2009). Alternatively, it may escalate in summer in touristic places (Kawai and Tasaki, 2016), or during day times due to daily labor migration.

The next step of MSWM is waste separation, mainly carried out by waste pickers, waste treatment plants, and households. Waste pickers earn money by separating waste and selling recyclables to recycling plants and/or industrial end-users (Matter et al., 2013). Although their activities may contribute to economy and environment, the informality of these activities poses many risks. Waste treatment plants also perform waste separation mechanically, after the mixed MSW is brought to these plants. However, the waste separation by households is highly encouraged, because separation at source minimizes the contamination of recyclables with organic waste, which enables recovering a higher economic value from recyclables (Chalmin and Gaillochet, 2009). Nevertheless, many factors affect the recycling (waste separation) behavior. First, the convenience plays a major role (Sidique et al., 2010; Miafodzyeva and Brandt, 2013). The physical constraints (e.g. high distance to recycling bins and lack of storage space for recyclables) negatively affect recycling behavior (Rousta et al., 2015; Zhang et al., 2016). Another important determinant of recycling behavior is social norms (Miliute-Plepiene et al., 2016; Sorkun, 2018a). People are more likely

to separate their waste if peers and family approve of their act of recycling. Similarly, people tend to recycle more, when they perceive policy measures are effective (Wan et al., 2014). Education is also a strong predictor of recycling behavior (Bell et al., 2017; Meen-Chee and Narayanan, 2006), which increases the awareness of reasons for performing the recycling behavior. In addition, the studies reveal that some socio-demographic variables, such as age (Pakpour et al., 2014; Sidique et al., 2010), and income (Bell et al., 2017; Seacat and Boileau, 2018) are significant in explaining recycling behavior.

Waste collection and transportation are other important steps of the MSWM system, which comprise the significant portion of the MSWM cost (Yildiz et al., 2013; Demir et al., 2017). Thus, it is highly critical to design a collection system that meets the required service level in a cost-effective way. The two basic mixed waste collection systems are fixed station (drop-off collection), and community bin (street-side collection) (Shekdar, 2009). In the drop-off collection system, citizens deposit their waste in the designated places within a specified time interval. In the street-side collection system, the bins are installed along the streets, and emptied by municipal vehicles.

Each system (i.e. drop-off and street-side) has advantages and disadvantages. The drop-off collection system is less convenient for citizens due to the distance to waste bins, but decreases the waste transportation and handling costs of the municipality (Teixeira et al., 2014). In the street-side collection, the municipal waste collection and handling costs are higher; however, it is more convenient for citizens, because waste bins are closer. Other important considerations when choosing a collection system are the topography of region (the amount of distance that need to be travelled) (Qdais, 2007), population density (Kawai and Tasaki, 2016), road conditions (Henry et al., 2006), and traffic congestion (Ogwueleka, 2009). The densely populated regions enhance the efficiency of street-side collection system, while poor road conditions, traffic congestion, and difficult topographic conditions make the drop-off collection more favorable. Also, there may be an individual waste collection activity in the MSWM system (Kanat et al., 2006), which is usually performed by scavengers. It is more difficult to control scavengers, in case the street-side collection is performed due to the high concentration of bins. In this circumstance, the drop-off collection can be better choice to facilitate control; however, if the drop-off collection points are left unmonitored, it is much easier for

scavengers to collect the significant amounts of recyclables at one time.

There are also other factors affecting the cost and service level of collection systems. The frequency of collection (Teixeira et al., 2014), the number of vehicles used (Greco et al., 2015), and the number of bins installed (Kumar et al., 2009) can improve service level, but incur additional collection cost. The equipment used also affect the efficiency of collection and transportation processes. High capacity bins and vehicles can decrease the total distance travelled (Kinobe et al., 2015), but may be impractical in particular locations due to their large size (Kum et al., 2005).

Although the use of technology requires high fixed cost, it can reduce collection costs while keeping the service level high. Standardized and mechanized equipment (bins and vehicles) increase the efficiency of the collection process. The use of route optimization significantly decreases time, distance and fuel consumption during waste collection and transportation (Demir et al., 2017). In addition, the use of smart bins, which show the level of waste, reduce transportation costs by only routing trucks to full bins (Folianto et al., 2015). Similarly, the use of compression trucks reduces the volume of waste, providing a transportation cost savings, especially for low-density waste (Kum et al., 2005).

Waste can be handled at transfer stations (which are used as transshipment points) before being shipped to disposal sites and waste treatment plants. At these stations, the waste is first sorted, and then loaded on to the large-capacity haulage vehicles in order to reduce transportation costs (Shekdar, 2009). The efficiency of these transfer stations depends on the effective coordination between metropolitan and district municipalities, because effective coordination in operational planning can increase the utilization of haulage vehicles (McKinnon and Edwards, 2010).

The final step of the MSWM system is waste treatment & disposal. Open dumping, previously a common practice in Turkey (Yay, 2015), has tremendous negative environmental and health impacts (Vujic et al., 2017). A recommended safer approach is sanitary landfilling which is “a scientific dumping of MSW using an engineering facility which requires detailed planning and specifications, careful construction and efficient operation” (Tozlu et al., 2016: p. 810). Despite its being safer, this method cannot capture the potential economic value of waste. Hence, as the EU Landfill Directive (1991/31/EC) requests that the municipalities should aim

at decreasing the amount of waste directly landfilled without any pre-treatment.

Recycling, composting, and incineration are three common waste treatment alternatives that could generate an economic value (Banar et al., 2009). In the recycling process, the recyclable items in MSW are separated (from the non-recyclable ones), and then processed in the recycling plants. This enables obtaining basic raw materials for the production of new products (Sorkun and Onay, 2016). Incineration and composting techniques are applied for the non-recyclable materials in MSW. The former (incineration) produces energy by burning waste, and enables a decrease in the amount of waste landfilled; however, this process could cause air pollution (Abdoli et al., 2016). The latter (composting) is “a biological decomposition of biodegradable solid waste under predominantly aerobic conditions” (Tozlu et al., 2016: p. 810). The output obtained from this process could be used as an agricultural soil conditioner (Hargreaves et al., 2008). The choice between the use of composting and incineration techniques should depend on the particular waste composition (Yay, 2015). While the MSW including high-moisture content (organic materials) is more suitable for composting, the use of incineration is more appropriate where MSW is largely composed of combustible materials (Korai et al., 2017).

3. Theory of Constraints

Theory of Constraints (Goldratt, 1984) is a management philosophy that aims continuous improvement in the system performance through a holistic thinking approach. Although originally developed in manufacturing in order to increase the production output by eliminating the resource constraints (Şimşit et al., 2014), the theory is widely implemented in areas such as health (Sadat et al., 2013), customer service (Naor and Coman, 2017), and infant education (Trickey and Newburn, 2014). This popularity is mainly due to the ease with which the theory’s philosophy can be adapted to contexts. Accordingly, the phenomenon under investigation can be formulated as a system/process, with its various components. The analysis on these interdependent component enables the root problems to be identified and resolved (Şimşit et al., 2014).

Theory of Constraints defines the constraint (bottleneck) as “anything that limits a system from achieving higher performance versus its goal” (Goldratt, 1990, p. 4). According to this theory, every system has at least one constraint (bottleneck) that impedes the

system performance. Any improvement in this constraint enhances the overall system performance. Thus, the primary focus should be to elevate the bottleneck process (constraint), because the improvement in non-bottleneck processes, rather than enhancing the system performance, simply creates idle time and queues in the system. The theory proposes five-step approach: (i) identify the system constraint, (ii) decide how to exploit the system constraint, (iii) subordinate everything else to the above decision, (iv) elevate the system constraint and (v) once a constraint is broken, identify the new constraint, and return to the first step (Goldratt, 1984).

4. The Purpose of Study

The MSW generated undergoes the steps of waste separation, collection, transportation, treatment, and disposal in the MSWM system. Hence, apart from minimizing the overall amount of waste generated, the goal of the MSWM system is to maximize the amount of waste recycled, converted into energy, composted, and safely disposed of. This amount can be increased only if the bottleneck processes are identified and elevated. Therefore, this study aims to accomplish the first two steps of the theory of constraints, which are identifying the system constraints, and then defining actions to exploit these constraints.

This study specifically seeks for the answers of following questions:

- What are the bottlenecks that constrain the effectiveness of Uzunburun Solid Waste Treatment Plant?
- Which aspects are these bottlenecks related to?
- What actions should be taken to elevate these constraints (i.e. remove bottlenecks)?

5. Methodology

This study employed a qualitative research method, because its research questions require in-depth inquiry. It is not possible to quantify the causal links in the MSWM system, due to the complexity and multi-dimensionality of the problem. Therefore, a case study, as a qualitative research method, was found appropriate to support the exploratory purposes of this study (Yin, 1994). In the case study method, the case should be carefully selected to serve the study's purpose. Flyvbjerg (2006) argues that when the purpose is to obtain the greatest amount of information on the phenomenon, random and representative sampling are inappropriate, because they provide an average information on the phenomenon; Flyvbjerg (2006) rather recommends a strategic case selection in these circumstances.

Following this suggestion, Manisa's MSWM system was considered as a suitable case study.

There are a number of reasons for selecting Manisa as the case of this study. To begin with, Manisa is one of few cities in Turkey, in which a solid waste treatment plant (Uzunburun) has recently been constructed. This makes relevant the research question of how it is possible to increase the effectiveness of the recently constructed waste treatment plants in the country. Next, Manisa has a large population, and is composed of 17 districts over a wide area, whose municipalities are governed by different political parties. All these qualities indicate that the MSWM system of Manisa is sufficiently complex, enabling the exploration of many improvement points (bottlenecks) related to various dimensions.

For data collection, it was considered that interviewing with the department managers of the Metropolitan Municipality could provide the richest source of information, because the laws hold Metropolitan Municipalities responsible for the management of the whole MSWM system. Thus, the department managers of Manisa Metropolitan Municipality were contacted, and Mr. Ertuğrul Yıldırım, the head of Environmental and Control Department in Manisa Metropolitan Municipality, agreed to give an interview.

Before the interview, to guide the conversation, questions were formulated based on information extracted from the previous studies, media news on Uzunburun Plant, and various public reports (e.g. strategic plans of Manisa Metropolitan Municipality and the Ministry of Environment and Urbanization). The semi-structured interview conducted with Mr. Yıldırım lasted around one hour. The notes were taken during interview, which was not tape-recorded to ensure a more comfortable and natural dialogue, potentially revealing a greater amount of information. After the interview, Mr. Yıldırım provided copies of some non-publicly available documents relevant to this study (the facility operation plan of Uzunburun Plant, the data on MSW composition, and the projections on MSW amount in Manisa). In the following weeks, the interview notes, documents, and media news were compared through data triangulation. The data were validated, and analyzed using the integrated waste management framework, in order to identify the bottleneck points in the MSWM system of Manisa.

6. The Case Study

6.1. Manisa

The region of Manisa is located in western Turkey, and covers an area of 13228.5 square kilometers. The city's population has been growing around by 10 percentage in each year, and reached 1,413,411 million in 2017 (Table 2).

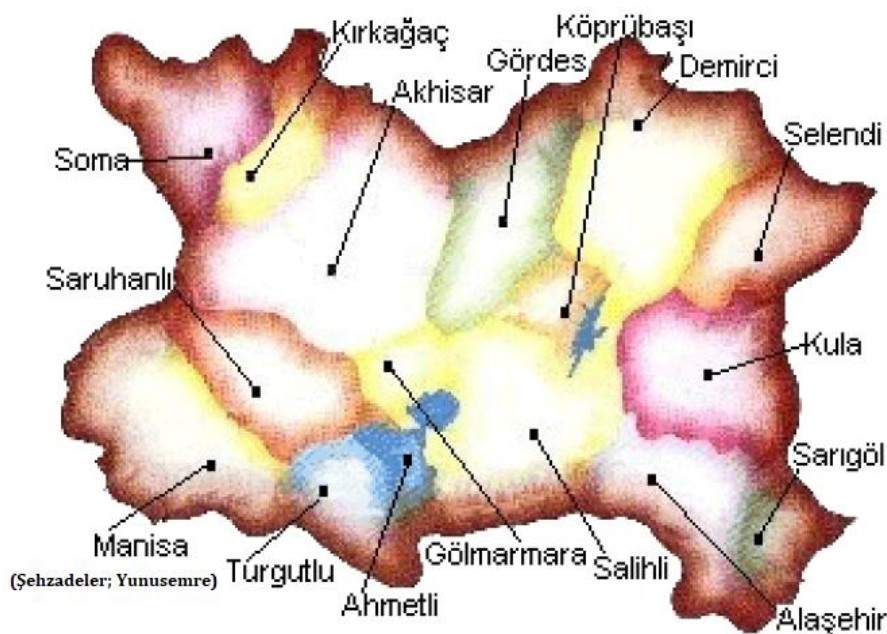
Table 2. The Population of Manisa between 2013 and 2017

Year	Population	Growth Rate
2013	1,359,463	9.8 %
2014	1,367,905	6.2 %
2015	1,380,366	9.1 %
2016	1,396,945	11.9 %
2017	1,413,041	11.5 %

Source: Tüik

Manisa is divided into 17 administrative districts as shown in Figure 2. The distance from each district to city center is provided in Table 3.

Figure 2. Map of Manisa

Source: ÇED Branch Directorate (2017)

Table 3. The Distance from City Center to Districts

District	Distance	District	Distance
Ahmetli	52 km	Kula	118 km
Akhisar	48 km	Salihli	71 km
Alaşehir	109 km	Sarıgöl	128 km
Demirci	158 km	Saruhanlı	17 km
Gölmarmara	66 km	Selendi	155 km
Gördes	107 km	Soma	87 km
Kırkağaç	74 km	Turgutlu	31 km
Köprübaşı	123 km		

Source: Manisa Metropolitan Municipality (2014)

Manisa Municipality was established almost 150 years ago in 1877 (Manisa Metropolitan Municipality, 2014). After the law enacted on 06/12/2012, Manisa Municipality gained the status of “Metropolitan Municipality”. This law has brought two-tier municipal system, in which the district municipalities are responsible for providing municipal service to their districts, including the domestic waste collection, while the Metropolitan Municipality is responsible for coordinating the work of district municipalities and conducting projects for the entire city (e.g. the construction of waste treatment plant).

In 2018, the amount of daily waste generated per person in Manisa was projected to amount to 1.438 kg. This figure is projected to increase to 4.013 kilograms by 2047. Table 4 shows the projection on the amount of MSW generated in Manisa for the following thirty years.

Table 4. The 30-year Projection on the Amount of MSW Generated

Year	Daily waste per person	Population	Yearly total waste
2018	1.438 kg/person/day	1,433,588 persons	752,446 tons/year
2019	1.490 kg/person/day	1,454,517 persons	791,037 tons/year
2020	1.544	1,475,833	831,721

**Improving the Effectiveness of Solid Waste Treatment Plants via
Integrated System Approach**

	kg/person/day	persons	tons/year
2021	1.600 kg/person/day	1,497,551 persons	874,570 tons/year
2022	1.658 kg/person/day	1,519,678 persons	919,663 tons/year
2023	1.718 kg/person/day	1,542,218 persons	967,078 tons/year
2024	1.780 kg/person/day	1,565,189 persons	1,016,903 tons/year
2025	1.844 kg/person/day	1,588,596 persons	1,069,222 tons/year
2026	1.910 kg/person/day	1,612,451 persons	1,124,119 tons/year
2027	1.979 kg/person/day	1,636,764 persons	1,182,290 tons/year
2028	2.050 kg/person/day	1,661,546 persons	1,243,251 tons/year
2029	2.124 kg/person/day	1,686,806 persons	1,307,713 tons/year
2030	2.200 kg/person/day	1,712,561 persons	1,375,187 tons/year
2031	2.279 kg/person/day	1,738,815 persons	1,446,408 tons/year
2032	2.361 kg/person/day	1,765,585 persons	1,521,519 tons/year
2033	2.446 kg/person/day	1,792,882 persons	1,600,668 tons/year
2034	2.534 kg/person/day	1,820,719 persons	1,684,000 tons/year

2035	2.625 kg/person/day	1,849,107 persons	1,771,674 tons/year
2036	2.720 kg/person/day	1,878,064 persons	1,864,541 tons/year
2037	2.818 kg/person/day	1,907,594 persons	1,962,095 tons/year
2038	2.919 kg/person/day	1,937,722 persons	2,064,517 tons/year
2039	3.024 kg/person/day	1,968,459 persons	2,172,708 tons/year
2040	3.133 kg/person/day	1,999,817 persons	2,286,881 tons/year
2041	3.246 kg/person/day	2,031,814 persons	2,407,272 tons/year
2042	3.363 kg/person/day	2,064,462 persons	2,534,116 tons/year
2043	3.484 kg/person/day	2,097,779 persons	2,667,661 tons/year
2044	3.609 kg/person/day	2,131,782 persons	2,808,163 tons/year
2045	3.739 kg/person/day	2,166,487 persons	2,956,681 tons/year
2046	3.874 kg/person/day	2,201,916 persons	3,113,533 tons/year
2047	4.013 kg/person/day	2,238,080 persons	3,278,217 tons/year

Source: Manisa Metropolitan Municipality

Below, Table 5 shows the composition of waste generated in Manisa.

Improving the Effectiveness of Solid Waste Treatment Plants via Integrated System Approach

Table 5. The Composition of MSW in Manisa

Type	Ratio
Recyclable waste	% 24.7
Biodegradable waste	% 46.2
Residual waste	% 14.4
Combustible waste	% 14.6
Hazardous and electronic waste	% 0.1

Source: Manisa Metropolitan Municipality

6.2. Uzunburun Solid Waste Treatment Plant

The uncontrolled dumping was the only waste disposal option in Manisa before Uzunburun Solid Waste Treatment Plant was constructed. In addition to the environmental and visual pollution caused by these uncontrolled zones, resulting fires and explosions threatened lives (İhlas News Agency, 2016). After Uzunburun Plant came into operation, work started to rehabilitate the uncontrolled dumping zones, in preparation for conversion into green fields (Manşet Newspaper, 2016).

Uzunburun Solid Waste Treatment Plant, which was opened in late 2017, has not only eliminated the above-mentioned problems, but also, due to its high technology infrastructure, enables the recovery of value from waste. The plant has four main sections, which are sanitary landfilling, mechanical biological separation, composting, and separation. According to the operation facility planning (Manisa Metropolitan Municipality, 2017), these facilities' yearly planned production quantities are respectively 2,950,978 tons/year, 150,000 tons/year, 70,000 tons/year, and 30,000 tons/year.

Below, Figure 3 shows the geographical position of Uzunburun Solid Waste Treatment Plant. The Uzunburun Plant is 13 kilometers from the city center.

Figure 3. The Position of Uzunburun Solid Waste Treatment Plant

Although the plant is currently being operated by Manisa Geri Dönüşüm Enerji Üretim A.Ş., Manisa Metropolitan Municipality has a permanent technical team in the plant to audit the processes. The plant now serves five districts, and its current level of operational activity is able to process the 40-45% of the waste generated in Manisa. However, capacity expansions are still being made. The thermal facility, which will produce energy from waste, is nearing completion. Besides, the new plant expansion authorization has just been received, which will increase the annual amount of waste processed to 10,000,000 tons. After these expansions, Uzunburun Plant will serve all 17 districts of Manisa by 2050.

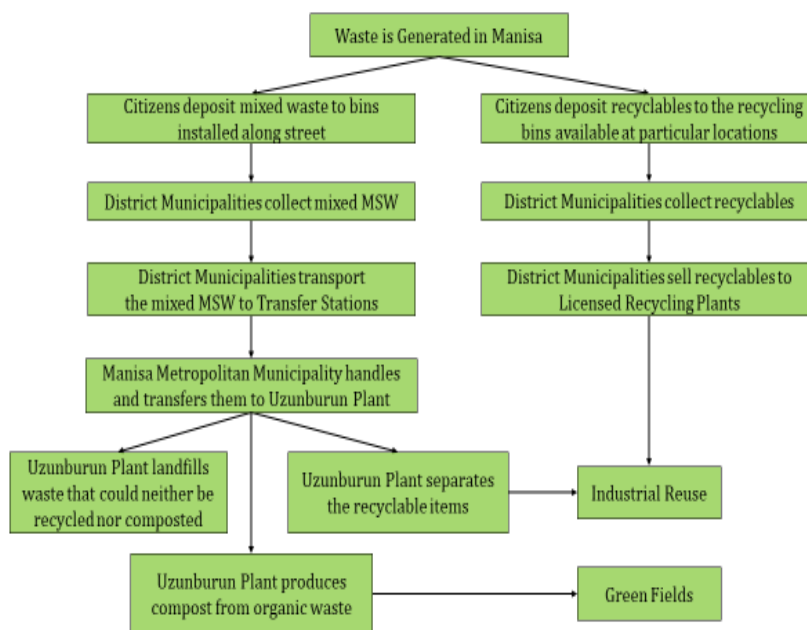
Uzunburun Solid Waste Treatment Plant is designed to process only MSW. Therefore, not all waste delivered to the plant are accepted, because some waste types may harm equipment or require a special treatment technique not available in the plant. For this reason, the incoming waste is accepted only if it conforms to the codes specified in the operational facility plan. The conforming waste is weighed, recorded, and then unloaded on an impervious ground. After the dissembler machine removes the MSW from their bags, it is carried to drum screen by conveyors. Here, the waste is routed in the plant according to size. Pieces smaller than 80 mm are directed to magnetic separator and then dispatched to the compost area for the fermentation process. This forty-day-process yields the compost that can be used in green fields. Waste between 80 and 300 mm passes through six optic separators. At this phase, the recyclables such as plastics, metals, nylons, paper, and carton are separated and sorted

Improving the Effectiveness of Solid Waste Treatment Plants via Integrated System Approach

with respect to type before being pressed and shipped to licensed recycling firms. The non-recyclable waste obtained at this phase is directed to the compost area. The waste larger than the 300 mm is separated into light and heavy materials using a pneumatic separator. Light materials can be used as fuel. Finally, sanitary landfilling is used for any remaining inorganic material that cannot be recycled (e.g. clay, geotextile).

Below, Figure 4 illustrates the flow of waste from generation to disposal in Manisa.

Figure 4. The Flow of Waste in Manisa

7. Findings

The analysis results show the existence of various technical, socio-cultural, economic, legal, and institutional constraints (bottlenecks) that impede the performance of MSWM system in Manisa. Table 6 illustrates the MSWM step and aspect corresponding to each constraint identified.

Table 6. The Existing Constraints in the MSWM system of Manisa

Step	Aspect	Constraint
Generation	Economic	The increasing income levels
	Socio-cultural	Consumption culture
Separation	Socio-cultural	Lack of social influence
	Socio-cultural	Lack of environmental awareness
	Economic	Lack of storage space
	Economic	Long distance to recycling bins
Collection	Financial	Non use of technology in vehicle routing
Transportation	Technical	Lack of transfer stations
	Legal	The location of waste plants (ÇED)
Treatment	Technical	Oversize materials and ash residue
	Political	The manipulation in MSW codes
	Institutional	Lack of engineers in district municipalities

The findings reveal that the constraints listed in the treatment step (Table 6) directly affect the efficiency of processes implemented in Uzunburun Plant, while those at the steps of generation, separation, collection, and transportation only indirectly decrease efficiency.

The results highlight three constraints at the step of waste treatment, which directly decrease the operational performances of processes implemented in Uzunburun Solid Waste Treatment Plant. These are problems with size of waste, non-conforming waste, and lack of technical knowledge. First, oversize materials and ash residues create technical problems. Some materials in MSW, such as curbstones and electronic devices, are too large to be processed by the plant's machines, while very fine ash residues harm the mechanical equipment. These problems sometimes halt the processes in the plant. For this reason, Manisa Metropolitan Municipality promotes the use of ash containers through leaflets, billboard videos, and seminars. The second constraint identified at the step of waste treatment is the delivery of waste not conforming to the MSW codes of Uzunburun Plant. District municipalities may send these types of waste (e.g. medical, hazardous, and industrial

Improving the Effectiveness of Solid Waste Treatment Plants via Integrated System Approach

waste) because refusing to deal with such waste may affect their standing among influential industrial entities in their districts. The third constraint found at the step of waste treatment is that district municipalities lack engineers with sufficient technical knowledge. This makes difficult to specify the exact technical requirements (i.e. regarding oversized materials) and goals of the plant, which district municipalities should consider during waste collection process.

Inefficient MSW supply is another constraint that impedes the effectiveness of Uzunburun Solid Waste Treatment Plant. MSW, the main input of Uzunburun Plant, should be provided not only constantly but also economically. Currently, Uzunburun Plant can serve only five of seventeen districts in Manisa. This is mainly because of the lack of transfer stations in other districts. As stated in the previous section, the significant distances between the plant and some districts in Manisa prevent the economic transportation of MSW. For this reason, Manisa Metropolitan Municipality is constructing more transfer stations, most of which are still under construction.

The location of Uzunburun Plant also reduces the efficiency of transportation process. It is a legal requirement to get a positive environmental impact assessment certification (ÇED) for the construction of waste treatment facilities. By law, the decision-making committee involves residents (citizens), who are often reluctant to allow waste plants to be located close to residential areas due to general conviction that the plant operations have local environmental and health impacts. However, the plants located far from residential areas make the transportation of MSW costly and less reliable, as in the case of the Uzunburun Plant.

The failure to use no technology to optimize the routing of vehicles is a significant constraint in the waste collection stage. District municipalities in Manisa could not find affordable technologies to enable vehicle route optimization, even though the efficient use of these technologies could more than offset their purchasing cost in the long-term. The elevation of this constraint could provide a reliable delivery to transfer stations, which in turn contributes to the constant and sufficient MSW supply to Uzunburun Plant.

Constraints at the phases of waste generation and separation limit the performance of MSWM system. The increasing income levels and the prevailing consumption culture are escalating the amount of

MSW. Unless measures are taken to reverse this trend, the capacity of Uzunburun Plant, despite its expansion plans, will inevitably be insufficient. At very least, the waste separation at source should be promoted to decrease the burden on Uzunburun Plant. However, the habit of separating waste is not common in Manisa. There is also a lack of social influence; that is, recycling is not yet a socially encouraged activity. In addition, economic and financial circumstances cause physical constraints (high distance to recycling bins and lack of storage space), making the waste separation activity inconvenient. District municipalities are not financially equipped to provide a sufficient number of recycling bins to enable easy access. Besides, insufficient space in houses hinders separation of recyclables at home.

8. Conclusions

Fortunately, an increasing number of municipalities in Turkey have installed solid waste treatment plants to reach their sustainability goals. This situation implies a rise in the level of awareness on waste management in Turkey. While appreciating the municipalities' investments on solid waste treatment plants, this study cautions that the existence of these plants is not sufficient. All supporting waste management aspects should be sufficiently effective to allow the full benefits of waste treatment plants. Therefore, this study argues that an integrated system approach should be adopted to ensure the harmony between different waste management stages, as with other public services, such as education and health. Building modern university campuses and hospitals are the necessary preconditions to providing a high level of education and health services; however, these are worthless without high quality scholars and doctors.

This study makes its contribution by revealing the bottlenecks that impede the effectiveness of the newly constructed solid waste treatment plants in Turkey. For this purpose, the analysis focused on the MSWM system of Manisa, with the recently constructed Uzunburun Solid Waste Treatment Plant. The results highlight many technical, legal, socio-cultural, financial and institutional improvement points (bottlenecks).

The results show that each of the three bottlenecks identified at the step of waste treatment is related to a different aspect: technical, political, and institutional. However, their cause seems to arise from the same problem, a lack of goal alignment between

Improving the Effectiveness of Solid Waste Treatment Plants via Integrated System Approach

stakeholders (i.e. metropolitan municipality and district municipalities). By law, the primary duty of district municipalities is to collect waste and maintain cleanliness. Since waste treatment is not their primary responsibility, it would be overoptimistic to expect district municipalities to pay a high level of attention to issues, such as identifying oversized materials and separating ash residues. Likewise, it is not the primary concern of district municipalities to employ engineers for providing a better technical communication with other stakeholders. The case study shows that district municipalities may even sometimes bring the non-appropriate waste category to the waste plant, in the interests of local industrial entities, because their main goal is to provide a high level of service exclusively to entities in their districts. All these underline the need for a centralized waste management over an entire city. In other words, all stages (waste separation, collection, transportation, and treatment) should be carried out by a single entity, whether a Metropolitan Municipality or a recycling firm. Only in this way can an integrated waste management approach be adopted, and the respective bottlenecks can be eliminated through a goal alignment.

As the bottlenecks at the step of waste transportation are analyzed, attention is drawn to the escalating transportation costs due to the locational problems of solid waste treatment plants. Some legal changes, shown as the main drivers of sustainable acts (Sorkun, 2018b), are needed to eliminate this problem. Considering that the newly constructed waste treatment plants are technologically capable of meeting strict safety requirements (i.e. their operations do not have harmful effects on environment and health), there is justification for greater flexibility in the legal requirements on these plants' locations, which will result in higher operational performance. Currently, the construction of a solid waste treatment plant requires "a positive environmental impact assessment certification". However, the prejudices on these plants' negative environmental effects on residential areas cause the decision committees to approve the locations only if remote from residential areas. As Mr. Ertuğrul Yıldırım suggests in the interview, a possible solution is a legal change that requires only the certificate stating "no need for receiving a positive environmental impact assessment". This legal change could enable the construction of new waste treatment facilities closer to residential areas that lower transportation costs and ensure a continuous supply of waste to the plant. If not possible to make such legal change, the locations of transfer stations used to

consolidate MSW should be carefully chosen to provide economic and reliable access to the plant.

Despite the newly constructed solid waste treatment plants, the results reveal the difficulty of keeping the waste processing capacity sufficient over time due to the tremendous increase in waste generation. Thus, the efforts should also be made to provide a reduction in waste generation and an increase in the waste separation behavior. Both require creating an awareness in younger generations through educational activities such as those conducted by Manisa Metropolitan Municipality (e.g. organizing competitions, giving seminars in primary schools). The increase in waste separation behavior also requires providing a minimum level of convenience to people, such as minimizing the distance to recycling bins, and the frequent door-to-door collections of recyclables.

This study highlights the fact that quality and throughput of system output mainly depend on two factors: system inputs and conversion process. The newly constructed solid waste treatment plants ensure the successful conversion of inputs (MSW) into outputs (energy, recyclables). However, it is also critical to feed these plants with input (MSW) delivered at the appropriate time, and in the appropriate quantity and form. Here, the pre-treatment processes (i.e. generation, separation, collection, and transportation) play a major role. This study has examined these processes and identified many improvement points that could help public managers formulating relevant policies for an enhanced MSWM system.

This study has a number of limitations that could guide future research. First, the findings are obtained by only examining one case, Manisa. In order to validate and generalize the findings, future research could also examine other cities, for example Edirne and Balıkesir, which also have recently constructed solid waste treatment plants. Moreover, this study reveals many bottleneck points, however due to its qualitative method, is unable to show which of these actually impact the performance of MSWM system significantly. Future research could use quantitative techniques to quantify the impacts of improvement points identified in this study. This could provide more precise guidance to public managers on the precise areas to target in the improvement of the MSWM system.

References

- ABDOLI, M.A., REZAEI, M., & HASANIAN, H. (2016). Integrated solid waste management in megacities. *Global Journal of Environmental Science and Management*, 2(3), 289-298.
- BANAR, M., COKAYGİL, Z., & OZKAN, A. (2009). Life cycle assessment of solid waste management options for Eskisehir, Turkey. *Waste management*, 29(1), 54-62.
- BELL, J., HUBER, J., & VISCUSI, W.K. (2017). Fostering recycling participation in Wisconsin households through single-stream programs. *Land Economics*, 93(3), 481-502.
- CHALMIN, P., & GAILLOCHET, C. (2009). From waste to resource, An abstract of world waste survey. Cyclope, Veolia Environmental Services, Edition Economica, France.
- CONTRERAS, F., ISHII, S., ARAMAKI, T., HANAKI, K., & CONNORS, S. (2010). Drivers in current and future municipal solid waste management systems: cases in Yokohama and Boston. *Waste Management & Research*, 28(1), 76-93.
- ÇED BRANCH DIRECTORATE (2017), Manisa ili 2016 yılı çevre durum raporu. Access: 28.06.2018. <http://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/MANISA%20%202016%20ICDR.pdf>
- DEMİR, G., OZCAN, H.K., KARAKUS, P.K., & BAKİS, Y. (2017). Solid waste collection route optimisation by geographical information system in Fatih, Istanbul, Turkey. *International Journal of Global Warming*, 11(3), 263-272.
- EUROPEAN COMMISSION (EC), (2008). Waste Framework Directive 2008/98/EC.
- EUROPEAN COMMISSION (EC), (1991). EU Landfill Directive 1991/31/EC.
- FLYVBJERG, B. (2006). Five misunderstandings about case-study research. *Qualitative inquiry*, 12(2), 219-245.
- FOLIANTO, F., LOW, Y.S., & YEOW, W.L. (2015, April). Smartbin: Smart waste management system. In *Intelligent Sensors, Sensor Networks and Information Processing (ISSNIP)*, 2015 IEEE Tenth International Conference on (pp. 1-2). IEEE.
- GOLDRATT E.M. (1984). *The goal*. North River Press, Croton-on-Hudson, NY.
- GOLDRATT, E.M. (1990). *What is this thing called theory of constraints and how should it be implemented?*. North river press.

GRECO, G., ALLEGRINI, M., DEL LUNGO, C., SAVELLINI, P.G., & GABELLINI, L. (2015). Drivers of solid waste collection costs. Empirical evidence from Italy. *Journal of Cleaner Production*, 106, 364-371.

GUERRERO, L.A., MAAS, G., & HOGLAND, W. (2013). Solid waste management challenges for cities in developing countries. *Waste management*, 33(1), 220-232.

HARGREAVES, J.C., ADL, M. S., & WARMAN, P.R. (2008). A review of the use of composted municipal solid waste in agriculture. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 123(1-3), 1-14.

HENRY, R.K., YONGSHENG Z., & JUN, D. (2006) "Municipal solid waste management challenges in developing countries–Kenyan case study." *Waste management*, 26 (1), 92-100.

HOSSAIN, M. S., SANTHANAM, A., NORULAINI, N.N., & OMAR, A.M. (2011). Clinical solid waste management practices and its impact on human health and environment–A review. *Waste management*, 31(4), 754-766.

HÜRRİYET NEWSPAPER (2017). Kuburlu, C. Access: 20.07.2018 <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/belediyelere-sorduk-sizinki-niye-pahali-1-cop-tesisi-4-farkli-bedel-40615245>

İHLAS NEWS AGENCY (2016). Vahşi depolama tarihi gömülüyor. Access: 31.07.2018. <https://www.haberturk.com/yerel-haberler/haber/47204785-vahsi-depolama-tarihe-gomuluyor#>

KANAT, G. (2010). Municipal solid-waste management in Istanbul. *Waste management*, 30(8-9), 1737-1745.

KANAT, G., DEMİR, A., OZKAYA, B., & BİLGİLİ, M.S. (2006). Addressing the operational problems in a composting and recycling plant. *Waste Management*, 26(12), 1384-1391.

KAWAI, K. & TASAKI, T. (2016). Revisiting estimates of municipal solid waste generation per capita and their reliability. *Journal of Material Cycles and Waste Management*, 18(1), 1-13.

KINOBE, J. R., BOSONA, T., GEBRESENBET, G., NIWAGABA, C.B., & VINNERÅS, B. (2015). Optimization of waste collection and disposal in Kampala city. *Habitat International*, 49, 126-137.

KLUNDERT, A.V.D. & ANSCHUTZ, J. (2001). *Integrated Sustainable Waste Management—The Concept: Tools for Decision-Makers. Experiences from the urban waste Expertise programme (1995–2001)*, Netherlands.

Improving the Effectiveness of Solid Waste Treatment Plants via Integrated System Approach

KORAI, M.S., MAHAR, R.B., & UQAILI, M.A. (2017). The feasibility of municipal solid waste for energy generation and its existing management practices in Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 72, 338-353.

KUM, V., SHARP, A., & HARNPORNCHAI, N. (2005). Improving the solid waste management in Phnom Penh city: a strategic approach. *Waste management*, 25(1), 101-109.

KUMAR, S., BHATTACHARYYA, J.K., VAIDYA, A.N., CHAKRABARTI, T., DEVOTTA, S., & AKOLKAR, A.B. (2009). Assessment of the status of municipal solid waste management in metro cities, state capitals, class I cities, and class II towns in India: An insight. *Waste management*, 29(2), 883-895.

LE COURTOIS, A. (2012). Municipal Solid Waste: turning a problem into resource. *Private Sector & Development*, (15).

MANISA METROPOLITAN MUNICIPALITY (2014), 2015-2019 Manisa Büyükşehir Belediyesi Stratejik Planı. Manisa. Access: 19.06.2018.

<http://www.manisa.bel.tr/upload/teskilat/dosya/405ff5034e7b47a79936824302421c62.pdf>

MANISA METROPOLITAN MUNICIPALITY (2017), Katı Atık Düzenli Depolama ve Bertaraf Tesisi İşletme Planı.

MANŞET NEWSPAPER (2016). Manisa'nın çöplükleri turizme açılacak. Erdoğan E., Access: 31.07.2018.

<http://www.bik.gov.tr/manisanin-coplukleri-turizme-acilacak/>

MATTER, A., DIETSCHI, M., & ZURBRUGG, C. (2013). Improving the informal recycling sector through segregation of waste in the household-The case of Dhaka Bangladesh. *Habitat International*, 38, 150-156.

MCKINNON, A., & EDWARDS, J. (2010). Opportunities for improving vehicle utilization. *Green Logistics: Improving the environmental sustainability of logistics*, 195-213.

MEEN-CHEE, H., & NARAYANAN, S. (2006). Restoring the shine to a pearl: Recycling behaviour in Penang, Malaysia. *Development and Change*, 37(5), 1117-1136.

MIAFODZYEVA, S., & BRANDT, N. (2013). Recycling behaviour among householders: synthesizing determinants via a meta-analysis. *Waste and Biomass Valorization*, 4(2), 221-235.

MILIUTE-PLEPIENE, J., HAGE, O., PLEPYS, A., & REIPAS, A. (2016). What motivates households recycling behaviour in recycling schemes of different maturity? Lessons from Lithuania and Sweden. *Resources, Conservation and Recycling*, 113, 40-52.

MINISTRY OF ENVIRONMENT AND URBANIZATION (2017). 2018-2022 Stratejik Plan. Ankara: The Republic of Turkey. Access: 15.07.2018.http://webdosya.csb.gov.tr/db/strateji/icerikler/stratejik-plan_13-02-2018-20180213155630.pdf

NAOR, M., & COMAN, A. (2017). Offshore responsiveness: theory of Constraints innovates customer services. *The Service Industries Journal*, 37(3-4), 155-166.

NAROZNOVA, I., MØLLER, J., & SCHEUTZ, C. (2016). Global warming potential of material fractions occurring in source-separated organic household waste treated by anaerobic digestion or incineration under different framework conditions. *Waste Management*, 58, 397-407.

OGWUELEKA, T.C. (2009). Municipal solid waste characteristics and management in Nigeria. *Iranian Journal of Environmental Health Science & Engineering (IJEHSE)*, 6(3).

OYEKALE, A.S. (2015). Factors explaining households' cash payment for solid waste disposal and recycling behaviors in South Africa. *Sustainability*, 7(12), 15882-15899.

OZCAN, H. K., GUVENC, S. Y., GUVENC, L., & DEMİR, G. (2016). Municipal solid waste characterization according to different income levels: A case study. *Sustainability*, 8(10), 1044.

PAKPOUR, A.H., ZEIDI, I.M., EMAMJOMEH, M.M., ASEFZADEH, S., & PEARSON, H. (2014). Household waste behaviours among a community sample in Iran: An application of the theory of planned behaviour. *Waste management*, 34(6), 980-986.

QDAIS, H. A. (2007). Techno-economic assessment of municipal solid waste management in Jordan. *Waste management*, 27(11), 1666-1672.

ROUSTA, K., BOLTON, K., LUNDIN, M., & DAHLÉN, L. (2015). Quantitative assessment of distance to collection point and improved sorting information on source separation of household waste. *Waste management*, 40, 22-30.

SADAT, S., CARTER, M.W., & GOLDEN, B. (2013). Theory of constraints for publicly funded health systems. *Health care management science*, 16(1), 62-74.

SEACAT, J.D., & BOILEAU, N. (2018). Demographic and community-level predictors of recycling behavior: A statewide, assessment. *Journal of Environmental Psychology*, 56, 12-19.

SIDIQUE, S.F., LUPÍ, F., & JOSHI, S.V. (2010). The effects of behavior and attitudes on drop-off recycling activities. *Resources, conservation and recycling*, 54(3), 163-170.

Improving the Effectiveness of Solid Waste Treatment Plants via Integrated System Approach

SHEKDAR, A. V. (2009). Sustainable solid waste management: an integrated approach for Asian countries. *Waste management*, 29(4), 1438-1448.

SORKUN, M.F. (2018a). How do social norms influence recycling behavior in a collectivistic society? A case study from Turkey. *Waste Management*, 80, 359-370.

SORKUN, M.F. (2018b). Üreticileri tersine lojistik faaliyetlerine yönelten motivasyonlar hiyerarşisi. *Ege Akademik Bakis*, 18(2), 243-259.

SORKUN, M.F., & ONAY, M. (2016). Ürün modülerliğinin ters lojistik süreçleri üzerinden tedarik zinciri stratejilerine etkisi. *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 8(2), 41-57.

STOREY, D., SANTUCCI, L., FRASER, R., ALELUIA, J., & CHOMCHUEN, L. (2015). Designing effective partnerships for waste-to-resource initiatives: Lessons learned from developing countries. *Waste Management & Research*, 33(12), 1066-1075.

ŞİMŞİT, Z.T., GÜNAY, N.S., & VAYVAY, Ö. (2014). Theory of constraints: A literature review. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 150, 930-936.

TEIXEIRA, C.A., AVELINO, C., FERREIRA, F., & BENTES, I. (2014). Statistical analysis in MSW collection performance assessment. *Waste management*, 34(9), 1584-1594.

TOZLU, A., ÖZAHİ, E., & ABUŞOĞLU, A. (2016). Waste to energy technologies for municipal solid waste management in Gaziantep. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 54, 809-815.

TRICKEY, H., & NEWBURN, M. (2014). Goals, dilemmas and assumptions in infant feeding education and support. Applying theory of constraints thinking tools to develop new priorities for action. *Maternal & Child Nutrition*, 10(1), 72-91.

TURAN, N. G., ÇORUH, S., AKDEMİR, A., & ERGUN, O.N. (2009). Municipal solid waste management strategies in Turkey. *Waste Management*, 29(1), 465-469.

TURKISH STATISTICAL INSTITUTE (2018). Amount of municipal waste collected. Access: 06.07.2018.

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=119&locale=en>

VUJIC, G., STANISAVLJEVIC, N., BATINIC, B., JURAKIC, Z., & UBAVIN, D. (2017). Barriers for implementation of "waste to energy" in developing and transition countries: a case study of Serbia. *Journal of Material Cycles and Waste Management*, 19(1), 55-69.

WAN, C., SHEN, G. Q., & YU, A. (2014). The role of perceived effectiveness of policy measures in predicting recycling behaviour in Hong Kong. *Resources, Conservation and Recycling*, 83, 141-151.

WASTE MANAGEMENT REGULATION (2015). Official Gazette of Turkey, Date: 02.04.2015, No: 29314.

YAY, A. S. E. (2015). Application of life cycle assessment (LCA) for municipal solid waste management: a case study of Sakarya. *Journal of Cleaner Production*, 94, 284-293.

YILDIZ, S., YAMAN, C., DEMİR, G., OZCAN, H. K., COBAN, A., OKTEN, H. E., ... & GOREN, S. (2013). Characterization of municipal solid waste in Istanbul, Turkey. *Environmental Progress & Sustainable Energy*, 32(3), 734-739.

YIN, R. K. (1994). *Case Study Research: Design and Methods (Applied Social Research Methods, Vol. 5)*. Sage Publications, Beverly Hills, CA. Rick Rantz Leading urban institutions of higher education in the new millennium *Leadership & Organization Development Journal*, 23(8), 2002.

ZHANG, S., ZHANG, M., YU, X., & REN, H. (2016). What keeps Chinese from recycling: Accessibility of recycling facilities and the behavior. *Resources, Conservation and Recycling*, 109, 176-186.

KAMU VE ÖZEL SEKTÖR SAĞLIK HARCAMALARININ GSYH İÇİNDE PAYININ DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE VE OECD KARŞILAŞTIRMASI

Filiz GİRAY¹
Servet TAŞDELEN²

ÖZ

Günümüz ekonomilerinde üretimde verimlilik ve toplumsal alanda sosyal refahı artırmak üzere beşeri sermaye yatırımı olarak sağlık harcamalarına daha fazla önem verildiği görülmektedir. Kamu ekonomisinde yarı kamusal mal ve hizmet olarak adlandırılan sağlık hizmetleri genellikle kamu ve özel sektörle birlikte sunulmasını gerektirmektedir. Topluma sağlık hizmetlerinin yeterli nitelik ve nicelikte verilmesi arayışı içinde ülkelerin sağlık harcamalarının Gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) içindeki payı ile kamu ve özel sektör olarak sektörel sağlık harcama dağılımı arasında ilişki araştırma konusu olmuştur. Bu çalışmanın amacı, ülkelerin sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı ile sağlık harcamalarının sektörel dağılımı (kamu ve özel olarak) arasında bir ilişkinin olup olmadığını Türkiye ve OECD üyesi diğer ülke karşılaştırmaları ile belirlemektir. Elde edilecek bulgulara dayalı olarak ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmalarına katkı sağlayacak sağlık harcamalarını artıracak sektörel seçim önerisi yapılabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Harcamaları, Yarı kamusal mal ve hizmet, Kamu-Özel Sektör Sağlık Harcamaları, OECD ve Türkiye’de Sağlık Harcamaları.

THE ASSESSMENT OF THE SHARE OF PUBLIC AND PRIVATE SECTOR HEALTH EXPENDITURE IN GDP: COMPARISON OF TURKEY AND OECD

ABSTRACT

It is seen that nowadays economies put emphasis on health expenditures as human capital so as to increase productivity in production and social wealthy in social area. The health services which are generally called semipublic goods and service in public economy, require the supply of public and private together. The subject of this research is the relationship between the sectorial distribution of health expenditure in public and private sectors and the share of health expenditures of countries in gross domestic

¹ 1Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F. Maliye Bölümü, mail: giray@uludag.edu.tr

² Prj. Asist. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
mail: servet.tasdelenn@hotmail.com

product (GDP), to be able to provide health services to society in sufficient quality and quantity. The aim of this study is to determine whether there is a relationship between the share of health expenditures in GDP and the sectorial distribution of health expenditure (as public and private sector) by comparing Turkey and other OECD countries. According to the findings that were obtained, sectoral choices that will increase health expenditures and contribute to the economic growth and development of countries will be proposed.

Keywords: Health Expenditures, Semi-Public Goods and Services, Public-Private Health expenditures, Health Expenditures in OECD and Turkey.

1. Giriş

Beşeri sermayenin önemli temel bileşenlerinden biri de sağlıktır. Geçmişten günümüze ülkeler, gerek sağlıklı nesiller yetiştirme konusunda olsun gerekse de beşeri sermayenin güçlenmesi noktasında olsun sağlık sektörüne büyük önem vermişler ve bu uğurda sağlık harcamalarını artırarak GSYH içinde büyük pay ayırmışlardır. Çünkü ülkeler, sağlık sektörüne yapılan her harcamanın ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde pozitif etkileri olduğunun bilincinde olmuşlardır. Ekonomik yönden gelişmiş ülkelerin GSYH içinde sağlık harcamalarının payına bakıldığında gelişmişlik düzeyleri ile sağlık harcamaları arasında pozitif bir ilişkinin var olduğu görülmektedir. Farklı ekonomi grubunda olan ülkelerde yapılan çeşitli ampirik çalışmalar göstermektedir ki sağlık harcamaları ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde pozitif etkiler doğurmaktadır.

Ülkelerin sağlık alanında yaptıkları harcamalar, genel olarak kamu sektörü harcamalarından ve özel sektör harcamalarından oluşmaktadır. Ülkelerin sosyal refah devleti anlayışını benimsemeleri nispetinde sağlık harcamaları kamu sektörü ve özel sektör olarak şekillenmektedir. Sosyal devlet olgusunu benimseyen ülkelerin sağlık harcamalarında kamu sektörü harcamaların payı yüksek olurken buna karşın sosyal devlet olgusunda uzak olan ülkelerin özel sektör harcamaların payı daha yüksek olabilmektedir.

Sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme ve kalkınma arasında ilişkiyi açıklamaya yönelik geniş bir literatür olmasına rağmen sağlık harcamalarının sektörel dağılımı ile GSYH arasında ilişkiyi ölçen sınırlı çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma ile bu alandaki

açık kapatılarak katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Bu amaçla çalışmada sağlık hizmetlerinin sektörel incelenmesi Türkiye ve bazı OECD ülkeleri uygulamalarıyla karşılaştırılarak incelenecektir. Dört bölüm olarak organize edilen bu çalışmanın ilk bölümünde sağlık hizmetlerinin ülkeler için önemini ortaya koymak adına öncelikle beşeri sermaye yatırımı olarak sağlık harcamalarının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisi açıklanacaktır. İkinci bölümde sağlık hizmetlerinde kamu ve özel sektörün yeri ve önemi anlatılacaktır. Takip eden üçüncü bölümde ise, Türkiye ve OECD ülkelerinde sektörel (kamu-özel) düzeyde sağlık harcamalarına ilişkin veriler ile incelenecektir. Son bölüm olan sonuç kısmında da elde edilen bulgular ve öneriler ele alınacaktır.

2. Beşeri Sermaye Yatırımı Olarak Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Üzerindeki Etkisi

Klâsik iktisadi anlayışın teorik çerçevesinin ilk oluşturulduğu dönemlerde sermaye; üretim sürecinde kullanılan makine, teçhizat ve tesisler gibi fiziksel değerleri ifade etmekteydi. Ancak günümüzde fiziksel sermayenin yanı sıra kişisel ve toplumsal özelliklerin üretime olan etkilerinin giderek önem kazanmış ve üretime pozitif katkısı olan her türlü maddi ve maddi olmayan iktisadi değerlerin de çağdaş iktisat literatüründe sermaye olarak kabul edilmiştir. Böylece Klâsik iktisadi anlayışın öne sürdüğü fiziki sermaye ile birlikte beşeri sermayenin (Human Capital) de ele alınmasını zorunlu kılmıştır (Karagül, 2003: 81). Günümüzde çağdaş iktisadi anlayışa sahip Schultz (1961), Denison (1962), Becker (1993), Becker ve Tomes (1976), Barro (1998), Lucas (1988) ve Mankiw (1992) gibi yazarlarca incelenmiş ve beşeri sermaye kavramına ilişkin birçok tanım ortaya konulmuştur (Yaylalı ve Lebe, 2011: 25).

Beşeri sermaye yatırımı ile ilgili olarak yapılan çeşitli tanımlar bulunmaktadır. Bu tanımlar içinde Nobel ödül sahibi Theodore W. Schultz'un 1961'de "Beşeri Sermaye Yatırımı" başlıklı makalesindeki tanım dikkat çekmektedir. Schultz'a göre beşeri sermaye; bireylerin iş piyasasında değerlerini artıracak bilgi birikimi ve beceri edinme sanatıdır (Shultz, 1961: 9). Bartolo (1999) ise beşeri sermayeyi, çalışanların sağlık ve yaşam standartlarının yanı sıra eğitimlerinin artırılması gibi emeğin verimliliğini etkileyen maddi olmayan faktörler şeklinde tanımlamıştır (Bartolo, 1999: 56).

OECD'nin tanımına göre beşeri sermaye yatırımı; ekonomik refahın artırılmasını ve iktisadi faaliyetlerde üretkenliğin devam etmesi için bireylerde olması gereken bilgi, beceri ve diğer nitelikleri kapsamaktadır (OECD, 1998: 8). Bu çerçevede tecrübe, eğitim ve bilgi

beşeri sermayenin oluşması için üç ana mekanizmadır. Ancak bu tanım, bireye katkı sağlayan sadece eğitim hizmetlerini ele alması açısından eksiktir.

Beşeri sermaye, üretime katılan işgücünün sahip olduğu ve diğer üretim faktörlerinin daha verimli kullanılmasına imkan sağlayan nitelikler olarak tanımlanmaktadır. Bireylerin sahip olması gereken bu nitelikler ise eğitim, bilgi ve tecrübenin yanı sıra sağlıklı ve dinamik olmayı da kapsamaktadır (Koç, 2013: 243). Beşeri sermaye üretimde verimliliği, toplumsal alanda sosyal refahı ve kalkınmayı amaçlayan pozitif yatırımlardır.

Barro, ekonomik büyüme ile beşeri sermaye arasındaki pozitif ilişkiye dikkat çekerek beşeri sermayeyi, çalışan bireylerin bilgi ve sağlık düzeyleri doğrultusunda toplam üretime yapılan ek katkılardır şeklinde tanımlamıştır (Barro, 1998: 213). Bu doğrultuda geleneksel beşeri sermaye yatırımı olarak bilinen eğitim ve sağlık hizmetleri sonucunda eğitilmiş, nitelikli ve kalifiyeli iş gücünün olması beşeri sermayeyi, ekonomik büyümenin motoru haline getirmektedir (Özyakışır, 2011: 52-53).

Beşeri sermaye yatırımı olarak sağlık ile ekonomik büyüme ve kalkınma arasındaki ilişkiyi açıklayabilmek için, öncelikle sağlık kavramından kast edilen anlamın iyi anlaşılması gerekmektedir. Sağlık, bireylerin sadece herhangi bir hastalığının olmaması değil, aynı zamanda bireylerin hayat boyu var olan potansiyellerini açığa çıkarması ve yeteneklerini geliştirme gücüne sahip olmasıdır. Bu bağlamda sağlık, bireylerin sahip olduğu kıymetli bir varlık ve refah seviyesinin yükselmesinde en önemli değerdir. Öte yandan sağlık harcamaları, farklı kanallardan ekonomik büyümeyi etkileyebilme gücü ile enstrümental bir değere sahiptir. Örneğin; sağlık, işgücü rahatsızlıkları nedeniyle meydana gelen üretim kayıplarını en aza indirmekte, okula devam eden çocukların devamsızlık oranını azaltmakta ve öğrenmeyi geliştirmektedir (Çetin ve Ecevit, 2010: 168). Amartya Sen'e (1999) göre ise; sağlık, insan yaşamına değer veren temel yetenekler arasındadır.³

Birleşmiş Milletler Milenyum Zirvesi'nde dünyadaki tüm bireylerin temel arzularının başında sağlıklı bir yaşam sürme talepleri dile getirilmiştir. Bu nedenle sağlık, uluslararası hukukta temel beşeri haklar arasında yer almakta ve neredeyse her kültür, "sağlık zenginliktir" ilkesini benimsemektedir. Ekonomik büyüme ve

³ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: A. Sen (1999). *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.

Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması

kalkınma açısından sağlık, beşeri sermayenin yapı taşıdır. Ayrıca tüm toplumlar açısında sağlık, yoksulluğun azaltılmasında ve uzun vadeli ekonomik gelişme için önemli bir girdidir (Sach, 2001: 21).

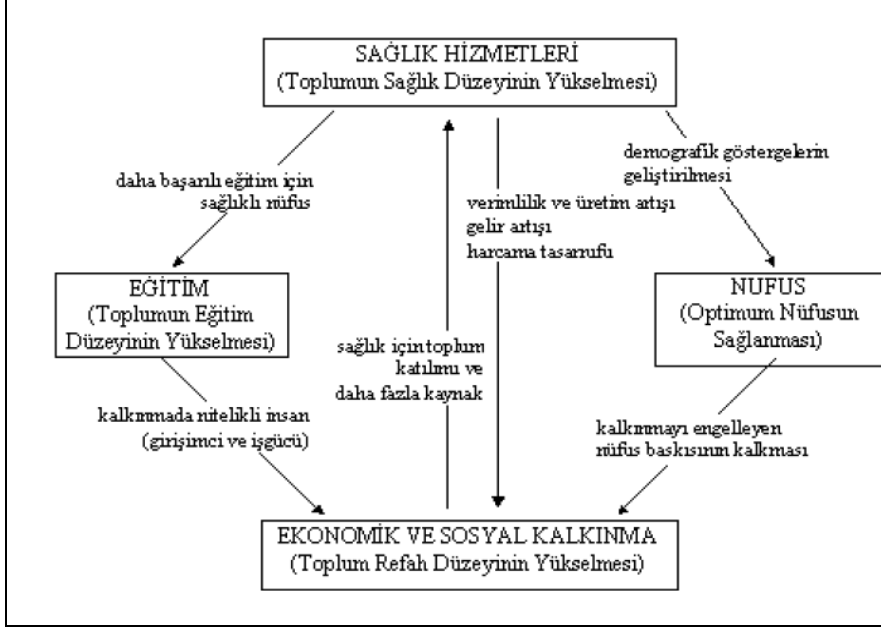
Toplumların sağlık durumlarının göstergesi olarak kullanılan ölçütlerin en önemlileri; *bebek ve çocuk ölüm oranları, ortalama yaşam süresi ve sağlık harcamalarının düzeyidir* (Yumuşak ve Yıldırım, 2009: 60-61). *Bebek ve çocuk ölüm oranlarının* düşük olduğu ve ortalama ömrün yüksek olduğu toplumlarda bireylerin genel sağlık durumlarının geri kalan toplumlarla karşılaştırıldığında daha iyi olduğu görülmektedir. Sağlıklı bir toplumun hem beşeri sermaye kalitesi iyi olmakta hem de ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde pozitif etkiye sahip olmaktadır. Yine *ortalama ömrün uzaması*, emek gücünün çalışma süresini artırmakta bu da gelir oranlarının artmasına ve özel sermaye kesimin kar marjını olumlu yönde etkileyerek ekonomik büyümeyi artırmaktadır (Öz vd., 2009: 8).

Sağlığa dayalı büyüme hipotezine göre, sağlık harcamaları üretken sermaye niteliğinde olup sağlık sektörüne yapılan her harcama toplam ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır (Kamacı ve Uğurlu Yazıcı, 2017: 56). Örneğin Bremping ve Wilson (2003) yaptıkları bir çalışmaya göre, 23 OECD ve 21 Sahra Altı Afrika ülkeleri için 1975-1994 yılları arası genişletilmiş Slow büyüme modeli ve panel veri analizi kullanılarak sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda sağlık harcamalarının beşeri sermaye stokunu artırdığı ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ortaya koymuşlardır.

Gelişmiş ve belirli bir refah seviyesine ulaşmış olan ülkeler, hem daha yüksek ekonomik büyüme ve kalkınma için hem de sağlık hizmetlerinin kalitesinin iyileştirilmesi için bütçelerinde her yıl artan oranda sağlık sektörüne pay ayırmaktadırlar. Böylelikle sağlığa yapılan yatırımlar “üretken yatırım” olarak kabul edilmektedir (Tıraşoğlu ve Yıldırım, 2012: 112). Çünkü sağlık harcamalarının artması daha iyi sağlık koşullarının oluşmasını sağlamakta ve yaşam süresine bağlı olarak istihdam süresini uzatmaktadır. Yani daha uzun yaşam süresi emek arzını pozitif etkilemektedir. Örneğin sağlık yönünden herhangi bir problemi olmayan bireylerin gerek saat başına gerekse de daha uzun vadede üretimde bulunmaları daha fazla çıktı sağlamalarına olanak yaratacaktır. Bu nedenle sağlık alanında yapılan harcamaların artması iktisadi faaliyetlerde verimliliği artırarak ekonomik büyüme ve kalkınmaya pozitif katkı sağlamaktadır (Kamacı ve Uğurlu Yazıcı, 2017: 57). Sağlık

hizmetlerindeki gelişmelerin eğitim, nüfus, ekonomik ve sosyal kalkınma üzerindeki etkileri Şekil 1’de gösterilen diyagram yardımıyla özetlenmektedir.

Şekil 1: Sağlık Düzeyinin Yükseltilmesinin Eğitim, Nüfus, Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Üzerindeki Etkileri

Kaynak: İ., (1998), “Ekonomik Kalkınma Sürecinde Türkiye’de Sağlık Sektörünün Yeniden Yapılanması”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, s. 109.

Şekil 1’deki diyagramda görüldüğü üzere bir toplumun sağlık düzeyinin yükseltilmesi, eğitimin niteliğini artırmakta ve demografik göstergelerin gelişimini sağlamaktadır. Nitelikli insan gücünün varlığı ve kalkınmayı engelleyen nüfus baskısının ortadan kalkması ekonomik ve sosyal kalkınmanın ivme kazanmasında önemli iki adımdır. Dolayısı ile sağlığın ekonomik ve sosyal kalkınma üzerindeki olumlu etkisi haliyle toplumsal refah düzeyini de artırmaktadır. Sghari ve Hammami’nin (2013) çalışması bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Türkiye’nin de bulunduğu 30 gelişmiş ülkenin 1975-2011 yılları arası sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Granger nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde hem

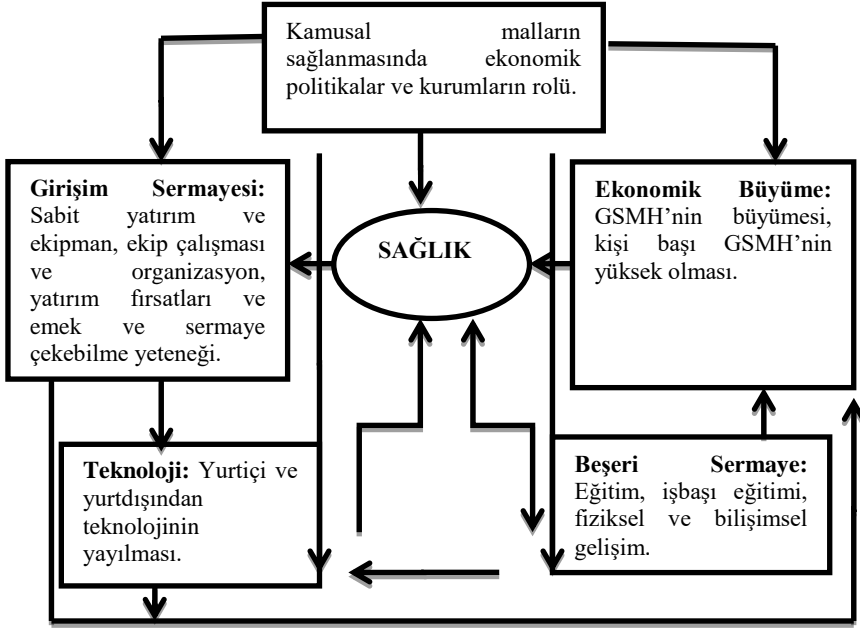
Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması

kısa vadede hem de uzun vadede anlamlı bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.

Sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi çok yönlü olmaktadır. Örneğin sağlık hizmetinde kullanılan kaynaklar (emek ve mallar), insanın sağlık sermayesi stokunu oluşturmaktadır. Böylelikle insanın sağlık sermayesi stokuna yönelik her bir yatırım ve harcama beşeri sermayenin artmasını sağlamakta ve ülkenin ekonomik büyüme ve kalkınmasına yönelik önemli bir etken olmaktadır (Öz vd., 2009: 8).

Sağlık hizmetlerinin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki rolü Şekil 2'deki diyagram yardımıyla açıklanabilir.

Şekil 2: Sağlıkın Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Üzerindeki rolü

Kaynak: J. D. Sachs, (2001), 'Macroeconomics and Health: Investing in Health for Economic Development', *Report Of The Commission On Macroeconomics and Health*, World Health Organization, Switzerland: p.26.

Kamu ekonomisinde yarı kamusal mallar olarak kabul edilen sağlık hizmetlerinin sağlanmasında ekonomik kurumların ve politikaların önemli bir işleve sahip olduğu Şekil 2'de görülmektedir. Ekonomik kurumların yanı sıra sağlığında beşeri sermaye ve girişim sermayesi üzerinde etkileşimde olduğu ve önemli ekonomik etkiler

yarattığı açıktır. Ayrıca sağlığın girişim sermayesi üzerindeki rolü teknolojik gelişmelerin artmasını sağlamakta bu durum da ekonomik büyümeye neden olmaktadır. Ekonomik büyüme ancak çok sektörlü bir sürecin sonunda gerçekleştiği ve bu süreç içinde sağlığın önemli bir lokomotif olduğu görülmektedir.

3. Sağlık Hizmetlerinde Kamu ve Özel Sektörün Yeri

Bir ülkedeki toplam sağlık harcamalarının finansmanında kamu ve özel sektörün yeri, ülkenin sosyo-ekonomik yapısı, gelişmişlik düzeyi ve sağlık hizmetlerinin sunumunda kamu ve özel sektörün verimlilik payı gibi birçok faktör etkilemektedir. Bu faktörler arasında GSYH içinde kamu ve özel sektörün oranı da özel bir önem taşımaktadır (Yalçın ve Çakmak, 2016: 711).

Tüm ülkelerde kamu ve özel sektörün sağlık hizmetlerinin sunumunda ağırlıkları farklı olup tek bir model uygulanması bulunmamaktadır. Sağlık konusunun tamamen kamu ve özel sektöre bırakılmayışının başlıca nedenleri ise şu şekilde özetlenmektedir (Özsağır ve Çütcü, 2013; 248);

- Sağlığın “Yarı kamusal mal” özelliği taşıması ve topluma sağladığı dışsal faydaları ve hizmetin yeterli nitelik ve nicelikte sunulmamasının yarattığı zararlar nedeniyle tamamen özel sektöre bırakılması uygun bulunmamaktadır.
- Bireylerin temasları halinde meydana gelen çeşitli bulaşıcı hastalıkların varlığı sadece o bireyleri etkilememekte aynı zamanda tüm toplumu ilgilendirmektedir. Dolayısıyla bu tür sorunları olan bireylerin, sorunları için hizmet araması ya da hizmetin satın alınmasını beklemek başkalarının sağlığını etkileyeceğinden kamunun müdahalesini gerektirmektedir.
- Hizmeti arz eden hekim ile hizmeti talep eden hasta arasında asimetrik bilginin varlığı kamu müdahalesini gerektirmektedir.
- Kamunun yararını gözetmesi beklenen devlet kuruluşları, genellikle toplumun güçlü kesimlerinin kontrolünde olduğundan toplumu temsil etme özellikleri azalmaktadır. Böylelikle bu tür nedenlerden dolayı kamu sağlık hizmetlerinden yeterli derecede yararlanmayan yoksul kesimlerin talepleri özel sektörün varlığını zorunlu kılmıştır.
- Kamu sağlık sektöründeki yoğun bürokrasi nedeniyle acil durumlar için alternatif olarak özel sektöre ihtiyaç duyulmuştur.

Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması

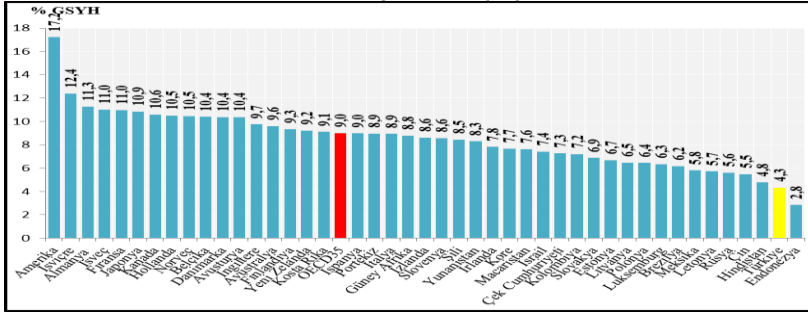
4. Türkiye ve OECD Ülkelerinde Sektörel Düzeyde Sağlık Harcamaları Karşılaştırması

Sağlık harcamalarının genel durumunu belirlemek üzere öncelikle Türkiye ile OECD üyesi diğer ülkelerin sağlık harcamalarının GSYH'ye oranlarının gerek genel durumunu gerekse de kamu-özel sektörün harcamaları yıllar itibarıyla karşılaştırmalı olarak iki alt başlıkta ele alınacaktır.

4.1. Genel olarak Sağlık Harcamalarına İlişkin Ekonomik Göstergeler

Bu çalışmanın kapsamını oluşturan Türkiye'nin de içinde yer aldığı OECD ülkeleri 2018 yılı verilerine göre dünya nüfusunun yaklaşık %17'sini oluşturmaktadır. Buna karşın dünya genelinde OECD ülkelerinin sağlık harcamaları önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim OECD ülkelerinin kişi başı sağlık harcaması ortalaması 4,527 (ABD \$) olurken, tüm dünya ülkelerinin ortalaması 1.001 ABD dolarıdır (World Bank, 2018). Ancak OECD üyesi ülkeler arasında sağlık harcamalarının payı farklılık arz etmektedir.

Şekil 3: OECD Ülkelerinde GSYH İçinde Toplam Sağlık Harcamalarının Payı 2016 (%)

Kaynak: OECD Health Statistics 2017.

Şekil 3'de OECD ülkelerinin toplam sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı gösterilmektedir.

OECD üyesi ülkelerin sağlık harcamalarının GSYH içindeki yüzdelik payına bakıldığında en yüksek paya %17,2 ile ABD sahip olmaktadır. ABD'nin ardından sırasıyla %12,4 ile İsviçre, %11,3 ile Almanya, %11 ile İsveç ve Fransa, %10,9 ile Japonya ve %10,6 ile Kanada, %10,5 ile Hollanda ve Norveç, %10,4 ile Belçika, Danimarka ve Avusturya gelmektedir. 2016 yılı itibarıyla OECD'nin GSYH içinde sağlık harcamaları ortalaması %9 oranında gerçekleşirken bu oranın altında Türkiye'de dâhil olmak üzere 18 ülke bulunmaktadır. En az payı olan ülkelerden Endonezya %2,8'lik, Türkiye %4,3'lük,

Hindistan %4,8'lik paya sahipken bu ülkelerin ardından Çin, Rusya, Letonya, Meksika, Brezilya, Lüksemburg, Polonya, Litvanya ve Estonya gibi ülkeler takip etmektedir.

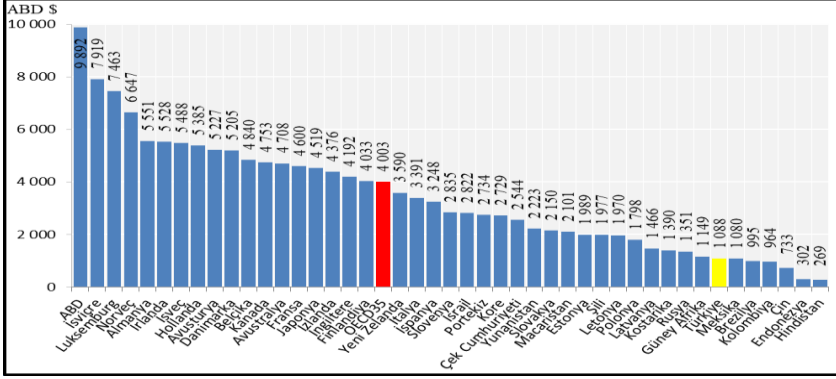
Günümüzde gelişmiş ve belirli bir refah seviyesine ulaşmış olan ülkeler, örneğin ABD, İsviçre, Almanya, Fransa, Japonya, Kanada, Hollanda ve İskandinav ülkeleri sağlık hizmetlerinin kalitesini artırmak için her yıl GSYİH içinde sağlık harcama oranlarını artırmaktadırlar. Bundan dolayı gelişmiş ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmada belli bir seviyede olmalarının en önemli nedenlerinden biri de beşeri sermaye olan sağlık hizmetlerine verilen değerden kaynaklanmaktadır. Öte yandan sağlık harcamalarının GSYİH içindeki oranların düşük olan ülkelerde ise ekonomik büyüme ve kalkınma daha yavaş olmaktadır. Yapılan çalışmalarda bunu doğrular niteliktedir.

Örneğin Kamacı ve Uğurlu Yazıcı (2017) tarafından, 2000-2014 yıllarına ait veriler kullanılarak Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 35 OECD ülkesinin sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel veri analiziyle test edilmiştir. Analiz sonucuna göre, sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Sağlık harcamalarının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisini sorgularken dikkat edilmesi gereken bir diğer gösterge, kişi başına düşen sağlık harcamalarının durumudur. Bir ülkenin gelişmişlik seviyesi ile kişi başı sağlık harcaması arasında doğrusal bir ilişki olduğu bilinmektedir. Milli gelir seviyesi yüksek olan ülkeler daha fazla kişi başı sağlık harcaması yapma eğiliminde olurlarken milli gelir seviyesi düşük olan ülkeler daha az kişi başı sağlık harcaması yapmaktadırlar. Şekil 4'te de görüldüğü gibi OECD üyesi gelişmiş ülkelerin diğer az gelişmiş ülkelere nazaran daha yüksek kişi başı sağlık harcaması gerçekleştirdikleri görülmektedir.

Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması

Şekil 4: OECD Ülkelerinde Kişi Başı Toplam Sağlık Harcamalarının Payı 2016 (ABD \$)

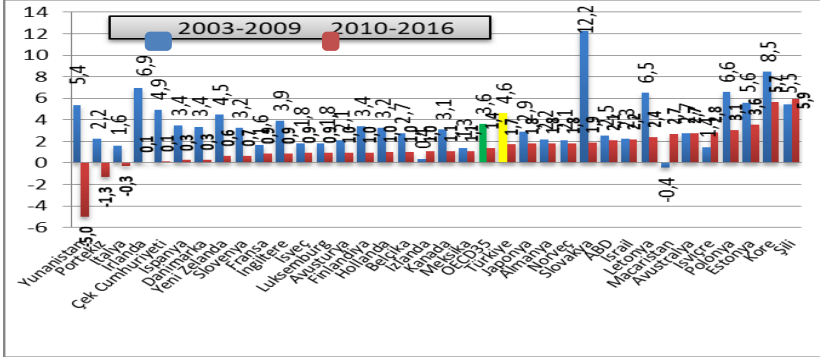

Kaynak: OECD Health Statistics 2017.

Şekil 4'te görüldüğü üzere, 2016 verilerine göre OECD ülkelerinde kişi başına sağlık harcamalarının en yüksek olduğu ülke 9.892\$ ile ABD'dir. OECD üyesi kişi başına sağlık harcamaları yüksek olan diğer ülkeler ise 7.919\$ ile İsviçre, 7.693\$ ile Lüksemburg, 7.463\$ ile Norveç, 6.647\$ ile Almanya, 5.551\$ ile İrlanda, 5.528\$ ile İsveç olmaktadır. Hollanda, Avusturya, Danimarka ve Belçika'nın da kişi başı sağlık harcamaları 4.000\$ üzerindedir. Kişi başına sağlık harcaması en düşük ülkelerin başında 269\$ ile Hindistan gelirken Hindistan'ın ardından 302\$ ile Endonezya, 733\$ ile Çin, 964\$ ile Kolombiya ve 995\$ ile Brezilya gelmektedir. Türkiye'nin kişi başına düşen sağlık harcamalarına bakıldığında ise 1.088\$ olup OECD ortalamasının çok gerisinde kaldığı görülmektedir.

Şekil 4'te de görüldüğü üzere kişi başına sağlık harcamalarının en yüksek olduğu ülkelerin sosyal refah düzeylerinin yüksek, ekonomi büyüme ve kalkınma da gelişim sağlamış ülkeler gelmektedir. Böylelikle sağlığa yapılan harcamanın kişilerin refahını artırdığı bunun ekonomiye etkisinde pozitif yönde olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan çalışmalarda bu bilgiyi doğrulamaktadır. Örneğin Baltagi ve Moscone (2010), çalışmalarında sağlık harcamaları ile kişi başına gelir düzeyi arasındaki uzun vadeli ekonomik ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada 1971 ve 2004 döneminde 20 OECD ülkesinin yer aldığı veriler incelenmiş, sağlık harcamalarının uzun vadede durağan olmadığı ve bireylerin gelir ve refahlarında artırıcı bir etkiye sahip olduğu ve böylece ekonomik büyüme üzerinde olumlu sonuçlar doğurduğu belirtilmektedir.

Şekil 5: 2003-2016 Yılları Arası Kişi Başına Sağlık Harcamalarındaki Yıllık Ortalama Büyüme Oranı (OECD Ortalaması)

Kaynak: OECD Health Statistics 2017.

OECD ülkelerinin 2003-2009 ile 2010-2016 dönemlerini kapsayan kişi başı sağlık harcamalarının ortalama büyüme oranlarını Şekil 5'te gösterildiği gibi iki dönem (2008 krizi öncesi ve sonrası) şeklinde incelenebilir. Kriz öncesi döneme bakıldığında Macaristan hariç OECD ülkelerinin genelinde kişi başı sağlık harcamaları ortalamasının yüksek olduğu görülmektedir. Ancak 2008 yılında meydana gelip 2009 yılında etkisini gösteren finansal kriz birçok alanda etkisini gösterdiği gibi sağlık alanında da önemli gerilemelere neden olmuştur. Kriz sonrası dönemde OECD ülkelerinin kişi başı sağlık harcamalarında yaşanan gerilemeler OECD ortalamasının % 3,6'dan % 1,4'e düştüğünün açık bir göstergesidir. Şekil 5'e bakıldığında Yunanistan, Portekiz ve İtalya'nın 2010-2016 yılları arası kişi başı sağlık harcamaları ortalamalarının negatif seyrettiği görülmektedir. Kişi başı sağlık harcamalarında önemli düşüş olan diğer ülkeler başta Slovakya olmak üzere İrlanda, Letonya, Çek Cumhuriyeti ve Yeni Zelanda gelmektedir. Türkiye'ye bakıldığında ise her iki dönem itibarıyla kişi başı sağlık harcamaları ortalaması OECD ortalamasının üstünde gerçekleşmiştir. Tüm bu açıklamalardan sonra ifade etmek gerekirse kriz sonrası sağlık harcamalarındaki düşüşler kamu sektöründen daha çok özel sektör kaynaklı olmuştur.

4.2. Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamaları

Türkiye ve diğer bazı OECD ülkeleri kapsamında kamu ve özel sektör sağlık harcamalarının GSYH içindeki payları, kişi başına kamu-özel sektör sağlık harcamaları ve yine Türkiye'nin reel olarak kişi başına kamu-özel sağlık harcamaları yer almaktadır.

Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması

Tablo 1’de seçilmiş bazı OECD ülkelerinin 2013-2017 yılları arası GSYH içinde kamu ve özel sektör sağlık harcamalarının payları yer almaktadır.

Tablo 1: Kamu ve Özel Sağlık Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (2013-2017, %, OECD)

Ülkeler	2013		2014		2015		2016		2017	
	K.	Ö.	K.	Ö.	K.	Ö.	K.	Ö.	K.	Ö.
ABD	8	8.4	13.6	-	13.8	-	14	-	8.5	8.8
İsviçre	7.3	4.1	7.3	4.2	7.5	4.4	7.7	4.6	7.9	4.5
Almanya	9.2	1.8	9.2	1.7	9.3	1.7	9.4	1.7	9.5	1.7
İsveç	9.3	1.8	9.3	1.9	9.2	1.8	9.1	1.8	9.2	1.8
Japonya	9.1	1.7	9.1	1.7	9.1	1.7	9.1	1.7	9	1.7
Fransa	8.7	2.7	8.9	2.7	8.8	2.7	9.6	2	8.7	2.3
Kanada	7.1	3	7	3	7.3	3.1	7.4	3.1	7.3	3.1
İzlanda	6.8	1.7	6.8	1.7	6.7	1.6	6.8	1.5	7	1.5
İtalya	6.8	2.1	6.8	2.2	6.7	2.3	6.7	2.3	6.6	2.3
Avusturya	7.6	2.7	7.7	2.7	7.7	2.7	7.7	2.7	7.8	2.5
Norveç	7.6	1.3	8	1.4	8.6	1.6	8.9	1.6	8.8	1.6
Finlandiya	7.1	2.4	7.1	2.4	7.3	2.4	7	2.5	6.7	2.5
Lüksemburg	5.4	1.1	5.3	1.1	5.1	1.1	5	1.2	5.1	1.1
İsrail	4.5	2.5	4.6	2.6	4.6	2.6	4.6	2.6	4.6	2.7
Brezilya	3.6	4.4	3.7	4.7	3.9	5.1	-	-	3.9	5.1
Meksika	3.1	2.8	2.9	2.7	3	2.8	2.9	2.6	2.8	2.6
Kore	3.9	2.7	4	2.8	4.2	2.9	4.3	3	4.4	3.2
Yunanistan	5.2	3.1	4.6	3.2	4.8	3.3	5.2	3.2	5.1	3.2
Rusya	3.2	1.9	3.2	2	3.1	2.2	3	2.3	3	2.3
Çin	2.7	1.9	2.9	2	3.1	1.9	-	-	3.1	1.9
Hindistan	0.8	2.9	0.8	2.8	1	2.9	-	-	1	2.9
Endonezya	1.3	2.1	1.3	2.1	1.1	2.7	-	-	1.1	2.3
Türkiye	3.5	1	3.4	1	3.2	0.9	3.4	0.9	3.3	0.9

Kaynak: OECD data’den yararlanılarak oluşturulmuştur. K; Kamu, Ö; Özel

Bazı OECD ülkelerinin kamu ve özel sektör sağlık harcamalarının yer aldığı Tablo 1’e bakıldığında GSYH içinde özel sektör sağlık harcamaları payının en yüksek olduğu ülke ABD’dir. Görüldüğü üzere 2013 yılında ABD’nin özel sektör sağlık harcamalarının GSYH’ye oranı %8.4 olurken kamu sektöründe bu oran %8 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılı itibarıyla ABD’nin kamu ve özel sağlık harcamalarının GSYH’ye oranına bakıldığında ise sırasıyla

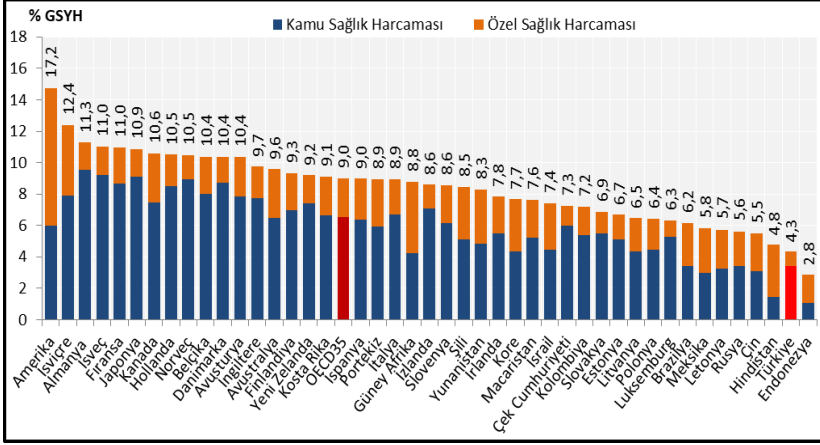
%8.5 ve %8.8 olmaktadır. OECD ülkelerinin içinde gelişmiş bir sağlık sistemine sahip olan ABD’de özel sektör sağlık harcamalarının kamu sektörü sağlık harcamalarından yüksek olduğu ve yıllar itibarıyla iki sektör harcamaları arasındaki farkın azaldığı anlaşılmaktadır. OECD ülkelerinin içinde özel sektör payının yüksek olduğu diğer bir ülke ise İsviçre olmaktadır. İsviçre’de yıllar itibarıyla kamu sektörünün payının artan bir trend ile 2017 yılında 7.9 olurken özel sektörün payının da bazı yıllarda düşüş gösterdiği bazı yıllarda da arttığı görülmektedir. Bakılması gereken bir diğer nokta ise hem toplam sağlık harcamalarının OECD ortalamasının gerisinde olduğu hem de sağlık sistemi bakımından geri kalmış ülkelerin durumudur. Bu ülkelere örnek olarak Hindistan ve Endonezya gösterilebilir. Söz konusu her iki ülkenin sektörel bazda sağlık harcamalarına bakıldığında özel sektör payının daha yüksek olduğu görülmektedir. Seçilmiş diğer OECD ülkelerinin kamu-özel sağlık harcamaları durumuna bakıldığında ise GSYH içinde kamu sektörü sağlık harcamaları oranının özel sektör sağlık harcamaları oranından daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Lago-Penas, Cantarero ve Fernandez (2013), 31 OECD ülkesinin 1970 ve 2009 yılları arasındaki sağlık harcamaları ile GSYH üzerindeki etkisinin kısa dönem ve uzun dönem olarak ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada, uzun dönemde sağlık harcamalarının GSYH üzerindeki etkisinin daha duyarlı ve olumlu olduğu sonucuna varılmıştır. Kısa dönemde ise, bu etkinin daha az olduğu belirtilmiştir. Ayrıca toplam sağlık harcamalarının içinde özel sağlık harcamaları payının yüksek olduğu ülkelerde sağlık harcamalarının GSYH’ye etkisinin daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir.

2016 yılı verilerine göre tüm OECD üyesi ülkelerin yer aldığı GSYH içinde kamu-özel sektör sağlık harcamalarının oranı şekil 6’da gösterilmektedir.

Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması

Şekil 6: OECD Ülkelerinin Kamu ve Özel Sağlık Harcamalarının GSYH İçindeki Payı 2016 (%)

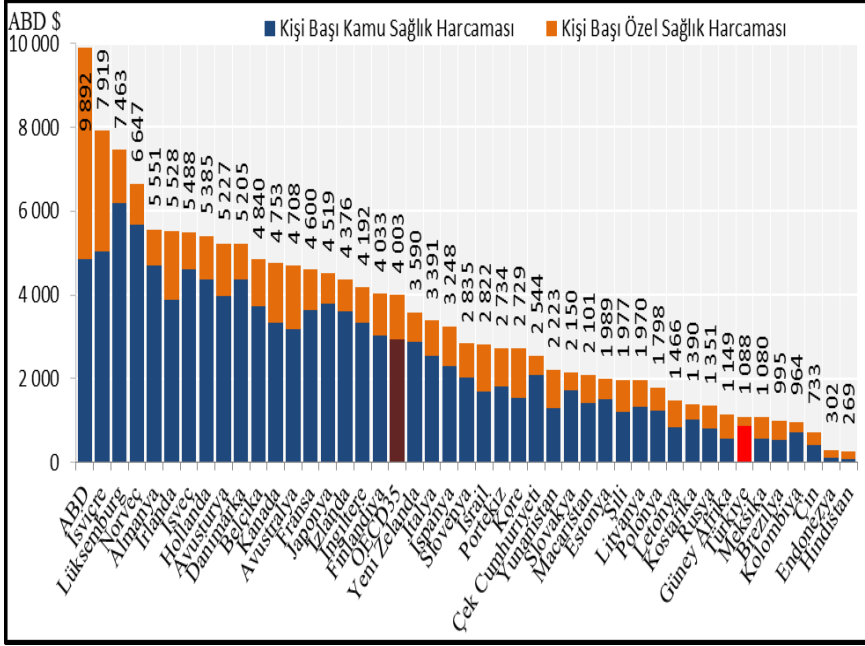

Kaynak: OECD Health Statistics 2017.

Şekil 6'da görüldüğü üzere, OECD ülkelerinin kamu sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı yaklaşık %6,5 olurken bu oran özel sektör için %2,5 dolayında gerçekleşmektedir. Daha öncede ifade edildiği gibi ABD, İsviçre, Almanya, İsveç ve Fransa'nın da bulunduğu ülkeler grubu hem kamu sağlık harcamaları hem de özel sağlık harcamaları OECD ortalamasının üzerindedir. Türkiye'nin de aralarında bulunduğu Endonezya, Hindistan, Çin, Rusya, Letonya ve Meksika gibi ülkelerde kamu-özel sağlık harcamaları oranı OECD ortalamasının altında gerçekleşmiştir.

Genel olarak bakıldığında OECD ülkelerinde sağlık hizmetlerinin sunumu ve finansmanında hem devlet hemde özel sektör beraber yer almaktadır. Ancak sosyal devlet ilkesinin kabul edildiği OECD ülkelerinde sağlık alanında kamu sektörünün varlığı daha ağırlıkta olduğu görülmektedir.

Şekil 7: OECD Ülkelerinin Kişi Başı Kamu ve Özel Sağlık Harcamalarının Karşılaştırılması 2016 (ABD \$)

Kaynak: OECD Health Statistics 2017.

Şekil 7’de görülebileceği gibi, Türkiye kişi başına sağlık harcamaları açısından OECD ülkeleri içerisinde sondan 6’ncı sırada yer almaktadır. Ayrıca Türkiye’nin kamu-özel kişi başı sağlık harcamalarına bakıldığında kamunun kişi başına sağlık harcaması 863\$ olurken özel sektörün kişi başına sağlık harcaması sadece 224\$ olabilmektedir. Türkiye’den sonra özel sektör sağlık harcamalarının en düşük olduğu ülkeler ise 188\$ ile Hindistan ve Endonezya olmaktadır. Oysa OECD’nin kişi başı sağlık harcaması kamu sektöründe 2.937\$ ve özel sektörde de 1.066\$ olduğunu düşünülürken Türkiye, Hindistan ve Endonezya gibi gelişmekte olan ülkelerin kamu-özel sektör harcamalarının ne kadar düşük olduğu görülmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse OECD ülkelerinde ABD, Hindistan ve Endonezya hariç diğer tüm ülkelerde sağlık alanında kamu sektörünün etkin bir ağırlığı görülmektedir.

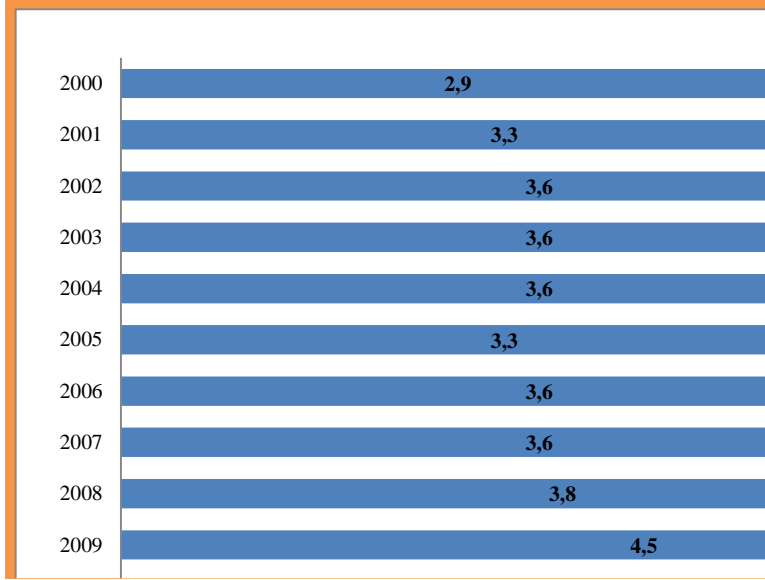
Ülkelerin, kişi başına sağlık harcamalarının artırması ile beşeri sermayenin oluşumu ve gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Gelişmiş ülkelerde kişi başına sağlık harcamalarının artması, gerek sağlık bilinci yönünden gerekse de sağlıklı bireylerin sayısının

Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması

artışında önemli rol oynayacaktır. Sağlıklı bireylerin sayısının artışı da ekonomik büyüme ve gelişmeyi olumlu etkileyecektir (Akça, 2015: 46).

OECD ülkelerine göre sağlıkta hem kamu sektörünün hem de özel sektör payının düşük olduğu Türkiye’de, yıllar itibarıyla GSYH içindeki payı Şekil 8’de gösterilmektedir.

Şekil 8: Yıllara Göre Kamu ve Özel Sağlık Harcamalarının GSYH İçindeki Payı Türkiye (%)

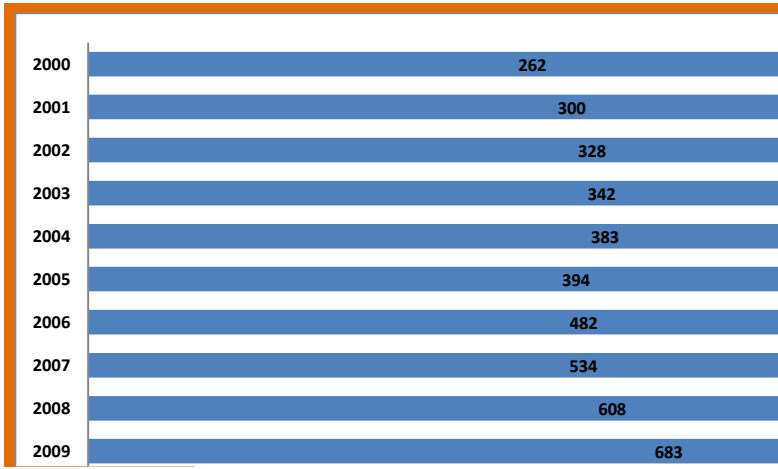
Kaynak: TÜİK, T.C. Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2017.

Türkiye’nin 2000-2017 yılları arası kamu-özel sağlık harcamalarının GSYH içindeki paylarının yer aldığı Şekil 8’e bakıldığında sağlık hizmetlerinin sunumunun ağırlıklı olarak kamu sektörü tarafından üretildiği ve finansmanının yine kamu sektörü tarafından karşılandığı görülmektedir. Şekilde 8’de görüldüğü gibi 2000 yılında GSYH içinde kamu sektörünün sağlık harcamaları payı %2,9 iken özel sektörün payı %1,7 oranında gerçekleşmiştir. 2000’den 2009 yılına kadar kamu sektörünün payı istikrarlı bir şekilde artarken buna karşın özel sektör payının azaldığı görülmektedir. 2017 yılına gelindiğinde ise GSYH içinde sağlık harcamalarında kamu sektörünün payı %3,3 olurken özel sektörün payı % 0,9’a kadar düşmüştür.

Türkiye’de son yıllarda sağlık harcamaları sunumu ve finansmanında kamu sektörünün payı artmaktadır. 2017 yılı itibarı ile GSYH içinde kamu sağlık harcamaları payı yaklaşık %80 olurken özel sektör sağlık hizmetleri oranı %20 olmaktadır.

Türkiye’nin sağlık alanında yapılan harcamaların GSYH içindeki paylarına bakılıp OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça yetersiz kalmaktadır. Ancak son zamanlarda toplam sağlık harcamalarında bir artış olduğu bilinmektedir.

Şekil 9: Yıllara Göre Kişi Başı Kamu ve Özel Sağlık Harcaması, Reel, Türkiye (\$)

Kaynak: OECD, Health Expenditure and Financing: Health Expenditure Indicators, 2018.

Türkiye’nin 2000-2017 yılları arası kişi başına kamu-özel sağlık harcamaları reel değerlerinin yer aldığı Şekil 9’da, kişi başına kamu sağlık harcamalarının sürekli artış gösterdiği buna karşın özel sektörün kişi başına sağlık harcamalarında ise pek bir değişimin olmadığı hatta azaldığı görülmektedir. Örneğin 2000 yılında kişi başına kamu sağlık harcamaları 425 \$ iken bu rakam 2017 yılında yaklaşık %80 bir artışla 1.193 \$ olmuştur. 2000 yılında kişi başına sağlık harcamaları 163 \$ olan özel sektörün ise 2017 yılında %16 bir artış ile 259 \$ olarak gerçekleşmiştir.

Özetle, Türkiye’de sağlık sektörüne yön veren temel aktör devlet olmaktadır. Bu nedenle sağlık harcamalarının GSYH içindeki

payındaki artışlar büyük oranda kamu sektörün kişi başına sağlık harcamalarındaki artıştan kaynaklanmaktadır.

5. Sonuç

Gerek OECD ülkeleri gerekse de farklı ülkeler üzerinden yapılmış ampirik araştırma sonuçları ile, sağlık harcamalarının ekonomik büyüme ve kalkınmayı artırdığı savı çalışmada ortaya konulmuştur. Böylelikle sağlığın beşeri sermayenin olmazsa olmaz kaynaklarından olduğu ve sağlık alanına yapılan harcamaların ülkelerin beşeri sermayesini güçlendirdiği sonucuna varılmıştır.

Çalışmada, Türkiye ile OECD üyesi diğer ülkelerin sağlık harcamalarının GSYH içinde payları ve kişi başına düşen sağlık harcamaları miktarı kamu sektörü ve özel sektör ayrımı yapılarak ele alınıp araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre GSYH içinde sağlık harcamaları oranının en yüksek olduğu ülke ABD olmaktadır. ABD'den sonra sağlık harcamalarının GSYH içindeki paylarının yüksek olduğu (%10 ve üzeri) diğer gelişmiş ülkelerin başında İsviçre, Almanya, İsveç, Fransa, Japonya, Kanada, Hollanda, Norveç, Belçika, Danimarka ve Avusturya gelmektedir. Sağlık harcamaları OECD ortalamasının altında bulunan Endonezya son sırada yer alırken, Endonezya'dan hemen sonra Türkiye gelmektedir. GSYH içinde sağlık harcamaları payı düşük olan diğer OECD ülkeleri ise Hindistan, Çin, Rusya, Letonya ve Meksika gibi ülkeler gelmektedir.

OECD ülkelerinde kişi başına sağlık harcamalarının en yüksek olduğu ülke ABD olduğu tespit edilmiştir. ABD'yi İsviçre, Lüksemburg, Norveç, Almanya, İrlanda, İsveç ve Hollanda takip etmektedir. OECD ülkelerinin içinde kişi başına sağlık harcamalarının en düşük olduğu ülkelerin başında sırasıyla Hindistan, Endonezya, Çin, Kolombiya, Brezilya, Meksika ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin geldiği görülmüştür. Ancak Türkiye'nin hem GSYH içindeki sağlık harcamalarının payı hem de kişi başına sağlık harcamalarının payı OECD ortalamasının altında olsa da incelenen dönemde (2000-2017 yılları arası) her iki alanda da sürekli arttığı çalışmada görülmüştür.

Gerek sağlık hizmetleri yönünden gerekse de sosyal refah noktasından farklı gelişmişlik seviyelere sahip olan OECD üyesi ülkelerin GSYH içinde sağlık harcamaları payı kamu sektörü ve özel sektör olarak ele alındığında, gelişmiş sağlık hizmetlerine sahip ülkelerin kamu sektörü harcamalarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Çalışmada elde edilen sonuçlar çerçevesinde İsviçre, Almanya, İsveç, Japonya, Fransa ve Kanada gibi gelişmiş ülkelerin kamu sektörü sağlık harcamaları payı özel sektör harcamaları

payından yüksek olurken buna karşın istisna olarak ABD'nin özel sektör sağlık harcamaları payı daha fazla olmaktadır. Sağlık hizmetleri yönünden geri kalmış Endonezya, Hindistan ve Brezilya'nın özel sektör sağlık harcamaları kamu sektörü harcamalarından daha fazladır. Türkiye'nin durumu ise, kamu sektörü ağırlıklı bir sağlık harcaması politikası uygulandığı görülmektedir.

Sayısal verilerin ışığı altında Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. Bu ülkelerde sağlık hizmetlerinin istenen düzeye ulaşmasını sağlamak için sektörel açıdan ağırlığın kamu sağlık harcamalarına verilmesi gerektiği söylenebilir. Bu sonuç kamu ekonomisi teorisiyle örtüşmektedir.

6. Kaynakça

Akça, H., (2015), "Beşeri Sermaye Harcamaları: Türkiye'de Yaşanan Gelişmeler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 7(2), 33-57.

Baltagi, B. and Moscone, F., (2010), "Health Care Expenditure, Income and Welfare in The OECD Reconsidered: Evidence From Panel Data", *OECD Discussion Paper Series No: 4851*, 804-811.

Barro, R. J., (1998), "Human Capital and Growth in Cross-Country Regressions", *Harvard University Press*, Manuscript, October, 1-46.

Bartolo, A.D., (1999), "Human Capital Estimation Through Structural Equation Models with Some Categorical Variables", *International Workshop on Correlated Data: Estimating Function Approach*, Trieste, Italy, 22-23 October.

Brempong, K.G., and Wilson, M., (2003), "Health Human Capital and Economic Growth in Sub-Saharan African and OECD Countries", *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 1-25.

Çetin, M., Ecevit, E., (2010), "Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 166-182.

Kamacı, A., Uğurlu Yazıcı, H., (2017), "OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi", *Sakarya İktisat Dergisi*, 6(2), 52-69.

Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması

Karagül, M., (2003), "Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (5), 79-90.

Koç, A., (Temmuz-Aralık, 2013), "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi İle AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Maliye Dergisi*, (165), 241-258.

Lago-Peñas, S., Cantarero, D., Fernández, C., (2013), "On the Relationship Between GDP and Health Care Expenditure: A New Look", *Economic Modelling* 32, 124-129.

Mazgit, İ., (1998), "Ekonomik Kalkınma Sürecinde Türkiye'de Sağlık Sektörünün Yeniden Yapılanması", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

OECD (2017), *Health at a Glance 2017: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris: http://dx.doi.org/10.1787/health_glance-2017-en, (Erişim Tarihi: 15.05.2018).

OECD, (1998), *Human Capital Investment; An Internatioanl Comparison*, OECD, Paris:.

OECD, (2018), Health Spending, <https://data.oecd.org/healthres/health-spending.htm>, (Erişim Tarihi: 10.05.2018).

OECD, (2018), Health Expenditure and Financing: Health Expenditure Indicators, (Erişim Tarihi: 28.10.2018).

Öz, B., Taban, S., ve Kar, M., (2009), "Kümeleme Analizi İle Türkiye ve AB Ülkelerinin Beşeri Sermaye Göstergeleri Açısından Karşılaştırılması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 1-30.

Özsağır, A. ve Çütcü, İ., (2013), "Bölgesel Kalkınma Açısından Özel Sağlık Sektörünün Yeri ve Önemi", *Fırat Kalkınma Ajansı*, <http://ikt.hku.edu.tr/Dosyalar/28092016110115.pdf>.

Özyakışır, D., (2011), "Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(1) 46-71.

Sach, J.D., (2001). *Macroeconomics and Health: Investing in Health for Economic Development*, Report of the Commission on Macroeconomics And Health, World Health Organization, Switzerland.

Saxton, J., (2000), "Investment in Education: Private and Public Returns", *Joint Economic Committee United States Congress*, 1.

Schultz, T.W., (1961), "Investment in Human Capital", *The American Economic Review*, Vol:51, pp.1-18.

Sen, A., (1999), “*Development as Freedom*”, Oxford: Oxford University Press. Introduction.

Sghari, M.B.A., and Hammami, S., (2013), “Relationship Between Health Expenditure and GDP in Developed Countries”, *IOSR Journal Of Pharmacy*, 3(4) 41-45.

T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2016, Ankara: 2017, <https://dosyasb.saglik.gov.tr> (Erişim Tarihi: 12.04.2018).

Tıraşoğlu, M., Yıldırım, B., (2012), “Yapısal Kırılma Durumunda Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama”, *Electronic Journal Of Vocational Colleges*, Aralık, 111-117.

TÜİK (2018), “Sağlık Harcamaları İstatistikleri” tuik.gov.tr, (Erişim Tarihi: 04.06.2018).

World Bank, (2018), <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL> (Erişim Tarihi:12.07.2018).

Yalçın, A.Z., Çakmak, F., (2016), “Türkiye’de Kamu Sağlık Harcamalarının İnsani Gelişim Üzerindeki Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 705-723.

Yaylalı, M., Lebe, F., (2011), “Beşeri Sermaye İle İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Yıl 2011, xxx(1), 23-51.

Yumuşak, İ.G., Yıldırım, D.Ç., (2009), “Sağlık Harcamaları İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 1v(1), 57-70.

HİSSE GETİRİSİ, FAİZ ORANI VE DOLAR KURU İLİŞKİSİ: BİST’TE BİR UYGULAMA

Sevinç GÜLER¹
Melih ÖZÇALIK²

ÖZ

Sermaye piyasalarının aktörleri, piyasalarda birçok faktörü göz önünde bulundurarak işlem yapmaktadır. Bu değişkenlerin bir kısmı öngörülebilir ve sayısallaştırılabilir nitelikte iken, bir kısmı tamamen davranışsal boyutta olabilmektedir. Dolar endeksi son yıllarda dünya ekonomisinde doları en çok etkileyen para birimlerinden oluşan bir endekstir ve bu endeks birçok ülkenin makroekonomik değişkenlerini etkilemektedir. Faiz oranı, piyasa yapıcıları ve yatırımcılar için diğer önemli göstergelerden biridir. Döviz kuru, ulusal paranın yabancı para cinsinden değeri şeklinde tanımlanır ve uluslararası sermaye ve mal hareketlerini etkileyen en önemli göstergelerden biridir. Küreselleşme ile finansal riskin arttığı bir ekosistemde ekonomideki en önemli gösterge ve fiyatlardan biri döviz kurudur. Bu çalışmada Aralık 2016-Eylül 2018 dönemi arasında günlük seviyede gerçekleşen BIST 100 endeksi, TCMB faiz oranları ortalaması, dolar endeksi ve dolar/TL kuru arasındaki ekonomik ilişkinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaçla zaman serisi prosedürü izlenmiş, durağanlık analizleri, Vektör Oto Regresyon analizi ve ardından Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, tüm değişkenlerin birbirinden etkilendiklerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler:BIST 100 Endeksi, Dolar Endeksi, Granger Nedensellik Analizi

Jel Kodları: G10, E43, C01

THE ASSOCIATIONS BETWEEN STOCK RETURNS, INTEREST RATE AND EXCHANGE RATE OF DOLLAR: A STUDY ON TURKEY’S BIST ABSTRACT

In capital markets, actors make transactions by taking into account a plethora of different factors. While some of these variables are predictable and quantifiable, some of them might be completely behavioral. Dollar index is an index of various currencies that have closely affected the dollar in recent years, and this index affects the

¹ Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, sevinc.guler@deu.edu.tr

² Doç.Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, melih.ozcalik@cbu.edu.tr

macroeconomic variables of many countries. Interest rate is yet another significant indicator crucial for market makers and investors. Exchange rate is defined as the price of one country's currency in relation to another, and it is one of the most important indicators affecting the international factor movements. A critical economic indicator within an increasingly more global and risky financial ecosystem is the exchange rate. In this context, the purpose of this study is to investigate the relationship between BIST 100, CBT average interest rate, dollar index and dollar/TL exchange rate spanning the period between December 2016 and September 2018. For this purpose, this study uses time series data, and tests for stationarity, applies Vector Auto Regression analysis and Granger causality test. The findings show that all variables are affected by each other.

Key Words: BIST 100 Index, Dollar Index, Granger Causality Analysis

Jel Codes: G10, E43, C01

1.GİRİŞ

Günümüzde ve uluslararası ticareti ve sermaye akımlarını yönlendiren en önemli unsurlardan biri, ülke ekonomilerinin kırılganlıklarının ne düzeyde olduğudur. Bu durum ülke ekonomilerindeki parasal kaynaklarla yakından ilgilidir. Bu parasal kaynaklar borsa, altın, döviz gibi unsurlar olabileceği gibi yer altı kaynakları da olabilmektedir. Türkiye gibi coğrafi ve stratejik açıdan sorunlu bölgelerden birinde yer alan bir ülkeler için parasal kaynaklar daha çok dışarıdan ithal edilen sermaye kavramı ile birlikte değerlendirilmektedir. Dolaylı yatırım veya sıcak para adı verilen kısa vadeli sermaye akımının, uzun vadeli sermaye akımı ile desteklenmesi beklenmektedir. Dolayısıyla bu ekonomilerde faiz oranı kavramı, uluslararası sermaye hareketleri açısından son derece önemli bir gösterge haline gelmektedir.

Finans ve ekonomi literatüründe, hisse senedi fiyatları, endeks getirileri ile makro ekonomik faktörler arasındaki ilişkileri inceleyen birçok çalışma yer almaktadır. Hisse senedi getirilerinde makro ekonomik faktörlerin etkisini inceleyen bu çalışmalarda, farklı ülkelerde hatta aynı ülkede farklı dönemlerde dahi benzer sonuçları vermemektedir. Bu durum araştırma konusunun ekonomi ve finans literatüründe yaygın bir şekilde tartışılmasını beraberinde getirmektedir.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisi özelinde faiz oranları ile yakın ilişki içerisinde bulunan borsa endeksi, dolar endeksi ve

dolar/TL kuru arasındaki ilişki ortaya konulmak istenmiştir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle konu ile ilgili yapılmış olan çalışmalar özetlenmekte, ardından veri seti hakkında bilgi verilmektedir. Ardından araştırmanın bulguları değerlendirilmekte ve sonuç bölümünde çalışma tamamlanmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölümde ekonomik değişkenlerle hisse senedi getirisi fiyatları veya hisse senedi getirisi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara yer verilmektedir. Çalışmalarda genel olarak para arzı, döviz kuru, enflasyon oranı, petrol fiyatı, altın fiyatı, sanayi üretim endeksi ve dış ticaret dengesi değişkenlerinin kullanıldığı yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Jorion (1991), ABD borsalarında hisse senedi getirileri ile dolar değeri arasındaki ikili ve çok faktörlü arbitraj fiyatlama modelleri kullanarak sektörler arasında sistematik olarak farklılaştığına ilişkin kanıtlar ortaya koymuştur. Aynı şekilde Bahmani-Oskooee ve Sohrabian (1992), kısa vadede S&P 500 endeksi ile döviz kuru arasında Granger nedensellik ilişkisi olduğu gösterilmişler, uzun vadede ise iki değişken arasındaki eşbütünlük bir ilişki olmadığını öne sürmüşlerdir. Abdalla ve Murinde (1997), Hindistan, Kore, Pakistan ve Filipinler'in gelişmekte olan finansal piyasalarında döviz kurları ile hisse senedi fiyatları arasında etkileşimler araştırılmışlar, Filipinler dışındaki tüm örnek ülkelerdeki döviz kurundan hisse senedi fiyatlarına tek yönlü nedensellik olduğunu göstermişlerdir. Ajayi vd. (1998), 1985-1991 dönemi için 7 gelişmiş ülke endeksi ve gelişmekte olan 8 Asya ülke endeksi ile döviz kurları arasındaki ilişkiyi incelemiş, gelişmiş ekonomilerde tek yönlü bir nedensellik elde edilirken, gelişmekte olan ekonomilerde ise herhangi anlamlı bir ilişki elde edememişlerdir.

Ehrmann vd. (2005), para, tahvil ve hisse senedi piyasaları ile döviz kurları arasındaki etkiyi ABD ve euro bölgesi için analiz etmişlerdir. Bulgular 1989-2004 yılları için en fazla varlık fiyatlarının diğer yerel fiyat şoklarına oranla tepki verdiğini ve küresel finansta ABD piyasalarının hâkimiyetini göstermektedir. ABD finansal piyasaları, euro bölgesindeki finansal piyasaların hareketlerinin ortalama %25'nden fazlasını açıklamaktadır.

Gençtürk (2009), BİST'te işlem gören hisse senedi fiyatları ile hazine bonosu faiz oranı, tüketici fiyat endeksi, para arzı (M2), sanayi üretim endeksi, dolar kuru, altın fiyatları gibi makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi kriz yaşanan dönem ile krizlerin

yaşanmadığı dönemler olarak incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre kriz dönemlerinde tüketici fiyat endeksi ile para arzı, krizlerin yaşanmadığı dönemde ise tüm makroekonomik değişkenler ile endeks arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir.

Duran vd. (2010), İMKB Tüm, İMKB 100, İMKB 30 ve alt sektörlerden sanayi, hizmet, ticaret, mali ve bilişim endeksleri ile piyasa faizleri olarak İMKB ikincil piyasasında işlem gören DİBS faizleri arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Genelleştirilmiş beklentiler yöntemi (GMM)' ne göre politika faizlerindeki artışlar, hisse senedi fiyatlarını düşürmekte, daha uzun vadeli faizleri ise vadeye göre aşamalı olarak azalan bir ölçüde artırmaktadır. Duran vd. (2010)'ne göre çalışmaları Türkiye'de para politikasından mali piyasalara bir aktarımın varlığını somut bir şekilde kanıtlamaktadır.

Savaş ve Can (2011), 2000:1-2009:07 dönemine ilişkin İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören hisse senedi fiyatları ile euro-dolar ve reel efektif döviz kuru endeksi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre euro-dolar kuru ve reel efektif döviz kuru endeksi, hisse senedi endeksini % 77,5 oranında açıklamakta ve pozitif yönde etkilemektedir. Çalışmada ayrıca İMKB 100 Endeksi'nden euro-dolar kuruna ve reel efektif döviz kuru endeksine doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Aktaş ve Akdağ (2013), hisse senedi fiyatları ile temel ekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bağımlı değişken olarak BİST-100 endeksini, bağımsız değişkenler olarak mevduat faiz oranını, tüketici fiyat endeksini, dolar ve euro kurlarını, işsizlik oranını, sanayi üretim endeksini, ihracat tutarını, kapasite kullanım oranını, altın fiyatlarını, tüketici güven endeksini ve ham petrol fiyatlarını kullandığı çalışmalarında çoklu regresyon ve Granger nedensellik testi uygulamışlardır. Analiz sonuçlarına göre mevduat faiz oranının, tüketici fiyat endeksinin, dolar kurunun, kapasite kullanım oranının ve tüketici güven endeksinin BİST-100 endeksi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Akel ve Gazel (2014), 2005-2013 yılları arasında BİST sanayi endeksi ile reel efektif döviz kuru endeksi, Euro/TL kuru ve dolar endeksi arasında kısa ve uzun vadeli ilişkisini tespit etmeye çalışmıştır. ARDL yönteminin uygulandığı çalışmalarında sanayi endeksi ile dolar endeksi ve Euro/TL kuru arasında uzun dönemli, anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Sevinç (2014), 2003:01-2013:03 dönemi için Arbitraj Fiyatlama Modeli yardımıyla M2 para arzı, cari işlemler dengesi, döviz kuru sepeti, enflasyon oranı, mevduat faiz oranı, altın fiyatı,

ihracatın ithalat karşılama oranı, sanayi üretim endeksi ve kapasite kullanım oranı gibi makroekonomik değişkenlerin 21 adet hissenin getirileri üzerindeki etkilerini araştırmıştır.

Yıldız (2014), 2001:03-2013:06 dönemi için BIST 100 pay endeksi ile döviz kuru, faiz oranı ve altın fiyatları aralarındaki ilişkiyi belirlemeyi amaçlamıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre döviz kuru, faiz oranı ve altın fiyatları değişkenleri ile pay senedi endeksi arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca portföy yatırımcısı açısından yatırımcı kısa ve uzun vadede faize duyarlı yatırım araçlarını, kısa vade için döviz kurunu ve son olarak altını seçebileceğini belirtilmiştir.

Tetik ve Ceylan (2015), Merkez Bankası'nın faiz koridoru stratejisinin hisse senedi ve döviz kuru üzerindeki etkisini yapısal vektör oto regresyon (SVAR) modeli ile test etmiştir. Elde edilen sonuçlara göre faiz koridoru politikası, finansal yatırımcıların kararlarında etkili bir değişken olup, faiz koridoru stratejisi ile birlikte politika faizinde meydana gelen bir değişim, hisse senedi fiyatlarında ve döviz kurunda daha uzun süreli bir etki yaratmaktadır.

Aytekin ve Dube (2016), 2007-2012 yılları arasında BİST 30 endeksi, DİBS gösterge faizi, dolar ve euro döviz kurları ve altın arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Elde edilen bulgular, değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişkinin olmadığını, etki tepki ve nedensellik sonuçlarında ise kısa vadeli dinamiklerin varlığını göstermektedir. Aytekin ve Dube (2016) çalışmalarında ayrıca hisse senedi ve döviz piyasaları arasındaki ilişkiyi Türkiye ve Hindistan piyasaları açısından karşılaştırmışlardır.

Coşkun ve Ümit (2016), BİST 100 endeks getirisi ile döviz kuru, altın fiyatı, mevduat faiz oranı ve reel konut fiyat endeksi arasındaki ilişkiyi 2000:01-2014:07 dönemi için eşbütünleşme yöntemleri ile araştırılmıştır. İki ayrı eşbütünleşme testi sonucuna göre Johansen testi için seriler arasında tek eşbütünleşme ilişkisi varken, Maki eşbütünleşme testi için uzun dönemli bir ilişki yoktur.

Ramazan vd. (2016) Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın uygulamış olduğu faiz politikasının Borsa İstanbul-100 (BİST100) endeksi üzerindeki etkisi Moon ve Yu yaklaşımına dayalı olarak simetrik ve asimetrik GARCH modelleriyle test etmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre ağırlıklı ortalama fonlama maliyetinden kaynaklanan bir şok simetriktir ve bu simetrik şok oynaklık yayılımına yol açmamaktadır. Başka bir ifade ile, Türkiye'de ağırlıklı

ortalama fonlama maliyetinin BİST100 fiyat endeksi üzerinde bir etkisi bulunmamaktadır.

Sui ve Sun (2016), yerel hisse senedi getirileri, döviz kurları, faiz farklılıkları ve ABD S&P 500 getirileri arasındaki dinamik ilişkileri incelemişlerdir. Araştırma ülkeleri, dalgalı döviz kuru rejiminde Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'dır (BRICS) olup, kısa vadede döviz kurundan hisse senedi getirilerine doğru önemli ölçüde yayılma etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Gay (2016) aynı şekilde Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin (BRIC) borsa endeksi fiyatları ile döviz kurunun ve petrol fiyatının arasındaki zaman serileri ilişkisini araştırmış ve anlamlı bir ilişki tespit edememiştir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada 1 Aralık 2016-30 Eylül 2018 dönemi içerisinde BIST 100 endeksi, dolar endeksi, dolar/TL kuru ağırlıklı fonlama maliyeti arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Söz konusu değişkenler investing.com internet sitesi ve TCMB elektronik veri dağıtım sisteminden elde edilmiştir. Çalışmada doğrusal zaman serisi analizlerinden Granger nedensellik analizi, Etki-Tepki analizi, Varyans ayrıştırma analizi kullanılmıştır.

Çalışmada BIST 100 endeksi, dolar endeksi, dolar/TL kuru ve ağırlıklı fonlama maliyeti arasındaki ilişkinin yönünü araştırmak amacıyla Granger Nedensellik Testi yapılmıştır. Literatüre ilk kez Granger (1969) tarafından kazandırılan, ardından Hamilton (1994) tarafından geliştirilen bu test, iki değişken arasındaki ilişkinin yönünü araştırmaktadır. Nedensellik sınaması, aynı zamanda VAR modellemesinde değişkenlerin sıralamasında da önem taşımaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkilerde, en güçlü etkileyici olan, buna karşılık en az etkilenen değişken en dışsal kabul edilir; en fazla etkilenen, buna karşılık en az etkileyen değişkenler ise içsel kabul edilmektedir (Özer vd. 2011: 169).

4. AMPİRİK SONUÇLAR

Çalışmada kullanılan değişkenler ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti, BİST 100 endeksi, dolar endeksi ve dolar/TL kuru değişkenleri 1 Aralık 2016-30 Eylül 2018 tarihleri arasında incelenmiştir. Söz konusu dönem, Türkiye ekonomisinde döviz kurlarının özellikle dolar kurunun büyük bir dalgalanma göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu değişkenler zaman serileri olarak düzey değerleriyle, hem de yüzdesel değişim halinde analiz edilmiştir.

Tablo-1: Değişkenlere Ait Birim Kök Analizi

Sabit Terimli Düzey	Değişkenler	ADF	PP	KPSS
		BIST100	-2.5498***	-2.5498***
	AOFM	1.7891	1.7891	31.7810
	USD/TRY	0.6497	0.6497	26.0769
	USDX	-1.5847	-1.5847	29.1305
Sabit Terimli 1. Fark	Değişkenler	ADF	PP	KPSS
		BIST100	-22.3563*	-22.3563*
	AOFM	-21.0825*	-21.0825*	0.4675**
	USD/TRY	-17.0452*	-17.0452*	0.3440***
	USDX	-21.4257*	-21.4257*	0.2656***
Sabit Terimli ve Trendli Düzey	Değişkenler	ADF	PP	KPSS
		BIST100	-1.7631	-1.7631
	AOFM	0.3861	0.3861	5.7813
	USD/TRY	-0.7908	-0.7908	7.4392
	USDX	-0.9786	-0.9786	8.7307
Sabit Terimli ve Trendli 1. Fark	Değişkenler	ADF	PP	KPSS
		BIST100	-22.5061*	-22.5061
	AOFM	-21.2185*	-21.2185*	0.1675**
	USD/TRY	-17.1101*	-17.1101*	0.0599***
	USDX	-21.4704*	-21.4704*	0.0696***

*, %1, **, %5, ***, %10 anlamlılık düzeyinde durağanlığı simgelemektedir. ADF ve PP testlerinde kritik değerler sırasıyla %1, %5 ve %10 için: sabitli serilerde -3.48, -2.88, -2.57; trendli ve sabitli serilerde ise -4.03, -3.44, -3.14'tür. KPSS testi için testlerinde kritik değerler sırasıyla %1, %5 ve %10 için: sabitli serilerde 0.7390, 0.4630, 0.3470; trendli ve sabitli serilerde ise 0.2160, 0.1460, 0.1190'dır.

Tablo-1'de modelde kullanılan değişkenlerle ilgili durağanlık analizlerine yer verilmiştir. Zaman serilerinin birim kök barındırıp barındırmadıkları elde edilen modelin gerçekliği ile orantılıdır. Modelde kullanılan seriler eğer birim kök barındırmamakta ve durağan yapıya sahiptirler bu durum, onların model oluşturmaları için yeterli olduklarının göstergesidir. Tabloda görülen durumda dört değişkenin de birinci farklarında hem trende sahip olmaları hem de sabit ve trende sahip oldukları göz önünde bulundurulduğunda birinci farkları alındığında birim kök barındırmadıklarını gösterir.

Tablo-2: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	BIST100	AOFM	USDX	USD/TRY
Ortalama	100309.6	12.97946	95.23690	4.018602
Ortanca	100617.7	11.99000	94.49000	3.770000
Maksimum	120845.3	24.08000	103.3000	6.892200
Minimum	72519.85	8.250000	88.59000	3.373000
Std. Sapma	11287.99	3.116610	3.836328	0.727589
Çarpıklık	-0.301656	1.409541	0.387153	2.199631
Basıklık	2.394571	5.380059	2.157618	7.352720
JB	14.03228	261.4620	25.14674	735.6729
Olasılık	0.000897	0.000000	0.000003	0.000000
Toplam	46242747	5983.530	43904.21	1852.576
Toplam Kareler Sapması	5.86E+10	4468.099	6770.008	243.5172
Gözlem Sayısı	461	461	461	461

Tablo-2’de modelde kullanılan düzey değişkenlerinin açıklayıcı istatistikleri bulunmaktadır.

Tablo-3: Değişkenlere Ait VAR Analizi Uygun Gecikme Secimi

Örneklem: 1-461						
Gözlem Sayısı: 452						
Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	3755.729	NA	197.2477	16.63597	16.67237*	16.65031
1	3724.359	62.04490	184.2802	16.56796	16.74998	16.63969*
2	3696.001	55.58794	174.4766	16.51328	16.84092	16.64239
3	3676.003	38.84545	171.4246	16.49559	16.96884	16.68208
4	3656.771	37.01776	169.0036	16.48129	17.10016	16.72516
5	3634.674	42.14064*	164.5260*	16.45431*	17.21880	16.75557
6	3631.260	6.450266	173.9805	16.51000	17.42011	16.86864
7	3625.635	10.52800	182.1999	16.55591	17.61163	16.97193
8	3621.028	8.541838	191.6843	16.60632	17.80766	17.07972

Tablo-3’te değişkenlerin Vektör Oto Regresyon modeli oluşturabilmeleri için gerekli bir süreç olan uygun gecikme uzunluğunun seçimi yer almaktadır. Duraganlık analizlerinde her serinin gecikme uzunluğunu 0 olarak kabul ettiğimiz için bu tabloda herhangi bir gecikme türünü seçmemize gerek yoktur. Bu yüzden en çok bilgi kriterinin uygun gecikme uzunluğu olarak seçtiği gecikme, gecikme uzunluğu olarak seçilebilir.

Tablo-4: Değişkenlere Ait Varyans Ayrıştırma Analizi

DBISTGETIRI					
Dönem	Std.Hata	DBIST100	DAOFM	DUSDX	DUSD/TRY
1	1839.637	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	1852.126	99.20815	0.047545	0.433469	0.310832
3	1876.351	96.76708	0.053912	0.427990	2.751021
4	1888.845	95.50132	0.065056	1.337062	3.096557
5	1896.195	94.91304	0.123396	1.853096	3.110472
6	1921.855	92.75542	0.634151	2.641157	3.969275
7	1925.838	92.39991	0.682437	2.648663	4.268991
8	1927.859	92.22105	0.681092	2.741050	4.356803
9	1929.527	92.08827	0.687317	2.738369	4.486042
10	1930.472	92.04593	0.695786	2.761554	4.496729
11	1930.994	92.04566	0.695830	2.761458	4.497056
12	1931.083	92.03720	0.695786	2.770363	4.496648
13	1931.134	92.03532	0.696138	2.772071	4.496469
14	1931.243	92.03038	0.696108	2.773088	4.500424
15	1931.331	92.02459	0.697189	2.773459	4.504763
16	1931.386	92.02018	0.698257	2.774590	4.506977
17	1931.393	92.01972	0.698276	2.774653	4.507356
18	1931.410	92.01859	0.698352	2.774707	4.508353
19	1931.430	92.01751	0.698351	2.775069	4.509066
20	1931.433	92.01742	0.698352	2.775153	4.509073
21	1931.434	92.01741	0.698354	2.775153	4.509082
22	1931.435	92.01734	0.698365	2.775190	4.509102
DAOFM					
Dönem	Std.Hata	DBIST100	DAOFM	DUSDX	DUSD/TRY
1	0.278625	0.000708	99.99929	0.000000	0.000000
2	0.279737	0.315751	99.24097	0.007517	0.435765
3	0.280648	0.454735	98.60063	0.396842	0.547792
4	0.282320	0.457265	97.43787	0.429431	1.675432
5	0.282674	0.657513	97.23546	0.429539	1.677482
6	0.283081	0.657837	96.95597	0.712259	1.673929
7	0.283157	0.658070	96.91005	0.713365	1.718513
8	0.283237	0.658878	96.85969	0.726662	1.754766
9	0.283269	0.670745	96.84223	0.730822	1.756198
10	0.283307	0.674490	96.81691	0.744086	1.764513
11	0.283325	0.676196	96.80513	0.744055	1.774622
12	0.283329	0.676233	96.80474	0.744048	1.774983

13	0.283332	0.676327	96.80424	0.744340	1.775091
14	0.283337	0.676418	96.80101	0.744753	1.777817
15	0.283339	0.676639	96.79973	0.744858	1.778772
16	0.283339	0.676730	96.79958	0.744904	1.778782
17	0.283340	0.676768	96.79933	0.744969	1.778934
18	0.283340	0.676772	96.79902	0.744966	1.779241
19	0.283340	0.676797	96.79893	0.744973	1.779297
20	0.283340	0.676809	96.79890	0.744989	1.779306
21	0.283341	0.676814	96.79885	0.744994	1.779348
22	0.283341	0.676816	96.79882	0.744993	1.779375

DUSDX

Dönem	Std.Hata	DBIST100	DAOFM	DUSDX	DUSD/TRY
1	0.362083	0.173670	0.087949	99.73838	0.000000
2	0.362907	0.541728	0.126082	99.29912	0.033070
3	0.363934	0.565908	0.126388	98.83434	0.473362
4	0.365315	1.100323	0.293125	98.09099	0.515567
5	0.368469	1.081718	1.861115	96.44065	0.616521
6	0.371424	1.767411	1.865869	95.06192	1.304798
7	0.371808	1.780214	1.998447	94.87899	1.342351
8	0.371938	1.784003	2.014715	94.85093	1.350354
9	0.372365	1.802421	2.010299	94.66227	1.525015
10	0.372431	1.806498	2.024998	94.64198	1.526521
11	0.372548	1.824308	2.023986	94.61501	1.536696
12	0.372558	1.824239	2.024465	94.60979	1.541505
13	0.372568	1.824201	2.024612	94.60562	1.545570
14	0.372592	1.830733	2.025038	94.59374	1.550494
15	0.372595	1.831361	2.025499	94.59241	1.550735
16	0.372606	1.832601	2.025409	94.58711	1.554876
17	0.372607	1.832642	2.025734	94.58633	1.555291
18	0.372608	1.832675	2.025908	94.58608	1.555335
19	0.372611	1.833164	2.025869	94.58455	1.556413
20	0.372612	1.833222	2.025903	94.58446	1.556415
21	0.372612	1.833283	2.025903	94.58432	1.556490
22	0.372612	1.833316	2.025923	94.58422	1.556545

DUSD/TRY

Dönem	Std.Hata	DBIST100	DAOFM	DUSDX	DUSD/TRY
1	0.063495	1.064788	0.879324	0.121379	97.93451
2	0.068790	1.092089	6.316125	0.939249	91.65254
3	0.070367	1.099517	6.945332	4.086650	87.86850

Hisse Getirisi, Faiz Oranı ve Dolar Kuru İlişkisi: Bist'te Bir Uygulama

4	0.073420	1.527158	6.413584	3.776350	88.28291
5	0.074033	2.331283	6.317363	4.512649	86.83870
6	0.074544	3.382568	6.500326	4.463864	85.65324
7	0.074633	3.388762	6.515072	4.609958	85.48621
8	0.074770	3.382031	6.515783	4.650770	85.45142
9	0.074849	3.486248	6.533209	4.642070	85.33847
10	0.074930	3.507324	6.597239	4.633288	85.26215
11	0.075015	3.520456	6.597428	4.667591	85.21453
12	0.075027	3.519743	6.597241	4.679970	85.20305
13	0.075036	3.520723	6.602526	4.679719	85.19703
14	0.075053	3.533507	6.599700	4.690129	85.17666
15	0.075055	3.537908	6.599232	4.691899	85.17096
16	0.075057	3.539612	6.599063	4.691868	85.16946
17	0.075058	3.540113	6.600021	4.692476	85.16739
18	0.075058	3.540871	6.599970	4.692460	85.16670
19	0.075060	3.541964	6.599742	4.692348	85.16595
20	0.075060	3.542078	6.600070	4.692462	85.16539
21	0.075060	3.542098	6.600058	4.692581	85.16526
22	0.075060	3.542187	6.600021	4.692572	85.16522

Tablo-4'te modelde kullanılan değişkenlere ilişkin varyans ayrıştırma tablosu görülmektedir. Söz konusu tablo 22 aylık periyod göz önünde bulundurularak ayrıştırılmıştır. Tabloda bulunan dört değişkende ilki olan BIST100, aylar itibariyle kendi üzerinde bulunan etkiyi hemen hemen korumuştur. Buna göre üzerinde görülen değişimler daha çok kendi değerlerinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte dolar kuru ve dolar endeksinin az da olsa artan bir etkisi bulunmaktadır. Dolar endeksi ve ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti değişkenlerinde genellikle kendi etkileri kendilerinin üzerinde daha fazla etken iken, dolar kurunda bu durum biraz değişmektedir. Buna göre dolar kurunun kendi üzerindeki etkisi zaman içerisinde azalmakta ancak etkinliğini korumaktadır. Bununla beraber, ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti, dolar endeksi ve BIST100 endeksi sırasıyla dolar kuru üzerinde etkilerini arttırmaktadırlar. Tüm bu değişimler özellikle ilk 6-9 ay içerisinde gerçekleşmektedir. Daha sonra ise etkiler süreklilik arz etmektedir.

Tablo-5: Değişkenlere Ait Nedensellik Analizi

H_0	Gözlem	F_{Test}	Olasılık
-------	--------	------------	----------

DUSD _X , DBIST100'nin Granger nedeni değildir.	457(3)	2.22217	0.0849
DUSD_TRY, DBIST100'nin Granger nedeni değildir.	457(3)	2.78696	0.0403
DUSD_TRY, DAOFM'nin Granger nedeni değildir.	457(3)	2.58821	0.0525
DUSD _X , DUSD/TRY'nin Granger nedeni değildir.	457(3)	6.31920	0.0003

Tablo-5'te modelde yer alan değişkenlerin birbirleri ile olan Granger nedensellik analizlerine yer verilmiştir. Buna göre; en fazla yüzde 8 anlamlılık düzeyine göre değişkenler birbirlerinin nedenidir. Dolar endeksi, BIST100 endeksinin, dolar kuru, BIST100 endeksinin ve ağırlıklı ortalama fonlama maliyetinin, dolar endeksi de dolar kurunun Granger nedeni olarak ortaya çıkmaktadır.

5.SONUÇ

Bu çalışmada 2016 yılı Aralık ayı ve 2018 Eylül ayı arasındaki dönemde günlük veriler kullanılarak Borsa İstanbul 100 endeksi, ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti, dolar endeksi ve dolar kuru arasındaki ilişkinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu değişkenler herhangi bir ekonominin tüm makroekonomik oluşumlarını belirtmese de, alınabilecek temel iktisat politikası kararları için önemlidirler.

Türkiye ekonomisinde görülen döviz kuru, faiz oranları ve borsa endeksi arasındaki ilişkinin kısa süreli bir kesiti niteliğindeki bu çalışmada, borsa endeksinin değiştirebilecek nitelikte bir diğer değişken olan dolar endeksi ön plana çıkmıştır. Dolar karşısında önemli durumda bulunan beş para biriminden oluşan dolar endeksi sepeti, diğer ülkelerde oluşan dolar kurlarının da önemli bir etkileyenidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomi politikası kararları alırken dikkat etmeleri gereken bir değişkendir. Borsa endeksi, dolar kurundan, başka bir ifade ile döviz kurlarından etkilenmekte, dolar kuru da özellikle dolar endeksinden etkilenmektedir. Bu durum tasarruf sahiplerinin özellikle döviz kuru veya sermaye piyasası araçları üzerinde tasarruflarında bulduklarını gösterebilir. Ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti de merkez bankasının gecelik borç verme faizi ile haftalık repo faizi olarak da nitelendirilebilecek olan politika faizinin kullanım miktarının ağırlığına göre hesaplanan önemli bir değişkendir.

Türkiye ekonomisi gibi menkul kıymetler borsası oluşumunun henüz derinliğini tam olarak kazanmadığı bir ülkede, herhangi bir şekilde yaşanacak içsel veya dışsal bir şok borsa endeksini etkileyebilmektedir. Bu durum tasarruf sahiplerinin birikimlerini kısa sürede farklı kanallara aktarmasına sebep olabilmektedir. Böylelikle dış açık veren bir ekonomi olan Türkiye ekonomisine dışarıdan gelen yabancı portföy yatırımının ülke dışına gitmesi mümkün olabilecektir. Sermaye ve finans kalemiyle dengelenemeyen cari işlemler kalemi de ülke ekonomisinin kırılganlığını daha da arttıracaktır. Bunun çözüm yollarından en önemlileri tasarruf sahiplerinin menkul kıymetler borsasına ilgisini arttırıp derinliği arttırmak ve rasyonel şekilde düzenlenecek ekonomi politikalarıyla yabancı sermaye çevrelerini öncelikle portföy yatırımı şeklinde daha sonra ise uzun vadeli yatırım şeklinde ülkeye çekebilmektir.

KAYNAKÇA

Abdalla, I. S.A. ve Murind, V. (1997), Exchange Rate and Stock Price Interactions in Emerging Financial Markets: Evidence on India, Korea, Pakistan and The Philippines, Applied Financial Economics, 7: 25-35.

Ajayi, R.A., Friedman, J. ve Mehdian, S.M. (1998), On The Relationship Between Stock Returns and Exchange Rates: Tests of Granger Causality, Global Finance Journal 9(2): 241-251.

Akel, V. ve Gazel, S. (2014), Döviz Kurları ile BIST Sanayi Endeksi Arasındaki Eşbütünleşme İlişkisi: Bir ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 44, Temmuz-Aralık, 23-41.

Aktaş, M. ve Akdağ, S. (2013), Türkiye'de Ekonomik Faktörlerin Hisse Senedi Fiyatları ile İlişkilerinin Araştırılması, International Journal Social Science Research, 2 (2): 50-67.

Aytekin, S. ve Dube, S. (2016). Piyasalar Arası Dinamikler: Hisse Senedi, Tahvil, Döviz ve Emtia Piyasaları Arasındaki Etkileşim ve Nedensellik İlişkileri, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 15 (59): 1311-1326.

Bahmani-Oskooee, M. ve Sohrabian, A., (1992), Stock Prices and The Effective Exchange Rate of The Dolar, Applied Economics, 24(4): 459-464.

Coşkun, Y. ve Ümit, A.Ö. (2016), Türkiye'de Hisse Senedi ile Döviz, Mevduat, Altın, Konut Piyasaları Arasındaki Eşbütünleşme

İlişkilerinin Analizi, *Business and Economics Research Journal*, 7 (1): 47-69.

Duran, M., Gürkaynak, R., Özlü, P. ve Ünalmiş, D. (2010), TCMB Faiz Kararlarının Piyasa Faizleri ve Hisse Senedi Piyasaları Üzerine Etkisi, TCMB Ekonomi Notları, 2010-8.

Ehrmann, M., Fratzscher, M. ve Rigobon, R. (2005), Stocks, Bonds, Money Markets and Exchange Rates Measuring International Financial Transmission, *European Central Bank Working Paper Series*, No: 452.

Ekinci, R., Ceylan, F., Tüzün, O. ve Kahyaoğlu, H. (2016), TCMB Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti'nin BİST100 Üzerindeki Etkisi, *Journal of Yasar University*, 11(44): 263-277.

Erkan, S. (2014), Makroekonomik Değişkenlerin, BİST-30 Endeksinde İşlem Gören Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Etkilerinin Arbitraj Fiyatlama Modeli Kullanarak Belirlenmesi, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 43(2): 271-292.

Gay, R.D. (2016), Effect of Macroeconomic Variables on Stock Market Returns for Four Emerging Economies: Brazil, Russia, India, and China, *International Business and Economics Research Journal*, 15(3): 119-125.

Gençtürk, M. (2009), Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14 (1): 127-136.

Granger, C.W.J., (1969), Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, 37(3): 424-438.

Hamilton, J. D., (1994), *Time Series Analysis*, Prenceton University Press, New Jersey.

Jorion, P. (1991), The Pricing of Exchange Rate Risk in the Stock Market, *Journal of Financial and Qunitative Analysis*, 26(3): 363-376.

Özer, A., Kaya, A., ve Özer, N. (2011), Hisse Senedi Fiyatları ile Makroekonomik Değişkenlerin Etkileşimi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1): 163-182.

Savaş, İ. ve Can, İ. (2011), Euro-Dolar Paritesi ve Reel Döviz Kuru'nun İMKB 100 Endeksi'ne Etkisi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1): 323-339.

Sevinç, E. (2014), Makroekonomik Değişkenlerin, BİST-30 Endeksinde İşlem Gören Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Etkilerinin Arbitraj Fiyatlama Modeli Kullanarak Belirlenmesi, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 43(2):271-292.

Sui, L. ve Sun, L. (2016), Spillover Effects Between Exchange Rates and Stock Prices: Evidence From BRICS Around The Recent Global Financial Crisis, *Research in International Business and Finance*, 36: 459-471.

Tetik, M. ve Ceylan, R. (2015), Faiz Koridoru Stratejisinin Hisse Senedi Fiyatları ve Döviz Kuru Üzerine Etkisinin İncelenmesi, *Business and Economics Research Journal*, 6 (4): 55-69.

Yıldız, A. (2014), BIST 100 Endeksi ile Alternatif Yatırım Araçlarının İlişkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2): 39-56.

APPLICATION OF COMMERCIAL AIRCRAFT SELECTION IN AVIATION INDUSTRY THROUGH MULTI-CRITERIA DECISION MAKING METHODS

Kasım KİRACI¹
Mahmut BAKIR²

ABSTRACT

The purpose of this study is to determine the most suitable aircraft type by ranking the most demanded aircrafts by airline companies according to several criteria. In this context, the most ordered aircraft types in 2016; A320, A321, B737-800 and B737-900ER were analyzed based on their cost, performance and environmental factors. AHP, COPRAS and MOORA methods were used in the study. The findings of the study show that the results of multi-criteria decision making methods are consistent with each other and that the most appropriate type of aircraft is Boeing 737-800.

Keywords: MCDM Methods, AHP, COPRAS, MOORA, Aircraft Selection

ÇOK KRİTERLİ KARAR VERME YÖNTEMLERİ İLE HAVACILIK SEKTÖRÜNDE TİCARİ UÇAK SEÇİMİ UYGULAMASI

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, havayolu şirketleri tarafından en çok talep edilen hava araçlarını bir takım kriterlere göre sıralayıp en uygun hava aracının belirlenmesidir. Bu kapsamda, 2016 yılı itibariyle havayolu firmaları tarafından en fazla sipariş edilen A320, A321, B737-800 ve B737-900ER uçak tipleri, maliyet, performans ve çevre faktörleri dikkate alınarak analiz edilmiştir. Çalışmada AHP, COPRAS ve MOORA yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları, çok kriterli karar verme yöntemlerinin birbirleri ile tutarlı sonuçlar verdiğini ve en uygun hava aracı tipinin Boeing 737-800 olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: ÇKKV Yöntemleri, AHP, COPRAS, MOORA, Uçak Seçimi

1. Introduction

Companies in the aviation sector are seen to pursue a number of strategies in order to gain competitive advantage. Relying on these strategies and considering the market factors, airlines conduct their operations more efficiently and effectively. One of the most important strategic decisions of airlines is to have a sustainable fleet structure. In this regard, airlines tend to prefer aircrafts that fit into their

¹ İskenderun Teknik Üniversitesi, Havacılık Yönetimi Bölümü,
kasim.kiraci@iste.edu.tr

² Anadolu Üniversitesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, mahmutbakir@anadolu.edu.tr

business model, passenger profile and flight range. Therefore, aircraft selection is one of the basic policies that airlines must implement in order to perform profitable operations and gain competitive advantage.

The main aim of this study is to use different decision-making methods to determine the most suitable aircraft for the airlines. Several studies exist in the literature on aircraft selection. Some of the conducted studies are seen to have focused on case studies by creating different scenarios (Teoh and Khoo, 2015; Dožić and Kalić, 2015; Listes and Dekker, 2005). The focal point of these studies was to determine the most suitable aircraft or fleet structure for the airline under different scenarios. In addition to this, some studies focus on determining the most suitable aircrafts for particular airlines (Ozdemir and Basligil, 2016) as well as empirically examining the determinants of aircraft selection for many flight points (Givoni and Rietveld, 2009).

This study aims to determine the most suitable aircraft selection for airline companies. The study seeks to provide complementary knowledge to the work previously conducted on the selection of aircraft. In this context, unlike previous studies, the performances of the most demanded aircrafts by airline companies have been examined in this study. Another contribution of the study to the literature is that three different multi-criteria decision making methods are used integrally to analyze the performance of the aircrafts. The results are intended to determine both the best performing aircraft as well as the presence or otherwise, of consistency between the methods. Finally, the study presents an original structure in terms of the evaluation criteria used. An examination of comparison criteria employed indicates that cost, performance and environmental factors are all taken into consideration. These evaluation criteria are of great importance for both the airlines and the air transport sector stakeholders.

2. Literature Review

Many studies in the extant literature have discussed the selection of ideal aircraft or fleet based on different criteria and using different methods. The studies focused mostly on the determination of the aircraft or fleet structure that will ensure the best performance to airlines. In selecting the best performing aircrafts, consideration of aircraft usage areas is crucial in determining the selection criteria and selecting the aircraft to be included in the sampling. For instance, Wang and Chang (2007) conducted a study on determining the most

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

suitable initial training aircraft. In the study, they included small training propeller aircrafts in the sample and ranked them according to the selected criteria. There are also studies in the literature that aim to determine the most appropriate aircraft or fleet structure based on the flight routes of airlines. Harasani (2006) investigated the most suitable aircraft fleet for an airline based in Jeddah. Dožić and Kalić (2013) examined the most appropriate aircraft choice for flights from Belgrade Airport. Similarly, Dožić and Kalić (2014) researched on the most suitable aircraft for an airline operating in Southeast Europe with 27 flight points. Ozdemir et al. (2011) examined mid-range aircrafts based on key criteria such as cost, time and physical characteristics.

The identification of suitable aircrafts and establishing suitable fleet structures based on flight range is fundamental to airlines. The choice of suitable aircrafts sets the stage for airlines to operate more efficiently and effectively thereby attaining competitive advantage. On the other hand, when determining "the most suitable aircraft", which aircrafts are used and which selection criteria are preferred can significantly affect the comparison results. Although there are no accepted selection parameters in the literature, the capacity, speed and cost of the aircraft are among the most important determinants. On examination of extant literature, studies are found to compare different aircrafts based on different parameters and then determining the best performing aircraft based on this comparison. Further studies in the literature are represented in the table below (Table 1)

Table 1: Summary of studies on aircraft type selection nexus

Authors	Methodology	Criteria	Comparison/Output
See and Lewis (2002)	Multi-attribute method	Speed, Max. Range, Number of passengers	Comparison of 4 aircraft types (demonstrate the strengths and weaknesses of the various decision-making approaches)
Listes and Dekker (2005)	Scenario aggregation based approach	Load factor, Spill, Revenues, Operating costs, Fleet cost, Profit	Comparison of 9 aircraft types
Harasani (2006)	Roskam (1990) five-step approach	Daily pax per route, a/c performance parameters, cost efficiency	Comparison of 6 aircraft types for airline located in Jeddah
Wang and Chang (2007)	fuzzy TOPSIS method	A/c performance parameters (16 Criteria)	Comparison of 7 aircraft types (evaluating initial training aircraft)
Yeh and Chang (2009)	New Fuzzy multicriteria decision making (MCDM) approach	Technological advance, Social responsibility, Economical efficiency (11 Criteria)	Comparison of 5 aircraft types
Givoni and Rietveld (2010)	No specific method	air pollution and noise pollution criteria	Comparison of 2 and 3 aircraft types (destination-based comparison)
Ozdemir et al., (2011)	Analytic Network Process (ANP)	Cost, Time, Physical Attributes and Others (10 Criteria)	Comparison of 3 aircraft types

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

Gomes et al., (2012)	NAIADE Method	Financial, Logistics, Quality (11 Criteria)	Comparison of 8 aircraft types
Harasani (2013)	Roskam (1990) five-step approach	Daily pax per route, a/c performance parameters, cost efficiency	Comparison of 6 aircraft types for airline located in Madinah
Dožić and Kalić (2013)	Even Swaps Method	Seat capacity, Price, Payment conditions, Total baggage, MTOW, Baggage per passenger	Comparison of 7 aircraft types
Dožić and Kalić (2014)	Analytic Hierarchy Process (AHP)	Price of aircraft, payment conditions, CASM, seat capacity, total baggage, MTOM	Comparison of 7 aircraft types
Teoh and Khoo (2015)	Analytic Hierarchy Process (AHP)	Load factor, Passengers carried, RPK, ASK, Fuel Efficiency	Comparison of 3 aircraft types for airline fleet planning decision-making
Dožić and Kalić (2015)	Fuzzy logic and Even Swaps Method	Air travel demand/distance, Seat capacity, Price of aircraft, Luggage per passenger, MTOM, Unit trip costs	Fleet structure, fleet size, the most appropriate aircraft
Bruno et al., (2015)	AHP and Fuzzy Set Theory	Economic performance, Technical performance, Aircraft interior quality, Environmental impact (8 Criteria)	Comparison of 3 aircraft types
Ozdemir and Basligil (2016)	fuzzy AHP and fuzzy ANP	Cost, Time, Physical Attributes and Others (10 Criteria)	Comparison of 3 aircraft types

3. Methodology

3.1. Analytic Hierarchy Process (AHP)

The Analytical Hierarchy Process is one of the most used multi-criteria decision-making (MCDM) methods in complex decision problems that involve selecting the best alternatives by determining the criterion weights of the pairwise comparison of criteria and alternatives (Hu & Jian-liang, 2008; Sarıçalı & Kundakçı, 2016). Analytic Hierarchy Process was developed by Thomas L. Saaty in the 1970s. The main objective of the AHP is to achieve at the best solution in multi-criteria decision making problems by considering the purpose, the criteria, sub-criteria and the alternatives (Ömürbek & Şimşek, 2012).

The most important features of the AHP are its ability to allowing the decision maker to make both subjective and objective evaluations (Kuruüzüm & Atsan, 2001) and the ability to present the problem in detail with the hierarchical structure (Sarıçalı & Kundakçı, 2016). AHP derives its powers from its ability to handle factors that prove difficult or impossible for many other approaches, but which also affect decisions (Özdemir, 2002).

The steps for application of the AHP can be formulated as follows (Ömürbek & Şimşek, 2012; Çelik & Ustasüleman, 2014; Zhao, Xiong, Peng, Tu, & Liu, 2009):

Step 1: Establishing the Model and Formulating the Problem

In the application of AHP, all qualitative and quantitative variables affecting the decision process must first be determined in line with the literature, surveys or expert views. Next, the acquired information is used to form a hierarchical structure based on the purpose, criteria, sub-criteria and alternatives. However, care should be taken to ensure that the selected criteria are clear and understandable.

Step 2: Constructing a Pairwise Comparison Matrix

Following the creation of the hierarchical structure, the relative importance degrees of the governing criteria are calculated. At this point, a pairwise comparison matrix is obtained by comparing the decision criteria and the alternatives under the criteria. The binary comparison matrix is shown in Table 2:

Table 2: Construction of a pairwise comparison matrix (1)

	Criteria 1	Criteria 2	...	Criteria n
Criteria 1	W_1/W_1	W_1/W_2	...	W_1/W_n

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

Criteria 2	W_2/W_1	W_2/W_2	...	W_2/W_n
...
Criteria n	W_n/W_1	W_n/W_2	...	W_n/W_n

Source: (Özdemir, 2002)

The terms in the matrix are the result of pairwise comparison of the criteria with each other using the 1-9 scale suggested by T.L Saaty and then the relative importance degree of the criteria is calculated. This comparison scale is shown in Table 3 (Saaty, 2008).

Table 3: Pairwise Comparison Scale

Degree of Importance	Definition	Description
1	Equal	The two choices are equally important.
3	Moderate	One choice is comparatively slightly more important
5	Strong	One choice is comparatively more important.
7	Very Strong	One choice is comparatively much more important.
9	Absolute	One choice is absolutely more important.
2, 4, 6, 8	Intermediate Values	Represents intermediate values.

Step 3: Determining the Criteria Weights and Alternative Scores

In this step, the weight of each alternative is calculated through pairwise comparisons. To obtain this, each column value in the matrix is divided by the sum of its column and the matrix becomes normalized. The sum of each column in the normalized matrix is 1 (Ömürbek & Şimşek, 2012). Then, the eigenvectors are obtained by taking the average of the values in each row.

Stage 4: Obtaining Consistency Rate

At this stage of the method, the AHP method will have some inconsistency as it is based on the subjective opinions of the experts, so the consistency ratio must be calculated. The consistency index (CI) is calculated using the following notation (Eq. 2):

$$CI = \frac{\lambda_{\max} - n}{n - 1} \quad (2)$$

In the notation, CI is the consistency index, λ_{\max} is the largest eigenvalue in the matrix and n is the number of elements in each matrix. In order to calculate the consistency ratio, the value of the random index (RI) corresponding to the number of decision alternatives is determined. The RI values are determined from the randomness index shown in Table 4. The consistency ratio (CR) is then obtained by dividing the RI value by the CI value (Eq. 3):

$$CR = \frac{CI}{RI} \tag{3}$$

The point to note here is that the consistency ratio (CR) is less than 0.10. If CR > 0.10, then there is inconsistency which means that the comparison matrix should be reviewed to make it more consistent (Dündar and Ecer, 2008; Supçiller and Çapraz, 2011).

Table 4: Random Value Index Table

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
RI	0	0	0,58	0,9	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49

Source: (Özdemir, 2002)

3.2. COPRAS Method

The COPRAS (COMplex PRPortional ASsessment) method is used to conduct evaluations by ranking alternatives in terms of the importance of the criteria and benefit ratings (Özdağoğlu A., 2013). The COPRAS method is used to evaluate the criterion scores, to maximize the beneficial criteria to a higher level and to minimize the useless (cost) criteria to the lowest level (Podvezko, 2011). The advantages of the COPRAS method can be summarized as follows (Aksoy, Ömürbek, & Karaatlı, 2015).

- Compared to other MCDM (Multi-Criteria Decision Making) methods such as AHP and TOPSIS, it requires less computation and takes less time.
- Alternatives or options allow ranking.
- The method allows for the possibility of evaluation of both quantitative and qualitative criteria.

The superiority of COPRAS method over the other MCDM methods is that it provides a degree of benefit for alternatives. Comparisons of alternatives with each other reveal, as a percentage, how well or poorly placed the alternative is (Aksoy, Ömürbek, & Karaatlı, 2015). Due to its ease of application, the COPRAS method has been used in many areas such as construction, property management and economy.

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

The COPRAS method consists of a 7-step solution process and is based on the following notations (Özdağoğlu A., 2013; Sarıçalı & Kundakçı, 2016; Organ & Katrancı, 2016):

Variables in the model;

A_i : i. alternative $i = 1, 2, \dots, m$

K_j : j. evaluation criteria $j = 1, 2, \dots, n$

w_j : the significance level of the evaluation criteria of j. $j = 1, 2, \dots, n$

x_{ij} : the value of alternative i. in evaluation criteria j.

Step 1: Creating the Decision Matrix

Like the other MCDM methods, the first step of the COPRAS method is the creation of a decision matrix which specifies the criteria and the alternatives for the problem and contains the relevant score. The matrix D, defined as the initial matrix, consists of the values x_{ij} and is shown below (Eq. 4).

$$D = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ A_3 \\ \cdot \\ \cdot \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & x_{13} & \cdot & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & x_{23} & \cdot & x_{2n} \\ x_{31} & x_{32} & x_{33} & \cdot & x_{3n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & x_{m3} & \cdot & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (4)$$

Step 2: Obtaining the Normalized Decision Matrix

The normalization process refers to the transformation of scores into common units against the assumption that the scores for the criteria can come from different scales or units. The following notation is used in the normalization of the decision matrix (Eq. 5).

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad \forall j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

Step 3: Obtaining The Weighted Normalized Decision Matrix

In the weighting process, the significance coefficient (w_j) for each criterion is multiplied by the scores of normalized decisions matrix to obtain weighted normalized decision matrix, containing the (d_{ij}) elements and denoted by D' is obtained. The following notation is used for this operation (Eq. 6).

$$D' = d_{ij} = x_{ij}^* \cdot w_j \quad (6)$$

Step 4: Obtaining Beneficial and Non-Beneficial Values

Beneficial values refer to the higher desired values for the purpose to be achieved in the problem, while non-beneficial values represent the desired values that are lower for the desired purpose.

While adding the scores in the beneficial criteria in the weighted normalized decision matrix gives S_i^+ value, adding the scores of the cost criteria in the matrix gives S_i^- value (Eq. 7).

$$S_i^+ = \sum_{j=1}^k d_{ij} \quad j = 1, 2, \dots, k$$

$$S_i^- = \sum_{j=k+1}^n d_{ij} \quad j = k + 1, k + 2, \dots, n \quad (7)$$

Step 5: Obtaining Relative Significance Value (Q_i)

The (Q_i) values refer to relative significance for each alternative. The highest relative importance value (Q_i) represents the best alternative. The (Q_i) is calculated by the following notation (Eq. 8).

$$Q_i = S_i^+ + \frac{\sum_{i=1}^m S_i^-}{S_i^- \cdot \sum_{i=1}^m \frac{1}{S_i^-}} \quad (8)$$

Step 6: Calculation of the Highest Relative Significance Value

The highest (Q_i) value is obtained using the following notation (Eq. 9).

$$Q_{\max} = \text{the highest}\{Q_i\} \quad \forall i = 1, 2, \dots, m \quad (9)$$

Step 7: Obtaining Performance Index P_i Values for the Alternatives

The performance index, P_i , for each alternative, is calculated as follows (Eq. 10).

$$P_i = \frac{Q_i}{Q_{\max}} \cdot 100\% \quad (10)$$

The highest value of P_i obtainable is 100. This value indicates the best alternative in the criteria. The best alternative is determined by ordering the performance index values for each alternative from the largest to the smallest.

3.3. MOORA method

The MOORA method developed by Brauers and Zavadskas in 2006 is based on the process of simultaneous optimization in cases of two or more conflicting attributes subject to certain constraints. The MOORA method, which is one of the multi-criteria decision-making methods based on proportional analysis, has recently become one of the frequently used methods in the literature (Tepe & Görener, 2014; Özdağoğlu A., 2014).

There are various MOORA methods in the literature. These can be listed as MOORA-Ratio Method, MOORA-Reference Point Method, MOORA-Significance Coefficient Approach, MOORA-Full

Multiplication Form, and MULTI-MOORA. Some studies, however, emphasize that the MOORA method resulted from two basic methods, namely ratio system approach and reference point approach (Şimşek, Çatır, & Ömürbek, 2015). This study will apply the significance coefficient approach of the MOORA-Ratio Method which is frequently preferred in the literature and considered to be suitable for the purpose of the study.

The ratio method is defined as the benefits (benefit: represents all alternatives for this purpose) upon which the comparison of all alternatives for the objectives are based.

The MOORA-Ratio method consists of the following three steps (Brauers & Zavadskas, 2006; Özdağoğlu A., 2014; Özbek, 2015).

Step 1: Creating the Decision Matrix

The MOORA method starts with a decision matrix X that shows the performance of different alternatives for various qualities or purposes. The decision matrix in the first step is represented as follows (Eq. 11):

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (11)$$

where

i= alternative

j= quality or measure

m= total numbers of alternatives

n= total number of quality or measures

x_{ij} = i alternative, shows the measure value according to j measurement.

Step 2: Obtaining the Normalized Decision Matrix

For the solution of the ratio system approach, it is necessary to calculate the value of x_{ij} in the second step. The x_{ij} value contained here is a unitless number in the range [0,1] which represents the normalized performance of the i alternative with reference to j measure or quality. The value of x_{ij} is calculated using the notation shown below (Eq. 12):

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{j=1}^m x_{ij}^2}} \quad (12)$$

Step 3: Obtaining the y_i^* Values for the Alternatives

In the last step of the MOORA-Ratio method, the y_i^* values are calculated. At this stage, the y_i^* values are obtained by subtracting the

sum of the expected minimum (cost) criteria from the expected maximum (benefit) criteria. On the other hand, in some cases it is often found that some criteria are considered more important than others. To make these criteria more significant in the process, the normalized values of the criteria can be multiplied by the weight coefficients. This process is specific to the significance coefficient approach and the y_i^* values are calculated with the aid of weighted normalized values (Eq. 13).

$$y_i^* = \sum_{j=1}^g w_j x_{ij}^* - \sum_{j=g+1}^n w_j x_{ij}^* \tag{13}$$

The $j = 1, 2, 3, \dots, g$ in the formula indicates the criteria to be maximized while $j = g + 1, g + 2, \dots, n$ indicates the criteria to be minimized. w_j denotes the significance coefficients for the criteria while y_i^* shows the normalized values according to all the objectives of the i . alternative. The obtained values of y_i^* are ranked from the largest to the smallest. The y_i^* values may be positive or negative hence the decision alternative with the highest y_i^* value is considered as the most appropriate alternative.

4. Application of The AHP and COPRAS Methods in Aircraft Selection

The first step taken in resolving the problem of choosing commercial aircrafts for airlines is to determine the selection criteria and the alternative aircraft types. For this study, a selection criterion as indicated in Table 5 was determined through literature review and the support of eight experts who have academic and/or sectoral experience in the airline industry.

Table 5: Obtained Selection Criteria

Cod e	Criteria	Unit
RA	Range	Nautical mile
PR	Price	Million \$
SP	Speed	Knot
SC	Seating capacity	Number of passengers
FC	Fuel consumption	Dollar / Mil
MP	Maximum payload	Metric ton
GG	Amount of greenhouse gas release	kilogram

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

The range is defined as the distance traveled by the aircraft from the point of departure to the arrival point. Airlines always consider their network structure during the selection of aircrafts and they choose the mileage of the aircraft accordingly. Therefore, the range is very important in that it shows the maximum distance that the airline can effectively service (Gomes, Mattos Fernandes, & Mello, 2014; Gürün, 2015; Bruno, Esposito, & Genovese, 2015). Airlines should choose the planes with the most appropriate range based on their flight traffic and flight networks.

One of the basic balance sheet items of airlines is the amount of aircrafts they have purchased or rented. Therefore, the price of an aircraft is one of the most important criteria in determining the purchase decision by airlines (Dožić & Kalić, 2014; Dožić & Kalić, 2015). Fixed assets are seen to hold an important place in the total assets when the balance sheets of airlines are examined. It follows therefore that according to the specified criteria, airlines would tend to go for aircrafts with the least cost. The speed of the aircraft, especially on transoceanic long-haul flights is an important criterion for both the airlines and the passengers. Airlines take into account the speed of the aircraft in order to make more flights, increase flight frequencies and best meet the needs and desires of their customers (Wang & Chang, 2007; See, Gurnani, & Lewis, 2004; Bruno, Esposito, & Genovese, 2015).

Another important selection criterion for airlines is the seating capacity of the aircrafts (Dožić & Kalić, 2014; See, Gurnani, & Lewis, 2004; Gürün, 2015). Airlines prefer aircraft with larger capacities in order to reduce the unit cost per flight and maximize revenue (*ceteris paribus*). It is therefore likely that, given two aircrafts with similar cost and technical characteristics, airlines will prefer aircraft with higher seat capacity. The other main cost item of airlines is the fuel cost. According to Vasigh et al. (2012), the share of fuel cost in the total cost is approximately 30%. Consequently, one of the most important criteria that should be taken into consideration in the selection of aircraft is their fuel consumption (Gürün, 2015).

The maximum payload is defined as the sum of the passenger, baggage, cargo and postage loads, which constitute part of the takeoff weight of a plane and which represents revenue or potential revenue to the airline (Wensveen, 2011). A larger maximum payload of aircraft increases the revenues of airlines and creates an advantageous position for airlines. Therefore, airlines also take into consideration the maximum payload in the selection of aircraft. Finally, the other

criterion to be considered in the selection of aircraft is the emission of greenhouse gases. Today, with global warming and environmental pollution having reached critical proportions, there is a serious increase in the consciousness towards the environment both socially and legally. Considering the fact that the amount of emissions from aircraft engines has increased considerably with increasing traffic, - this ratio is said to have increased by 87% from 1990s to 2006 (European Commission, 2006) - the sensitivity to this factor has also increased and therefore the amount of emissions can be considered as an important criterion in the selection of aircraft.

Once the selection criteria have been determined, decision alternatives appropriate for short- and medium- haul flights are identified. In determining decision alternatives, the demand for aircraft and the amounts of the orders of aircraft are taken as the basis of the method. Research shows that the most ordered aircrafts in 2016 are A320, A321, B737-8 and B737-900ER aircrafts, which are suitable for short and medium-haul flights. Therefore, comparison of the most demanded aircrafts by cost, performance and environmental factors will benefit to both airlines and stakeholders in the aviation sector. To determine the best aircraft for short and medium haul flights, multi-criteria empirical methods AHP, COPRAS and MOORA-Ratio methods were used. The methodology applied in the research is summarized as follows (Figure 1).

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

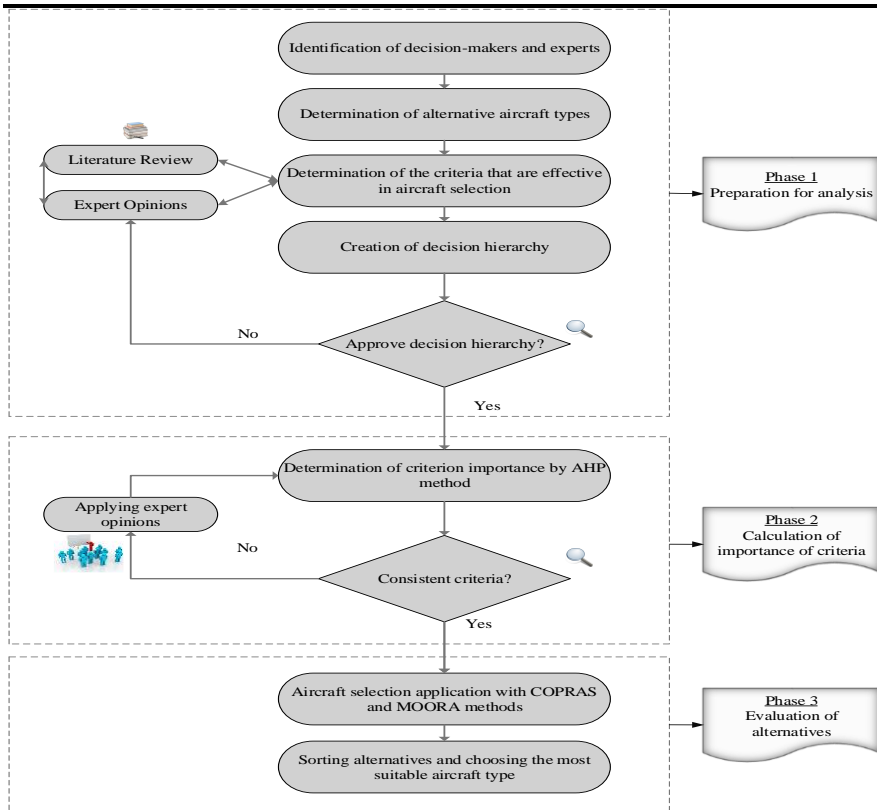

Figure 1: The framework of the proposed methodology used in the study

4.1. Application of AHP Method

In this study, questionnaires which allowed pairwise comparisons, and views from eight experts with academic and/or sectoral experience in the aviation sector were used to determine the criteria and criteria weights used in the selection of commercial aircraft. Fundamental matrices were formed by first establishing a hierarchical structure and then getting the geometric mean of the scores of the criteria (Öztürk & Çekerol, 2015). The initial pairwise comparison matrix (1) for the problem of commercial aircraft selection is shown in Table 6.

Table 6: Pairwise Comparison Matrix of Basic Criteria

	PR	SP	MP	RA	GG	FC.	SC
PR	1,00	4,58	1,31	1,45	5,21	1,04	1,12
SP	0,22	1,00	0,34	0,41	1,98	0,24	0,26

MP	0,76	2,94	1,00	0,72	3,56	0,44	0,37
RA	0,69	2,44	1,39	1,00	3,40	0,40	0,43
GG	0,19	0,51	0,28	0,29	1,00	0,19	0,21
FC	0,96	4,17	2,27	2,5	5,26	1,00	1,53
SC	0,89	3,85	2,70	2,33	0,65	0,65	1,00
Total	4,72	19,48	9,30	8,70	21,07	3,96	4,92

In the next step, the normalized matrix is obtained by dividing each alternative score by the column sum. As the normalized matrix is being generated, the criteria weights of the alternatives can also be obtained by getting the averages of the normalized values. The normalized matrix and the criteria weights obtained are given in Table 7.

Table 7: Normalized Decision Matrix and Criteria Weights

	PR	SP	MP	RA	GG	FC.	SC	Criteria Weights
PR	0,212	0,235	0,141	0,167	0,247	0,262	0,228	0,213
SP	0,046	0,051	0,037	0,047	0,094	0,061	0,053	0,056
MP	0,162	0,151	0,108	0,083	0,169	0,111	0,075	0,123
RA	0,146	0,125	0,149	0,115	0,161	0,101	0,087	0,127
GG	0,041	0,026	0,030	0,034	0,047	0,048	0,043	0,038
FC	0,204	0,214	0,245	0,287	0,250	0,252	0,311	0,252
SC	0,189	0,197	0,291	0,267	0,031	0,165	0,203	0,192
$\lambda=7,04224$ $CI=0,00704$ $RI=1,32$ $CR=0,0053 < 0,10$ (Consistent)								

In Table 7, the values of the consistency ratio are also calculated using equations (2) and (3). Since the consistency ratio (RI) was less than 0.10, the result was considered to be consistent (Ishizaka & Nemery, 2013).

An examination of Table 7 reveals that according to the decision makers, fuel consumption (0.252) is the most important criterion among the 7 criteria evaluated. Fuel consumption is followed by price criterion at a significance coefficient of 0.21. Greenhouse gas emission, with a significance coefficient of 0.038 is considered to be the least important criterion in the selection of commercial aircraft. It is thus possible to say that experts do not have very high regards for environmental factors in their selection. It is hoped that with the

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

increasing awareness of environmental regulations factors like greenhouse gas emissions will be taken as priorities in making such decisions.

4.2. Application of COPRAS Method

After determining the criteria weights that influence the selection of commercial aircrafts using AHP method, we proceeded to rank the alternative airlines using the COPRAS method. Again, the criteria considered included range, price, speed, seating capacity, fuel consumption, maximum payload and greenhouse gas emissions. Alternatives include the A320, A321, B737-800 and B737-900ER models. Since the objective of COPRAS method is to determine the optimum alternative, it is very important to determine the highest (benefit) and lowest (cost) expected criteria. In this study, range, speed, seating capacity and maximum payload were considered as the benefit criteria while price, fuel consumption and greenhouse gas emission were the cost criteria.

Step 1: Creating the Decision Matrix

Like other MCDM methods, the COPRAS method requires a decision matrix at the beginning. The decision matrix to be used in the COPRAS method is shown in Table 8.

Table 8: Decision Matrix

	Benefit	Cost	Benefit	Benefit	Cost	Benefit	Cost
	RA	PR	SP	SC	FC	MP	GG
A320	3300	98	444	180	13,7	16,6	2440
A321	3200	114,9	444	236	14,88	21,2	3020
B737-800	3115	79	472	189	13,24	20,54	2780
B737-900ER	3200	85	472	215	14,69	20,24	2780

Step 2: Obtaining the Normalized Decision Matrix

In the COPRAS method, the decision matrix is normalized using equation (5). In this step, the normalized values are obtained by dividing each alternative score by column total. The resulting normalized matrix is shown in Table 9.

Table 9: Normalized Matrix

	RA	PR	SP	SC	FC	MP	GG
A320	0,2575	0,2600	0,2424	0,2195	0,2424	0,2113	0,2214
A321	0,2497	0,3049	0,2424	0,2878	0,2633	0,2698	0,2740
B737-800	0,2431	0,2096	0,2476	0,2305	0,2343	0,2614	0,2523
B737-900ER	0,2497	0,2255	0,2576	0,2622	0,2600	0,2576	0,2523

Step 3: Obtaining the Weighted Normalized Decision Matrix

Like the other MCDM methods, the weighted normalized decision matrix in the COPRAS method is obtained by multiplying the criteria weights representing the significance levels of the alternatives by the scores of the alternatives.

In this step, the weighting process was performed using the criteria weights obtained from the AHP application according to equation (6). The decision matrix after the weighting is shown in table 10.

Table 10: Weighted Normalized Decision Matrix

	0.127	0.213	0.056	0.192	0.252	0.123	0.038
	RA	PR	SP	SC	FC	MP	GG
A320	0,032	0,055	0,013	0,042	0,061	0,025	0,008
	6	4	5	1	1	9	5
A321	0,031	0,065	0,013	0,055	0,066	0,033	0,010
	6	0	5	3	3	1	5
B737-800	0,030	0,044	0,014	0,044	0,059	0,030	0,009
	7	7	3	3	0	1	7
B737-900ER	0,031	0,048	0,014	0,050	0,065	0,031	0,009
	6	1	3	3	5	6	7

Step 4: Obtaining Beneficial and Non-Beneficial Values

At this stage, the values S_i^+ and S_i^- for the alternatives are calculated using equations (7) and (8). The value S_i^+ represents the sum of the weighted normalized values of criteria expected to be high range like speed, seating capacity and maximum payload, while the value S_i^- represents the sum of the weighted normalized values of criteria expected to be low like price, fuel consumption and greenhouse gas emission. The obtained values are shown in Table 11.

Table 11: S_i^+ and S_i^- Values for the Alternatives

	S_i^+	S_i^-
--	---------	---------

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

A320	0,114083	0,124973
A321	0,133386	0,141809
B737-800	0,121361	0,113362
B737-900ER	0,127820	0,123217

Step 5, 6, 7: Obtaining Relative Importance (Q_i) and Performance Index P_i Values

At this stage, the relative importance (Q_i) of each alternative is calculated according to equation (9). Then performance index P_i values for each performance are calculated using equation (10). Finally, the P_i values obtained are sorted from largest to the smallest. This way, the best alternatives are obtained. The P_i and the (Q_i) values of the alternatives and the preferred order of preference of the alternatives are shown in table 12.

Table 12: The P_i and the (Q_i) values of the Alternatives and the Order of the Alternatives

	Q_i	P_i	Ranking
A320	0.23999	92.246	4
A321	0.24434	93.920	3
B737-800	0.26016	100	1
B737-900ER	0.25552	98.216	2

As seen in Table 12, according to COPRAS method, and with the criteria determined by airlines, aircraft type "B737-800" with 100% performance index value is the best alternative. In this case, the worst alternative is "A320" with a performance index value of 92.246%.

4.3. Application of MOORA Method

The third method for aircraft selection problem by airlines is the MOORA method which has applied more frequently in the recent past. Since the same selection criteria and alternative aircraft types were examined in the MOORA method, the related table (Table 7) was not included in order to avoid falling back. For this reason, the second step of the method is first applied by the normalization process.

Step 2: Obtaining the Normalized Decision Matrix

Formation of the decision matrix is the first step of the MOORA method. The next stage entails the normalization of decision matrix using the square root of the sum of the data and the squares of the

data. Table 13 shows the cost-benefit information of the data and the normalized values of the data obtained MOORA ratio method operations on the decision matrix. Equation (12) was used in this process:

Table 13: Normalized Matrix

	Benefit	Cost	Benefit	Benefit	Cost	Benefit	Cost
	t		t	t		t	
	RA	PR	SP	SC	FC	MP	GG
A320	0,514	0,514	0,484	0,436	0,484	0,420	0,441
	9	6	5	5	3	8	6
A321	0,499	0,603	0,484	0,572	0,526	0,537	0,546
	3	3	5	3	0	3	6
B737-800	0,486	0,414	0,515	0,458	0,468	0,520	0,503
	0	8	0	3	0	6	1
B737-900ER	0,499	0,446	0,515	0,521	0,519	0,513	0,503
	3	3	0	4	3	0	1

Step 3: Obtaining the y_i^* Values for the Alternatives

To obtain the y_i^* values, it is first necessary to perform the weighting process in accordance with the significance coefficient approach. The weighted normalized matrix is obtained by integrating the significance coefficient approach to the MOORA-Ratio method. To get the weighted normalized values in this step, the matrix in Table 13 is multiplied by the significance coefficients for the criteria obtained from the AHP method. Table 14 shows the weighted matrix obtained using Equation (13) and the significance coefficients used.

Table 14: Weighted Normalized Decision Matrix

	0.127	0.213	0.056	0.192	0.252	0.123	0.038
	Benefit	Cost	Benefit	Benefit	Cost	Benefit	Cost
	t		t	t		t	
	RA	PR	SP	SC	FC	MP	GG
A320	0,065	0,109	0,026	0,083	0,122	0,051	0,017
	1	7	9	8	0	6	0
A321	0,063	0,128	0,026	0,109	0,132	0,065	0,021
	2	6	9	9	5	9	0
B737-800	0,061	0,088	0,028	0,088	0,117	0,063	0,019
	5	4	6	0	9	8	3
B737-900ER	0,063	0,095	0,028	0,100	0,130	0,062	0,019
	2	1	6	1	8	9	3

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

The last step of the MOORA method is to obtain the y_i^* score which is the normalized value of the all alternatives. Following the weighting, all decision alternatives are calculated using equation y_i^* . The main criteria here is to subtract the sum of the weighted value of the cost criteria from the sum of the weighted values of the benefit criteria. The y_i^* values of the alternatives and their rankings are shown in Table 15.

Table 15: The y_i^* Values and the Rankings of the Alternatives

	y_i^*	Ranking
A320	-0.021147777	4
A321	-0.016198958	3
B737-800	0.016330339	1
B737-900ER	0.009558496	2

According to the order shown in Table 15 above, type B737-800 is the most suitable type of aircraft. Based on the same criteria, the second alternative is B737-900ER and A320 is the most unsuitable alternative.

Finally, the results of the two methods used in ordering the aircraft types of the alternatives are shown in Table 16.

Table 16: Ranking of aircraft types according to MCDM methods

	Ranking	
	COPRAS	MOORA
A320	4	4
A321	3	3
B737-800	1	1
B737-900ER	2	2

5. Conclusion

Air transport is one of the sectors where competition is intense and where the optimal use of resources is extremely important. Airline companies therefore, have to be very selective about the choice of aircraft which is one of the major cost items. When determining the right aircrafts for their operations, airlines should compare the performance of the aircrafts against a clear set of criteria and choose the aircraft with the best performance. The choice of aircraft is therefore crucial for the efficient use of resources of the airline and

attaining competitive advantage. In this study, the most demanded short and medium range aircrafts were analyzed using multi-criteria decision-making methods. The criteria used in the aircraft selection process were determined based on a review of the literature and the views of sectoral and academic experts. The AHP method was then used to obtain the criterial weights based on the results of the questionnaires and interviews with the sector experts. To determine the most appropriate aircraft type, COPRAS and MOORA methods were applied on selected decision alternatives in line with the determined criteria.

Four aircrafts with the capability to be used for both short and medium distance flights (A320, A321, B737-800, and B737-900ER) and which were the most ordered in 2016, were selected as decision alternatives for the study. The study sought to determine, according to the determined criteria and through the empirical examination by AHP, COPRAS and MOORA methods, the most suitable aircraft for the airlines. The findings of the study show that the most important criterion in selecting an aircraft is the fuel consumption. This is followed by price, seating capacity, range, maximum payload, speed and the amount of greenhouse gas emissions, respectively. It was also noted that both methods used for ranking showed consistent results. Accordingly, Boeing 737-800 was found to be the most suitable aircraft type among the alternatives. This was followed by Boeing 737-900ER and A321 respectively. A320 was determined to be the lowest performing aircraft by both measures. The fact that both empirical methods applied in the study gave the same results with respect to the best and worst performing aircrafts, increases the validity of the study and the reliability of the findings.

KAYNAKLAR

AKSOY, E., ÖMÜRBEK, N. and KARAATLI, M. (2015) "AHP Temelli MULTIMOORA ve COPRAS yöntemi ile Türkiye Kömür İşletmeleri'nin performans değerlendirmesi" Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 33(4): 1-28.

BRAUERS, W. K. and ZAVADSKAS, E. K. (2006) "The MOORA method and its application to privatization in a transition economy" Control and Cybernetics, 35: 445-469.

BRUNO, G., ESPOSITO, E. and GENOVESE, A. (2015) "A model for aircraft evaluation to support strategic decisions" Expert Systems with Applications, 42(13): 5580-5590.

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

ÇELİK, P. and USTASÜLEYMAN, T. (2014) "Electre I Ve Promethee Yöntemleri İle GSM Operatörlerinin Hizmet Kalitesinin Değerlendirilmesi" Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 6(12): 137-160.

DE MELLO, J. S., FERNANDES , J. M. and GOMES, L. M. (2012) "Multicriteria selection of an aircraft with NAIADÉ" 1st International Conference on Operations Research and Enterprise Systems: 427-431.

DOŽIĆ, S. and KALIĆ, M. (2013) "Selection of aircraft type by using even swaps method" In 17 th ATRS World Conference, Bergamo, Italy, June: 26-29.

DOŽIĆ, S. and KALIĆ, M. (2014) "An AHP approach to aircraft selection process" Transportation Research Procedia, 3: 165-174.

DOŽIĆ, S. and KALIĆ, M. (2015) "Comparison of two MCDM methodologies in aircraft type selection problem" Transportation Research Procedia, 10: 910-919.

DÜNDAR, S. and ECER, F. (2008) "Öğrencilerin GSM operatörü tercihinin, analitik hiyerarşi süreci yöntemiyle belirlenmesi" Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(1): 195-205.

European Commission. (2006). Climate change: Commission proposes bringing air transport into EU Emissions Trading Scheme, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-06-1862_en.htm, (15.09.2017)

GIVONI, M. and RIETVELD, P. (2010) "The environmental implications of airlines' choice of aircraft size" Journal of Air Transport Management, 16(3): 159-167.

GOMES, L. F., MATTOS FERNANDES, J. E. and MELLO, J. C. (2014) "A fuzzy stochastic approach to the multicriteria selection of an aircraft for regional chartering" Journal of Advanced Transportation, 48(3): 223-237.

GÜRÜN, A. (2015) "Sivil Havacılık Sektöründe İş Jeti Seçimi: AHP Yöntemi Uygulaması" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HARASANI, W. I. (2006) "Evaluation and Selection of a Fleet of Aircraft for a Local Airline" Journal of King. Abdulaziz University: Engineering Sciences, 17(2): 3-16.

HARASANI, W. I. (2013) "Evaluation and Selection of a Fleet of Aircraft Located in Madniah, Saudi Arabia" Editorial and Advisory Board, 4(2): 40.

HU, J. and JIAN-LIANG, P. (2008) "Application of supplier selection based on the AHP theory" IEEE International Symposium, IEEE: 1095-1097.

ISHIZAKA, A. and NEMERY, P. (2013) "Multi-Criteria Decision Analysis Methods and Software" West Sussex, John Wiley & Sons Inc.

LISTES, O. and DEKKER, R. (2002) "A scenario aggregation based approach for determining a robust airline fleet composition" Econometric Institute Report El 2002-17, Erasmus University Rotterdam, The Netherlands.

KURUÜZÜM, A. and ATSAN, N. (2001) "Analitik Hiyerarşi Yöntemi ve İşletmecilik Alanındaki Uygulamaları" Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimleri Fakültesi, 1(1): 83-105.

ORGAN, A. and KATRANCI, A. (2016) "Kırılgan Sekizli Olarak Adlandırılan Ülkelerin Yaşanılabilirlik Düzeyinin Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri İle Değerlendirilmesi" Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 16: 73-90.

ÖZDEMİR, Y., BAŞLIGİL, H. and KARACA, M. (2011) "Aircraft selection using analytic network process: a case for Turkish airlines" In Proceedings of the World Congress on Engineering (WCE): 9-13.

ÖZDEMİR, Y. and BAŞLIGİL, H. (2016) "Aircraft selection using fuzzy ANP and the generalized choquet integral method: The Turkish airlines case" Journal of Intelligent & Fuzzy Systems, 31(1): 589-600.

ÖMÜRBEK, N. and ŞİMŞEK, A. (2012) "Üniversite öğrencilerinin cep telefonu tercihlerinin Analitik Hiyerarşi Prosesi ile belirlenmesi" Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(1): 116-32.

ÖZBEK, A. (2015) "Akademik Birim Yöneticilerinin MOORA Yöntemiyle Seçilmesi: Kırıkkale Üzerine Bir Uygulama" Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (38): 1-18.

ÖZDAĞOĞLU, A. (2013) "İmalat işletmeleri için eksantrik pres alternatiflerinin COPRAS yöntemi ile karşılaştırılması" Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(8): 1-22.

ÖZDAĞOĞLU, A. (2014) "Normalizasyon Yöntemlerinin Çok Ölçütlü Karar Verme Sürecine Etkisi-MOORA Yöntemi İncelemesi" Ege Akademik Bakış, 14(2): 283-294.

ÖZDEMİR, M. S. (2002) "Bir işletmede analitik hiyerarşi süreci kullanılarak performans değerlendirme sistemi tasarımı" Endüstri Mühendisliği Dergisi, 13(2): 2-11.

ÖZTÜRK, Ö. and ÇEKEROL, G. (2015) "Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Bürosu Yeri Seçiminin Analitik Hiyerarşi Süreci

Application Of Commercial Aircraft Selection In Aviation Industry Through Multi-Criteria Decision Making Methods

İle Belirlenmesi" Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (50): 148-161.

PODVEZKO, V. (2011) "The comparative analysis of MCDA methods SAW and COPRAS" *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 22(2): 134-146.

SAATY, T. L. (2008) "Decision making with the analytic hierarchy process" *International Journal of Services Sciences*, 1(1): 83-98.

SARIÇALI, G. and KUNDAKÇI, N. (2016) "AHP ve COPRAS yöntemleri ile otel alternatiflerinin değerlendirilmesi" *International Review of Economics and Management*, 4(1): 45-66.

SEE, T. K., GURNANI, A. and LEWIS, K. (2004) "Multi-attribute decision making using hypothetical equivalents and inequivalents" *Journal of Mechanical Design*, 126(6): 950-958.

SUPÇİLLER, A. A. and ÇAPRAZ, O. (2011) "AHP-TOPSIS Yöntemine Dayalı Tedarikçi Seçimi Uygulaması" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi* (13): 1-22.

ŞİMŞEK, A., ÇATIR, O. and ÖMÜRBEK, N. (2015) "TOPSIS ve MOORA Yöntemleri ile Tedarikçi Seçimi: Turizm Sektöründe Bir Uygulama" *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(33): 133-161.

TEPE, S. and GÖRENER, A. (2014) "Analitik Hiyerarşi Süreci Ve Moora Yöntemlerinin Personel Seçiminde Uygulanması" *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 13(25): 1-14.

TEOH, L. E. and KHOO, H. L. (2015) "Airline Strategic Fleet Planning Framework" *Journal of the Eastern Asia Society for Transportation Studies*, 11: 2258-2276.

VASIGH, B., FLEMING, K. and TACKER, T. (2012) "Foundations of Airline Finance: Methodology and Practice" *Furnham, Ashgate Publishing Company*.

WANG, T. C. and CHANG, T. H. (2007) "Application of TOPSIS in evaluating initial training aircraft under a fuzzy environment" *Expert Systems with Applications*, 33(4): 870-880.

WENSVEEN, J. G. (2011) "Air Transportation: A management perspective" 7th edition, Surrey, Ashgate.

ZHAO, J., XIONG, J., PENG, L., TU, H. and LIU, J. (2009) "Research of Modeling the Evaluation Choice on Materials Suppliers Based on AHP. World Congree on Software Engineering, IEEE: 416-419.

YEH, C. H. and CHANG, Y. H. (2009) "Modeling subjective evaluation for fuzzy group multicriteria decision making" *European Journal of Operational Research*, 194(2): 464-473.

HAMMURABİ KANUNLARI'NDA VE TEVRAT'TA KADINLA İLGİLİ HÜKÜMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ¹

İlknur GÜRGEN*

ÖZ

Bu çalışmada Hammurabi Kanunları'nda ve Tevrat'ta kadınla ilgili hükümlere bakılarak hukuk kuralları doğrultusunda kadının toplumdaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca iki tarihi kaynağın sunduğu veriler doğrultusunda karşılaştırmalı yöntem kullanılarak iki toplumun hukuk yapısı ve kadın algısı yönünden benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Hammurabi Kanunları, Tevrat
A REVIEW ON THE PROVISIONS ABOUT WOMEN IN HAMMURABI LAW AND TORAH
ABSTRACT

This study attempts to identify the social status and the societal significance of women with a view to rules of law based on provisions

*Arş. Gör. İlknur Gürgen, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, email: igurgen@uludag.edu.tr.

¹Konuyla ilgili literatüre bakıldığında bire bir bu başlık altında bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte; Eski Mezopotamya kanunları ve İsrail Hukuku üzerine pek çok çalışma yapıldığı tespit edilmiştir. Hammurabi Kanunları'nın tercümesini yapan Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç'ın Eski Mezopotamya Kanunları hakkında kaleme aldıkları *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammu Şaduqa Fermanı* adlı kitabı, yine Mebrure Tosun'un "Hammurabi Toprak Kanunları" isimli makalesi, Nazan Sünbül ve Elif Genca'nın tez çalışmaları, Hamide Topçuoğlu ve Yusuf Kılıç'ın makaleleri, Eski Mezopotamya Kanunları üzerine yapılan çalışmalar arasındadır. Tevrat'ta kadın konusunda ise Ahmet Gündüz, Musa Kaval, Hamide Topçuoğlu ve Sevde Yaman'ın çalışmaları dikkate değerdir. Bu çalışma oluşturulurken araştırmanın temel kaynakları olan Hammurabi Kanunları ve Tevrat'ın yanı sıra yukarıda adı geçen kişilerin çalışmalarından da faydalanılmıştır; Bkz. Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammu Şaduqa Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara, 1989; Mebrure Tosun, "Hammurabi'nin Toprak Kanunları", *DTCF Dergisi*, C. 21, S. 3, 1963, ss. 127-141; Nazan Sünbül, "Eski Mezopotamya Kavimlerinin Hukukunda Kadının Toplumsal Statüsü (Sümer, Akad, Babil ve Asur)", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014; Elif Genca, "Eski Mezopotamya'da Hukuk Hareketleri (Sümer, Babil, Eski İsrail)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009; Hamide Topçuoğlu, "Eski İsrail Hukukunun Menşei, Hususiyetleri ve Hamurabi Kanunu İle Olan Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S.1, C.5, 1948, ss. 284-322; Yusuf Kılıç, "Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Verilen Cezalar", *Turkish Studies*, Vol. 8/7, 2013, ss. 283-292; *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1958; Ahmet Gündüz, "Eski ve Yeni Ahid'in Kadın Anlayışına Mukabil Kur'an'ın Medeniyeti", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 19, S. 32, 2014, ss. 78-103; Musa Kaval, "İlahi Dinlerde Kadının Kıymet Problemi", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 55, 2016, ss. 306-324; Sevde Yaman, "Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, 2016, ss. 338-354.

related to women in the specific context of Hammurabi Law and Torah. In addition, any similarities and differences between two communities are investigated in terms of legal structure and perceptions of women using comparative method and through data presented by these two historical sources.

Keywords: Woman, Hammurabi Law, Torah

GİRİŞ

Hukuk kurallarının ilk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığı ve nasıl geliştiği bilinmemekle birlikte, toplumsal hayata geçişle beraber olduğu düşünülür. Yazının kullanılmasından önce örf-adet diye isimlendirdiğimiz aile ve toplum düzenini sağlayıp, bireylerin haklarını koruma amaçlı oluşturulan bu sözlü kurallar, zamanla yazıya geçirilmiş ve kanun adını almıştır. Hukukun ilk ve asıl kaynağı örf ve adetler; ikinci kaynağı ise kanunlardır.²

Hukuk tarihi açısından bir medeniyeti önce ya da öncü göstermek mümkün değilse de günümüze bolca delil ve vesika bıraktığı için ilk akla gelen Eski Mezopotamya uygarlıkları, özellikle de Sümerler'dir. MÖ 3 binlerden itibaren siyasi oluşumlar ve çivi yazısının kullanılması Sümer'de hukukun gelişimini hızlandırmıştır. Mezopotamya'daki hukuk ve kanun anlayışı yalnız Mezopotamya ile sınırlı kalmayıp Elamlar, Hititler ve Kenanlılar gibi komşu kavimlere de geçmiştir.³

Mezopotamya'da hazırlanan kanunlar sırasıyla Urukagina Talimatnamesi (yaklaşık MÖ 2400), Ur- Nammu Kanunu (yaklaşık MÖ 2100), Ana İttişu Serisi, Lipit-İştur Kanunu (yaklaşık 1920), Eşnunna Kanunları, Hammurabi Kanunları (MÖ 1760), Ammi Saduqa Kararnamesi ve Orta Asur Kanunları (MÖ 1700-1050)'dir.⁴ Bunlardan ilk üçü Sümerce yazılmışken geriye kalanlar Akadça yazılmıştır. Görüldüğü gibi kanunların en ünlüsü olan Hammurabi Kanunları Eski Mezopotamya'nın ilk kanunu değildir.⁵ Bu kanunlar, kendinden önceki

² H. Hande Duymuş Florioti-Gözde Demirci, "Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 32, S. 54, 2013, s. 26; Emin Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", *A.Ü. D.T.C. F. Dergisi*, XXI/3-4, Ankara, s. 103, 106, 107; Tosun-Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur*, s. 10; Yusuf Kılıç-Fatih Erdem, "Eski Mezopotamya Hukuku'nda Meslekî Suçlara Verilen Cezalar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S.7, 2015, ss. 5-6.

³ Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde ...", s. 103, 106, 119; Kılıç-Erdem, "Eski Mezopotamya Hukuku'nda ...", s. 6.

⁴ Adı geçen kanunlarla ilgili tarihlendirmeler için bkz. Tosun- Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur ...*; Nafiz Aydın, *Hammurabi Yasaları*, Alfa Basım, İstanbul, 2016.

⁵ Kanunnamelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde ...", s. 107-115; Tosun-Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur...*; Genca, "Eski Mezopotamya'da

Hammurabi Kanunları'nda ve Tevrat'ta Kadınla İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi

kanunların karışımı, yeniden düzenlenmiş geniş kapsamlı bir derlemesidir.⁶

MÖ 1792-1750 yılları arasında hüküm süren Babil'in altıncı ve en büyük hükümdarı Hammurabi'nin kanunları bir prolog (ön söz) ve epilog (son söz) ile 282 maddelik kanun metninden mürekkep üç bölümden oluşmaktadır. Giriş ve sonuç arkaik ve edebi bir üslup ile yazılmıştır.⁷ Hukuk edebi bir faaliyet olmasa da edebi bir dille yazıya geçirilir. Bu çerçevede, Hammurabi Kanunları'nın prolog ve epilog kısımlarının da destansı ve ilahi bir anlatımı vardır.⁸ Prolog kısmında Hammurabi, baş tanrı Marduk'u överek, Marduk ve adalet tanrısı Şamaş tarafından nasıl hükümdar seçildiğinden bahseder. Ayrıca Babil'e ve komşu şehirlere barış ve refahı getirip, şehirde adalet ve huzur tesis ettiğinden söz etmektedir: "*Vaktaki, Tanrı Marduk, halkı adil olarak idare etmek ve memleket idaresini ele almakla beni görevlendirdi, gerçeği ve adaleti memleketin diline koydum. Halkı memnun ettim halkın bedenini hoş ettim.*"⁹ Epilog kısmında ise aynı hususlar tekrarlanmakta ve ilave olarak, halkın şikâyetlerini giderdiğinden, zenginin fakiri, güçlünün zayıfı ezmesini engellediğinden bahseder. Epilog kısmında "*Gelecek günlerde sonsuzluğa kadar var olacak olan kral, stelimin üzerine yazdığım adalet sözlerini dikkate alsın. Koyduğum memleket kanunu ve kestiğim memleket hükümlerini değiştirmesin. Kitabelerimi kenara atmasın... Eğer o adam stelime yazdığım sözlerime dikkat etmezse lanetlerimi dinlemezse, tanrıların lanetlerinden korkmazsa, koyduğum kanunu ortadan kaldırırsa, sözlerimi tahrif ederse, kitabelerimi değiştirirse, yazılı ismimi silerse, kendi adını üstüne yazarsa, lanetlerden dolayı*

Hukuk ...", ss. 23-31; L. Gürkan Gökçek -Faruk Akyüz, "Sümer Kanunları", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. IX, S. 1, 2013, ss. 2-7; Gürkan Canpolat, "Tarihî Seyir İçerisinde Hukuk Düzeni", *Adalet Dergisi*, S. 52, 2015, s.193.

⁶ Tosun-Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur...*, s. 10; Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde ...", s. 113; Ahmet Aras, "Ortadoğu İnanç Tarihinde İnsan Haklarına Bakış", *İnsan Hakları ve Din (Sempozyum) Bildiriler*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları Yayın No. 105, 2010, s. 294; Genca, "Eski Mezopotamya'da Hukuk ...", s. 29; Tosun, "Hammurabi'nin Toprak Kanunları", s. 128.

⁷ Tosun-Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur...*, s. 7; Tosun, "Hammurabi'nin Toprak Kanunları", s. 129;

⁸ Genca, "Eski Mezopotamya'da Hukuk ...", s. 30.

⁹ Tosun-Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur...*, s. 9; Tosun, "Hammurabi'nin Toprak Kanunları", s. 129; Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde ...", s. 116; George E. Vincent, "The Laws of Hammurabi", *American Journal of Sociology*, Vol. 9, no 6, 1904, pp. 739; Donald G. McNeil, "The Code of Hammurabi", *American Bar Association Journal*, Vol. 53, No. 5, 1967, pp. 445.

onları başkasına yaptırırsa, o adam ister hükümdar ister bey ister Ensi (şehir beyi) veya adı ne olursa olsun, tanrıların babası saltanatımı ilan eden büyük Anum hükümdarlık nizamlarını ondan alsın, esasını kırsın, Tali'inin lanetlesin..."¹⁰ sözleriyle gelecekteki kralların ve insanların bu kanuna uyması öğütlenmekte ve kanunun yazıldığı anıtı tahrip edenin veya üzerinden Hammurabi'nin adını silen lanetleneyeceği bildirilmektedir.¹¹ Hammurabi Kanunları'nın esas metnini oluşturan kanun maddelerinin dili ise önsöz ve sonsözün aksine sade ve anlaşılırdır.

Yaklaşık 282 maddelik kanun metnine bakıldığında Hammurabi Kanunları hırsızlık, arazi işleri, ticaret, evlilik, ziraat işleri gibi çeşitli konuları kapsamaktadır.¹² Kanunda yer alan hükümler "*şumma*" (eğer) ifadesi ile başlamaktadır.¹³ Kanunların genelinde "eğer bir insan şu suçu işlerse, şu cezayı çekecektir" kalıbı görülür. Cezalarda büyük ölçüde kısasa kısas prensibi dikkati çeker.¹⁴

20. yüzyılın başlarına kadar İsrailoğulları Yakın Doğu'nun en eski uygarlığı olarak kabul edilmekte ve buna bağlı olarak Tevrat da yazılı hukuk kaynaklarının en eskisi olarak bilinmekteydi. Hammurabi Kanunları'nın keşfiyle, Musa'nın kanunundan daha eski bir hukuk sisteminin var olduğu tespit edildi. Bu gelişme hem İsrail hukukunun daha iyi anlaşılmasını sağladı hem de kendisinden önce var olan hukuk sistemlerinden ne ölçüde etkilendiğinin araştırılmasına olanak tanıdı.¹⁵

Tevrat'ın içeriği ve hükümlerinin Hammurabi Kanunları'na benzemesi akıllara Tevrat'ın kaynağı sorusunu getirmiş ve bu konuda üç görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan ilki, Tevrat'ın özellikle de *Antlaşma Kitabı* kısmının doğrudan Hammurabi Kanunları'ndan alındığını ileri sürer. Tevrat'ın kaynağına ilişkin ikinci görüş ise Tevrat'ın doğrudan Hammurabi Kanunları'ndan alınmadığını ancak Tevrat'ın, her iki kanun metninden daha önce var olan ve Hammurabi Kanunları'na da

¹⁰ Ham. Kan. Epilog Kol. XLVIII, 59-74; Kol. XLIX, 18-52.

¹¹ Genca, "Eski Mezopotamya'da Hukuk ...", s. 30; Tosun-Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur...*, ss. 9-10; Tosun, "Hammurabi'nin Toprak Kanunları", s. 130; Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde ...", s. 116.

¹² Canpolat, "Tarihî Seyir İçerisinde ...", s. 194; Topçuoğlu, "Eski İsrail Hukukunun...", ss. 306-307; Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde ...", s. 113; Kılıç-Erdem, "Eski Mezopotamya Hukuku'nda ...", ss. 8-9.

¹³ Genca, "Eski Mezopotamya'da Hukuk ...", s. 30.

¹⁴ Duymuş-Demirci, "Çivi Yazılı Kanun ...", s. 27.

¹⁵ Topçuoğlu, "Eski İsrail Hukukunun...", s. 285; Genca, "Eski Mezopotamya'da Hukuk ...", s. 42.

Hammurabi Kanunları'nda ve Tevrat'ta Kadınla İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi

örneklik etmiş başka bir hukuk metninden etkilenerek oluşturulduğuna inanır. Tevrat'ın hukuki kaynağına ilişkin üçüncü görüş ise, hem Tevrat'ın hem de Hammurabi Kanunları'nın birbirinden ilgisiz ayrı ayrı kaynaklardan geldiği ve zamanın gereklerine göre oluşturulmuş, birbirinden bağımsız iki ayrı metin olduğuna ilişkindir. Bu görüşe göre her iki metnin ne doğrudan ne de dolaylı olarak birbiriyle alakası bulunmaktadır. İlk bakışta bir takım benzerlikler olsa da aslında iki toplum arasında sosyal ve kültürel alanlarda büyük farklılıklar bulunduğu ve hukukun sosyal hayatın bir ürünü olduğuna inanan bu son görüşe göre iki metnin aynı kaynaktan ya da birinin diğerinden esinlendiği düşüncesi kabul edilemez.¹⁶

Yukarıda özetlenmeye çalışılan sürece bakıldığında bilinen ilk yazılı hukuk örnekleri Eskiçağ'da Mezopotamya'da görülmüş ve bunların en ünlüsü Hammurabi Kanunları'nın bulunması ile Tevrat'ın en eski hukuk metni olduğu fikri de değişmiştir. Bu noktadan hareketle bu çalışmada Hammurabi Kanunları ve Tevrat'ta kadınla ilgili hükümlere bakılarak iki hukuk metni arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilmeye ve Tevrat'ın Hammurabi Kanunları'ndan ne derece etkilendiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Hammurabi Kanunları ve Tevrat'ta kadınla ilgili hükümler incelendiğinde bu hükümlerin *kadının değeri meselesi, evlilik, boşanma, miras, zina ve cariyelik* başlıkları altında sınıflandırılabileceği görülmüştür. Aşağıda da bu başlıklar altında ele alınacaktır.

Bu noktada, kanun içeriklerinden önce, kanunu hazırlayan gücü anlamak gerekmektedir. Eskiçağ'da yönetim gibi, kanun koyma da bir güçtür. Eskiçağ'da bahsi geçen toplumlarda yönetim ve kanun koyma gücünün erkeğin elinde olduğu düşünülürse, koyduğu kanunların da yine kanunu yapanın ve hemcinslerinin haklarını ön planda tutacağı gayet açıktır. Kanun metinlerinin genelinde olduğu gibi, kadınların durumları bakımından da erkek lehine hazırlanmış olan kanunlar, erkek eliyle hazırlanmıştır. Bu kanunların temel amacı, tabii olarak erkeklerin rahatını sağlamak olacaktır.¹⁷

¹⁶ Genca, "Eski Mezopotamya'da Hukuk ...", ss.56-59.

¹⁷Ataerik Hellen ve Roma kanunlarında da benzer hükümlerin varlığını sürdürmesi yine kanun koyucu gücün erkek olmasına dayanmaktadır ve ileride toplumda cinsiyetler açısından bozulmaların sebebi de kanunların erkek bireylerin lehine hazırlanmış olmasıdır. Bkz. Palaz Erdemir, "Roma Vatandaş Hukukunun Konusu Olarak Kadın", 2016, ss. 1-3; Palaz

Kadının değeri meselesi

Kadın tarih boyunca erkeğe göre konumlandırılmış, özellikle ataerkil toplumlarda mağdur edilen taraf olmuştur. Yaradılışı, hayattaki işlevi, cinselliği ve daha pek çok özelliği erkeğe göre belirlenmiştir. İlk olarak Tevrat'ta kadına yönelik bahislere bakılırsa Tevrat'ta ilk kadın olan Havva'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı yazmaktadır. Fiziki olarak erkeğe bağımlı olan kadının yaratılış sebebi Âdem'e yardımcı olmaktır: "*Sonra (Tanrı) Âdem'in yalnız kalması iyi değil dedi. Ona uygun bir yardımcı yaratacağım. Rab Tanrı Âdem'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken, Rab Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp etle kapadı. Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir insan yaratarak onu Âdem'e verdi.*"¹⁸ Görüldüğü gibi yalnız kalmaması ve kendisine yardım etmesi için yaratılan kadın başlı başına bir varlık olmaktan ziyade ikinci sınıf rol üstlenmiştir.¹⁹

Kadının değeri ile ilgili diğer bir husus da yasak meyve konusudur. Tanrı'nın emrine uymayan kadın, yasak meyveyi yediği gibi erkeğini de yoldan çıkartmıştır. Kendi suçuna erkeği yani Âdem'i de ortak etmiştir: "*Kadın ağacın güzel meyvesinin uygun ve bilgelik kazanmak için çekici olduğunu gördü. Meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi, o da yedi.*"²⁰ Ölümsüz Âdem'i kandıran kadın günahına karşılık ağırlı doğum yapmakla cezalandırılmış ve lanetli kabul edilmiştir: "*Rab Tanrı kadına "Çocuk doğururken sana çok acı çektireceğim" dedi "Ağrı çekerek doğum yapacaksın. Kocana istek duyacaksın, seni o yönetecek."*"²¹ Görüldüğü gibi kadın, Tevrat'ta erkeğini kandıran, suçuna ortak eden ve bu nedenle doğumda acı çekmek suretiyle cezalandırılan bir varlık olarak gösterilir. Kocasının kadını yöneteceği açıkça ifade edilen bu hükümde toplumda kadının erkekten daha aşağı bir yere konumlandığı aşikârdır.²² Erkeğin bedeninden yaratılan ve bu nedenle erkeğe bağımlı sayılan kadın, böylece Tevrat'ta ilk günahın tek sorumlusu, sıkıntı ve kötülüklerin ilk nedeni olarak görülmüştür.

Erdemir, Günday, Barman, "Cumhuriyetten İmparatorluğa Geçiş Döneminde Roma Şehirli Kadınının Değişimi", 2016, ss. 59-73.

¹⁸ Yaradılış 2: 18, 20-21.

¹⁹ Musa Kaval, "İlahi Dinlerde Kadının Kıymet Problemi", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 55, 2016, s. 308; Nazife Gürhan, "Toplumsal Cinsiyet ve Din", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 9, 2010, s. 66.

²⁰ Yaradılış 3: 1-20.

²¹ Yaradılış 3: 16; Tekvin 3: 16; Kaval, "İlahi Dinlerde Kadının...", s. 309; Gürhan, "Toplumsal Cinsiyet ve ...", s. 66.

²² Ahmet Gündüz, "Eski ve Yeni Ahid'in Kadın Anlayışına Mukabil Kur'an'ın Medeniyeti", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 19, S. 32, 2014, s. 83.

Hammurabi Kanunları'nda ve Tevrat'ta Kadınla İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi

İlk yaratılış ve ilk günah hususundaki negatif inancın kadının ikinci plana atılmasına dini açıdan meşruiyet kazandırdığı da söylenebilir.²³ Tevrat'ta kadına ait fizyolojik bir döngü olan âdet hakkında yazılanlar da dikkate değerdir: *"Adet gördüğü için kan kaybeden kadın yedi gün kirli sayılacak. Ona dokunan da akşama kadar kirli sayılacak. Adet gördüğü günlerde kadının üzerinde yattığı ya da oturduğu her şey kirli sayılacaktır. Kim kadının yatağına dokunursa, giysilerini yıkayacak, yıkanacak, akşama kadar kirli sayılacaktır. Kim kadının üzerine oturduğu herhangi bir şeye dokunursa, o da giysilerini yıkayacak, yıkanacak, akşama kadar kirli sayılacaktır. Kadının yatağındaki ya da oturduğu şeyin üzerindeki herhangi bir eşyaya dokunan herkes akşama kadar kirli sayılacaktır. Adet gören kadının kirliliği onunla yatan adama da bulaşır. Adam yedi gün kirli kalır ve yattığı yatak kirli sayılır."*²⁴ Yine kirli sayılmakla ve kadına biçilen değerle ilgili olarak şu örnek de önemlidir: *"Bir kadın hamile kalıp erkek çocuk doğurursa adet gördüğü günlerde olduğu gibi yedi gün kirli sayılacaktır. Kadın kanamasından paklanmak için otuz üç gün bekleyecektir. Ancak kız çocuk doğurursa, adet gördüğü günler gibi iki hafta kirli sayılacaktır. Kanamasından paklanmak için altmış altı gün bekleyecektir."*²⁵ Kadınların erkekten daha değersiz görüldüğü bu iki örnekte net bir şekilde anlaşılır. Ayrıca âdet dönemlerinde kutsal alanlara gitmesi yasaklanan kadınlar toplumsal yaşamdan uzaklaştırılmış, eve bağımlı hale getirilmiştir. Tanrı'ya adak adamak İsrail toplumunda yaygın bir mefhumdur. Bazen adak olarak bir kişi bile adanabilir. Bu hususta cinsiyet ve yaş aralığına göre bir değer belirlenmiş, bunu ödeyen kişinin Tanrı'ya birini adadığı varsayılmıştır: *"İsrail Halkına de ki, eğer bir kimse Rab'be birini adamışsa senin biçeceğin değeri ödeyerek adağını yerine getirebilir. Bu değerler şöyle olacak: Yirmi yaşından altmış yaşına kadar erkekler için elli kutsal yerin şekeli²⁶, kadınlar için otuz şekel; beş yaşından yirmi yaşına kadar erkekler için yirmi, kadınlar için on şekel, bir aylıktan beş yaşına kadar oğlanlar için beş, kızlar için üç şekel."*²⁷ Adak değerlerine bakıldığında kadınlar için neredeyse erkeklerin yarısı kadar değer biçildiği açıkça görülür.

²³ Kaval, "İlahi Dinlerde Kadının ...", s. 317.

²⁴ Levililer 15: 19-24; Gündüz, "Eski ve Yeni Ahid'in ...", s. 86.

²⁵ Levililer 12: 2-5, 18; Gündüz, "Eski ve Yeni Ahid'in ...", s. 87; Kaval, "İlahi Dinlerde Kadının ...", s. 313

²⁶ Şekel, yaklaşık olarak 8,44 gramlık gümüş para birimidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Dirhem", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 9, ss. 369.

²⁷ Levililer 27: 2-6.

*“Her erkeğin günde bir defa şu üç konuda şükür duasını dile getirmesi gerekir: Tanrı'nın kendisini İsrailoğlu'na mensup kıldığı, kadın olarak yaratmadığı ve kendisini cahillerden yapmadığı için.”*²⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere İsrailoğulları'nda eskiden erkek olmak bir lütuf, kadın olmak ise istenmeyen bir durumdur ve bu bakış açısı kutsal kitap ve aynı zamanda İsrailoğulları'nın hukukunun temel kaynağı olan Tevrat'ta açıkça dile getirilmiştir.

Hammurabi Kanunları'na bakıldığında ise kadının erkekten yaratılması, yasak meyveden dolayı suçlanması ve cennetten kovulması, lanetlenmesi ve âdet gördüğü dönemlerde necaset sayılması gibi konular yer almamaktadır. Hammurabi Kanunları daha çok kamusal alanla ilgilenmekte, aile ve özel hayata dair hususları Tevrat kadar derinlemesine irdelememektedir. Bundan yola çıkarak Hammurabi Kanunları'nda kadının değerini belirleyen şey erkeğe göre konumu değil toplumdaki rolü ve statüsüdür. Örneğin anne olan çocuk doğuramayandan; zina yapmayan zina yapandan; hür bir kadın cariyeyle daha değerlidir. Ancak Babil'in ataerkil yapısının kanun anlayışına da yansıdığı *“Eğer bir adamı, ödemediği borç yüzünden bir başka adam yakaladıysa, yakalanan adam karısını, oğlunu veya kızını para karşılığı kendi yerine veriyse veya hepsi hizmet için verildilerse, satın alanın evinde veya hizmet karşılığı tutanın evinde üç yıl çalışacaklar, dördüncü yılda kendilerine özgürlükleri verilecektir.”*²⁹ ifadesinin yer aldığı hükümde açıktır. Kanuna göre erkeğin ödeyemediği borcuna karşılık karısı ve kızı haczedilebilmektedir. Bu durumda baba aile reisi olarak mülkün, eşyanın, karısının ve çocuklarının sahibi durumundadır. Erkeğin borcunun hizmet karşılığında tazmin edilmesi esasına dayalı aile bireylerinin haczedilmesi, Sami toplumundaki aile reisliği algısını ve kadının toplumsal statüsünü açıkça yansıtır.

Evlilik ve boşanma

Mezopotamya toplumunda evlilik, soyun devamı ve mirasın aktarımı için bir gereklilik olarak görülmekteydi. Hammurabi Kanunları'nda evlenmenin ön şartı olarak evlilik sözleşmesi yapıldığı ve bu sözleşme yapılmadan evliliğin geçerli sayılmadığı, kadının resmi eş olarak kabul edilmediği ve nişan hediyesi diye adlandırılan belirli bir miktarda

²⁸ Talmud, Menahot, 43b; Gürhan, “Toplumsal Cinsiyet ve ...”, s. 66; Gündüz, “Eski ve Yeni Ahid'in ...”, s. 87.

²⁹ Ham. Kan. 117. mad.

Hammurabi Kanunları'nda ve Tevrat'ta Kadınla İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi

başlık parasının kızın babasına ödendiği görülmektedir.³⁰ Sözleşmeyle yapılan evlilik alış-veriş meselesi gibi görülmüş, kanuna uygun olması şartıyla iki tarafa da boşanma hakkı tanınmıştır. Eğer bir adam karısı çocuk doğuramadığı için boşanıyorsa kadının çeyizini iade etmek ve ona tazminat vermek şartıyla onu boşayabilirdi. Fakat boşanmayı kadın isterse erkek karısına bir şey vermeye mecbur tutulmazdı. Eğer ortada evlilik sözleşmesi yok ise zaten kanunca geçersiz sayılan evlilikte çift boşandığında birbirinden bir şey talep edemiyordu. Tıpkı evlilik gibi boşanma da şahitler huzurunda ve devletin resmi birimlerince yapılmış, böylece kadının bir takım hakları güvence altına alınmıştır.³¹ Kanun kocaya, karısını boşama hakkı vermesinin yanında istediği yaptırımda bulunabilme keyfiyetini de sunarken; erkeğin evliliğe itaatsizlik ve sadakatsizlik durumunda ise kadına sadece boşanabilme hakkı tanınmaktadır. Erkeğin belirli bir bedel ödeyerek kolayca boşanabilmesine karşın kadının boşanmayı talep edebilmesi için çok ciddi gerekçe sunması ve kendisinin masum olduğunun ispatının gerekmesi Babil toplumunun ataerkil yapısını gözler önüne serer.³²

Evlilik ve boşanma konusunda diğer bir önemli nokta da Mezopotamya toplumunda tek eşliliğin esas olmasıdır. Fakat bazı özel durumlarda yani kadının hasta ya da kısır olması durumunda erkek, yeni eşinin ilk karısına ömür boyu bakmayı kabul etmesi şartıyla ikinci bir kadınla evlenebiliyordu.³³ Bu durumda bile kanunlar kocanın hasta olan eşini boşamasına müsaade etmeyerek hasta olan eşine, hayatta olduğu sürece bakma yükümlülüğü getirmektedir. Devamında 149. maddede ise hastalanan ilk eş kocasının evliliğinden sonra onunla oturmak istemezse çeyizini tam olarak geri alıp baba evine dönebilmektedir. Burada kadının mağduriyetinin önlenmek istediği görülür.

³⁰ Ham. Kan. 128., 159. ve 160. maddeler; Hasan Ali Şahin -Hülya Kaya Hasdemir, "Eski Önasya Aile Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.38, 2015/1, s. 145.

³¹ İlgili hüküm Ham. Kan. 128. mad.; Ham. Kan. 145. mad.; Şahin- Kaya Hasdemir, "Eski Önasya Aile ...", s. 148, 154; Yusuf Kılıç-H. Hande Duymuş, "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", *TSA*, Yıl: 13, S.1, 2009, s. 162; Aras, "Ortadoğu İnanç Tarihinde ...", s. 294-295; Erwin J. Urch, "The Law Code of Hammurabi", *American Bar Association Journal*, Vol. 15, No. 7, 1929, pp. 440.

³² Roma da evlilik, boşanma ve ataerkil toplum yapısı konusunda benzer özellikler taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Palaz Erdemir, "Roma Vatandaş Hukukunun ...", s. 8, 11; Palaz Erdemir vd., "Cumhuriyetten İmparatorluğa ...", s. 59.

³³ Ham. Kan. 148. mad.; Kılıç-Duymuş, "Eski Mezopotamya'da Din ...", s. 161.

Hammurabi Kanunları'nda evlilik ve boşanma konusunda yukarıda ele alınan hükümler görülürken Tevrat'ta bu konu nasıl ele alınmıştır? İsrail toplumunda çok eşliliğin hâkim olduğu ve bunun hukuka da yansıdığı görülür. Tevrat'ın birçok bölümünde çok eşlilik göze çarpmaktadır. Mezopotamya toplumunun tersine kadına boşanma hakkı verilmediği, yalnızca erkeğin boşanma hakkı olduğu gibi Tevrat'a göre çocuğu olmadan kocası ölen bir kadın kayınbiraderi ile evlenmek, onunla gerdeğe girip soyunu devam ettirmek zorundadır.³⁴Ayrıca, "*Kâhinler fahişelerle, kirletilmiş kadınlarla, boşanmış kadınlarla evlenmeyecek. Çünkü kâhin Tanrı için kutsal olmalıdır.*"³⁵ hükmü ile dul kadınlara değer verilmediği ve hatta fahişeler ya da tecavüze uğramış kadınlarla birlikte diğer kadınlardan ayrı alt bir statüde konumlandırıldıkları görülmektedir. Başrahip ve rahiplerin de dul kadınlarla evlenmesi yasaklanarak toplum genelinde dullar ötekileştirilmiştir.³⁶

Miras

Hammurabi Kanunları'nda toplumdaki ataerkil yapının kadının mirastan faydalanıp faydalanamaması konusuna da yansıdığı görülür. Kanuna göre bir baba öldüğünde miras sadece erkek kardeşler arasında paylaşılırken kız çocukları evlendirildiklerinde verilen çeyiz ile yetinip mirastan hak iddia edemiyorlardı. Bu durum küçük farklılıklarla din görevlisi kadınlar için de geçerliydi. Mesela "*Bir baba şugitum olan kızını kocaya verirken çeyiz verip mühürlü belge yazarsa baba öldüğünde kızı baba evi hissesinden pay almayacaktır*"³⁷ hükümden din görevlisi bile olsa kızların varis olamadığı anlaşılmaktadır.

Mirastan men etmeyle ilgili hükümlere bakıldığında ise sadece erkek çocuklar dile getirilmektedir: "*Eğer bir adam oğlunu mirastan mahrum etmeye karar verirse, yargıçlara 'oğlumu mirastan mahrum edeceğim' derse yargıçlar kayıtları araştırarak; eğer oğul, mirastan mahrum edilecek ağır bir suç işlememişse baba oğlunu varislikten mahrum etmeyecektir. Eğer mirastan mahrum edilecek kadar ağır bir suçu taşıyorsa birinci defa için affedilecek, eğer ağır suçu tekrar işlerse, baba oğlunu mirastan mahrum edecektir.*"³⁸ Görüldüğü gibi kız çocuklarına

³⁴ Yaradılış 38: 8, 9; Yasa 24: 1-4; Tesniye 24: 1-2; Gündüz, "Eski ve Yeni Ahid'in ...", s. 84; Gürhan, "Toplumsal Cinsiyet ve ...", s. 67;

³⁵ Levliler 21: 7.

³⁶ Gündüz, "Eski ve Yeni Ahid'in ...", s. 85.

³⁷ Ham. Kan. 183. mad.

³⁸ Ham. Kan. 168. ve 169. Maddeler.

Hammurabi Kanunları'nda ve Tevrat'ta Kadınla İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi

miras verilmediği için hükümlerde mirasın tek muhatabı olan erkeklerin adı geçmektedir.

Kanun maddelerinden dul kadınların da merhum kocasının mirasından faydalanmadığı görülmektedir: *"Eş çeyizini ve kocasının ona verip tablette yazdığı düğün hediyesini alacak ve kocasının meskeninde oturacak, yaşadığı sürece o evden faydalanacak fakat para karşılığı satamayacaktır. Terekesi çocuklarınınındır."*³⁹ maddesi dul kadınların kocasının yasal varisi olmadığına dair bilgiyi verir.

Tevrat'ta mirasla ilgili hükümlere bakılacak olursa, bir kadının babasının mirasından faydalanması hiç erkek kardeşinin olmamasına bağlıdır: *"İsrailliler'e de ki, Bir adam erkek çocuğu olmadan önce ölürse, mirasını kızına vereceksiniz, kızı yoksa mirasını kardeşlerine, kardeşleri yoksa amcalarına vereceksiniz."*⁴⁰ Görüldüğü gibi Tevrat'ta miras taksiminde de mağdur taraf yine kadındır. Erkek kardeşi olan bir kadın, babasının mirasından faydalanamaz.⁴¹

Zina

Toplumsal düzenin sağlanması amacıyla oluşturulan Hammurabi Kanunları topluma ahlaki bozukluğu getirdiği düşünülen zinaya karşı ağır hükümler içermektedir. Zina suç kapsamında değerlendirilen ve ölüm cezasının öngörüldüğü olgulardan biriydi. Evli bir kadının kocasını başka bir erkekle aldatması Hammurabi Kanunları dışındaki Eşnunna ve Orta Asur Kanunları'nda da ölümle cezalandırılmıştır:⁴² *"Eğer kadın kendini ve evini gözetmezse ve sokağa düşkünse evini dağıtıyor, kocasını küçük düşürüyorsa o kadını suya atacaktırlar."*⁴³ maddesi kadınların zina suçundan ölüm cezasının yanı sıra suya atılma şeklinde de cezalandırıldıklarına örnektir.⁴⁴

³⁹ Ham. Kan. 171b. mad.

⁴⁰ Çölde Sayım 27: 8-10.

⁴¹ Sayılar 27: 8; Gündüz, "Eski ve Yeni Ahid'in ...", s. 87.

⁴² *"Eğer mukavele özetini ve mukaveleyi babasına ve anasına yaptıysa ve onu aldıysa zevcedir. Başka bir adamın koinunda yakalanırsa ölecektir, yaşamayacaktır."*, Eşnunna Kanunları 28. madde; *"Eğer bir adamın karısı evinden çıkıp, bir adamın üzerine, onun oturduğu yere giderse, adam bir başka adamın karısı olduğunu bildiği halde onunla yatarsa adamı ve kadını öldüreceklerdir; eğer bir adamın karısı ile bir başka adam, ister genelevde, ister meydanda olsun, onun bir adamın karısı olduğunu bildiği halde yatarsa, adam karısına ne yapılacağını söylese, zina yapan adama da aynıni yapacaklardır. Eğer bir adamın karısı olduğunu bilmeden kadınla yatarsa, zina yapan serbesttir. Evli adam ise karısını suçlayarak ona istediği gibi muamele yapacaktır; Eğer bir adam, karısıyla bir adamı yakalarsa, suçlayıp, ispat ederse, her ikisini de öldürecekler, kocanın sorumluluğu yoktur..."*, Orta Asur Kanunları, Kol II. 13, 14, 15.

⁴³ Ham. Kan. 143. mad.

⁴⁴ Ham. Kan. 129. mad.; Aras, "Ortadoğu İnanç Tarihinde ...", s. 294.

Tevrat'ın değişik bölümlerinde yer alan *“Biri başka birinin karısıyla, yani komşusunun karısıyla zina ederse, hem kendisi, hem de zina ettiği kadın kesinlikle öldürülecektir.⁴⁵ Eğer bir adam başka birinin karısıyla yatarken yakalanırsa, hem kadınla yatan adam, hem kadın, ikisi de öldürülecek. İsrail'den kötülüğü atacaksınız. Eğer bir adam kentte başka biriyle nişanlı erden bir kızla karşılaşır ve onunla yatarsa, ikisini de kentin kapısına götürecektir, taşıyarak öldürecekleriniz. Çünkü kız kentte olduğu halde yardım istemek için bağırmadı; adam da komşusunun karısıyla ilişki kurdu. Aranızdaki kötülüğü ortadan kaldıracaksınız⁴⁶ Zina eden kadının bal damlar dudaklarından, ağzı daha yumuşaktır zeytinyağından. Ama sonu pelinotu kadar acı, iki ağızlı kılıç kadar keskindir. Oğlum, neden ahlaksız bir kadınla coşasın, neden başka birinin karısını koynuna alasın?⁴⁷”* gibi ifadeler, Tevrat'a göre de zinanın büyük bir suç sayıldığını ve kocasının şerefine leke getiren kadınların ölümle cezalandırıldığını gösterir. Ayrıca Tevrat'ta, zıfah gecesi bakire olmadığı anlaşılan kadınların recmedilerek cezalandırıldığına dair ibareler yer almaktadır.⁴⁸

Cariyelik

Hammurabi Kanunları'nda cariyeliğe dair birçok hüküm bulunmaktadır. Bu durum toplumda kölelerin cariyeye olarak kullanılmasının hukuk kurallarına yansiyacak kadar yaygın olduğunun göstergesidir. Kanun metninden anlaşıldığı kadarıyla erkekler bir veya daha fazla cariyeye alabiliyor ve bunlardan çocuk sahibi olabiliyorlardı.

Kanunun ilgili hükmü şu şekildedir: *“Eğer bir adamın eşi ona çocuklar doğurursa ve kadın kölesi de ona çocuklar doğurursa baba sağlığında kölenin ona doğurduğu çocuklara ‘benim çocuklarım’ deyip eşinin çocukları ile birlikte onları sayarsa, sonra baba kaderine gittiğinde (öldüğünde) baba evinin malının içinden eşin ve kadın kölenin çocukları eşit olarak mal bölüşeceklerdir fakat eşin ilk oğlu, hisse içinden seçecek ve alacaktır. Eğer bir baba sağlığında ona çocuk doğuran kadın kölenin çocuklarına ‘benim evlatlarım’ demediyse, sonra baba kaderine gittiğinde baba evinin malından, kadın kölenin çocukları, eşin çocukları ile birlikte mal bölüşmeyeceklerdir. Kölenin ve çocuklarının özgürlüğü*

⁴⁵ Levliler 20: 10

⁴⁶ Yasanın Tekrarı 22: 22, 23, 24.

⁴⁷ Özdeyişler 5: 3, 4, 20.

⁴⁸ Çıkış 20: 14; Levliler 20: 10; Tesniye 22: 13-14, 20-21, 23-24; Tekvin 5: 18; Sevde Yaman, s. 350; Gündüz, “Eski ve Yeni Ahid'in ...”, s. 82.

Hammurabi Kanunları'nda ve Tevrat'ta Kadınla İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi

verilecektir. Eşin çocukları kölenin çocuklarına karşı kölelik için iddiada bulunmayacaklardır."⁴⁹

Toplumda cariyeliğin yaygın bir mefhum olduğu fakat yasalar önünde ilk eşin daha üstün kabul edildiği ve cariyelerin akıbetinin erkeğin inisiyatifine bırakıldığı görülmektedir. Bu da daha önce belirttiğimiz gibi toplumda erkeğin gerisinde yer alan kadının kendi toplumsal rolüne göre değerlendirildiğinin; örnekten de anlaşıldığı üzere yasal eşin cariyeden daha üstün konumda olduğunun işaretidir.

Tevrat'a bakıldığında da benzer durum söz konusudur. İsrailoğulları'nda cariyelik oldukça yaygındır ve bu durum hukuk metinlerine yansımıştır.⁵⁰ Tevrat'ta yer alan ifadeler incelendiğinde savaşta esir düşen ya da para ile satın alınan kadın kölelerin cariyeye sınıfını oluşturduğu; erkeklerin eşlerinin yanı sıra carileyelere de sahip oldukları; zenginlerin ve kralların daha fazla cariyesinin bulunduğu anlaşılır.

SONUÇ

Eskiçağ'da Güneybatı Asya toplumlarının kadına verdikleri önemi ya da biçtikleri değeri anlayabilmemiz için kanunlarına bakmamız yeterli olacaktır. Çünkü toplumda düzeni sağlayan kanunlar o toplumun sosyal, ekonomik ve siyasi yapısı hakkında da fikir verir.⁵¹

Tevrat ve Hammurabi Kanunları'ndaki kadınla ilgili hükümlerin karşılaştırılması, ikisinin birbirine büyük oranda benzediğini göstermiştir. Bu kadar benzer kanunlar geliştiren İsrail ve Babil birbirinden bağımsız mıdır? Bu mümkün gözükmemektedir. Hammurabi Kanunları Musa'nın doğumundan neredeyse bin yıl önceye tarihlenir ve Hammurabi döneminde Babil yakınlarında Ur'da yaşayan İsraililer'in bu kanunları bilmesi ve Filistin'e taşınması mümkündür. MÖ 2. binyılda ve sonrasında Babil kültürü Filistin toplumuna fazlasıyla nüfuz etmiştir. Yahudiler, MÖ 597'de Mısır'a geçmeden önce bu kültürle dolayısıyla da Hammurabi Kanunları ile uzun süre iç içe olmuşlardır. Tevrat'ta Çıkış 18. bölümün 16. kısmında

⁴⁹ Ham. Kan. 170. ve 171. maddeler.

⁵⁰ Tevrat'ta cariyelikle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Tekvin, 35: 22, Tekvin, 25: 12, Tekvin, 25: 26. Tekvin, 24: 35; 29: 24, 29; 30: 4, 9, 18, 43; 31: 33; 32: 5, 22; 33: 1, 2, 6; 35: 22; 36:12; Çıkış, 11:5; 20:17; 21:7; 21:20, 26, 27, 32; 23:12; Levililer, 19:20; 25:6, 44; Tesniye, 5:14, 21; 12:12, 18; 16:11, 14; 28:68; Hâkimler, 8:31; 19:1, 2, 9-10, 19, 24-30; 20:6; Rut, 2:13; I. Samuel, 1:16, 17; 8:16; 25:24; 26:41; 28:21; II. Samuel, 3:7; 5:13; 6:20-22; 14:6-7, 15-16, 19; 15:6; 16:21; 20:3, 17; 21:11; I. Krallar, 1:13, 17; 11:1-4; II. Krallar, 4:2, 16; 5:26; I. Tarihler, 1:32; 2:46; 7:14-16; II. Tarihler, 28:10; Ezra 2:64.*

⁵¹ Şahin- Kaya Hasdemir, "Eski Önasya Aile ...", s. 144; E. A. Speiser, s.539;

Musa ve yaşlıların Babil kanunlarını örnek alarak karar verdikleri ve hüküm verdikleri yazmaktadır. Zamanla Eski Ahit'in adı geçen bölümlerinde yazılı hale getirilen kanunlar İsrail'in uzun süredir aşına olduğu Babil kanunlarına doğal olarak benzer.⁵²

Tarihi süreçte Filistin'de Babil kültürü, İsrailoğulları'ndan daha önce var olmuştur. Bu nedenle Kenan Bölgesi'nde yaşayan toplulukların Hammurabi Kanunları'nı bilmesi ve münakaşa, cezalandırma işlemlerinde kullanmaları çok doğaldır. Mısır'da yüzyıllarca kölelik ve çölde kırk yılın ardından çok yüksek bir medeniyet kuramayan İsrailoğulları'nın buldukları topraklarda hâkim olan yüksek kültürden etkilendiği açıkça görülür. İsrailoğulları'nın Kenan kültür ve medeniyetine uyum sağladığı düşünülür. Bu durum, Tevrat ile Hammurabi Kanunları arasındaki ilişkiyi ve benzerliği en iyi şekilde açıklar.⁵³

Mezopotamya kavimlerine ve İsrail hukukuna ait kanunlar, uygulanmış olsun veya olmasın toplumların karakterini önemli derecede yansıtmakta ve söz konusu toplumlarda kadının toplumsal statüsüne dair önemli veriler sunmaktadır. Sonuç olarak kanun metinlerinde kadının toplumsal statüsüne işaret eden evlilik, boşanma, aile, miras gibi konularda kadının toplumda erkeğin gerisinde ve aşağısında bir konumu temsil ettiği ve bu durumun iki kanun metninde de benzerlik gösterdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

ARAS Ahmet (2010), "Ortadoğu İnanç Tarihinde İnsan Haklarına Bakış", *İnsan Hakları Ve Din (Sempozyum) Bildiriler*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları Yayın No. 105, ss. 292-299.

ATEŞ Hamza-Soner Ünal (2004), *Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat*, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, ss. 21-42.

BİLGİÇ Emin, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", *A.Ü. D.T.C. F. Dergisi*, XXI/3-4, Ankara, ss. 103-119.

CANPOLAT Gürkan (2015), "Tarihî Seyir İçerisinde Hukuk Düzeni", *Adalet Dergisi*, S. 52, ss. 193-201.

⁵² George S. Duncan, "The Code of Moses and the Code of Hammurabi II", *The Biblical World*, Vol. 23, No. 4, 1904, s. 277;

⁵³ Duncan, "The Code of Moses...", ss. 277-278; Topçuoğlu, "Eski İsrail Hukukunun...", s. 286.

Hammurabi Kanunları'nda ve Tevrat'ta Kadınla İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi

DUNCAN George S. (1904), "The Code of Moses and the Code of Hammurabi II", *The Biblical World*, Vol. 23, No. 4, ss. 272-278.

DUYMUŞ FLORIOTI H. Hande-Gözde Demirci (2013), "Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suyu Atılma", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 32, S. 54, ss. 26-40.

GENCA Elif (2009), "Eski Mezopotamya'da Hukuk Hareketleri(Sümer, Babil, Eski İsrail)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

GÖKÇEK L. Gürkan-Faruk Akyüz (2013), "Sümer Kanunları", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. IX, S. 1, ss. 1-9.

GÜNDÜZ Ahmet (2014), "Eski ve Yeni Ahid'in Kadın Anlayışına Mukabil Kur'an'ın Medeniyeti", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 19, S. 32, ss. 78-103.

GÜRHAN Nazife (2010), "Toplumsal Cinsiyet ve Din", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 9, ss. 58-80.

KAVAL Musa (2016), "İlahi Dinlerde Kadının Kıymet Problemi", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 55, ss. 306-324.

KILIÇ Yusuf - H. Hande Duymuş (2009), "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", *TSA*, Yıl: 13, S.1, ss. 159-178.

KILIÇ Yusuf (2013), "Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Verilen Cezalar", *Turkish Studies*, Vol. 8/7, ss. 283-292.

KILIÇ Yusuf (2015), Fatih Erdem, "Eski Mezopotamya Hukuku'nda Meslekî Suçlara Verilen Cezalar", *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S.7, ss. 1-30.

Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1958.

MCNEIL Donald G. (1967), "The Code of Hammurabi", *American Bar Association Journal*, Vol. 53, No. 5, pp. 444-446.

PALAZ ERDEMİR Hatice (2016), "Roma Vatandaş Hukukunun Konusu Olarak Kadın", *Tarih Dergisi*, Sayı 63 (2016 / 1), İstanbul 2016, s. 1-26.

PALAZ ERDEMİR Hatice, Günday Onur, Barman Nurcan (2016), "Cumhuriyetten İmparatorluğa Geçiş Döneminde Roma Şehirli Kadınının Değişimi", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, Editör Osman Köse, Samsun, 59-73.

SAHİLLİOĞLU Halil, "Dirhem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, ss. 368-371.

SPEISER E. A. (1963), "Cuneiform Law and the History of Civilization", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol.

107, No. 6, Cuneiform Studies and the History of Civilization, pp. 536-541.

SÜNBLÜ Nazan (2014), "Eski Mezopotamya Kavimlerinin Hukukunda Kadının Toplumsal Statüsü (Sümer, Akad, Babil ve Asur)", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

ŞAHİN Hasan Ali - Hülya Kaya Hasdemir (2015), "Eski Önasya Aile Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.38, 2015/1, ss. 143-156.

TOPÇUOĞLU Hamide (1948), "Eski İsrail Hukukunun Menşei, Hususiyetleri ve Hamurabi Kanunu İle Olan Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S.1, C.5, 1948, ss. 284-322.

TOSUN Mebrure (1963), "Hammurabi'nin Toprak Kanunları", *DTCF Dergisi*, C. 21, S. 3, 1963, ss. 127-141.

TOSUN Mebrure-Kadriye Yalvaç (1989), *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammu Şaduqa Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

URCH Erwin J. (1929), "The Law Code of Hammurabi", *American Bar Association Journal*, Vol. 15, No. 7, pp.437-441.

WINCENT George. E. (1904), "The Laws of Hammurabi", *American Journal of Sociology*, Vol. 9, No. 6, pp. 737-754.

YAMAN Sevde (2016), "Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, ss. 338-354.

YILMAZ Bedriye Özçelik (2009), "Tarihsel ve Teolojik açılarından Kadının Örtünmesi Sorunu", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl:4, S. 1-2, ss. 329-346.

SHIFTING “LIMITS OF TOLERANCE AND BELONGING” IN ANDREA LEVY’S FICTION: AN ENCOUNTER WITH THE REFUGEE IN “LOOSE CHANGE”

Elif ÖZTABAK AVCI¹

ABSTRACT

Andrea Levy’s short story “Loose Change” (2014) focuses on an unsettling encounter between the narrator, a black British woman, who identifies herself as a “Londoner,” and a homeless refugee woman, Laylor, from Uzbekistan. It is my claim that the unsympathetic attitude of the narrator to a refugee woman in need of help is indicative of the text’s emphasis on “relational” and “historically variable” positioning of diasporic formations (Brah, 1996, p. 180) and of Levy’s brave tackling of the following question raised by Alison Donnell: “Does the success that writers and other cultural practitioners have had in ensuring that the black in black Britishness has now arrived at a point of much fuller and complex self-representation, mean that black writers no longer need to contest the nation?” (Donnell, 2002, p. 17). In “Loose Change,” Levy continues with contesting the nation, yet this time her emphasis falls upon “a new group of people in Britain that seem to mark the limits of tolerance and belonging, the threshold between in and out” (Donnell, 2002, p. 17); i.e. the refugee.

Keywords: Andrea Levy, Six Stories and an Essay, “Loose Change,” black British, the figure of the refugee

ANDREA LEVY’NİN ROMAN VE ÖYKÜLERİNDE HOŞGÖRÜ VE AİDİYETİN DEĞİŞKEN SINIRLARI: “LOOSE CHANGE” VE MÜLTECİ FİĞÜRÜ

ÖZ

Andrea Levy’nin “Loose Change” (2014) adlı öyküsü kendini “Londralı” olarak tanımlayan siyah Britanyalı anlatıcı ile Özbekistan’dan Londra’ya kaçmak zorunda kalmış Laylor adlı evsiz bir mülteci kadın arasındaki tedirgin edici bir karşılaşmayı konu eder. Bu çalışmanın öne sürdüğü iddia şu şekilde ifade edilebilir: metindeki anlatıcı-karakterin yardıma muhtaç bir mülteciye gösterdiği hoşgörüsüz tavır, diasporik oluşumların toplumlardaki “ilişkisel” ve “tarihsel olarak değişiklik gösteren” (Brah, 1996, s. 180) konumlandırılmalarının altını çizmektedir. Buna ek olarak, Levy’nin söz konusu öyküsü Alison Donnell’in yönelttiği şu soruya da cesur bir

¹ Assist. Prof. Dr., Middle East Technical University, Faculty of Education, Department of Foreign Language Education, elif@metu.edu.tr

yanıt niteliği taşır: “Kültürel alanda ürünler verenlerin ‘siyah Britanyalı’ kimliğindeki ‘siyah’ın artık çok daha kapsamlı ve katmanlı bir temsiliyet kazanmasını sağlamaları, siyah yazarların ‘ulus’u artık sorunsallaştırmalarına gerek olmadığı anlamına mı gelir?” (Donnell, 2002, s. 17). Levy, “Loose Change” adlı öyküsünde ulusu sorunsallaştırmaya devam eder; ancak, bu kez vurgulanan nokta “Britanya’da hoşgörü ve aidiyetin sınırlarını, içerisi ve dışarısı arasındaki eşiği belirleyen yeni bir grup insan,” (Donnell, 2002, s. 17) yani, mültecilerdir.

Anahtar Kelimeler: Andrea Levy, *Six Stories and an Essay*, “Loose Change,” siyah Britanyalı, mülteci figürü

Introduction

Focusing on “Loose Change,” a short story appearing in Andrea Levy’s most recent book, *Six Stories and an Essay* (2014), this paper aims to foreground the emergence of a new dimension in the trajectory of Levy’s fiction regarding her contestation of nativist discourses. It has already been pointed out that in her fiction there is an increasing engagement with the legacy of the British Empire from a postcolonial perspective.² While her early novels, *Every Light in the House Burnin’* (1994) and *Never Far from Nowhere* (1996), foreground the shared culture of daily life as the element that makes one feel connected to a national community, her more recent novels, *Fruit of the Lemon* (1999), *Small Island* (2004) and *The Long Song* (2010) undermine insular narratives of “Englishness” and invite the audience to view British imperial history as constitutive of racial hierarchies in contemporary Britain. Like all her stories that are set in present-day Britain, “Loose Change,” too, deals with otherization; yet, in this text, the other is not a black British character. The story focuses on an unsettling encounter between the narrator, a black British woman, who identifies herself as a “Londoner,” and a homeless refugee woman, Laylor, from Uzbekistan. It is my claim that the black narrator’s unsympathetic attitude to Laylor is indicative of the text’s emphasis on “relational” and “historically variable” positioning of diasporic formations (Brah, 1996, p. 180) and of Levy’s brave tackling of the following question raised by Alison Donnell:

² See M. Perfect’s “‘Fold the Paper and Pass It on’: Historical Silences and the Contrapuntal in Andrea Levy’s Fiction” (2010) and E. Öztapak-Avcı’s “‘Playing Bad for White Ears’: A Study of the Narratee in Andrea Levy’s *The Long Song*” (2017).

Shifting “Limits Of Tolerance And Belonging” In Andrea Levy’s Fiction: An Encounter With The Refugee In “Loose Change”

“Does the success that writers and other cultural practitioners have had in ensuring that the black in black Britishness has now arrived at a point of much fuller and complex self-representation, mean that black writers no longer need to contest the nation?” (Donnell, 2002, p. 17). In “Loose Change,” Levy continues with contesting the nation, yet this time her emphasis falls upon “a new group of people in Britain that seem to mark the limits of tolerance and belonging, the threshold between in and out” (Donnell, 2002, p. 17); i.e. the refugee.

In his influential article “New Ethnicities” (1989/1996) Stuart Hall identifies a shift in black cultural politics in Britain from what he calls “the struggle to come into representation” (1989/1996, p. 441) to “a politics of representation” (1989/1996, p. 442). Both “moments”/ “phases” are “rooted in the politics of anti-racism and the post-war black experience in Britain” (p. 441) and they “constantly overlap and interweave” (1989/1996, p. 441); yet, there is still a significant difference between the two. The first moment, Hall argues, is characterized by “a critique of the way blacks were positioned as the unspoken and invisible ‘other’ of predominantly white aesthetic and cultural discourses” (1989/1996, p. 441). Therefore, this moment of black cultural politics in Britain is constituted by cultural practices that are designed to “challenge, resist, and, where possible, to transform the dominant regimes of representation” (1989/1996, p. 442). The second moment, on the other hand, which emerges as a consequence of the encounter between black cultural politics and critical cultural theory, marks “the end of the innocent notion of the essential black subject” (1989/1996, p. 443) because it now comes to the fore that black is a social *construct*, which “cannot be grounded in a set of fixed trans-cultural or transcendental racial categories” (1989/1996, p. 443). As a corollary to this understanding of the term “black,” in the second phase of black cultural politics in Britain, the issue of race is approached in engagement with other social categories: it is now recognized that the racial axis always intersects with other axes of hierarchies such as class, gender, and ethnicity (1989/1996, p. 444).

Alison Donnell’s more recent piece “Nation and Contestation” (2002) maps the shifts in black cultural politics in Britain, as well. She identifies a shift from a “struggle for rights” to a “struggle for identity” and connects it to changing claims of black people in Britain both to being black and being British. Like Hall, who argues that the unifying notion of “the black experience” (in the first moment)

functions as a means to organize a “politics of resistance” among groups and communities with very different ethnic identities who are all exposed to racism and marginalization, Donnell, too, holds that the term “black” invoked “alliance and solidarity among dispersed groups of people sharing common historical experiences of British racism” (2002, p. 11). Donnell historicizes this specific understanding and employment of “black” arguing that it was predominant in Britain between the 1950s and mid-1970s. She also locates her discussion into a larger framework of national identity and emphasizes that in these discourses where “black” signifies a collective political front against racism, “black was an identity at odds with, or at best, in negotiation with Britishness” (2002, p. 11). According to Donnell, during this period, black intellectuals and writers in Britain “were perhaps not interested in establishing new national identities; in a sense this was a time when international, transnational, and cosmopolitan identifications seemed both more exciting and useful” (2002, p. 12). Starting from the mid-seventies onward, however, the sense of “being black in Britain” was replaced, Donnell argues, by the sense of “being black British” (2002, p. 11). The second generation, unlike their parents, demanded Britain as their home and themselves as British:

The Panthers Youth Movement motto, ‘Come what may we’re here to stay’, voiced a very different sense of residency and identity to that being voiced by their parents’ generation and signaled an important shift from an awareness of global liberation movements and revolutionary discourses to an engagement with local struggles. (Donnell, 2002, p. 14)

It is only after the mid-1980s when, in Hall’s words, the struggle to come into representation was superseded by the politics of representation (i.e. the question of how to represent), did “fractures” begin to be felt in the employment of the term “black British.” As Donnell puts it, “cultural forms began to reflect the need to articulate the multiple imbrications of identity” (2002, p. 14). Focusing on the titles of the anthologies published in Britain in the 1980s, Donnell indicates that

there . . . came more diverse representations of both blackness and writing. . . there was a conscious sense of the need to articulate difference, not just the difference that being

Shifting “Limits Of Tolerance And Belonging” In Andrea Levy’s Fiction: An Encounter With The Refugee In “Loose Change”

a woman makes but also the difference of being Asian, or lesbian, or a poet. (2002, p. 14)

Yet, of the two terms – black and British – it is the former that has been predominantly problematized as a unifying category as is suggested by Hall’s naming the shift in black cultural politics in Britain as the “end of the innocent notion of the essential black subject” (1989/1996, p. 443). Focusing on this uneven contestation regarding the constituents of the term “black British,” Donnell raises a significant question: “certainly the success of the 1980s and 1990s in terms of creating a visible and talented body of writers has meant that black writing can now afford to represent itself in more diverse and risky ways” (2002, p. 15), but it seems that “for most people involved in these discussions it is the interpretation of the term black that remains fraught and problematic. Is ‘writing British’ less problematic? Is contesting the nation no longer an issue for black British writers?” (2002, p. 16).

By “contesting the nation” Donnell means the continuing need for struggling against hierarchical exclusions and positionings that nationalist discourses and practices construct both within the nation and between nations. “What does it mean,” she asks, “to claim an identity of Britishness when the state detains people without trial for up to 18 months, and when the media represent some of the poorest people on earth as always already suspect?” (2002, p. 18). Her question explores in general terms the relationship between “an identity of struggle” and a national identity when they are hyphenated; and, more specifically, how does, or, perhaps, should the term “black” inform “Britishness”?

It was not that long ago that black youths had a similar currency in the media and popular cultural imagination to that of refugees. Has the nation changed or has it just shifted its limits? Has the centre just got bigger and yet remained reliant on its margins for intersubjective identifications still intimately involved with race and ethnic difference? . . . It is perhaps now that the black is in the Union Jack that this contestation is more urgent than ever. (Donnell, 2002, p. 17)

Andrea Levy’s short story “Loose Change” not only marks a new dimension in her fiction, in which she contests the connection between Englishness and whiteness and emphasizes imperialism and slavery as constituents of present-day hierarchies in Britain, but it also contributes to the visibility of the figure of the refugee in

contemporary British fiction. In the remaining of this paper, first, an overview of Levy's novels whose stories are mainly and/or partly set in Britain will be made; and, then, "Loose Change," a short story in her most recent work, *Six Stories and an Essay*, will be discussed to foreground Levy's employment of the figure of the refugee as a new marker of the limits of tolerance and belonging in contemporary British society.

An Overview of Levy's Fiction: From the Domestic to the Global

In an interview conducted by Fischer, Levy states as follows: "I have a tremendous fear of being homeless. My biggest fear would be to be a refugee—absolutely terrifying. I grew up in this tiny little council flat, and it was a real dive, six of us in this tiny little place and we always dreamed of a home" (2005, p. 367). The "fear of being homeless" and the need for settling down in a place that "feels yours" inform all Levy's early novels. In *Every Light in the House Burnin'* (1994) in a passage entitled "The Dream" the narrator, Angela, mentions their trip to the Ideal Home Exhibition as their "main family outing every year" (1994, p. 39). In the exhibition hall, the narrator states, "the place we all liked the best, the place we all agreed was the best, the reason we came, were the houses" (1994, p. 41). The council flat the family returns to at the end of the day, in contrast to spacious "bathrooms and sitting rooms, conservatories, bedrooms and studies, granny flats and garages" (1994, p. 41) which they marveled at in the exhibition, is "in need of decoration, in need of being ten times the size, in need of a staircase" (1994, pp. 41-2). Apart from size, what makes the houses in the exhibition further appealing to Angela and her family is the temporariness of living in a council flat, which is doubly unsettling due to the immigrant status of the parents. As Levy points out in the same interview, her characters' (and her own) need for home "must have to do with having immigrant parents and a palpable sense of insecurity of being in a society where the only security is being at home" (2005, p. 369). Perhaps, the most telling example of the entanglement in Levy's fiction of the need to settle down in a house and the national space appears in the narratorial summary provided early in the narrative in *Fruit of the Lemon*. Describing her parents' moving out of their council flat into a house of their own, Faith states: "And when Mildred and Wade closed the door of their house for the first time, they both hung their heads and

Shifting “Limits Of Tolerance And Belonging” In Andrea Levy’s Fiction: An Encounter With The Refugee In “Loose Change”

shut their eyes in prayer. ‘We finally arrive home,’ they said” (1999, p.11).

Vivien, one of the two first-person sister narrators in *Never Far From Nowhere*, describes the difference in view when the family moves in a new third-floor council flat as follows:

After years spent in a damp basement, where we could see the bottoms of people’s legs as they went about their business on our busy road. Knees, ankles and feet in shoes all seen through railings – bars. But from our third-floor flat we could look down on people’s heads and sometimes, when they were in the not too far distance, we could see them all. (1996, p. 3)

While the barred window of the basement flat provides them with a very limited view of the life outside and adds on to their feelings of exclusion and marginalization, the new third-floor flat enables the family to “see them all,” which is indicative of these characters’ longing to be fully and equally connected to people outside; or to put it in a more general way, to the national community.

This characteristic informs Levy’s early novels at the level of narration, as well. These novels differ remarkably from Levy’s later novels (i.e. *Small Island* (2004) and *The Long Song* (2010)) in terms of the abundance of references to the shared culture of daily life in Britain, which suggests that these texts are directed to or aim to connect specifically with a group of audience for whom these references are equally meaningful. In her essay “This is My England” (2000) “I am English,” she holds. “Born and bred, as the saying goes. (As far as I can remember, it is born and bred not born-and-bred-with-a-very-long-line-of-white-ancestors-directly-descended-from-Anglo-Saxons)” (Levy, 2000, para. 29). Instead, she foregrounds the shared culture of daily life as the element that makes one feel connected to a national community. Levy’s early novels, therefore, can be identified as works of fiction presuming/implying a local/domestic audience (rather than a global one) since they are mainly concerned with showing to the English – white and black – that “the majority of English people are white, but some are not” (Levy, 2000, para. 32). In the light of Hall’s discussion of the black cultural politics in Britain, it can be held that Levy’s early novels participate in the moment whose defining characteristic Hall formulates as the struggle to come into representation. Levy’s determination to portray England as the home of her black British

characters, especially of those belonging to the second generation, informs these novels in terms of both subject matter and form.

Angela, the narrator in *Every Light in the House Burnin'*, asserts her difference from her parents, who are from the *Windrush* generation, as follows: "I knew this society better than my parents. My parents' strategy was to keep as quiet as possible in the hope that no one would know that they had sneaked into this country. They wanted to be no bother at all. But I had grown up in its English ways. I could confront it, rail against it, fight it, because it was mine – a birthright" (1994, p. 88). The narrators in both *Every Light in the House Burnin'* and *Never Far from Nowhere* show that they "know this society." The novels contain unexplained or imperfectly-explained references to figures of popular culture such as Jim Clarke and Jackie Stewart (1994, p. 13), Julie Andrews (1994, p. 13) and Val Doonican (1994, p. 18); there are also references to products commonly used in Britain such as "Oxo gravy" (1994, p. 44), "Morgan's Pomade" (1994, p. 85) "Brylcream" (1994, p. 85) and "Mojo Chews" (1994, p. 101); toys and children's games such as "Scalextric's track" (1994, p. 135), "rounders, peep-behind-the-curtain, tin tan tommy" (1994, p. 54); stores and fashion boutiques like "Chelsea Girl on Halloway Road" (1996, p. 30), "Woolworths" (1996, p. 71); nightclubs like "Whisky-a-Gogo" and "Birdland" (1996, p. 30); national newspapers and magazines such as *The Evening Standard* (1996, p. 73), *Fab 208* (1996, p. 44) and *Jackie* (1996, p. 44); and an abundance of references to national television shows, some of which are *Dixon of Dock Green* (1994, p. 18), *The Big Match* (1994, p. 31), *The Golden Shot* (1994, p. 31), *Ready, Steady, Go* (1994, p. 34), *Coronation Street* (1994, p. 135), *On the Buses* (1996, p. 5), *Noddy and Big Ears* (1996, p. 39), and *Old Grey Whistle Test* (1996, p. 200). These references delimit the novels' audience since they are deeply anchored in a national context.

Another function of these frequent references in these texts to nationally-popular television shows is that they foreground the connection of the black characters to the national community. The role of the experience of watching TV in the imagining of a community becomes more explicit if what Benedict Anderson theorizes about newspaper-reading in *Imagined Communities* is applied to TV-watching in Levy's fiction. Anderson argues as follows:

We know that particular morning and evening editions will overwhelmingly be consumed between this hour and that, only

Shifting “Limits Of Tolerance And Belonging” In Andrea Levy’s Fiction: An Encounter With The Refugee In “Loose Change”

on this day, not that. . . . The significance of this mass ceremony . . . is paradoxical. It is performed in silent privacy, in the lair of the skull. Yet each communicant is well aware that the ceremony he performs is being replicated simultaneously by thousands (or millions) of others of whose existence he is confident, yet of whose identity he has not the slightest notion. . . . [F]iction seeps quietly and continuously into reality, creating that remarkable confidence of community in anonymity which is the hallmark of modern nations. (1983, pp. 35-36)

Watching TV is another equally efficient “ceremony” which creates that “confident” awareness of occupying time simultaneously with millions of others. So, Levy’s representation in these novels of black British characters in rooms filled with sounds and sights from nationally-popular TV shows in Britain emerges as a means in her fiction of demonstrating their participation in the imagining of a community outside their tiny flats. To exemplify her statement that “England is the only society I truly know and sometimes understand” (Levy, 2000, para. 29), Levy mentions again the experience of watching TV in “This is My England”: “When I hear that the surge of energy needed after a good television programme is because everyone is getting up to make a cup of tea, it makes me smile. I, too, was there with my teapot after the last episode of *Only Fools And Horses*” (Levy, 2000, para. 30).

Levy’s third novel, *Fruit of the Lemon* stands apart from the earlier novels with regard to inclusion of a section titled “Jamaica” in between two sections entitled “England.” The division of the narrative into two roughly-equal sections devoted first to “England” and then to “Jamaica” in *Fruit of the Lemon* marks this novel as a turning point with which Levy’s contestation of the nation gains another dimension. In her conversation with Fischer, Levy holds that “with *Fruit of the Lemon*, I started that backward look, when Faith [the narrator] goes into her family”:

Before I wasn’t so interested in the link between Jamaica, the Caribbean and Britain. I was much more, ‘we’re black British, we’re here, and how are we going to move on?’ And that’s absolutely part of what I do, too, but I didn’t think that looking backwards was so important, whereas now I think it is absolutely important and so fascinating. (1999, p. 362)

From *Fruit of the Lemon* onward, Levy's fiction begins to problematize the neat distinction between "here" and "there" to foreground the shared history and thereby the shared present of life "here" in Britain and "there" in the (former) colonies.

Faith's journey to Jamaica does not make her feel that she is from Jamaica. On the contrary, her connection to England as her "home" becomes more solid at the end of the novel: Referring to the stories she heard from her relatives in Jamaica, "they laid a past out in front of me," she says. "They wrapped me in a family history and swaddled me tight in its stories. And I was taking back that family to England. But it would not fit in a suitcase – I was smuggling it home" (1999, p. 326). As suggested by Levy's choice of words, Faith's exposure to her family history signifies the birth of a sense of membership in a community that emerges to be much larger than the one she has so far imagined. Her sense of "Englishness" and "home" becomes imbued with a postcolonial consciousness, or as Michael Perfect puts it, it gains a *contrapuntal* dimension (2010, p. 31).

Queenie, the white landlady in *Small Island* takes in immigrant tenants for economic reasons. This is the only way for her to sustain her house, which is symbolic of post-war Britain whose economy was in need of immigrant labor. Just like the portrayal in *Fruit of the Lemon* of "the slave quarters standing behind the slave-owner's house . . . [as] a symbolic reminder of the slavery and colonialism that built and supported Britain as the centre of an empire and a modern nation" (Gui, 2012, p. 86), *Small Island* represents immigration from the Caribbean in the post-war era as a means of substantial support to the national economy. Furthermore, Levy's novel draws a parallelism between post-war immigrants and immigrants from Eastern Europe who came to Britain during the war again through the image of Queenie's lodging house. As Corinne Duboin puts it,

History repeats itself: only the presence of outsiders, the occupancy of stigmatized German Jewish, Polish, Irish or Caribbean tenants have allowed . . . [women such as Queenie] to survive in hard times, thus suggesting Britain's recurrent economic dependence and capitalization on yet unwelcome immigrants. (2011, p. 24)

Small Island differs from Levy's earlier novels not only because it is set in early- and mid-twentieth century Britain, Jamaica and India, and narrated by four alternating narrators, two of whom

Shifting “Limits Of Tolerance And Belonging” In Andrea Levy’s Fiction: An Encounter With The Refugee In “Loose Change”

are white English characters, Queenie and her husband Bernard Bligh. It is also different because the novel presumes an international addressee. Unlike Levy’s early “domestic” fiction characterized by references to the daily culture in Britain, *Small Island* contains hardly any such references. Furthermore, in contrast to the earlier novels, which “were much more lived” (Levy, 2005, p. 363), in this novel, during the writing of which Levy says she thought herself “entirely into somebody else’s existence” (2005, p. 363), there is an ironic distance between the implied author and three of the narrators in the novel – Queenie, Hortense and Bernard. The presumed audience of the novel is someone who can realize the distinction between these narrators’ provincial/insular thinking (which is in varying degrees and forms) and a postcolonial reading the novel calls for. Compared to her overtly racist husband, Bernard, Queenie is represented as a character who is much more open-minded about race; yet, she is also portrayed as an ignorant character especially in scenes such as the one where she “teaches” Hortense what a “shop” is. As for Hortense, she is, as Cynthia James holds, “set up to reveal her true identity as a naïve snob” (2010, p. 53). Despising her husband, Gilbert, whom she thinks no matter what he does “he talked (and walked) in a rough Jamaican way” (Levy, 2004, p. 449), she is determined “to speak in an English manner,” (2004, p. 449) and live in England, which she imagines is a place where “I walk to the shop where I am greeted with manners, ‘Good day,’ politeness, ‘A fine day today,’ and refinement, ‘I trust you are well?’” (2004, p. 101). Interestingly, Hortense’s use of English changes depending on her addressee. While she talks with Gilbert in “mesolectal West Indian Creole” (James, 2010, p. 54), she addresses the narratee in the same highly formal and archaic English that she uses in her conversations with English people whom she meets in London. As for Queenie and Bernard, they both address narratees who can be identified as their fellow white Englishmen and women: “These colored people don’t have the same standards,” says Bernard. “I’d seen it out east. Not used to our ways. . . I’ve nothing against them in their place. But their place isn’t here” (Levy, 2004, p. 469). The national community imagined and addressed by Bernard is exclusive of “these colored people.”

Of all the narrators it is Gilbert between whom and the implied author there is no ironic distance. And, interestingly, his narrative suggests that Gilbert’s audience is not limited to the English. Sometimes he groups himself together with a “we”

consisting of “Jamaican boys” (Levy, 2004, p. 25); yet, he does not seem to address solely this group because his narrative includes sections where he describes Jamaicans to an audience whom, he assumes, does not know as much as what he knows about them: “All we Jamaican boys know the sign,” he says. “When a man need to be alone with a woman, for reasons only imagination should know, the head is cocked just a little to one side while the eye first open wide then swivel fast to the nearest exit” (2004, p. 25). Yet, it seems that this group of audience, for whom things are clarified, is not only the English because, although in some parts he directly addresses the English – “let me ask the Mother Country just this one simple question: how come England did not know me?” (2004, p. 141) he says, for instance – he also talks about England and the English to an audience who may not be so familiar with them as much as he is: “Did you know that the smog in London can be so thick that it is not possible to recognize your own hand in front of your face?” he directly asks his audience, for example (2004, p. 133). When juxtaposed with other narrators whose ways of addressing their audience create the effect of an in-between communication between the members of a national community, Gilbert’s audience emerges more explicitly as a group that is much broader – an audience that is not rooted in a national context, which seems to correspond to the presumed addressee *Small Island* as a whole is directed to.

As Weihsin Gui holds, Levy’s fiction “offer[s] a sense of belonging without necessarily reinforcing the exclusiveness of national identity” (2012, p. 74). She contests “Englishness” both by expanding it and configuring it from a postcolonial perspective, and, thereby, participates, to put it in Paul Gilroy’s terms, in both “rooted” and “routed” engagements with the nation in black British fiction.

“Loose Change”: Encountering the Refugee

In her 2007 study on contemporary fictional portrayals of multicultural London, Laila Amine identifies two paradigms: on the one hand, there are stories of “the Anglophone ‘empire’ enjoying a rightful, if tumultuous, return to the *metropole*”; on the other hand, there are stories focusing on “the messier borderless world, and on people who come from every conceivable location” (2007, p. 72). Amine discusses Zadie Smith’s *White Teeth* as an example of the former paradigm in that the novel, approaching nationalism in a Habermasian sense, emphasizes “the collective’s desire to be part of a community and this voluntary membership bonds Britain’s plural

Shifting “Limits Of Tolerance And Belonging” In Andrea Levy’s Fiction: An Encounter With The Refugee In “Loose Change”

inhabitants” (2007, p. 72). However, in Stephen Frears’ film *Dirty Pretty Things*, which Amine sees as an example of the latter paradigm, we see “the life of migrants who do not share Samad’s stakes in domesticating . . . (London). In fact, the film’s two main protagonists, Turkish Şenay and Nigerian illegal immigrant Okwe do not settle in Britain, for their illegal status maintains them in a bricked up underground system” (2007, p. 73). According to Amine, it is the first paradigm that dominates the cultural arena in terms of the portrayals of multicultural Britain although

today, people living in large British cities increasingly come from countries whose histories do not necessarily intersect with Britain’s. Moreover, the clampdown on migration flows has entailed a surge in illegal immigration. These faces are generally absent from novels focusing on immigrants such as Smith’s novel. (2007, p. 73)

Levy’s short story “Loose Change” throws light on one such face by dealing with the ways in which a refugee woman is othered by a black British woman. This story of an unsettling encounter between these two women in present-day London is remarkable for the following reasons: first, it signals a new dimension in the ways in which Levy contests the nation in that her fiction, which, as discussed earlier, changes its trajectory from an insular understanding of the domestic to a more global and postcolonial one, comes now to explore the hold of “the regimes of power which operate to differentiate one group from another; to represent them as similar or different” (Brah, 1996, p. 180) on black British characters themselves. In addition, the text, participating in the second paradigm that Amine points out, does a significant cultural work of rendering visible the faces of immigrants, refugees, asylum seekers, whose positioning in contemporary Britain brings to the fore the question of establishing a non-hierarchical relationship with the other that goes beyond “national identity as the primary vector through which people understand who they are” (Amine, 2007, p. 83).

“Loose Change” is narrated by an unnamed single-mother, who identifies herself as a Londoner. In need of some loose change to use the tampon machine in a lavatory at the National Portrait Gallery, she asks for help. Of all the people there, only a foreigner, a woman named Laylor from Uzbekistan, offers to lend her some of her coins. Thus acquainted, the two women walk together around the museum

and comment on the artwork. Their friendly conversation comes to an abrupt end, however, when the narrator realizes that Laylor is a homeless refugee. Although she considers, for a brief moment, letting her stay in her own apartment and seeking out help for her, she quickly goes up the stairs to the exit, leaving Laylor behind.

Initially, the short story contains no clue as to the narrator's Caribbean descent. It becomes clear only through a brief reference towards the end to her grandmother who "came to England from the Caribbean." It seems the narrator is a third-generation black British woman and the absence of references to blackness and a single passing reference to the Caribbean connection suggest that the narrator feels fully at home in Britain, or more specifically in London. The short story opens with the following remarks of the narrator, who confidently asserts: "I am not in the habit of making friends of strangers. I'm a Londoner. Not even little grey-haired old ladies passing comment on the weather can shame a response from me. I'm a Londoner - aloof sweats from my pores." Another prominent black British writer, Caryl Phillips, whose parents like those of Levy's belong to the *Windrush* generation, comments on this much more "comfortable" relationship of the third generation black British people with Britain as follows:

I think that members of the emerging third generation feel much more comfortable describing themselves as black Britons, which is something my generation always had some difficulty with because they didn't even want to deal with the term 'Briton.' At the same time, they couldn't really deal with the term 'West Indian' either. So I think that what will happen in this generation is that more barriers will be broken down. You see this when you turn on the TV set; you see black people on the TV and heading the news. They are doing things that they weren't doing ten years ago. I think people today feel a lot more comfortable describing themselves as British and black. Whereas, when I was a teenager, there was a real confusion with color and nationalism. I think that has straightened itself out slowly, thankfully. (1991, p. 599)

Levy's short story foregrounds the historically variable social positioning of black people in Britain, too. Laylor's account of the painful conditions of leaving her country and arrival to Britain

Shifting “Limits Of Tolerance And Belonging” In Andrea Levy’s Fiction: An Encounter With The Refugee In “Loose Change”

reminds the narrator of her own grandmother’s bitter story of coming to Britain.

[Laylor] and her brother had had to leave their country, Uzbekistan, when their parents, who were journalists, were arrested. It was arranged very quickly - friends of their parents acquired passports for them and put them on to a plane. They had been in England for three days but they knew no one here. This country was just a safe place. . . . So they were sleeping rough - in the shelter of a square, covered in blankets, on top of some cardboard. (2014, p. 88)

The narrator’s grandmother, too, she remembers, “lived through days as lonely and cold as an open grave” when she first came to Britain from the Caribbean (2014, p. 89). She also knows that it is thanks to a “stranger who woke her [grandmother] while she was sleeping in a doorway and offered her a warm bed for the night” (2014, p. 90) that her grandmother was able to survive. Yet, the narrator’s awareness of this shared experience of homelessness does not lead her to help Laylor. She “pushed through the revolving doors (of the museum) and threw (herself) into the cold” (2014, pp. 91-92) leaving Laylor behind.

What is perhaps more unsettling in the short story is the narrator’s account of what her grandmother now thinks about the refugees in Britain: “Now my grandmother talks with passion about scrounging refugees,” she says “those asylum seekers who can't even speak the language, storming the country and making it difficult for her and everyone else” (2014, p. 90). The grandmother and the narrator are members of the Caribbean diaspora in Britain. The change in the grandmother’s position in relation to the British nation and present-day immigrants in the country illustrate well Avtar Brah’s argument that “forms of relationality” between “diasporic formations” are “historically variable” (1996, p. 180): once positioned as an outsider in the country, now, the grandmother differentiates herself from refugees and “those asylum seekers who can’t even speak the language, storming the country.” The grandmother’s participation in a discourse that constructs the newly-arrived immigrants in the country as the Other as well the narrator’s failure to show sympathy to Laylor show how influential “the regimes of power” are in constructing hierarchical relationships between social groups by “includ(ing) or exclud(ing) them from constructions of the nation and the body politic” (Brah, 1996, pp.

179-180) as well as the highly efficient functioning of media as an ideological apparatus in the production of the figure of the refugee in popular cultural imagination as someone “scrounging” and “storming” the country.

Ironically, the ways in which the narrator describes Laylor make her participate in colonialist discourses which drew a connection between the colonized and uncleanness.³ It is Laylor’s “dirt” that the narrator mentions over and over again to justify her unwillingness to help her: she sees “dirt under each of her chipped fingernails, the collar of her blouse crumpled and unironed, a tiny cut on her cheek, a fringe that looked to have been cut with blunt nail-clippers” (2014, p. 87). “My life was hard enough without this stranger tramping through it,” the narrator complains and adds:

She smelt of mildewed washing. Imagine her dragging that awful stink into my kitchen. Cupping her filthy hands round my bone china. Smearing my white linen. Her big face with its pantomime eyebrows leering over my son. Slumping on to my sofa and kicking off her muddy boots as she yanked me down into her particular hell. (2014, p. 89)

The passage seems to suggest that the narrator’s fear of her home’s intrusion by this “dirty” stranger is symbolic of the fear in contemporary British society of the refugee “scrounging” and “storming” the country as is voiced explicitly by the narrator’s grandmother.

Another writing choice on the part of Levy that demands attention is that Laylor is from Uzbekistan.

‘Where are you from?’ I asked.

‘Uzbekistan,’ she said.

Was that the Balkans? I wasn’t sure. ‘Where is that?’

She licked her finger, then with great concentration drew an outline on to the tabletop. ‘This is Uzbekistan,’ she said. She licked her finger again to carefully plop a wet dot on to the map saying, ‘And I come from here - Tashkent.’

‘And where is all this?’ I said, indicating the area around the little map with its slowly evaporating borders and town. She screwed up her face as if to say nowhere. (2014, p. 85)

³ See A. McClintock’s *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context* (1995).

Shifting “Limits Of Tolerance And Belonging” In Andrea Levy’s Fiction: An Encounter With The Refugee In “Loose Change”

To put it in Amine’s words, Laylor is a character from a country “whose histor[y] do[es] not necessarily intersect with Britain’s” (2007, p.73). And, unlike immigrants from Britain’s former colonies, whose stories are abundant in multicultural fictional accounts of post-war and present day Britain, Laylor has no claim on the British national identity or on Britain as her home. She is “nobody” from “nowhere” and she is in need of help merely as a total stranger – a kind of help and recognition that goes beyond “national identity as the primary vector” (Amine, 2007, p. 83). In that respect, the grandmother’s remark about the refugees who “can’t even speak the language” might be a manifestation of the hierarchical distinction constructed between immigrants like her from the Caribbean or any other colonial location who can speak the English language and those like Laylor, for whom English is a foreign language.

Levy’s short story, “Loose Change,” brings to the fore what both the narrator and her grandmother fail to see. It draws attention to historically variable and relational limits of tolerance and belonging in narratives of nation and national identity and it invites the reader’s attention to contemporary representations of refugees, asylum seekers, and illegal immigrants in ways that are not unlike the representations of the colonized as well as black people in colonialist and racist discourses. Furthermore, the story suggests that the racist exclusionary rhetoric as well as practices that black British people have had to fight against can, or, perhaps, should function as a ground on which to consolidate a critical attitude to otherization of all sorts and expand the limits of tolerance and belonging. In fact, this seems to be the primary reason for Levy to tell us this story in that, as she puts it in “Introduction to *Loose Change*,” “growing up I was acutely aware of how any act of kindness can mean so much in a hostile land” (2014, p. 80).

References

- Amine, L. (2007). A house with two doors? Creole nationalism and nomadism in multicultural London. *Culture, Theory & Critique*, 48(1), 71-85.
- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Brah, A. (1996). *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. London: Routledge.
- Donnell, A. (2002). Nation and contestation: black British writing. *Wasafiri*, 17(36), 11-17.

- Duboin, C. (2011). Contested identities: migrant stories and liminal selves in Andrea Levy's *Small Island*. *Obsidian: Literature in the African Diaspora*, 12(1), 14-33.
- Gilroy, P. (1993). *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. London: Verso.
- Gui, W. (2012). Post-heritage narratives: migrancy and travelling theory in V. S. Naipaul's *The Enigma of Arrival* and Andrea Levy's *Fruit of the Lemon*. *The Journal of Commonwealth Literature*, 47(1), 73-89.
- Hall, S. (1996). New ethnicities. In D. Morley, & K.-H. Chen (Eds.), *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies* (pp. 441-449). London: Routledge. (Reprinted from *ICA Documents 7: Black Film, British Cinema*, edited by Kobena Mercer, 1989)
- James, C. (2010). 'You'll soon get used to our language': language, parody, and West Indian identity in Andrea Levy's *Small Island*. *Journal of West Indian Literature*, 18(2), 45-64.
- Levy, A. (1994). *Every Light in the House Burnin'*. London: Headline Review.
- Levy, A. (1996). *Never Far from Nowhere*. London: Headline Review.
- Levy, A. (1999). *Fruit of the Lemon*. London: Review.
- Levy, A. (2000, February 19). This is my England. *The Guardian*, 01 May 2015, <https://www.theguardian.com/books/2000/feb/19/society1>.
- Levy, A. (2004). *Small Island*. London: Review.
- Levy, A. (2010). *The Long Song*. London: Headline Review.
- Levy, A. (2014). *Six Stories and an Essay*. London: Headline Publishing.
- Levy, A. (2005). Andrea Levy in conversation with Susan Alice Fischer. (S.A.Fischer, Interviewer) *Changing English: Studies in Culture and Education*, 12(3), 361-371.
- McClintock, A. (1995). *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*. New York: Routledge.
- Öztabak-Avcı, E. (2017). 'Playing bad for white ears': a study of the narratee in Andrea Levy's *The Long Song*. *JNT: Journal of Narrative Theory*, 47(1), 117-142.
- Perfect, M. (2010). 'Fold the paper and pass it on': historical silences and the contrapuntal in Andrea Levy's fiction. *Journal of Postcolonial Writing*, 46(1), 31-41.
- Phillips, C. (1991). Worlds within: an interview with Caryl Phillips. (C. R. Bell, Interviewer) *Callaloo*, 14(3), 578-606.
-

SAĞLIK HİZMETLERİNDE İLETİŞİM BECERİLERİNİN ÖNEMİ VE SOSYO-DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN ANALİZİ

Zeynep KORKMAZ¹

Bahar YALÇIN²

ÖZ

Bu araştırmanın amacı sağlık hizmetlerinde iletişimin önemini vurgulamak ve bu önem doğrultusunda sağlık hizmetlerinde iletişim olgusunu çeşitli değişkenler açısından analiz etmektir. Bu amaçla gerçekleştirilen araştırmanın evrenini, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu 2014-2015 Öğretim Yılı Bahar Dönemi'nde öğrenim gören 740 öğrenci, araştırmanın örneklemini ise anakütleyi temsil edecek şekilde yüksekokulda eğitim verilen programlar kapsamında tesadüfi olarak araştırmaya dahil edilen 340 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama araçları olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen "Demografik Bilgi Formu" ile Ersanlı ve Balcı tarafından geliştirilen "İletişim Becerileri Envanteri" kullanılmıştır.

Verilerin analizi sürecinde tanımlayıcı istatistikler, bağımsız örneklem t-testi, tek yönlü ANOVA testi ve korelasyon analizlerinden yararlanılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde, erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre duygusal iletişim açısından daha başarılı oldukları görülmüştür. Öğrencilerin eğitim gördükleri program türü dikkate alındığında iletişim becerilerinde istatistiki olarak anlamlı farklılıklar saptanmıştır. Ölçeğin alt boyutları kapsamında yapılan analizlerde, boyutlar arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İletişim, sağlık hizmetleri, iletişim becerileri

THE IMPORTANCE AND ANALYSIS OF SOCIO-DEMOGRAPHIC VARIABLES OF COMMUNICATION SKILLS IN HEALTH SERVICES

ABSTRACT

The aim of this research is to emphasize the importance of communication in health care services and to analyze this issue in terms of various variables within this context. The universe of the research carried out for this purpose is constituted by 740 students who are studying at Manisa Celal Bayar University Health Services Vocational School, in 2014-2015 Spring Semester. The sample of the

¹ Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Dr.Öğr. Üyesi, zeynepad@gmail.com

² Manisa Celal Bayar Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Dr.Öğr. Üyesi, baharyalcin.cbu@gmail.com

research is composed of 340 students who were randomly included in the scope of the programs given in the higher education to represent the main mass. "Demographic Information Form" developed by researchers and "Communication Skills Inventory" developed by Ersanli and Balci were used as data collection tools in the research.

In the analysis of data, descriptive statistics, independent sample t-test, one-way ANOVA test and correlation analysis were used. When the results obtained from the research were evaluated, male students were found to be more successful in terms of emotional communication than female students. Significant differences were found statistically in communication skills when the type of program students were educated on swas taken into consideration. In the analyses made within the scope of subscales of the scale, it was determined that there is a meaningful and positive relation between these dimensions.

Keywords: Communication, health services, communication skills

GİRİŞ

İnsan sosyal bir varlıktır ve diğer insanlarla kurduğu ilişkilerle kendini var etmektedir. Bu anlamda iletişim, bireylerarası etkileşim açısından kaçınılmaz doğal bir olgudur (Kaya, 2011: 2). Robbins ve Judge (2015: 343) iletişimi "anlamın aktarılması ve anlaşılması" olarak tanımlamışlardır. Benzer şekilde Mısırlı (2013: 1) tarafından yapılan tanıma göre iletişim, "bilgilerin, düşüncelerin ve duyguların sözlü ve sözsüz olarak bireyden bireye ya da gruptan gruba aktarılması, iletilmesi sürecidir". Thomas'a (2006) göre ise iletişim, karşı tarafı harekete geçirme, ihtiyaçları ve gereklilikleri anlayabilme, düşünce tutum ve inançları aktarma, ilişkiler kurma ve sürdürme gibi amaçlara hizmet eder (Thomas, 2006:1). İletişim, insanları birbirine bağlamasının yanı sıra insanların bir arada denge ve uyum içinde yaşamalarını ve anlaşmalarını sağlayan bir etkileşimler bütünüdür. İnsanların, hayattaki deneyimleri, tepkileri ve düşünceleri iletişim yoluyla oluşmaktadır (Mısırlı, 2013: 1; Memişoğlu ve Özcan, 2007:106). Kişilerarası ilişkilerin temeli olarak kabul edilen iletişim sayesinde insanlar, duygu ve düşüncelerini paylaşırlar. İletişim ile farklı düşüncelerin öğrenilmesi ve değerlendirilmesi gerçekleşir. Aynı zamanda sorunları çözmeye, çevreyi anlama, kontrol edebilme ve geliştirebilme yine iletişim sayesinde mümkündür (Hugman, 2009: 15; Uyer, 2000: 90). Etkili iletişim, diğer insanlarla olan bağlantıları derinleştirir, takım çalışmasını, karar vermeyi ve problem çözmeyi

geliştirerek ev, iş ve sosyal ortamlardaki ilişkileri geliştirebilir. Çatışma yaratmadan ya da güveni yok etmeden, olumsuz ya da zor mesajların bile iletilebilmesini sağlar. Etkili iletişim; sözel olmayan iletişimi, özenli dinlemeyi, var olan stresi yönetilebilme yeteneğini, olayların farkına varma ve anlama kapasitelerini içeren bir dizi beceriyi birleştirir (Rana, 2015: 29). Ancak bireylerin bunu başarılı şekilde gerçekleştirebilmesi ve sağlıklı ilişkilerin kurulabilmesi açısından iletişim becerilerine duyulan gereksinim ön plana çıkmaktadır (Özdemir, 2011: 2). Bu bağlamda, iletişim becerisi, “kişinin duygu, düşünce, inanç ve tutumlarını anlaşılabilir ve amacına uygun bir şekilde aktarma becerisi” olarak ifade edilmektedir (Tiryaki vd., 2013: 13).

Birey, sahip olduğu iletişim becerisi ile çevresindeki kişilerin duygu, düşünce ve davranışlarını etkileyebilmektedir. İletişim temel becerilerdendir, sözel-sözel olmayan mesajlara karşı duyarlı olabilmenin yanı sıra aktif olarak dinleyebilme ve doğru tepkiler verebilme yetilerini de içerir (Bingöl ve Demir, 2011: 152). Bunların yanı sıra iletişim becerisi; uygun sorular sorup karşısındaki kişinin davranış, söz ve duygularını tanımlayabilme, özetleyebilme, uygun sözcüklerle tepki verme, doğru biçimde yansıtma, anlayıp anlamadığını değerlendirip etkili geribildirim verebilme becerilerini de gerektirmektedir (Korkut, 1996: 19). Bireyler, sahip oldukları iletişim becerilerinin etkinliği bağlamında, problemlere doğru çözümler üretebilmenin yanı sıra daha özgüvenli ve objektif davranabilmek açısından başarılı yaklaşımlar ortaya koyabilmektedirler. Buna karşılık iletişim becerisine sahip olmayan bireyler ise problemlerle başa çıkma süreçlerinde daha kaygılı, stresli, çevresindeki olumsuzluklara odaklanan ve uyum sorunu yaşayan bireyler olmaktadır (Tiryaki vd., 2013: 13).

İletişim sürecinde kişi, bir takım engellerden dolayı, iletmek istediği, düşünce, duygu veya hisleri karşısındakine aktarırken sorunlar yaşayabilir. İnsanlar tarafından reddedilme, incitilme veya iletişimde karşı taraftaki kişi veya kişilerin daha baskın bir yaklaşımda bulunması gibi nedenler, sağlıklı iletişimi güçleştirebilir (Karadağ vd., 2015: 162). İletişim çatışmalarının bir kısmı doğru iletişimi sağlamadaki bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bireylerin iletişim konusunda bilgilendirilmesi ve bilinç düzeylerinin artırılması, iletişim çatışmalarının ortaya çıkmasını azaltacaktır (Dökmen, 2003: 106). Bu bağlamda doğru ve etkili bir iletişimin kurulabilmesi açısından, bireylerin sahip olduğu iletişim becerilerinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Bireylerin sağlıklı iletişim kurabilmeleri açısından, iletişim becerilerinin geliştirilmesi süreçlerinde, iletişim eğitiminin gerekliliği gündeme gelmektedir. Eğitim sayesinde insanların iletişim kurma becerilerindeki artışla birlikte hataları fark etme, karşısındakini etkin dinleyebilme, empati yapabilme gibi süreçlerde başarılı olunacaktır (Dökmen, 2003: 106). Bunun tersi durumlarda ise, sorun çözmede yetersizlik, kaygı ve stres altında kalma, çevredeki olumsuzluklara odaklanarak uyum sorunu yaşama gibi negatif sonuçlar ortaya çıkmaktadır. İletişim becerisi hayatın her alanında önemli olduğu gibi çalışma yaşamında da büyük önem taşımaktadır. Bu anlamda bireylerin yeterli düzeyde iletişim becerilerine sahip olmaları, çalışma yaşamındaki etkileşimlerin pozitifliği, motivasyon ve iş başarısı yönünde önemli faydalar yaratmaktadır.

Özellikle insan ilişkilerinin yoğun olduğu çalışma alanlarındaki kişilerin iletişim beceri ve tekniklerini bilmesi, aynı zamanda etkin olarak kullanabilmesi gerekmektedir. Bu anlamda bireyin, sahip olduğu iletişim becerilerini geliştirmesi oldukça önemlidir (Ersanlı ve Balcı, 1998: 7-13).

Konumuzun temel yaklaşım yönü olarak, “sağlık hizmetlerinde iletişimin önemi” değerlendirildiğinde, sağlık hizmetlerinin karmaşık yapısı ve bu nedenle multidisipliner bir yaklaşımın gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Hizmetlerin sunumunda en önemli kaynak, etkin ve nitelikli insan gücüdür. Ekip çalışmasının çok önemli olduğu bu alanda, çalışanların yeterli bilgi ve donanıma sahip olmasının yanı sıra iyi bir iletişim becerisinin varlığı da kritik düzeyde değer taşımaktadır (Kılıç, 2014: 56). İyi bir ekip çalışması, sorunlar hakkında alternatif çözümler üretebilmeyi, çatışmaları tırmandırmamayı ve açık iletişim kurabilmeyi gerektirir (Eklof ve Ahlberg Jr, 2016: 82). Hiyerarşik bir yapıya sahip sağlık kurumlarında sağlık çalışanları ve öğrenciler için iletişimde bazı sınırlar oluşabilir. Bu durum iletişim kurmak ve işbirliği yapmakta zorluklar oluşturabilir. Ne yazık ki bu zorluklar hasta bakımını ve hizmet sürecini olumsuz yönde etkiler (Soklaridis, 2014:835). Sağlık profesyonelleri arasında rollerin iyi organize edilmesi, işbirliği sağlayabilmek ve işlemlerin kolaylaşması için iyi bir iletişim ortamının varlığı yadsınamaz düzeyde önem taşımaktadır (Brown vd. 2011: 318).

Sağlık hizmetlerinde anlamlı ve güvenilir iletişimin kurulması, etkili bir yönetim ve sağlık açısından gerekli bakım uygulamalarının temeli olarak kabul edilir (Dickson vd., 2003: 8). Çalışanın rolü ne olursa olsun en iyi sağlık hizmeti; uzmanlık, tecrübe, fedakarlık ve

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

etkili iletişimi gerektirmektedir (Hugman, 2009: 3). Sağlık hizmetlerinde hastalar ve diğer sağlık çalışanlarının, hizmet sunumunu gerçekleştirdikleri kitle ile olan etkileşimleri sürecinde, iletişim becerileri kritik düzeyde önemli bir rol üstlenmektedir. Yıllar boyunca sağlık çalışanlarının, iletişim becerilerinde yaşadıkları eksikliklerin, önemli bir kaygı unsuru olduğu dikkati çekmektedir. Tıbbi geçmişleri değerlendirebilmek, güven ve uyum sağlamak, stres düzeyini azaltmak iletişim becerileri sayesinde gerçekleşmektedir. Etkili iletişimle hata yapma riski azalır, doğru tedavi ve yaklaşımlar ile hasta memnuniyeti sağlanır (Brown vd., 2011: 317)

Çalışma alanları içinde sağlık hizmetlerinin özel bir yeri ve önemi vardır. Yapısı ve niteliği itibarıyla zor olan bu alanda çalışanlar hizmet verirken sürekli endişeli, stresli ve korkuları olan hasta veya yakınlarıyla iletişim kurmak durumundadırlar. Bu kişilerle iletişim kurulması daha fazla beceri ve özen gerektirmektedir. Çalışanların iletişim becerileri, hastaneye başvuran kişilerin kendilerini değerli ya da değersiz hissetmelerinde önemli rol oynamaktadır. Bireyin gereksinimlerini dikkate alıp bu doğrultuda iletişim kurmak ve bilgilendirmek, kaygı seviyesini azaltacak ve güven ortamının oluşmasını sağlayacaktır (Yılmaz, 2001: 73). Hizmet sunulan kişiyle yaşanan etkileşim sürecinde sahip olunan iletişim becerileri, sağlık açısından yaratacağı iyileştirici etkisinin yanı sıra bireyi anlama ve yardımcı olma niteliğine de sahiptir (Özdemir, 2011: 2). Sağlık hizmetleri sunumunda birçok sorun yaşanabilmektedir ve bu sorunların en önemli nedenlerinden biri de iletişim çatışmaları olmaktadır. Hizmet verirken etkin olarak dinleyip empati kurabilmek, karşındakinin sorununu anlayıp çözüm odaklı yaklaşımlarda bulunabilmek iletişimde önemli becerilerdir.

Literatürde sağlık hizmetlerinde iletişim olgusunu ele alan çalışmalar değerlendirildiğinde, genel olarak aşağıdaki bulgulara ulaşıldığı görülmektedir:

Rebeiro vd. (2015) tarafından yapılan çalışmada; klinik ortamda diplomalı hemşireler ve öğrenci hemşireler arasındaki kişilerarası ilişkiler araştırılmış ve bu konuda sistematik bütüncüsel bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, diplomalı hemşirelerin, hemşirelik öğrencileri açısından eğitici ve mentor boyutunda bir rol üstlenmesi gerektiğine dikkat çekilerek bu konuda kişilerarası ilişkilerin, eğitimin başarısı üzerindeki önemi vurgulanmıştır.

Akyurt (2009) da yaptığı çalışma kapsamında “sağlıkta iletişim” kavramını, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin iletişim becerileri bağlamında araştırmıştır. Araştırma

sonuçlarına göre öğrencilerin toplam iletişim beceri puanının 111.62 olduğu görülmektedir (iletişim ölçeğinden alınabilecek en düşük puan 45 olurken en yüksek puan 225'tir). Aynı zamanda öğrencilerin öğrenim alanları ile iletişim becerileri arasında istatistiki düzeyde anlamlı farklılıklar olduğu belirtilmektedir.

Bachmann vd (2017) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, tıp eğitimi alan öğrencilerin iletişim becerilerini değerlendirmek amaçlanmıştır. Bunun için Hamburg Üniversitesi'nde tıp fakültesi öğrencilerinden 26 gönüllü ile 2007'den 2011'e kadar dört yıl boyunca video kasetli görüşmelere dayanan gözlemsel bir kohort çalışması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgularda, mezuniyet aşamasına gelen öğrencilerin hasta merkezlilik ve empati becerilerinin oldukça düşük olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda öğrencilerin iletişim yeteneklerinin artırılması için uzun süreli iletişim eğitimlerinin ve değerlendirmelerin yapılması gerektiği ortaya çıkmıştır.

Bhana (2014) tarafından Y Kuşağı kapsamında yapılan çalışmada ise kişilerarası ilişkiler bağlamında yeteneklerin geliştirilmesinin önemine ilişkin bir literatür araştırması gerçekleştirilmiştir. Y Kuşağı doğum yılları 1980'lerin başından 1990'ların sonuna kadar olan yaş grubundan oluşmaktadır ve bu kuşak aynı zamanda yükseköğretimde eğitim alınan dönemi de içermektedir. Çalışmada öncelikle terapötik hemşire-hasta ilişkilerinin önemi kapsamında hemşirelik öğrencileri için kişilerarası iletişim becerilerinin önemi ve bunun için de eğitimin gerekliliği vurgulanmaktadır. Eğitim sürecinde kullanılacak öğrenme stratejileri açısından ise Y kuşağına özgün öğrenme gereksinimlerinin gözden geçirilmesi gerekliliğine dikkat çekilmektedir.

Konuyla ilgili olarak hemşire- hasta ilişkilerinin önemine vurgu yapan diğer çalışmalarda da etkili iletişimin önemi vurgulanmakta ve iletişim açısından başarılı yaklaşım sergileyen hemşirelerden hizmet alan hastalar ve yakınlarının psikolojik iyilik düzeylerinin yükseldiği, iletişim problemlerinin yaşanması durumunda ise negatif duygusal süreçlerin olduğu belirtilmektedir (Reynolds ve Scott, 2000; Wilkinson vd, 2008).

Chan tarafından (2017), Hong Kong'daki bir hemşirelik okulunun 42 öğrencisi ile derinlemesine görüşme yöntemini kullanarak bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Hastaya bakım verirken hastanın ailesiyle doğru iletişim kurmak çok önemlidir. Çalışmada hemşirelik öğrencilerinin aile ile iletişim kurma becerileri araştırılmak istenmiştir. Ailelerle görüşürken sorulara açıklıkla cevap

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

vermek, hassas konulardan kaçınmak, dinlemek ve deneyimlerini paylaşmak olarak dört faktör üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonucuna göre öğrenci hemşireler ailelerle nasıl iletişim kuracağını, hassas konulardan kaçınması gerektiği, iyi bir dinleyici olmayı ve görüşme sırasında duygularını kontrol edebilmeyi öğrenmesi gerektiği, ancak bu konuyla ilgili hemşirelik müfredatında çok az bilgi bulunduğu belirtilmiştir.

İrak ve diğerleri(2017) yaptıkları çalışmada, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin iletişim becerilerinin yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Öğrencilerin iletişim beceri düzeylerinin cinsiyet, sınıf, bölüm değişkenlerine göre farklılık oluşturmadığı tespit edilmiştir. Araştırmacı sağlık hizmetlerinde ara eleman olarak istihdam edilecek öğrencilerin daha kaliteli hizmet sunabilmeleri için eğitim süreçlerinde iletişim eğitimine ağırlık verilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Türken vd. (2016) tarafından yapılan çalışmada öğrenci ebelerin duygusal zeka ve iletişim becerileri değerlendirilmiştir. Öğrencilerin toplam iletişim beceri puanı 163.06 olarak saptanmıştır. Çalışmada öğrencilerin duygusal zeka düzeyleri oldukça yüksek çıkmıştır. Ancak duygusal zeka ile iletişim becerileri arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki saptanmamıştır. Türken ve diğerlerine göre bireyin, hem kendi hem de başkalarının duygularını anlayabilmesi, değerlendirebilmesi sonucunda davranışlarına yön verebilmesi kaliteli ebelik bakımı açısından oldukça önemlidir.

Kaya ve diğerleri(2017) tarafından yapılan çalışmada tıbbi sekreterlerin duygusal emek ve iletişim becerileri değerlendirilmiştir. Çalışmada derinlemesine görüşme yöntemi kullanılarak hastanede çalışan 14 tıbbi sekreter ile görüşülmüştür. Elde edilen sonuçlara göre tıbbi sekreterlerin kişilerarası iletişimde yapılması gerekenler hakkında bilgi sahibi oldukları ancak bazen şartlar nedeniyle uygulamakta sorunlar yaşadıkları belirtilmiştir.

Karadağ ve diğerlerinin (2015) sağlık çalışanlarının iletişim becerilerini değerlendirmeye yönelik yaptıkları çalışmada hemşirelerin iletişim düzeylerinin, hekimlere göre daha yüksek olduğu saptanmış ve yaş, çalışma yılı, eğitim düzeyi gibi değişkenlerin iletişim beceri düzeyini etkilediği belirtilmiştir. Hekimlerin yaşları arttıkça iletişim becerilerinin de arttığı görülmüştür. Hemşirelerin ise çalışma süresi arttığında iletişim becerileri artış göstermektedir.

Tiryaki ve diğerleri, hizmetiçi eğitim hemşirelerinin iletişim becerilerini değerlendirdikleri çalışmalarında, hemşirelerin iletişim becerilerinin 189.45 oranı ile oldukça yüksek olduğunu

belirtmişlerdir (Tiryaki vd., 2013). Yaş, medeni durum, çalışma yılı, çocuk sahibi olma gibi demografik özelliklerin iletişim becerilerini etkilemediği saptanmıştır. Hizmetiçi eğitim hemşirelerinin yüksek iletişim becerilerine sahip olmaları onların sorunları daha hızlı çözmelerinin yanı sıra çalışanlar arasında gelişebilecek çatışma ve gerginliklere daha etkin çözüm yolları bulabilmelerini sağlayacaktır.

Sağlık hizmetlerinde çalışanların iletişim becerilerinin geliştirilmesi, bu konuda periyodik eğitimlerin verilmesi, farkındalık yaratılması sonucunda, sunulan hizmetin kalitesinde elde edilen artış ile hizmete ilişkin memnuniyet önemli bir değer ve kazanım olmaktadır. Bu görüşlerden yola çıkılarak gerçekleştirilen bu çalışma sonucunda, eğitim dönemlerini tamamlayarak sağlık hizmetleri alanında çalışacak olan Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin iletişim becerileri analiz edilmiş ve elde edilen sonuçlar değerlendirilerek yorumlanmıştır. Sonuçların daha sonra alanda yapılacak araştırmalar ve ilerleyen süreçlerde eğitimlerin planlanması açısından önemli olacağı varsayılmıştır.

YÖNTEM

Araştırmanın Amacı:

Araştırmanın amacı, sağlık hizmetlerinde iletişimin önemini vurgulamak ve bu önem doğrultusunda sağlık hizmetlerinde iletişim becerileri olgusunu çeşitli değişkenler açısından analiz etmektir.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu 2014-2015 Eğitim-Öğretim Yılı Bahar Dönemi'nde öğrenim gören 740 öğrenci oluşturmaktadır. Meslek Yüksekokulu'nda Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik(TDS), Tıbbi Laboratuvar Teknikleri(TLT), Tıbbi Görüntüleme Teknikleri (TGT), Yaşlı Bakımı (YB), İlk ve Acil Yardım Teknikerliği(ATT) programları kapsamında eğitim verilmektedir. Araştırmanın örneklemini ise eğitim verilen tüm programlar kapsamında tesadüfi olarak araştırmaya dahil edilen 340 öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilere uygulanan anketler sonucunda eksik ve hatalı doldurulmuş olan 22 anket değerlendirme dışı bırakılmış ve analizler 318 öğrenciden elde edilen veriler kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada, veri toplama aracı olarak, araştırmacılar tarafından oluşturulan 'Demografik Bilgi Formu' ve 'İletişim Becerileri Envanteri' kullanılmıştır.

İletişim Becerileri Envanteri, Ersanlı ve Balcı (1998) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek likert tipinde ve 45 maddeden oluşmaktadır.

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

Ölçekte zihinsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere 3 alt boyut bulunmaktadır. Her alt boyut 15 sorudan oluşmaktadır. Her boyuta giren maddeler aşağıda belirtilmiştir:

Zihinsel: 1, 3, 6, 12, 15, 17, 18, 20, 24, 28, 30, 33, 37, 43, 45

Duygusal: 5, 9, 11, 26, 27, 29, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 44

Davranışsal: 2, 4, 7, 8, 10, 13, 14, 16, 19, 21, 22, 23, 25, 32, 41

Ölçekten alınabilecek en düşük toplam puan 45, en yüksek toplam puan ise 225'tir. Her bir alt ölçekten alınabilecek puan en düşük 15, en yüksek ise 75'dir. Yüksek puan bireyin daha iyi iletişim becerisine sahip olduğunu göstermektedir.

Verilerin Analizi

Çalışma kapsamında elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarılıp, SPSS 20 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde, güvenilirlik analizi, tanımlayıcı istatistikler, bağımsız örneklem t-testi, tek yönlü ANOVA testi ve korelasyon analizlerine yer verilmiştir. Bu çalışmada "İletişim Becerileri Envanteri" nin güvenilirlik analizi sonucunda genel Cronbach alpha değeri 0,85 ($p < 0,001$) olarak tespit edilmiştir.

Araştırmanın Etik Yönü

Çalışmanın yapılabilmesi için yükseköğretim müdürlüğünden gerekli yazılı izin alındıktan sonra çalışma başlatılmıştır. Çalışmanın amacı öğrencilere anlatılarak, gönüllü olan öğrenciler araştırmaya dahil edilmiştir.

Araştırmanın Kısıtları

Bu çalışma Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencileri ile yapılmıştır. Bu anlamda tüm öğrencilere genelleme yapılamaz. Bu çalışmanın bulguları 318 öğrenciden oluşan örneklem grubu için geçerlidir. Çalışma ayrıca İletişim Becerileri Envanteri kullanılarak yapılan değerlendirme ile sınırlıdır.

BULGULAR

Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırma kapsamında katılımcılara cinsiyetleri, yaşları, mezun oldukları lise türü, okula giriş puan türü, okudukları program, sınıfları, eğitim türü, akademik başarı düzeyleri, anne ve babalarının eğitim durumu, aileleriyle sorunlarını paylaşabilme durumları, aile ortamları, ailelerinin algıladıkları sosyo-ekonomik düzeyi, anne ve babalarının birliktelik durumlarına ilişkin sorular yöneltilmiştir. Bu

doğrultuda katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine yönelik sayısal ve yüzdesel dağılımları Tablo 1’de ele alınmaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyo-Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

	N	%		N	%
Cinsiyet			Okula Giriş Puan Türü		
Kız	251	78,9	Sözel	7	2,2
Erkek	67	21,1	Sayısal	107	33,6
Toplam	318	100,0	Eşit ağırlık	15	4,7
Yaş Grupları			Sınavsız geçiş	185	58,2
20 yaş altı	258	81,1	Diğer	4	1,3
21 yaş ve üzeri	60	18,9	Toplam	318	100,0
Toplam	318	100,0	Program		
Mezun Olunan Lise			Tıbbi Laboratuvar Tekn.	68	21,4
Meslek lisesi	233	73,3	Tıbbi Dokümantasyon	102	32,1
Klasik lise	47	14,8	Tıbbi Görüntüleme Tekn.	39	12,3
Süper lise	2	0,6	Yaşlı Bakımı	82	25,8
Anadolu Lisesi	30	9,4	İlk ve Acil Yardım	27	8,5
Özel lise	1	0,3	Toplam	318	100,0
Diğer	5	1,6	Akademik Başarı Düzeyi		
Toplam	318	100,0	Çok başarılı	21	6,6
Sınıf			Başarılı	107	33,6
1.sınıf	179	56,3	Orta	186	58,5
2.sınıf	139	43,7	Başarısız	2	0,6
Toplam	318	100,0	Çok başarısız	2	0,6
Eğitim Türü			Toplam	318	100,0
Örgün	208	65,6			
İkinci öğretim	109	34,4			
Toplam	317	100,0			

Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri incelendiğinde (Tablo 1) % 78,9’unu oluşturan kız öğrencilerin, % 81,1’inin 20 yaş ve

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

altında olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların % 73,3'ü meslek lisesinden mezun olmuştur ve % 58,2'si sınavsız olarak okula girmiştir. % 21,4'ü Tıbbi Laboratuvar Teknikleri, % 32,1'i Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik, % 12,3'ü Tıbbi Görüntüleme Teknikleri, % 25,8'i Yaşlı Bakımı ve % 8,5'i İlk ve Acil Yardım Programında okuduklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların % 56,3'ü 1. Sınıf öğrencisidir ve % 65,6'sı örgün eğitimde bulunmaktadır. Akademik başarı açısından, örneklem profilinin % 58,5'i orta düzeyde başarılı olduklarını belirtmişlerdir.

Tablo 2: Katılımcıların Aile Özelliklerine İlişkin Verilerin Dağılımı

	N	%		N	%
Annenin Eğitim Durumu			Babanın Eğitim Durumu		
Okuryazar değil	28	8,8	Okuryazar değil	4	1,3
İlköğretim	241	75,8	İlköğretim	194	61,0
Lise	41	12,9	Lise	89	28,0
Yüksekokul	2	0,6	Yüksekokul	18	5,7
Lisans	5	1,6	Lisans	9	2,8
Lisansüstü	1	0,3	Lisansüstü	4	1,3
Toplam	318	100,0	Toplam	318	100,0
Sorun Paylaşımı			Aile Ortamı		
Çok iyi	86	27,1	İlgisiz ve baskıcı	31	9,7
Oldukça iyi	77	24,3	Mükemmeliyetçi	29	9,1
Duruma göre değişken	128	40,4	Demokratik	88	27,7
Yetersiz	15	4,7	Korumacı	170	53,5
Çok yetersiz	11	3,5	Toplam	318	100,0
Toplam	317	100,0	Ailenin Sosyo-ekonomik Düzeyi		
Anne-Baba Birlikteliği			Alt	34	10,7
Birlikteler	284	89,3	Orta	262	82,4
Ayrılar	21	6,6	Üst	22	6,9
Vefat	13	4,1	Toplam	318	100,0
Toplam	317	100,0			

Katılımcıların aileleriyle ilgili özellikler Tablo 2’de ele alınmıştır. Katılımcıların anne ve babalarının çoğunluğunun ilköğretim mezunu olduğu belirlenmiştir. Aile ortamı açısından, ailelerin % 53,5’inin korumacı olduğunu ve sorun paylaşımının ise duruma göre değişkenlik gösterdiği (% 40,4) saptanmıştır. Anne-baba birlikteliğine bakıldığında % 89,3 oranıyla çoğunluğun birlikte olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin ailelerinin sosyo-ekonomik düzeyi konusundaki algılarına ilişkin dağılım incelendiğinde genelde (% 82,4) ailelerin orta ekonomik düzeye sahip olduğu belirlenmiştir.

Güvenilirlik Analizi

Güvenilirlik analizi sonucunda genel Cronbach alpha değeri 0,85 ($p<0,001$) olarak tespit edilmiştir. Boyutların tanımlayıcı istatistikleri ve güvenilirlikleri Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3: Boyutlara İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler ve Güvenilirlik Analizi

Değişken	N	Ortalama	Std. Sapma	Cronbach's alpha
Genel	318	163,33	18,45	0,85*
Zihinsel	318	55,53	6,72	0,64*
Duygusal	318	52,50	7,67	0,61*
Davranışsal	318	55,30	6,72	0,69*

* $p<0,001$

Demografik Özelliklere Göre Katılımcıların Verdikleri Yanıtlara İlişkin Bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerine göre verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla çeşitli analizler gerçekleştirilmiştir.

Tablo 4: Cinsiyete Göre Verilen Yanıtlar

	Cinsiyet	N	Ortalama	Std. Sapma	t	P
Zihinsel	Kız	251	55,22	6,62	-1,60	0,11
	Erkek	67	56,70	7,01		
Duygusal	Kız	251	51,92	6,90	-2,62	0,01
	Erkek	67	54,66	9,79		
Davranışsal	Kız	251	55,34	6,74	0,21	0,84
	Erkek	67	55,15	6,69		

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

Katılımcıların cinsiyetlerine göre iletişim değişkenlerine verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla bağımsız örneklem t testi gerçekleştirilmiştir. Tablo 4'te bağımsız örneklem t testi sonucuna göre "Duygusal İletişim" değişkeni için anlamlı bir farklılık tespit edildiği görülmektedir. Bu doğrultuda "Duygusal İletişim" değişkeni için kız öğrencilerin verdikleri yanıtların ortalaması 51,92 ve erkeklerin verdikleri yanıtların ortalaması 54,66'dır.

Tablo 5: Yaş Gruplarına Göre Verilen Yanıtlar

	Yaş	N	Ortalama	Std. Sapma	T	P
Zihinsel	20 yaş ve altı	258	55,71	6,96	0,96	0,34
	21 yaş ve üzeri	60	54,78	5,57		
Duygusal	20 yaş ve altı	258	52,55	7,12	0,24	0,81
	21 yaş ve üzeri	60	52,28	9,73		
Davranışsal	20 yaş ve altı	258	55,49	6,85	1,04	0,30
	21 yaş ve üzeri	60	54,48	6,11		

Katılımcıların yaş gruplarına göre iletişim değişkenlerine verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla bağımsız örneklem t testi gerçekleştirilmiştir. Tablo 5'te bağımsız örneklem t testi sonucuna göre katılımcıların yaş gruplarına göre verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir.

Tablo 6: Programa Göre Verilen Yanıtlar

	Program	N	Ortalama	Std. Sapma	F	P	Post-Hoc
Zihin	Tıbbi Laboratuvar Tekn.	68	53,66	5,64	3,35	0,01	1-3**

	Tıbbi Dokümantasyon	102	56,34	6,93			
	Tıbbi Görüntüleme Tekn.	39	58,08	8,34			
	Yaşlı Bakımı	82	55,15	6,59			
	İlk ve Acil Yardım	27	54,70	4,72			
	Toplam	318	55,53	6,72			
Duygusal	Tıbbi Laboratuvar	68	50,50	5,78	4,78	0,00	1-3* 1-4* 2-3* 3-4* 3-5* 4-5*
	Tıbbi Dokümantasyon	102	52,50	7,06			
	Tıbbi Görüntüleme	39	56,21	8,30			
	Yaşlı Bakımı	82	53,32	9,13			
	İlk ve Acil Yardım	27	49,70	5,95			
	Toplam	318	52,50	7,67			
Davranışsal	Tıbbi Laboratuvar	68	53,79	6,51	2,60	0,04	1-2* 1-3* 3-5*
	Tıbbi Dokümantasyon	102	56,22	7,13			
	Tıbbi Görüntüleme	39	57,18	7,79			
	Yaşlı Bakımı	82	55,07	5,92			
	İlk ve Acil Yardım	27	53,59	5,32			
	Toplam	318	55,30	6,72			

* LSD, **Tamhane Testi

Öğrencilerin okudukları programa göre iletişim değişkenlerine verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla tek yönlü ANOVA testi gerçekleştirilmiştir.

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

Tablo 6’da tek yönlü ANOVA testi sonucuna göre katılımcıların “Zihinsel İletişim”, “Duygusal İletişim” ve “Davranışsal İletişim” değişkenleri için anlamlı bir farklılık tespit edildiği görülmektedir. “Zihinsel İletişim” değişkeni için hangi gruplar arasında anlamlı farklılığın olduğunu tespit etmek amacıyla Post Hoc analizlerinden Tamhane testi gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda Tıbbi Laboratuvar Teknikleri (53,66) ve Tıbbi Görüntüleme Teknikleri (58,08) programlarında okuyan katılımcıların verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Tıbbi Görüntüleme Teknikleri programı öğrencilerinin Zihinsel İletişim becerisinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

“Duygusal İletişim” değişkeni için tüm gruplar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p < 0,05$). “Duygusal İletişim” değişkeni için hangi gruplar arasında anlamlı farklılığın olduğunu tespit etmek amacıyla Post Hoc analizlerinden LSD testi gerçekleştirilmiştir. Bu test sonucunda Tıbbi Laboratuvar (50,50) ile Tıbbi Görüntüleme (56,21) ve Yaşlı Bakımı (55,15) programlarında okuyan katılımcıların verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, Tıbbi Görüntüleme ile Tıbbi Dokümantasyon, Yaşlı Bakımı ile İlk ve Acil Yardım (49,70) programlarında okuyan katılımcıların verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Tüm gruplar arasında Tıbbi Görüntüleme Teknikleri programı öğrencilerinin Duygusal iletişim becerisinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

“Davranışsal İletişim” değişkeni için gruplar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p < 0,05$). “Davranışsal İletişim” değişkeni için hangi gruplar arasında anlamlı farklılığın olduğunu tespit etmek amacıyla Post Hoc analizlerinden LSD testi gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda Tıbbi Laboratuvar ile Tıbbi Dokümantasyon ve Tıbbi Görüntüleme programlarında okuyan katılımcıların verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra Tıbbi Görüntüleme ile İlk ve Acil Yardım programlarında okuyan katılımcıların verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Tüm gruplar kapsamında, Tıbbi Görüntüleme Teknikleri programı öğrencilerinin davranışsal iletişim becerisinin daha yüksek olduğu elde edilen verilerin analizi sonucunda belirlenmiştir.

Tablo 7: Okudukları Sınıflara Göre Verilen Yanıtlar

	Sınıf	N	Ortalama	Std. Sapma	T	P
Zihinsel	1. Sınıf	179	55,89	7,24	1,09	0,28

	2. Sınıf	139	55,08	5,98		
Duygusal	1. Sınıf	179	52,99	7,44	1,29	0,20
	2. Sınıf	139	51,87	7,93		
Davranışsal	1. Sınıf	179	55,67	7,03	1,12	0,26
	2. Sınıf	139	54,82	6,29		

Katılımcıların öğrenim gördükleri sınıflara göre iletişim değişkenlerine verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla bağımsız örneklem t testi gerçekleştirilmiştir. Tablo 7’de görülen bağımsız örneklem t testi sonucuna göre katılımcıların, verdikleri yanıtlar kapsamında sınıf düzeyleri açısından anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir.

Tablo 8: Eğitim Türüne Göre Verilen Yanıtlar

	Eğitim Türü	N	Ortalama	Std. Sapma	T	P
Zihinsel	Örgün	208	55,17	6,75	-1,40	0,16
	İkinci öğretim	109	56,28	6,63		
Duygusal	Örgün	208	52,15	8,17	-1,17	0,24
	İkinci öğretim	109	53,21	6,60		
Davranışsal	Örgün	208	54,88	6,82	-1,59	0,11
	İkinci öğretim	109	56,15	6,47		

Katılımcıların eğitim türüne göre iletişim değişkenlerine verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla bağımsız örneklem t testi gerçekleştirilmiştir. Tablo 8’de görüldüğü üzere katılımcıların eğitim türü açısından verdikleri yanıtlar dikkate alındığında aralarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür.

Tablo 9: Aile Ortamına Göre Verilen Yanıtlar

	Aile Ortamı	N	Ortalama	Std. Sapma	F	P
Zihinsel	İlgisiz ve Baskıcı	31	56,16	7,39	0,11	0,95
	Mükemmeliyetçi	29	55,59	7,28		
	Demokratik	88	55,36	6,52		

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

	Korumacı	17 0	55,50	6,65		
	Toplam	31 8	55,53	6,72		
Duygusal	İlgisiz ve Baskıcı	31	53,55	5,90	0,2 2	0,8 8
	Mükemmeliyetçi	29	52,52	6,40		
	Demokratik	88	52,42	7,17		
	Korumacı	17 0	52,35	8,40		
	Toplam	31 8	52,50	7,67		
Davranışsal	İlgisiz ve Baskıcı	31	55,10	7,30	0,3 2	0,8 1
	Mükemmeliyetçi	29	54,38	7,33		
	Demokratik	88	55,74	6,40		
	Korumacı	17 0	55,26	6,71		
	Toplam	31 8	55,30	6,72		

Öğrencilerin algıladıkları aile ortamlarına göre iletişim değişkenlerine verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla tek yönlü ANOVA testi gerçekleştirilmiştir. Tablo 9’da tek yönlü ANOVA testi sonucuna göre katılımcıların aile ortamlarına göre “Zihinsel İletişim”, “Duygusal İletişim” ve “Davranışsal İletişim” değişkenleri açısından anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir.

Tablo 10: Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Verilen Yanıtlar

	Aile Ortamı	N	Ortalama	Std. Sapma	F	P
Zihinsel	Alt	34	55,88	8,07	0,69	0,50
	Orta	262	55,36	6,48		
	Üst	22	57,05	7,41		
	Toplam	318	55,53	6,72		
Duygusal	Alt	34	53,59	8,22	0,40	0,67
	Orta	262	52,35	7,63		
	Üst	22	52,64	7,47		
	Toplam	318	52,50	7,67		
Davranışsal	Alt	34	54,88	7,61	0,72	0,49
	Orta	262	55,22	6,52		

	Üst	22	56,91	7,71		
	Toplam	318	55,30	6,72		

Öğrencilerin sosyo-ekonomik düzeylerine göre iletişim değişkenlerine verdikleri yanıtlar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla tek yönlü ANOVA testi gerçekleştirilmiştir. Tablo 10'da görülen tek yönlü ANOVA testi sonucuna göre katılımcıların sosyo-ekonomik düzeylerine göre "Zihinsel İletişim", "Duygusal İletişim" ve "Davranışsal İletişim" değişkenleri açısından anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır.

Tablo 11: Korelasyon Analizi

	Zihinsel	Duygusal	Davranışsal
Zihinsel	1		
Duygusal	0,63*	1	
Davranışsal	0,75*	0,57*	1

Tablo 11'de görüldüğü üzere tüm değişkenler arasında anlamlı ve pozitif yönde ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. "Zihinsel İletişim" ile "Duygusal İletişim" arasında orta kuvvette pozitif ilişki ve "Zihinsel İletişim" ile "Davranışsal İletişim" arasında kuvvetli pozitif ilişkinin olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra "Duygusal İletişim" ve "Davranışsal İletişim" arasında orta kuvvette pozitif ilişki bulunmaktadır.

TARTIŞMA

Sağlık hizmetlerinde iletişimin önemi doğrultusunda Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin iletişim becerilerini analiz etmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, katılımcıların demografik özellikleri ve iletişim becerileri istatistikî yöntemlerle analiz edilmiştir.

Araştırmaya katılan öğrenciler cinsiyet ve yaş değişkenleri açısından değerlendirildiğinde % 78 oranı ile kız öğrencilerin yoğunlukta olduğu ve bunların % 81'inin 20 yaş altında bulunduğu belirlenmiştir. Akademik başarı açısından değerlendirildiğinde çalışmaya katılan öğrencilerin % 58.52 sinin akademik başarılarını orta düzey olarak ifade ettikleri saptanmıştır. Okula giriş puan türü kapsamında verilen yanıtlar değerlendirildiğinde, Meslek Lisesi

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

mezunu olup sınavsız geçiş hakkıyla üniversite eğitimi alanların oranının diğer gruplara göre daha yüksek olduğu görülmektedir.

Öğrencilerin iletişim becerileri değerlendirildiğinde Genel iletişim puanının 163.33 olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre, öğrencilerin iletişim becerilerine ilişkin yaklaşımlarının orta düzeyde, olumlu olduğu söylenilebilir. İletişim becerisi boyutlarına bakıldığında, “zihinsel iletişim becerisi” ortalamasının (55,53), duygusal ve davranışsal boyut ortalamalarından daha yüksek olduğu görülmektedir. Erigüç ve Eriş(2013) tarafından Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencilerine yönelik yapılan çalışmada öğrencilerin genel iletişim beceri puanı 166.62 olup davranışsal iletişim becerilerinin zihinsel ve duygusal iletişim becerilerine göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Özdemir’in(2011) ebelik ve hemşirelik bölümü öğrencilerinin iletişim becerilerini değerlendiren çalışmasında, öğrencilerin iletişim beceri toplam puanı 165,27 olarak saptanmıştır. Konu ile ilgili olarak yapılan diğer bir araştırma olan Çetinkaya’nın (2011) Türkçe öğretmen adaylarının iletişim becerilerine yönelik çalışmasında, genel iletişim beceri puanı 177,94 olarak hesaplanmıştır ve öğrencilerin iletişim becerilerinin olumlu düzeyde olduğu değerlendirilmiştir.

Öğrencilerin cinsiyete göre iletişim becerileri değerlendirildiğinde, kız ve erkek öğrenciler arasında, “duygusal iletişim” boyutu açısından anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiş, erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre duygusal iletişim puanının daha yüksek olduğu görülmüştür. Konu ile ilgili olarak yazındaki diğer çalışmalara bakıldığında Brown ve diğerlerinin(2011) yaptığı çalışmada kız öğrencilerle erkek öğrencilerin iletişim becerileri arasında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre göz teması kurma, jest ve mimikleri kullanabilme gibi sözel olmayan iletişim becerilerinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Erigüç ve arkadaşlarının (2013) yaptığı çalışmada ise kız öğrencilerin, erkek öğrencilere göre “duygusal iletişim” boyutunda daha başarılı oldukları saptanmıştır. Kenny ve diğerlerinin(2013) çalışmasında, kız öğrencilerin anne ve arkadaşlarıyla ilişkilerinde duygusal destek, açık olma ve arkadaşça davranma becerilerinde erkeklere göre daha başarılı oldukları, erkek öğrencilerin ise duygusal iletişimde kızlara göre daha baskın özellikler taşıdıkları belirtilmiştir. Başar ve diğerlerinin(2015) hemşirelik öğrencileri ile yaptıkları çalışmada erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre duygu farkındalığı puanının daha yüksek olduğu görülmüştür. Dilekmen ve arkadaşları (2008) tarafından, Eğitim Fakültesi öğrencileri ile yapılan çalışmada ise

duygusal iletişim becerisinin, cinsiyete göre değerlendirilmesinde anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Aynı şekilde Bingöl ve Demir (2011) tarafından Sağlık Yüksekokulu öğrencileri ile yapılan çalışmada iletişim becerilerinde cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Öğrencilerin yaş gruplarına göre değerlendirilen iletişim becerilerinde, gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Erigüç ve arkadaşları (2013) tarafından yapılan çalışmada ise, davranışsal iletişim becerisinde istatistiki olarak anlamlı bir farklılık belirlenmiş olup, 18-20 yaş grubundaki öğrencilerin davranışsal iletişim becerilerinin daha yüksek olduğu ifade edilmiştir. Güner ve Akın'ın (2016) çalışmasında ise zihinsel iletişim becerisinde yaş grupları arasında anlamlı farklılık saptanmıştır. Öğrencilerin 21-31 yaş grubunun 17-20 yaş grubuna göre zihinsel iletişim becerisi daha yüksek olduğu belirtilmiştir.

Öğrencilerin öğrenim gördükleri program türüne göre iletişim becerileri değerlendirildiğinde gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı farklılık saptanmıştır. Zihinsel iletişim becerisinde Tıbbi Görüntüleme Teknikleri bölümü öğrencilerinin Tıbbi Laboratuvar Teknikleri öğrencilerine göre daha başarılı oldukları görülmüştür. Aynı zamanda "duygusal" ve "davranışsal" iletişim boyutlarında Tıbbi Görüntüleme Teknikleri bölümü öğrencilerinin iletişim becerilerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Akyurt'un (2009) çalışmasında öğrencilerin okudukları bölüme göre iletişim becerilerinde anlamlı farklılık saptanmıştır. Tıbbi Laboratuvar Teknikleri bölüm öğrencilerinin iletişim beceri puanları diğer öğrencilere göre daha yüksektir. Brown ve diğerlerinin(2011) çalışmasında Paramedik bölümü öğrencilerinin rahat iletişim kurma becerilerinin Hemşirelik ve İş terapisi bölümlerine göre daha yüksek olduğu belirtilmiştir.

Öğrenciler öğrenim gördükleri sınıfa göre değerlendirildiklerinde 1. Sınıf öğrencilerinin ortalama puanının 2. Sınıf öğrencilerine göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Ancak istatistiki olarak anlamlı bir fark tespit edilmemiştir. İrak ve diğerlerinin (2017) çalışmasında sınıflar arasında anlamlı farklılık saptanmamıştır. Öğrencilerin öğrenim türüne göre iletişim becerileri değerlendirildiğinde ise örgün öğretim ile ikinci öğretim grupları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür. Özerbaş ve diğerlerinin(2007) çalışmasında ise öğrencilerin iletişim becerileri öğrenim türüne göre farklılık göstermektedir.

Öğrencilerin aileleri ile ilgili veriler değerlendirildiğinde, anne ve babaların büyük bir oranının ilköğretim mezunu olduğu

görülmektedir. Yüksek eğitim düzeyine sahip bir ailede yetişen öğrenci sayısının oldukça düşük düzeyde kaldığı saptanmıştır. Anne ve babanın eğitim düzeyi ile öğrencilerin iletişim becerileri arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki saptanmamıştır. Aşçı ve diğerlerinin(2015) çalışmasında anne ve babanın eğitim seviyesiyle iletişim becerileri arasında bir ilişki olmadığı belirtilmiştir. Elkin ve diğerlerinin (2016) çalışmasında ise, babanın eğitim düzeyi okuryazar olan öğrencilerin iletişim beceri puan ortalamasının daha yüksek olduğu görülmüştür. Öğrencilerin aile ile sorun paylaşımına ilişkin soruya verdikleri yanıtlar değerlendirildiğinde, “duruma göre değişkenlik gösteriyor” seçeneğinde % 40 oranı ile yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Her iki değişkende de gruplar arasında iletişim becerilerini oluşturan boyutlar açısından anlamlı bir farklılık saptanmamıştır.

Katılımcıların aile ortamlarına ilişkin değerlendirmeleri dikkate alındığında % 53.5 oranı ile büyük çoğunluğun aile tutumunu “korumacı” olarak değerlendirdiği belirlenmiştir. Bu sonuçlara göre, aile ile ilişkili yanıtlar kapsamında, iletişim becerileri açısından anlamlı bir farklılık olmadığı gözlenmiştir. Yazındaki diğer çalışmalara bakıldığında, Acar (2009) tarafından yapılan araştırmada öğretmen adaylarının anne-baba tutumuna göre “zihinsel” ve “duygusal” iletişim becerileri ortalamaları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olduğu saptanmıştır. Demokratik ve hoşgörülü bir ailede yetişen katılımcıların, ilgisiz veya koruyucu bir aile ortamında yetişenlere göre “zihinsel” iletişim becerilerinin daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmada ise, öğrencilerin iletişim becerilerinin anne ve babalarının çocuk yetiştirme tutumlarına göre farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bireylerin kendilerini ifade edebilmelerinin yanı sıra karşısındaki bireyleri anlayıp sağlıklı ilişkiler kurabilmeleri açısından iletişimin çok önemli bir yeri vardır. Özellikle sağlık hizmetlerinin sunumu sürecinde bu konu ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü sağlık hizmetleri sunumu karmaşık ve yorucu bir ilişkiler ağını oluşturmaktadır ve bu nedenle iletişim sorunlarının yaşanması zaman zaman kaçınılmaz olmaktadır. Sağlık hizmeti sunumunda görevli olan çalışanların, iletişim becerilerinin yeterli düzeyde olması hizmet kalitesi açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Mezun olduklarında sağlık hizmetlerinde görev yapacak olan Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin, iletişim becerilerinin değerlendirilmesi

ve eksikliklerinin giderilmesi yönünde bu çalışmanın sonuçları önem taşımaktadır. Ayrıca ilerleyen süreçlerde konu ile ilgili yapılacak araştırmalar açısından değerlendirilebilir veriler içermektedir. Bu sonuçlara göre öğrencilerin iletişim becerilerinin orta düzeyde olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar dikkate alındığında, öğrencilerin iletişim becerilerinin arttırılmasına yönelik çalışmaların yapılması yararlı olabilecektir. Seçmeli ders grubunda olan iletişim dersinin, bütün öğrenciler tarafından alınması, zorunlu ders statüsüne dönüştürülmesi önemli bir etki yaratacaktır. Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu öğrencileri öğrenim süreleri boyunca değişik sağlık merkezlerinde uygulama ve staj eğitimleri almaktadırlar. Bu süreçlerde öğrenciler sadece teknik uygulamaları değil aynı zamanda hastalar ve sağlık çalışanları ile doğru iletişim kurabilmeyi öğrenmelidir. Bu anlamda sağlık çalışanlarının iletişim becerilerinin gelişmiş olması da öğrenciler için önemlidir. Çalışanların öğrencilere eğitici, yol gösterici olarak davranması gerekir. Sağlık çalışanlarının iletişim becerilerinin değerlendirilmesi, geliştirilmesi periyodik eğitimlerin verilmesi önemli bir katkı sağlayacaktır. Tüm bunların yanı sıra tamamlayıcı olarak öğrencilerin, iletişim odaklı seminer ve uygulamalara katılımlarının sağlanması ve bu konuda yönlendirici uygulamaların gerçekleştirilmesi de konunun önemi kapsamında değerli kazanımlar yaratacaktır.

KAYNAKÇA

ACAR, Veli (2009), "Öğretmen Adaylarının İletişim Becerileri", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, YYLT, Burdur

AŞÇI, Özlem, HAZAR, Güleser, YILMAZ, Meliha, (2015), "Sağlık Yüksekokulu Öğrencilerinin İletişim Becerileri ve İlişkili Değişkenler", Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, C.6, S.3, ss.160-165

AKYURT, Nuran, (2009), "Sağlıkta İletişim ve Marmara Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin İletişim Becerileri", Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi, C.4, S.11, ss.15-33

BAŞAR, Gülistan, AKIN, Semiha, DURNA, Zehra, (2015), "Hemşirelerde ve Hemşirelik Öğrencilerinde Problem Çözme ve İletişim Becerilerinin Değerlendirilmesi", Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 4(1), ss. 25-147

BACHMAN, Cadje, ROSCHLOUB, Silke, HARENDZA, Signid, KEIM, Rebecca, SCHERER, Martin, (2017), "Medical Students'

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

Communication Skills in Clinical Education: Results from a Cohort Study”, Patient Education and Counseling, V.100, pp.1874-1881

BHANA, VARSHİKA M.,(2014), “Interpersonal Skills Development in Generation Y Student Nurses: a Literature Review”, Nurse Education Today , 34 , pp. 1430-1434

BİNGÖL, Gülay, DEMİR, Ayşen (2011), “Amasya Sağlık Yüksekokulu Öğrencilerinin İletişim Becerileri”, Göztepe Tıp Dergisi, 26(4), ss. 152-159

BROWN, Ted, WILLIAMS, Brett, BOYLE, Malcolm, MOLLOY, Andrew, MCKENNA, Lisa, PALERMO, Cleare, MOLLOY, Liz, LEWIS, Belinda, (2011), “Communication Styles of Undergraduate Health Students”, Nurse Education Today, ss.317-322

CHAN, Zenobia C.Y, (2017), “A Qualitative Study on Communication Between Nursing Students and The Family Members of Patients”, Nurse Education Today, 59, pp.33-37

ÇETİNKAYA, Zeynep (2011), “Türkçe Öğretmen Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi”, Kastamonu Eğitim Dergisi, C.19, No.2, ss.567-576

DICKSON, David, HARGIE Owen, MORROW Norman, (1997), “Communication Skills Training for Health Professionals”, 2. Edition, Nelson Thornes Ltd., Cheltenham

DİLEK MEN Mücahit, BAŞCI Zeynep, BEKTAŞ Fatih (2008), “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin İletişim Becerileri”, C.12, S.2, ss.223-231

DÖKMEN Üstün(2003), “İletişim Çatışmaları ve Empati”, 22. Baskı, Sistem Yayıncılık, İstanbul

EKLOF, Mats, AHLBORG JR, Gunnar, (2016), "Improving Communication among Healthcare Workers: a Controlled Study", Journal of Workplace Learning, Vol. 28 I: 2, pp.81-96

ELKİN, Nurten, KARADAĞLI, Nurten, BARUT, A.Yüksel, (2016), “Sağlık Bilimleri Yüksekokulu Öğrencilerinin İletişim Becerileri Düzeyleri ve İlişkili Değişkenlerin Belirlenmesi”, Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 9(2), ss.70-80

ERİGÜÇ, Gülsün, ERİŞ, Hüseyin, (2013), “Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin İletişim Becerileri: Harran Üniversitesi Örneği, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.12, S.46, ss.232-254

ERİGÜÇ Gülsün, ŞENER Tolga, ERİŞ Hüseyin (2013), “İletişim Becerilerinin Değerlendirilmesi: Bir Meslek Yüksekokulu Öğrencileri Örneği”, Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, C.16, S.1, ss.45-65

ERSANLI Kurtman, BALCI Seher(1998), "İletişim Becerileri Envanterinin Geliştirilmesi: Geçerli ve Güvenirli Çalışması" Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, C.2, S.10, ss.7-13

GÜNER KAŞ, Canan, AKIN, Semiha, (2016), "Hemşirelik Öğrencilerinin İletişim Becerileri ve İletişim Becerileri ile İlişkili Faktörlerin Değerlendirilmesi", Sağlık ve Toplum, Y.26, S.2, ss.47-60

HUGMAN, Bruce, (2009), "Healthcare Communication", Pharmaceutical Press, USA

IRAK, Hakan, TAŞCIOĞLU, Raci, DAL, Mustafa, TUNÇ, Yunus, (2017), "Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin İletişim Becerileri: Iğdır Üniversitesi Örneği, Atatürk İletişim Dergisi, S.14, ss.187-202

KARADAĞ, Mevlüt, IŞIK Oğuz, CANKUL İbrahim Halil, ABUHANOĞLU, Hüseyin, (2015), "Hekim ve Hemşirelerin İletişim Becerilerinin Değerlendirilmesi", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17/1, ss.160-179

KAYA, Alim, (2011), "Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim, 4.Baskı, Pegem Akademi, Ankara

KAYA, Didem, YÜCELER, Ayhan, ULUDAĞ, Ayhan, KARADAĞ, Şule, (2017), "Hasta İlişkilerinde Tıbbi Sekreterlerin Duygusal Emek ve İletişim Becerilerinin Nitel Olarak Değerlendirilmesi", Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, C.8, S.19, ss. 62-76

KENNY, Rachel, DOOLEY, Barbara, FITZGERALD, Amanda, (2013), "Interpersonal Relationships and Emotional Distress in Adolescence", Journal of Adolescence, 36, pp.351-360

KILIÇ, Melek (2014), "Sağlık Kurumlarında İletişim: Hasta-Sağlık Personeli İletişimi", Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, YYLT, İstanbul

KORKUT, Fidan (1996), "İletişim Becerilerini Değerlendirme Ölçeğinin Geliştirilmesi", Psikolojik Rehberlik ve Danışma Dergisi, C.2,S.7, ss.18-23

MEMİŞOĞLU, Salih Paşa, ÖZCAN, Harun (2007), "İletişim Sürecine İlişkin Endüstri Meslek Lisesi Öğretmen ve Yönetici Görüşleri", Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.7, S.2, ss.105-112

MISIRLI, İrfan (2013), "Genel ve Teknik İletişim", 7. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara

ÖZDEMİR, Gülsün (2011), "Ebelik ve Hemşirelik Öğrencilerinin İletişim Becerileri ve Yaşam Yönelimlerinin Stresle Başetme Tutumları Üzerine Etkisi", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, YYLT, İstanbul

Sağlık Hizmetlerinde İletişim Becerilerinin Önemi ve Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından Analizi

ÖZERBAŞ, Mehmet Arif, BULUT, Mehmet, USTA, Ertuğrul, (2007), "Öğretmen Adaylarının Algıladıkları İletişim Becerisi Düzeylerinin İncelenmesi", Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, C.8, S.1, ss.123-135

RANA, Poojaba (2015), "Effective Communication Skills", International Journal of Research and Analytical Reviews, C.2, S.1, pp. 29-31.

REBEIRO, Geraldine., EDWARD Karen-leigh, ROSE, Chapman, EWANS, Alicia, (2015), "Interpersonal Relationships between Registered Nurses and Student Nurses in The Clinical Setting—A Systematic Integrative Review", Nurse Education Today, 35, pp.1206-1211

REYNOLDS, William J., SCOTT, Brain, (2000). "Do Nurses and Other Professional Helpers Normally Display Much Empathy?" Journal of Advanced Nursing, 31 (1), 226-234.

ROBBINS Stephen P., JUDGE Timothy A.,(2015), "Organizational Behavior",Çev.Editörü: İnci ERDEM, 14. Basım, Pearson, Nobel Yayınevi, Ankara

SOKLARIDIS, Sophie, (2014), "Improving Hospital Care: are Learning Organizations the Answer?", Journal of Health Organization and Management, V.28, N.6, pp.830-838

THOMAS, Richard K., (2016), "Health Communication", Springer Science-Business Media Inc., USA

TİRYAKİ ŞEN Hanife, TAŞKIN YILMAZ Feride, PEKŞEN ÜNÜVER Özlem (2013), "Hizmet İçi Eğitim Hemşirelerinin İletişim Beceri Düzeyleri", Psikiyatri Hemşireliği Dergisi, 4(1), ss.13-20

TÜRKEN, Hazal, ES, Begüm, ÇALIM İLDAN Selda, (2016), "Öğrenci Ebelerin Duygusal Zekaları İle İletişim Becerileri Arasındaki İlişki", Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 3(4), ss.447-452

UYER, Gülten (2000), "Hemşire-Hasta İletişimi ve İletişimin Hasta Yönünden Önemi", Türkiye Klinikleri Tıp Etiği, 8, s.88-94.

WILKINSON, Susie, LINSELL Louise, PERRY, Rachel, BLANCHARD, Karen, (2008)., "Communication Skills Training For Nurses Working With Patients With Heart Disease" British Journal of Cardiac Nursing, 3 (10), pp.475-481.

YILMAZ, Meryem (2001), "Sağlık Bakım Kalitesinin Bir Ölçütü: Hasta Memnuniyeti", Cumhuriyet Üniversitesi, Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi,5(2), ss.69-74

ÇOK BOYUTLU MİZAH DUYGUSU ÖLÇEĞİ TÜRKÇE FORMUNUN GÜNCELLENMESİ VE YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Asil Ali ÖZDOĞRU¹

ÖZ

Mizah, çağlar boyunca felsefe, edebiyat, eğitim ve psikoloji gibi birçok farklı alanda incelenip tartışılmış bir kavramdır. Psikolojik açıdan mizah, psikanalitik kuramdan pozitif psikolojiye kadar birçok bakış açısı ve alt alanda incelenmiştir. Bir kişilik özelliği olarak görülen mizah duygusu, bireylerin mizah algılarını, üretimlerini ve kullanımlarını kapsayan bir kavramdır. Mizah duygusu ile ilgili alanyazında farklı kavramsallaştırma ve ölçüm araçları mevcuttur. Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği (ÇBMDÖ), Thorson ve Powell tarafından 1993 yılında geliştirilen beşli Likert tipinde 24 maddelik bir öz bildirim ölçeğidir. Aslan ve arkadaşları tarafından 1999 yılında Türkçe'ye uyarlanan ve toplam puanı kullanılması önerilen ölçeğin mizah üretme, mizah kullanarak başa çıkma, mizah üreten kişilere karşı tutum ve mizahı değerlendirme adlarında dört alt boyutu vardır. Ölçeğin uyarlandığı zamandan bu yana araştırmalarda kullanımına pek rastlanılmazken iki maddesinde ve derecelendirme etiketlerinde farklılık tespit edilmiştir. Bu çalışmada, ÇBMDÖ maddeleri ve faktör yapısı daha büyük bir örneklem kullanılarak güncellenmiştir. Ölçeğin maddelerinin yenilenerek 566 üniversite öğrencisine uygulanmasıyla elde edilen veri güvenilirlik ve geçerlik açısından incelenmiştir. Bulgular güncellenen ölçeğin orjinal ve uyarlama ölçeğindeki gibi dört faktörlü bir yapıya sahip olduğunu ve ölçeğin psikometrik özelliklerinin güçlendiğini göstermektedir. Bu çalışma ÇBMDÖ'yü yetişkinlerin mizah duygusunu çok boyutlu bir şekilde ölçmede kullanılabilecek güvenilir ve geçerli bir ölçüm aracı olarak araştırmacı ve uygulamacıların dikkatine sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mizah duygusu, ölçek, güvenilirlik, geçerlik.

THE UPDATING AND REEVALUATION OF THE TURKISH FORM OF MULTIDIMENSIONAL SENSE OF HUMOR SCALE

ABSTRACT

Humor is a concept that has been studied and discussed throughout the ages in many different fields including philosophy, literature, education, and psychology. In psychology, humor has been examined in various perspectives and areas from psychoanalytic theory to positive psychology. Sense of humor, which is seen as a

¹ Üsküdar Üniversitesi, Psikoloji (İng.) Bölümü, asil.ozdogru@uskudar.edu.tr

personality trait, is a concept that includes individuals' perceptions, production, and use of humor. Different conceptualizations and measurement tools for sense of humor are available in the literature. The Multidimensional Sense of Humor Scale (MSHS) is a self-report scale with 24 five-point Likert items developed by Thorson and Powell in 1993. The scale, which is adapted into Turkish by Aslan and his colleagues in 1999, has a total sense of humor score that is recommended for use as well as four subscales as humor creativity or generation, coping humor, appreciation of humorous people, and appreciation of humor. There has been little use of the scale in research since it has been adapted to Turkish and a discrepancy in two items and rating anchors was observed between the original and adapted versions. In this study, MSHS items and factor structure were updated by using a larger sample. The scale with updated items was administered to 566 university students and the data was analyzed for reliability and validity. Findings show that the updated scale has a four-factor structure as in the original and adaptation scale, and the psychometric properties of the scale are strengthened. This study presents the MSHS to the attention of researchers and practitioners as a reliable and valid measurement tool that can be used to measure adults' sense of humor in a multidimensional perspective.

Keywords: Sense of humor, scale, reliability, validity.

1. Giriş

Mizah, insan düşünce, duygu ve davranışlarında yer alan önemli bir süreçtir. Mizahın üretimi ve yorumlanması bireyler arasında farklılık gösterir. Mizah duygusu, kişilerarası mizah anlayış farkını ifade eden psikolojik bir yapı olarak ortaya konmuştur. Farklı şekillerde tanımlanan ve ölçülen mizah duygusu, çok boyutlu mizah duygusu kavramı ve ölçeğiyle geniş bir açıdan ele alınmaktadır. Bu çalışmada daha önce Türkçe'ye uyarlanan Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeğinin iki maddesi güncellenerek faktör yapısı yeniden değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla mizah ve mizah duygusu konusunda yeni araştırmaları teşvik etmenin yanı sıra çok boyutlu mizah duygusu kavramının daha iyi anlaşılması ve kullanımının yaygınlaştırılması hedeflenmektedir.

Mizah, tüm kültürlerde görülmesi itibariyle evrensel ve çağlar boyu insan gelişim ve değişimindeki uyumsal rolüyle evrimsel bir olgudur (Martin, 2007). Bu nedenle mizah çağlar boyunca felsefe,

Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe Formunun Güncellenmesi ve Yeniden Değerlendirilmesi

edebiyat, eğitim ve psikoloji gibi birçok farklı alanda incelenip tartışılmıştır. Mizahın nasıl çalıştığı ve neyin daha komik olduğuna dair ortaya konan birçok mizah kuramı bulunmaktadır. Bunlardan uyumsuzluk kuramına göre kişiler mantıksız, alakasız ya da beklentilere uymayan bir durumla karşı karşıya geldiğinde mizah ortaya çıkmaktadır (Suls, 1977). Üstünlük kuramına göre insanların genelde bir güç arzusu ve galibiyet isteği bulunur ve gülme davranışıyla birey adeta kazanılmış bir başarı sonucunda kendini kutlamaktadır (Gruner, 1978). Uyarılma kuramında ise gülme davranışının sinirsel enerjinin boşaltılması olarak görüldüğü daha çok fizyolojik bir bakış açısı hâkimdir (Berlyne, 1972).

Mizahın eğitim süreçlerindeki rolü hakkında çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Öğretimde mizah kullanılmasının ilköğretim öğrencilerinin sosyal bilgiler dersindeki akademik başarı ve tutumlarına (Oruç, 2010) ve lise öğrencilerinin coğrafya dersindeki ilgilerine (Özşahin, 2009) olumlu etkisi olduğu görülmüştür. Öğretmenlerin mizah tarzlarının ise öğrenilmiş güçlülük düzeyleri ve stresle başa çıkma tarzları ile ilişkili olduğu görülmüştür (Aslan ve Çeçen, 2007; Özdemir, Sezgin, Kaya ve Receptoğlu, 2011). Hem öğretmenlerdeki hem öğrencilerdeki uyumlu mizah tarzlarının ve gelişmiş mizah duygusunun öğrencilerin tutum ve davranışlarında olumlu etkileri olduğu gösterilmiştir (Özdoğru ve McMorris, 2013; Özkan, 2008).

Psikolojik açıdan mizah, psikanalitik kuramlardan pozitif psikolojiye kadar birçok kuram ve alt alanda incelenmiştir. Freud'un (1960) mizaha bakışında çocuksu, olgunlaşmamış, bilinçdışı cinsel ve saldırgan dürtüler şaka yoluyla dışa vurulmakta ve gülme yoluyla duygusal boşalma yaşanmaktadır. Pozitif psikolojide altı erdem ve ona bağlı 24 karakter gücünden biri olarak ele alınan mizah; gülmeyi sevme, diğer insanları güldürme, olayların farklı yanını görme, şakalar yapma yönüyle değerlendirilmiştir (Peterson & Seligman, 2004). Bilişsel ve sosyal psikoloji ile gelişim psikolojisindeki çalışmalar mizahın farklı yönleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Genel olarak mizah, bilişsel-algısal ve duyuşsal süreci içeren sosyal bir bağlamda ortaya çıkan ve sessel-davranışsal ifade içerebilen çok bileşenli bir deneyimdir. Mizahın psikolojik işlevleri arasında pozitif duygunun faydaları, sosyal iletişimde ve etki kurmadaki gücü ile gerginliği azaltma ve sıkıntıyla baş etmedeki rolü sayılabilir (Martin, 2007).

Kişilik psikolojisi ve yaklaşımlarında ise mizahın bireysel farklılık yönü daha çok irdelenmektedir. Bu çalışmaların önemli bir kısmı mizah anlayışı olarak da uyarlanan mizah duygusu hakkında yoğunlaşmıştır. Bir kişilik özelliği olarak görülen mizah duygusu, bireylerin mizah algılarını, üretimlerini ve kullanımlarını kapsayan bir kavramdır (Martin, 2003). Mizah duygusu ile ilgili alanyazında farklı kavramsallaştırmalar mevcuttur. Mizah duygusu, espriye gülme ya da şaka yapma gibi davranış kalıplarını yansıtılabileceği gibi mizah üretebilme ve çözümlayebilme gibi bir yeteneği de içerebilmektedir. Bunların yanı sıra tutum, mizaç özelliği, estetik tepki ya da başa çıkma stratejisi olarak da ele alınmıştır (Martin, 2003).

Mizah duygusu farklı ölçüm teknikleri ve araçlarıyla ölçülmektedir. Araştırmalarda sıklıkla kullanılan öz bildirim ölçeklerinin yanı sıra mizah değerlendirme ölçekleri, yetenek testleri ve gözlem teknikleri de mizah duygusunu ölçmede kullanılmaktadır (Martin, 2003). Öz bildirim ölçekleri daha hızlı ve kolay kullanılabilirdiği için araştırmacılar tarafından tercih edilebilmektedir. Mizah duygusu öz bildirim ölçekleri arasında Mizah Duygusu Ölçeği, Durumluk Mizah Tepkisi Ölçeği, Mizah Yoluyla Başa Çıkma Ölçeği, Mizah Tarzları Ölçeği, Mizah Davranışları Ölçeği ve Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği sayılabilir.

Mizah Duygusu Ölçeği, Svebak'ın (1974) geliştirdiği dördümlü Likert tipi değerlendirme içeren 21 maddelik bir ölçüm aracıdır. Ölçek; mizahi söylemlere duyarlılık, mizahi durumlara karşı tutum ve duygusal ifade edicilik şeklinde üç alt boyut içermektedir. Altı ve üç maddelik kısa formları da bulunan ölçek, uzun yıllardır alanyazında duygudurum, stresle başa çıkma ve ölüm oranı gibi birçok sağlık değişkeniyle ilişkilendirilmiştir (Svebak, 2010). Ölçeğin Türkçe uyarlaması tespit edilememiştir. Durumluk Mizah Tepkisi Ölçeği, Martin ve Lefcourt (1984) tarafından geliştirilmiş 21 maddeden oluşmaktadır. Aydın'ın (1993a) Türkçe uyarlamasını yaptığı ölçeğin bir toplam puanı olup alınan yüksek puanlar bireyin mizah tepkisi sıklığının yüksek olduğunu göstermektedir. Mizah Yoluyla Başa Çıkma Ölçeği, Martin ve Lefcourt (1983) tarafından geliştirilen dördümlü Likert tipi derecelendirme içeren yedi maddeden oluşan bir ölçektir. Türkçe'ye Tümkiye (2006) tarafından uyarlanan ölçekten alınan yüksek puan, mizahın başa çıkma tekniği olarak kullanım düzeyinin fazla olduğunu göstermektedir. Mizah Tarzları Ölçeği, Martin ve arkadaşları (2003) tarafından geliştirilen 32 maddelik bir ölçüm

Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe Formunun Güncellenmesi ve Yeniden Değerlendirilmesi

aracıdır. Yerlikaya (2003) tarafından Türkçe'ye uyarlanan ölçekte katılımcılar her bir madde için yedili Likert tipinde değerlendirmede bulunmaktadır. MTÖ'nün puanlanması sonucunda; kendini geliştirici mizah, katılımcı mizah, saldırgan mizah ve kendini yıkıcı mizah olmak üzere ikisi uyumlu ikisi uyumsuz dört farklı mizah tarzına ait puanlar hesaplanmaktadır. Katılımcıların aldıkları yüksek puanlar ilgili mizah tarzını daha sık kullandıklarını göstermektedir. Mizah Davranışları Ölçeği, Cemaloğlu ve arkadaşları (2012) tarafından geliştirilmiş beşli Likert tipi derecelendirme içeren 30 maddelik bir ölçüm aracıdır. Cevaplayanların hedefteki kişileri (örneğin öğretmenlerin okul yöneticisini) değerlendirdiği ölçek; alaycı, üretici sosyal, onaylayıcı ve reddedici mizah tarzı ile mizahi olmayan tarz şeklinde beş boyut ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği (ÇBMDÖ; Multidimensional Sense of Humor Scale), James A. Thorson ve F. C. Powell (1993) tarafından geliştirilen 24 maddelik bir öz bildirim ölçeğidir. S. Halime Aslan ve arkadaşları (1999) tarafından Türkçe'ye uyarlanan ölçeğin genel bir mizah duygusu puanının yanı sıra mizah üretme, mizah kullanarak başa çıkma, mizah üreten kişilere karşı tutum ve mizah değerlendirme adında dört alt boyutu vardır. ÇBMDÖ çocuklarla kullanılmak üzere de uyarlanmıştır (Dowling & Fain, 1999; Dowling, Hockenberry, & Gregory, 2003). Akın ve Bilgin (2015) de ölçeğin çocuk formunu Türkçe'ye uyarlamıştır. Çocuklar için Çok Boyutlu Mizah Anlayışı Ölçeği adıyla uyarlanan 17 maddelik bu ölçek, mizah üretme, mizahı beğenme ve mizah yoluyla başa çıkma adlı üç alt boyut içermektedir.

Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe yetişkin formu uyarlandığından bu yana araştırmalarda pek fazla kullanılmamıştır. Ölçek uyarlayıcıları Aslan ve arkadaşlarının (1996) mizah duygusunun depresyon ve kişilikle ilişkisini inceledikleri bir araştırma dışında başka bir çalışma tespit edilememiştir. Türkçe ölçek, uyarlayıcılarından temin edilemediği için 1999 yılında yayımlanan makalede verilen maddelerden yola çıkarak tekrar oluşturulmuştur. İngilizce orijinal ölçek ve yönergesi James Thorson'dan e-posta aracılığıyla temin edilmiştir. Yapılan incelemelerde orijinal ölçekte yer alan bir maddenin Türkçe formda yer almadığı, Türkçe formdaki bir diğer maddedeki bir sözcüğün anlaşılabilirliğinin azalmış olduğu ve Türkçe formdaki derecelendirme ifadelerinin orijinalden farklı olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle bu

çalışmada, ölçeğin bu iki maddesi ve dereceleme etiketleri yenilenerek ölçeğin psikometrik özellikleri yeniden incelenmiştir.

2. Yöntem

2.1. Örneklem

Katılımcı grubunu İstanbul'un Anadolu yakasındaki iki vakıf üniversitesinde öğrenim gören lisans, yüksek lisans ve sertifika programı öğrencileri oluşturmaktadır. Çalışmaya katılan toplam 566 öğrencinin 402'si (%71) kadın, 160'ı (%28) erkek iken 4'ünün (%1) cinsiyet bilgisi bulunmamaktadır. On beş katılımcının yaş bilgisi bulunmazken geri kalan 551 katılımcının yaş aralığı 17-59 ve yaş ortalaması 22,13'tür (SS=6,01). Çalışmaya katılan öğrencilerin %66'sı psikoloji, %13'ü sosyoloji, %18'i de diğer alanlarda öğrenim gördüğünü belirtirken %3'ünün alan bilgisi bulunmamaktadır.

Örneklemin iki alt grubuna güncellenen ölçeğin iki farklı sürümü uygulanmıştır. Ölçeğin tüm güncellemeleri içeren sürümü toplam 222 öğrenciye uygulanmıştır. Bu grubun 149'u (%67) kadın, 69'u (%31) erkek iken 4'ünün (%2) cinsiyet bilgisi bulunmamaktadır. On dört katılımcının yaş bilgisi bulunmazken geri kalan 208 katılımcının yaş aralığı 18-49 ve yaş ortalaması 22,66'dır (SS=5,96). Bu gruptaki öğrencilerin %55'i psikoloji, %11'i sosyoloji, %26'sı de diğer alanlarda öğrenim gördüğünü belirtirken %7'sinin alan bilgisi bulunmamaktadır.

2.2. Ölçme Aracı

Katılımcı öğrencilere farklı çalışmalar kapsamında yaş, cinsiyet ve bölüm bilgilerini içeren demografik sorularla birlikte Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği (ÇBMDÖ) uygulanmıştır. ÇBMDÖ, 24 maddelik beşli Likert tipi bir özbildirim ölçeğidir. Ölçek geliştirme sürecinde 269 üniversite öğrencisi ve dernek üyelerine uygulanan ölçek 124 maddeden 70, 29 ve son olarak 24 maddeye düşürülmüştür (Thorson ve Powell, 1993). Her maddede verilen ifade için 0 ile 4 arasında puanlanan "kesinlikle katılmıyorum" (strongly disagree), "katılmıyorum" (disagree), "nötr" (neutral), "katılıyorum" (agree) ve "kesinlikle katılıyorum" (strongly agree) seçenekleri verilmiştir. Olumsuz anlamlı altı madde (15, 17, 18, 19, 20 ve 24) tersten puanlanmaktadır. Ölçekten alınabilecek en düşük toplam puan 0 ve en yüksek 96'dır. Toplam puan yükseldikçe genel mizah duygusunun da yüksek olduğu değerlendirilmektedir. Ölçek, genel bir mizah duygusu puanının yanı sıra dört alt boyutu içerir. Alt boyutlar, örneklem arası değişkenlik gösterdiği için alt boyut

Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe Formunun Güncellenmesi ve Yeniden Değerlendirilmesi

puanlarının kullanılması tavsiye edilmemektedir (Corcoran & Fischer, 2013). Ölçeğin Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı 0,92'dir.

ÇBMDÖ Türkçe formunda da beşli Likert tipi 24 madde bulunmaktadır (Aslan, Alparslan, Evlice, Aslan ve Cenkseven, 1999). Her maddede verilen ifade için 0 ile 4 arasında puanlanan "bana hiç uygun değil," "kısmen bana uygun," "orta derecede bana uygun," "büyük ölçüde bana uygun" ve "tamamıyla bana uygun" seçenekleri verilmiştir. Ölçek, uyarılama çalışmasında 102 üniversite ve sağlık müdürlüğü çalışanına uygulanmıştır. ÇBMDÖ Türkçe formunda faktör başına düşen madde sayısı ve içeriği değişse de orijinal ölçekte olduğu gibi dört faktörlü bir yapı saptanmıştır. Türkçe ölçeğin Cronbach Alfa güvenilirlik katsayıları test-tekrar test uygulamasında sırasıyla 0,81 ve 0,87 olarak bulunmuştur. Alt boyutların katsayıları da 0,61 ila 0,90 arasında değişmektedir.

2.3. Ölçme Aracının Güncellemesi

Bu çalışma için Türkçe ölçeğin iki maddesinde ve dereceleme ifadelerinde değişiklikler yapılmıştır. Bir madde dışında tüm maddeler İngilizce ve Türkçe ölçekte karşılık bulmaktadır. İngilizce orijinal ölçekte yer alan "I can actually have some control over a group by my uses of humor" maddesi Türkçe ölçekte yer almazken onun yerine "Şaka yaparak insanları neşelendirmeye çalışmak işe yaramaz" şeklindeki olumsuz ifadeli bir madde yer almaktadır. Bu maddenin karşılığı olan "Getting people to lighten up by joking around is useless" maddesi İngilizce ölçeğin 24 maddelik son halinde yer almazken 29 maddelik önceki sürümünde yer almaktadır (Thorson ve Powell, 1993). Bu durum orijinal ölçekte altı, Türkçe ölçekte yedi olumsuz ifadeli tersten puanlanması gereken madde bulunması farkına da neden olmaktadır. Türkçe ölçekte yer almayan kontrol maddesinin ölçekte yer alması gerektiği James Thorson (7 Şubat 2015, kişisel yazışma) ile teyit edilmiştir. İngilizce madde, Türkçe ve İngilizce yeterliği çok iyi üç öğretim elemanı tarafından çeviri-geri çeviri yoluyla uyarlanarak "Aslında bir grup üzerinde mizahı kullanarak kontrol sağlayabilirim" şeklinde ölçeğe dâhil edilmiştir. Şaka maddesi ise ölçek dışında bırakılmıştır.

Değişiklik yapılan ikinci maddede günümüz Türkçesinde kullanımı azalmış olan bir kelime güncellenmiştir. Ölçek uygulamaları sırasında bazı katılımcıların "Arkadaşlarım tarafından nüktedan olarak tanırım" maddesindeki "nüktedan" sözcüğünün anlamını sormaları üzerine kelimenin güncel karşılığı saptanmıştır. Türk Dil Kurumunun çevrimiçi Güncel Türkçe Sözlüğünde

“nüktedan” kelimesinin karşılığı “nükteli” olarak, “nükteli” kelimesinin karşılığı da “nükte ile süslenmiş, nüktesi olan, esprili” olarak verilmiştir. “Espritüel” kelimesinin karşılığı ise “yerinde ve zamanında, güzel ve hoş karşılanan, ince anlamlı, düşündürücü söz söyleyen, nükte yapan (kimse)” olarak verilmektedir. Bu nedenle, ölçekte söz konusu maddenin anlaşılabilirliğini arttırmak için “nüktedan” kelimesinin yanına parantez içinde “espritüel” kelimesi eklenmiştir. Bu çalışmada yer alan iki alt çalışmada söz konusu madde “nüktedan” bir çalışmada ise “nüktedan (espritüel)” şeklinde kullanılmıştır.

Son olarak, maddelere karşılık gelen derecelendirme etiketleri orijinal ölçekte olduğu gibi sunulmuştur. Türkçe uyarlama çalışmasında kullanılan “uygunluk” ifadeleri yerine orijinal ölçekte kullanılan “katılım” ifadeleri tercih edilmiştir. Maddelerdeki kategori ifadeleri “kesinlikle katılmıyorum”, “katılmıyorum”, “kararsızım/nötr”, “katılıyorum” ve “kesinlikle katılıyorum” şeklinde kullanılmıştır.

2.4. İşlem

ÇBMDÖ, farklı çalışmalara gönüllü olarak katılan öğrencilere uygulanmıştır. Öğrencilere katılımları karşılığı talep ettikleri bir ders için ek puan alabilme imkânı sunulmuştur. Tüm çalışmaların etik kurul izinleri araştırmacının bağlı bulunduğu yükseköğretim kurumundan temin edilmiştir. Ölçek uyarlayıcılarından da ölçeği kullanma ve güncelleme izni alınmıştır (Z. N. Alparıslan, 25 Eylül 2017, kişisel yazışma).

Ölçek bazı katılımcılara kâğıt-kalem şeklinde bazılarında da çevrimiçi anket şeklinde uygulanmıştır. Bir grup uygulamada ölçeğin üç güncellemesinden ikisinin (kontrol maddesi ve derecelendirme etiketleri) bulunduğu form kullanılırken, bir grupta tüm güncellemelerin bulunduğu form kullanılmıştır. Kâğıt formlardaki bilgiler birbirinden bağımsız iki farklı görevli tarafından çift giriş yöntemiyle bilgisayara aktarılmış ve çevrimiçi anket verileriyle birleştirilmiştir. Sonrasında veri düzenleme ve analiz yöntemleriyle hatalı veri girişleri ve yanlış cevaplar tespit edilip düzeltilmiştir. Bir katılımcı tüm ölçek maddelerine aynı cevabı verdiği için veri setinden çıkartılmıştır. Hiçbir katılımcının 4’ten fazla cevaplanmamış maddesi olmadığı görülmüş, 1 ila 4 maddesi eksik olan 50 katılımcının kayıp verilerine Thorson’un ölçek puanlama yönergesinde belirttiği gibi nötr puan (2) kullanılarak atama yapılmıştır. Verinin düzenlenmesi ve analizinde Excel 2010 ve SPSS 24 programları kullanılmıştır.

3. Bulgular

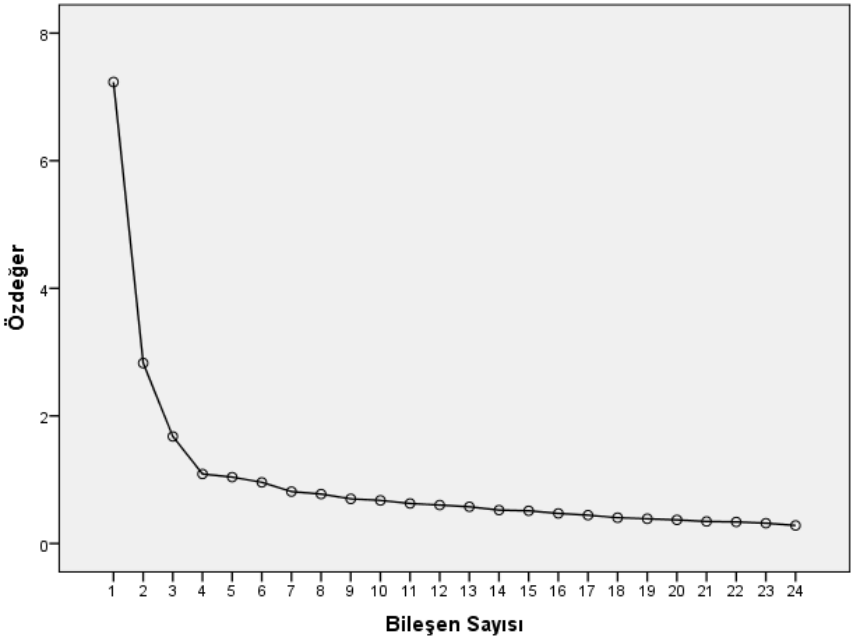
Tüm katılımcıların (N=565) 24 maddelik güncellenen ölçekten aldıkları toplam puan aralığı 15 ila 94, ortalaması 65,50 ve standart sapması 13,22 olarak tespit edilmiştir. Ölçek toplam puan ortalamaları, iki alt örneklem ve iki uygulama (kâğıt-kalem ve çevrimiçi) gruplarında bağımsız örneklem t testi ile karşılaştırılmış ve anlamlı bir fark bulunmamıştır. Katılımcılardan elde edilen veriler, güncellenen Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe formunun güvenilirlik ve geçerlik analizlerinin yapılarak yeniden değerlendirilmesinde kullanılmıştır.

3.1. Geçerlik

Ölçek maddelerinin anlaşılır olmaması kapsam (içerik) geçerliğini zayıflatıcı etkiye sahiptir. Bu yüzden, sözcük güncellemesi yapılan maddeden elde edilen puanlar incelenmiştir. Katılımcıların farklı çalışmalarda eski ve yeni maddeye verdikleri tepki karşılaştırılmıştır. Maddenin “nüktedan” olarak uygulandığı grubun ortalama madde puanının (n=343; $\bar{x}=2,20$; SS=1,01) “nüktedan (espritüel)” olarak uygulandığı gruptan daha düşük olduğu görülmüştür (n=222; $\bar{x}=2,47$; SS=1,01). Bu ortalama farkı da pratikte küçük de olsa istatikselsel olarak anlamlı düzeydedir [t(563)=3,126; p=,002]. Puan ortalamasının yeni maddede daha yüksek çıkması maddenin anlaşılabilirliği ve kapsam geçerliği açısından olumlu bir fark teşkil etmektedir.

Tüm güncellemeleri içeren 24 maddelik ölçeğin yapı geçerliğini incelemek için orijinal çalışmada ve uyarlama çalışmasında olduğu gibi açımlayıcı faktör analizi yöntemi kullanılmıştır. Verilerin faktör analizi için uygunluğu Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği ve Bartlett Küresellik testleri ile değerlendirilmiştir (n=222). Hem KMO değeri (,897) hem de Bartlett değeri [$\chi^2(276)=2222,620$; p<.001] verinin faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir.

Ölçeğin yapı geçerliği temel bileşenler analiziyle incelenmiştir. Uyarlama çalışmasında toplam varyansın %64,4'ünü açıklayan 7 faktör tespit edilirken, güncellenen ölçek verisinde toplam varyansın %59,5'ini açıklayan 5 faktör ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki özdeğer grafiğinde görüldüğü gibi faktör sayısının özdeğerdeki düşüşe katkısı 4. faktörden sonra azalmaktadır.

Şekil 1. Güncellenmiş Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeğine İlişkin Özdeğer Grafiği

Özdeğerler ve varyans yüzdeleri ile özdeğer grafiğinden elde edilen veriler doğrultusunda analiz dört faktörlü bir çözüme zorlanmıştır. Varimax rotasyonu kullanılarak yapılan analizde 4 faktörün toplam varyansın %55,0'ini açıkladığı görülmüştür. Madde-faktör değerlendirmelerinde her bir maddenin faktördeki yükünün 0,30'dan yüksek olmasına ve aynı maddenin iki faktördeki yükleri arasında 0,20 fark olmasına dikkat edilmiştir. Bu şekilde ortaya çıkan her bir faktör ile ilgili maddelerin yükleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Analizde dört maddenin (8, 10, 21 ve 24) iki faktör yükü arasındaki farkın 0,20'den düşük olması nedeniyle binşik oldukları değerlendirilebilir.

**Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe Formunun Güncellenmesi
ve Yeniden Değerlendirilmesi**

Tablo 1. Güncellenmiş Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeğinin Faktör Yapısı

No	Madde	Faktör Yükü
	Faktör I. Mizah üretme ve sosyal amaçlar için kullanma Özdeğeri: 7,67; Açıklanan toplam varyans: %31,97	
1	Benim ince esprilerim herkesi güldürür.	0,636
2	Bazı şeyleri insanları güldürecek şekilde söylemeyi beceririm.	0,616
3	Çevremdeki insanlar benim komik şeyler söylediğimi söylerler.	0,769
4	Arkadaşlarımın tarafından nüktedan (esprituél) olarak tanırım.	0,803
5	İnsanları güldürebildiğime eminim.	0,757
6	İnsanlar eğlendirici şeyler söylememi beklerler.	0,730
8	Arkadaşlarımı eğlendirmek için mizahı sıklıkla kullanırım.	0,554
9	Söylediklerim insanları sıklıkla gülme krizine sokar.	0,751
10	Komik şeyler söyleyerek gergin bir ortamı yumuşatabilirim.	0,470
21	Aslında bir grup üzerinde mizahı kullanarak kontrol sağlayabilirim.	0,554
24	Herkesin şaka yaptığı bir ortamda kendimi rahatsız hissederim.	0,402
	Faktör II. Mizahı başa çıkma yolu olarak kullanma Özdeğeri: 2,66; Açıklanan toplam varyans: %11,09	
7	Zaman zaman düşünüp komik öyküler ya da fıkralar üretirim.	0,470
11	Mizah güç durumların üstesinden gelmeye yardım eder.	0,739
12	Mizah yoluyla sorunlarla başa çıkmak ince ve üstün bir yoldur.	0,652
13	Mizah sorunlarla başa çıkmamı sağlar.	0,774
14	Mizah rahatlamama yardımcı olur.	0,696
16	Değişik koşullara uyum sağlayabilmek için mizahı kullanabilirim.	0,595
	Faktör III. Mizah üreten kişilere karşı tutum Özdeğeri: 1,75; Açıklanan toplam varyans: %7,29	

18	Birine "komedyen" denmesi onun için onur kırıcı bir durumdur.	0,605
19	Karikatürden hoşlanmam.	0,705
20	Fıkra anlatan insanlar rahatsız edicidir, başa beladır.	0,743
22	Mizah üreten insanları takdir ederim.	0,599
23	İyi bir espri hoşuma gider.	0,683
	Faktör IV. Mizahı değerlendirme Özdeğeri: 1,12; Açıklanan toplam varyans: %4,67	
15	Mizah hoş olmayan bir başa çıkma yoludur.	0,844
17	Mizahla çeşitli sorunların üstesinden gelmeye çalışmak gerçekten aptalcadır.	0,561

3.2. Güvenirlilik

Ölçeğin iç tutarlığını ölçmek için yapılan analizlerde Cronbach Alfa değerleri hesaplanmıştır (n=222). Aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi tüm maddelerin dâhil olduğu ölçek Alfa katsayısı 0,894 iken alt boyutların katsayıları da 0,487 ile 0,887 arasında değişmektedir. Faktör puanlarının kendi aralarındaki korelasyon katsayıları 0,102 ile 0,593 arasında değişim gösterirken, faktör puanlarının toplam ölçek puanı ile olan korelasyon değerleri 0,365 ile 0,884 arasında değişmektedir.

Tablo 2. Ölçeğin Cronbach Alfa ve Pearson Korelasyon Katsayıları

	Cronbach Alfa	Faktör I	Faktör II	Faktör III	Faktör IV	Toplam
Faktör I	0,887	1,00				
Faktör II	0,801	0,593*	1,00			
Faktör III	0,750	0,370*	0,381*	1,00		
Faktör IV	0,487	0,102	0,221*	0,364*	1,00	
Toplam	0,894	0,884*	0,815*	0,643*	0,365*	1,00

* p<0,001

Ölçeğin iç tutarlığı ayrıca madde analizi yoluyla incelenmiştir (n=222). Aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi ölçek maddelerinin

Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe Formunun Güncellenmesi ve Yeniden Değerlendirilmesi

ortalama puanları 1,62 ila 3,64 arasında değişirken standart sapma değerleri de 0,70 ila 1,28 arasında değişmektedir. Ölçek maddelerinin düzeltilmiş madde-toplam korelasyon değerleri 0,165 ila 0,644 arasında değişirken madde silindiğinde Cronbach Alfa katsayıları da 0,886 ila 0,899 arasında değişim göstermektedir.

Tablo 3. Ölçek maddelerinin ortalama, standart sapma, madde-toplam korelasyon ve madde silindiğinde Cronbach Alfa değerleri

Madde No	Ortalama	St. Sapma	Düzeltilmiş Madde-Toplam Korelasyonu	Madde Silindiğinde Cronbach Alfa
1	2,75	0,82	0,527	0,889
2	3,09	0,84	0,561	0,889
3	2,73	0,92	0,637	0,887
4	2,47	1,01	0,636	0,886
5	2,64	0,91	0,621	0,887
6	2,22	1,06	0,524	0,889
7	1,62	1,28	0,369	0,894
8	2,55	1,11	0,589	0,887
9	2,05	1,08	0,557	0,888
10	2,83	0,91	0,572	0,888
11	2,68	1,10	0,644	0,886
12	3,02	1,03	0,511	0,889
13	2,44	1,10	0,623	0,886
14	2,92	1,00	0,567	0,888
15	2,86	1,23	0,165	0,899
16	2,51	0,95	0,428	0,891
17	3,35	1,01	0,281	0,895
18	3,54	0,87	0,302	0,894
19	3,14	1,12	0,323	0,894
20	3,37	0,97	0,389	0,892
21	2,07	1,03	0,557	0,888
22	3,30	0,86	0,532	0,889
23	3,64	0,70	0,508	0,890
24	2,87	1,13	0,386	0,893

4. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada önceki yıllarda Türkçe'ye kazandırılan Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeğinin içeriği ve yapısı yeni bir örneklem

üzerinde tekrar değerlendirilmiştir. Ölçek maddelerinin incelenmesi sonucunda bir maddede ve derecelendirme etiketlerinde orijinal ölçekten farklılık görülmüş, bir diğer maddede eskiyen bir sözcük kullanımı tespit edilmiştir. Bu çalışma kapsamında daha büyük bir örnekleme yenilenmiş ölçeğin uygulanmasıyla elde edilen veriler üzerinde yapılan analizler, değişikliklerin ölçeğin anlaşılabilirliğini arttırdığını ve psikometrik özelliklerini kısmen iyileştirdiğini göstermektedir.

İngilizce orijinal ölçekte yer alan fakat Türkçe uyarlama ölçekte yer almayan kontrol maddesinin eklenmesi ve İngilizce ölçekte yer almayan fakat Türkçe ölçekte yer alan bir maddenin çıkarılmasıyla iki ölçek arasındaki fark ortadan kaldırılmıştır. Kontrol maddesinin orijinal ölçekte olduğu gibi birinci faktörün altında yer alması, toplam ölçek puanı ile güçlü ve pozitif yönde korelasyona sahip olması ve madde silindiğinde ölçek iç tutarlılığının düşüş göstermesi maddenin ölçeğe anlamlı katkı sunduğunu göstermektedir. Türkçe ölçeğin bu şekilde güncellenmesi, ölçek geliştiricilerinin mizah duygusunu çok boyutlu bir şekilde ölçen ölçüm araçlarında kontrol ile ilgili maddenin olması gerekliliği yönündeki beklentisini karşılamaktadır. Mizah duygusunun kontrol duygusu ve davranışlarıyla ilişkili olduğunu gösteren çok sayıda çalışma da ölçek geliştiricilerinin kontrol boyutuna verdiği önemi desteklemektedir (Aydın, 1993b; Mendiburo-Seguel, Páez ve Martínez-Sánchez, 2015).

Güncellenen ölçeğin faktör yapısı orijinal ve uyarlama ölçekte olduğu gibi 4 faktörlü yapı sergilemektedir. Maddelerin faktörlere dağılımının her üç çalışmada da farklılık göstermesi ise ölçeğin alt boyutlarının örneklemler arası fark göstermesi bulgusuyla örtüşmektedir (Corcoran & Fischer, 2013). Uyarlama çalışmasında düşük faktör yükü nedeniyle bir maddenin analiz dışında bırakılması fakat bu çalışmada aynı bulgunun gözlenmemesi ölçek maddelerinin faktör kümelenmelerinin uygulamalar arasında farklı olduğunu teyit etmektedir. Bu yüzden ölçek kullanıcılarının toplam ölçek puanını kullanmaları ve kendi faktör analizlerini gerçekleştirerek alt boyut puanlarını kullanmaları daha yerinde olacaktır.

Sözcük güncellemesi yapılan maddenin analizinde ortaya çıkan anlamlı fark değişikliğinin gerekliliğini teyit etmektedir. Nüktedan sözcüğünün parantez içinde espritüel olarak açıklandığı kullanımdaki puanlar açıklamasız kullanımdan daha yüksektir. Katılımcıların bu şekilde maddeye daha doğru bir tepki verdikleri

Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe Formunun Güncellenmesi ve Yeniden Değerlendirilmesi

düşünülebilir. Bu kelimelerin anlaşılabilirliğini teyit etmek için incelenen dil bilim çalışmaları da Türkçedeki değişime işaret etmektedir. İki farklı dil bilim çalışmasındaki verilerde nüktedan ve espritüel kelimelerinin kullanım sıklıkları karşılaştırılmıştır (Göz, 2003; Ölker, 2011). 1945-1950 yılları arası yazılı Türkçe metinlerde nükte-espri kullanım sıklığı oranı 3,25'te 1 iken, 1995-2000'lerde 0,16'ya 1 seviyesine düşmüştür. Elli yıllık bir sürede Fransızca kökenli "espri" kelimesinin kullanım sıklığı oranının Arapça kökenli "nükte" kelimesine göre 20 kat arttığı görülmüştür. Sonuç olarak maddedeki ifadenin bu şekilde güncellenmesi maddenin anlaşılabilirliğine ve ölçeğin geçerliğine olumlu katkı sunmaktadır.

Son olarak güncellenen ölçeğin madde derecelendirme etiketleri ölçeğin aslına yakınlığını ve görünüş geçerliğini arttırdığı değerlendirilebilir. Her ne kadar uygunluk ve katılım etiketleri birbirine yakın bir şekilde ölçeklerde kullanılıyor olsa da her ifade için ikisi de aynı tepkiye yol açmayabilmektedir (Erkuş, 2012). Bu ölçekte de maddelerdeki ifadelerin çoğu, cevaplayanın kendi kişilik özellikleriyle ilgili birinci tekil şahıs cümleleri (örn.: "Mizah üreten insanları takdir ederim.") olmasına karşın bazıları genel fikir içeren cümlelerdir (örn.: "Mizah hoş olmayan bir başa çıkma yoludur."). Orjinal ölçekte olduğu gibi maddelerin katılım derecelendirme etiketleriyle sunulması tüm maddeleri kapsayan daha yerinde bir tepki ifadesi sağlamaktadır.

Bu güncellemelerle yenilenen Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeğinin ileriki çalışmalarda bu şekilde kullanılmasının ölçeğin ölçüm kalitesini ve gücünü arttıracak değerlendirilmektedir. Bu çalışmayla güncellenen ölçeğin sonraki araştırmalarda cinsiyet ve yaş açısından daha heterojen örneklem gruplarıyla ve test-tekrar test güvenilirliği ile yakınsama/ayırt edici geçerliği testlerini de içeren daha zengin analizlerle incelenmesi faydalı olacaktır.

Sonuç olarak mizah duygusunu çok boyutlu bir yapı olarak ölçen bu ölçek, Türkçe araştırma ve uygulamalar için güvenilir ve geçerli bir araç ve kaynak sağlamaktadır. Mizahın bilimsel çalışmalarda ve toplum hayatında daha yaygın ve saygın değerlendirilmesi birey ve toplum ruh sağlığına olumlu katkılar sağlayabilir (Adams ve Mylander, 1998).

KAYNAKLAR

ADAMS, P., ve MYLANDER, M. (1998). Gesundheit!: Bringing Good Health to You, the Medical System, and Society through

Physician Service, Complementary Therapies, Humor, and Joy. Rochester, VT: Healing Arts Press.

AKIN, A., ve BİLGİN, O. (2015). Çocuklar İçin Çok Boyutlu Mizah Anlayışı Ölçeği'nin Türkçe formu: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Journal of International Social Research*, 8(37), 684-688.

ASLAN, H., ve ÇEÇEN, A. R. (2007). Ortaöğretim kurumlarında görev yapan öğretmenlerin cinsiyetlerine ve öğrenilmiş güçlülük düzeylerine göre mizah tarzlarının incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 1-14.

ASLAN, S. H., ALPARSLAN, Z. N., EVLİCE, Y. E., ASLAN, R. O., ve CENKSEVEN, F. (1999). Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği: Faktör yapısı, güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *3P Dergisi*, 7(1), 33-39.

ASLAN, S. H., EVLİCE, Y. E., ALPARSLAN, Z. N., ASLAN, R. O. ve CENKSEVEN, F. (1996). Mizah duygusunun depresyon ve kişilikle ilişkisi. *Depresyon Dergisi*, 1(3), 99-102.

AYDIN, G. (1993a). Olumlu kişilik özelliklerinin sağlık sorunlarının sıklığını yordamadaki rolü. *Psikiyatri, Psikoloji, Psikofarmakoloji Dergisi*, 1(4), 313-325.

AYDIN, G. (1993b). İç-dış kontrol odağı inancı ile durumluk mizah tepkisi arasındaki ilişki. F. Akkoyun ve F. Korkut (Ed.), II. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi Bilimsel Çalışmaları (sf. 87-98). Ankara: Form Ofset.

BERLYNE, D. E. (1972). Humor and its kin. In J. H. Goldstein & P. E. McGhee (Eds.), *The psychology of humor: Theoretical perspectives and empirical issues* (pp. 43-60). New York: Academic Press.

CEMALOĞLU, N., RECEPOĞLU, E., ŞAHİN, F., DAŞCI, E. ve KÖKTÜRK, O. (2012). Mizah davranışları ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(4), 694-716.

CORCORAN, K., & FİSCHER, J. (2013). *Measures for clinical practice and research: A sourcebook* (Vol. 2: Adults). Oxford: Oxford University Press.

DOWLİNG, J. S., & FAİN, J. A. (1999). A multidimensional sense of humor scale for school-aged children: Issues of reliability and validity. *Journal of Pediatric Nursing*, 14, 38-43. [https://doi.org/10.1016/S0882-5963\(99\)80058-X](https://doi.org/10.1016/S0882-5963(99)80058-X)

DOWLİNG, J. S., HOCKENBERRY, M., & GREGORY, R. L. (2003). Sense of humor, childhood cancer stressors, and outcomes of psychosocial adjustment, immune function, and infection. *Journal of*

**Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe Formunun Güncellenmesi
ve Yeniden Değerlendirilmesi**

Pediatric Oncology Nursing, 20, 271-292.
<https://doi.org/10.1177/1043454203254046>

ERKUŞ, A. (2012). Psikolojide ölçme ve ölçek geliştirme - I: Temel kavramlar ve işlemler. Ankara: Pegem.

FREUD, S. (1960). Jokes and their relation to the unconscious. New York: Norton.

GÖZ, İ. (2003). Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GRUNER, C. R. (1978). Understanding laughter: The workings of wit and humor. Chicago: Nelson Hall.

MARTİN, R. A. (2003). Sense of humor. In S. J. Lopez, & C. R. Snyder (Eds.), Positive psychological assessment: A handbook of models and measures (pp. 313-326). Washington, DC: American Psychological Association.

MARTİN, R. A. (2007). The psychology of humor: An integrative approach. London: Elsevier.

MARTİN, R. A., & LEFCOURT, H. M. (1983). Sense of humor as a moderator of the relation between stressors and moods. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 1313-1324.

MARTİN, R. A., & LEFCOURT, H. M. (1984). Situational Humor Response Questionnaire: Quantitative measure of sense of humor. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 145-155.

MARTİN, R. A., PUHLİK-DORİS, P., LARSEN, G., GRAY, J., & WEİR, K. (2003). Individual differences of uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 37(1), 48-75. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00534-2](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00534-2)

MENDİBURO-SEGUEL, A., PÁEZ, D., & MARTÍNEZ-SÁNCHEZ, F. (2015). Humor styles and personality: A meta-analysis of the relation between humor styles and the Big Five personality traits. *Scandinavian Journal of Psychology*, 56(3), 335-340. <https://doi.org/10.1111/sjop.12209>

ORUÇ, Ş. (2010). Sosyal bilgiler öğretiminde mizah kullanımının öğrencilerin akademik başarılarına ve tutumlarına etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 56-73.

ÖLKER, G. (2011). Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü (1945-1950 arası). Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

ÖZDEMİR, S., SEZGİN, F., KAYA, Z. ve RECEPOĞLU, E. (2011). İlköğretim okulu öğretmenlerinin stresle başa çıkma tarzları ile

kullandıkları mizah tarzları arasındaki ilişki. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 17(3), 405-428.

ÖZDOĞRU, A. A., & MCMORRIS, R. F. (2013). Humorous cartoons in college textbooks: Student perceptions and learning. HUMOR: International Journal of Humor Research, 26, 135-154. <https://doi.org/10.1515/humor-2013-0008>

ÖZKAN, H. İ. (2008). Öğretmen ve öğrencideki mizah anlayışının sınıf atmosferine etkisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

ÖZŞAHİN, E. (2009). Karikatürlerle coğrafya öğretimi. Marmara Coğrafya Dergisi, 20, 101-121.

PETERSON, C., & SELIGMAN, M. E. P. (2004). Character strengths and virtues: A handbook and classification. Oxford: Oxford University Press.

SULS, J. M. (1977). Cognitive and disparagement theories of humour: A theoretical and empirical synthesis. In A. J. Chapman & H. C. Foot (Eds.), *It's a funny thing, humour* (pp. 41-45). Oxford: Pergamon Press.

SVEBAK, S. (1974). Revised questionnaire on the sense of humor. *Scandinavian Journal of Psychology*, 15, 328-331. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.1974.tb00597.x>

SVEBAK, S. (2010). The Sense of Humor Questionnaire: Conceptualization and review of 40 years of findings in empirical research. *Europe's Journal of Psychology*, 6(3), 288-310. <https://doi.org/10.5964/ejop.v6i3.218>

THORSON, J. A., & POWELL, F. C. (1993). Development and validation of a Multidimensional Sense of Humor Scale. *Journal of Clinical Psychology*, 49, 13-23. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(199301\)49:1<13::AID-JCLP2270490103>3.0.CO;2-S](https://doi.org/10.1002/1097-4679(199301)49:1<13::AID-JCLP2270490103>3.0.CO;2-S)

TÜMKAYA, S. (2006). İş ortamı ve mizah yoluyla başa çıkmanın öğretim elemanlarındaki tükenmişlikle ilişkisi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 6(3), 889-921.

YERLİKAYA, E. E. (2003). Mizah tarzları ölçeği (Humor styles questionnaire) uyarlama çalışması. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği Türkçe Formunun Güncellenmesi ve Yeniden Değerlendirilmesi

EK: Çok Boyutlu Mizah Duygusu Ölçeği

Aşağıda 24 maddeden oluşan tutum ölçeği bulunmaktadır. Lütfen hızlı bir şekilde her bir madde için soldan sağa sıralanmış olan “0: Kesinlikle katılmıyorum”, “1: Katılmıyorum”, “2: Kararsızım/Nötr”, “3: Katılıyorum” veya “4: Kesinlikle katılıyorum” ifadelerinden size uygun olanı **X** ile işaretleyiniz.

	Kesinlikle Katılmıyorum 0	Katılmıyorum 1	Kararsızım /Nötr 2	Katılıyorum 3	Kesinlikle Katılıyorum 4
1 Benim ince esprilerim herkesi güldürür.					
2 Bazı şeyleri insanları güldürecek şekilde söylemeyi beceririm.					
3 Çevremdeki insanlar benim komik şeyler söylediğimi söylerler.					
4 Arkadaşlarımdan tarafımdan nüktedan (esprituèl) olarak tanırım.					
5 İnsanları güldürebildiğime eminim.					
6 İnsanlar eğlendirici şeyler söylememi beklerler.					
7 Zaman zaman düşünüp komik öyküler ya da fıkralar üretirim.					
8 Arkadaşlarımla eğlenmek için mizahı sıklıkla kullanırım.					

9	Söylediklerim insanları sıklıkla gülme krizine sokar.					
10	Komik şeyler söyleyerek gergin bir ortamı yumuşatabilirim.					
11	Mizah güç durumların üstesinden gelmeme yardım eder.					
12	Mizah yoluyla sorunlarla başa çıkmak ince ve üstün bir yoldur.					
13	Mizah sorunlarla başa çıkmamı sağlar.					
14	Mizah rahatlamama yardımcı olur.					
15	Mizah hoş olmayan bir başa çıkma yoludur.					
16	Değişik koşullara uyum sağlayabilmek için mizahı kullanabilirim.					
17	Mizahla çeşitli sorunların üstesinden gelmeye çalışmak gerçekten aptalcadır.					
18	Birine "komedyen" denmesi onun için onur kırıcı bir durumdur.					
19	Karikatürden hoşlanmam.					
20	Fıkra anlatan insanlar rahatsız edicidir, başa beladır.					
21	Aslında bir grup üzerinde mizahı kullanarak kontrol sağlayabilirim.					
22	Mizah üreten insanları takdir ederim.					
23	İyi bir espri hoşuma gider.					
24	Herkesin şaka yaptığı bir ortamda kendimi rahatsız hissederim.					

**CARTOGRAPHIES OF MEMORY: 14TH ISTANBUL BIENNIAL:
SALTWATER: A THEORY OF THOUGHT FORMS (2015) AND ABY
WARBURG'S MNEMOSYNE ATLAS (1924-1929)¹**

Mehmet Berkay SÜLEK²

ABSTRACT

The question of memory has been a prominent subject of study in contemporary art scene during the last few decades. One can argue that it is important to look at moments when this increased interest was expressed at full. Therefore, I would like to analyze two projects which were produced hundred years apart from each other with different intentions. These are Aby Warburg's Mnemosyne Atlas and Carolyn Christov-Bakargiev's 14th Istanbul Biennale: Saltwater Theory of Thought Forms (2015). Although those projects were constructed in different manners, they share similarities at the structural end. One can argue that both of those projects were constructed around the questions of memory and invisible memory in particular. Furthermore, they raise these questions around the notion of memory in a specific way. In this thesis, I would like to argue that it is the willingness to create a map and how it interacts with the photographic and cinematic ways of communications.

**BELLEK KATOGRAFYALARI: 14. İSTANBUL BİENALİ: TUZLU SU:
DÜŞÜNCE BİÇİMLERİ ÜZERİNE BİR TEORİ VE ABY WARBURG'UN
MNEMOSYNE ATLAS'I (1924-1929)**

ÖZ

Bellek sorunsalı son otuz yıllık süreç içerisinde, güncel sanat platformunda önemli bir tartışma konusu haline geldi. Bu sorunsalın tam anlamıyla ifade edildiği anların incelenmesi önemlidir. Bu çalışmada, birbirinden yaklaşık yüz sene aralıkla üretilmiş olan Aby Warburg'un Mnemosyne Atlas'ı ve Carolyn Christov-Bakargiev'in 14. İstanbul Bienali: Tuzlu Su: Düşüm(2015). Bu projeler farklı amaçlarla üretilmiş olsalarda, yapısal olarak benzerlikle taşımaktadır. Her iki projede bellek ya da "görülmeyen" bellek sorunsalını kendilerine has bir yöntemle ele almaktadırlar. Bu çalışmada çalışmaların nasıl sinematik ve fotografik iletişim modelleriyle oluşturulan dinamik birer harita modeli ortaya koyduğu tartışılacaktır.

Key Words: Aby Warburg, 14th Istanbul Biennial, memory, cinematic, Mnemosyne Atlas

¹ Bu çalışma daha önce Leeds Üniversitesi Güzel Sanatlar, Sanat Tarihi ve Kültürel Çalışmalar Fakültesi'ne sunulmuş Yüksek Lisans Tezinin kısaltılmış halidir.

² berkaysulek@hotmail.com

Introduction

The notion of memory and cultural memory has taken over creative and intellectual projection since the 1990s (Megill, 2001: 194). One can argue that contemporary art scene has answered this increased interest to a great extent. Thus, it is important to analyze the moments when this increased interest is expressed at different points of art history in order to understand how it actualizes itself. Therefore, this paper looks at Aby Warburg's Mnemosyne Atlas and Carolyn-Christov Bakargiev's 14th Istanbul Biennale (2015). However, this paper aims to achieve looking at two distinctive projects not in comparative ways. Rather It will try to gloss he formulations behind these structures which are highly interested in the question of memory at different points of the history of art.

This is a difficult task because of the fact these projects were constructed in different manners and produced hundred years apart from each other. This is also because of the difference between the accessibility of those projects. One could visit the 14th Istanbul Biennale and access to exhibition catalogue and guidebook whereas only fragments of information written by Warburg is accessible. However, despite these differences, both of these projects share a certain level of similarities with each other.

First of all, these both projects have come to life at the moments when the photographic or moving images productions were dominant or newly emerging in art practice. Aby Warburg was a student when the influence of photography on art history was crucial. In fact, it is argued that without the invention of photography, art history as a discipline could not have emerged in academia (Bredenkamp, 2003: 419-421). This effect of photography on Warburg can be detected early in his life. It is known that even early as 1889 Warburg demonstrated his interest in building his library and a photographic collection while he was still a student in Florance (Forster, 1999: 3). It is clear that Mnemosyne Atlas was the result of this interest. It consisted of photographic reproductions of artworks and objects such as maps, manuscript pages, images selected from contemporary magazines and newspapers which were layered on 79 panels covered with black cloths. However, the actual Atlas has not survived, there are only photographs of this project left which give us insight into this project (Johnnson, 2017). The invention of photography was not the only development which helped art history as an academic. The usage of the slide projection with the photography was the true reason for the rise of this newly

emerging discipline. This dual usage opened the way to the slide projection which led to before and after projection or pattern of art history (Keller, 2001: 192). One can argue that by juxtaposing artworks from distant periods of time, Warburg was opposing to this before and after projection. Therefore he suggested to look art history in a multidirectional way (anachronistically) and interpreted it in a way that this two-sided before and after projection cannot achieve. One can argue that Warburg offered a mental projection which has many ends, therefore, a meandering whereas two-sided before and after projection offers a singleroute. I would like to argue that this impulse for the trajectory of memory is one of the most important aspects which bring 14th Istanbul Biennale and Mnemosyne Atlas.

In the 14th Istanbul Biennale, Bakargiev extends the spaces of the exhibition to the city and uses the histories and memories as part of the exhibition. Furthermore, she chooses to use not only art gallery and museums but also hotels, houses and car parks. Thus she forces visitors to explore the city itself and create their own meandering for the exhibition. She does not only emphasize on the flow of water through Bosphorus but also produces a flow inside a city through the exhibition spaces which were spread along the city and giving the spectator the role of voyager. Furthermore, one can argue that by extending the exhibition spaces, she creates many layers which the exhibition lies upon and thus creates a multi-directional way of looking at artworks suggest an image of the city. In this regard, Bruno argues that the image of the city constructed from the flow of memory and history that is because of the fact that the image of city comprises in its space all of its past histories, with their intricate "layers of stories". Furthermore, she argues that the image of the city is the result of collectivity and cultural experience and and because of this characteristic it is a moving image. In other words, it is not emerged or constructed by individual acts but the result of the collective exploration of the city (Bruno, 2014: 189-191). Therefore, one can argue that both of these projects suggests to look at their subject of studies in a cartographical way or in multi-projectional rather than highlighting a single route. I would like to argue that this aspect of these projects indulging the question cinematic. Thus, Bruno argues that our era of postcinema transforms into precinema and developing new ways of exhibitionary possibilities of art of projection. She further suggests to look at precinematic exhibitionary experiments in order to unfold the multiple screenings of the

postcinematic times. By looking at the precinematic times, she argues that one can detect how exhibition developed in a cinematic ways (Bruno, 2014: 141). In this study, I would like to raise the question of Mnemosyne Atlas as the catalogue of an exhibition which has never come to life during his lifetime. Thus, looking at these two distinct projects which were produced in very distinct parts of the history will us to unfold this phenomenon and what it entails: the question of memory.

In the first chapter, this paper will analyze 14th Istanbul Biennale and its foundations and address to questions of history and memory than the question of cinematic will be raised as a curatorial strategy in specific to Istanbul Biennale. Therefore, the Sergei Eisenstein's theory of montage and Bruno's formulations of moving image and architecture-museum influenced by Eisenstein will be highlighted. In the second chapter, the foundations of Aby Warburg's thinking and Mnemosyne Atlas will be investigated. Secondly, Mnemosyne Atlas will be analyzed in detail and its influences regarding photography-moving image and memory. Finally, the question of cinematic will be glossed both for Atlas and Istanbul Biennale in order to in what points these projects correlates to each other. However, this chapter will not be a comparison of these projects but rather analyze the foundations of these projects and in what points they overlap with each other.

1. 14th Istanbul Biennale: SALTWATER Theory of Thought Forms

In the catalogue essay of 14th Istanbul Biennale: Salt Water A Theory of Thought Forms, Carolyn Christov-Bakargiev quotes Donna Haraway, an American anthropologist: "It matters what matters we used to think other matter with; it matters what stories we tell to tell other stories with; it matters what knots knot knots what thoughts think thoughts, what ties tie ties" (Bakargiev, 2015: XLVV) In this short quote, one can find the reminiscences of Bakargiev's formulation of this exhibition. That is, her denial of giving this exhibition a general concept which is almost essential in today's curatorial practice. It can be very well argued that the given title to this exhibition signifies an overall concept and that may be true but Bakargiev's latest big-scale exhibition, 13th Documenta which also did not attempt to indicate an overall theme, indicates Bakargiev's disinterest in determining a theme. Therefore, one can argue that Bakargiev is not particularly interested in a theme but

interpretations of the exhibition. This is particularly evident in how she structured and used the city itself as an exhibition venue.

Istanbul is one of the largest cities in the world with a population over 14 million people. During its long history, it was the capital of three empires: Romans, Byzantine and Ottomans, respectively. Therefore, one can find the reminiscences of those three massive empires. In this exhibition, Bakargiev forces visitors to travel along the city, even to places which may be unknown to locals of Istanbul. One of the most intriguing sites in this regard, is the Trotsky House in Prince Islands which hosted Adrian Villar Rojas's work, *The Most Beautiful of All Mothers* (2015). Bakargiev address this strategy of wandering in the city as follows:

"The journey to reach the artwork is part of the work, which thus comprises the act of 'arriving'. To arrive at this return of the repressed, you pass through the front gate on a little street and enter a little garden filled with scent of fennel, wild broccoli, figs, flowers and grasses, and than through the ruins of old brick house, itself overgrown with vines, bushes and weeds Perhaps in an attempt to shed the uncomfortable yet exhilarating sensation of having intruded into the private space of a person who 'made' history, we may walk down a winding path towards the sea, in search of a peaceful moment. Our feet tread on tiles that were walked upon by Trotsky and his family, guards and assistants, and we feel the momentary cancellation of the gap between myth and fiction, on the one hand, and daily life and reality, on the other. (Bakargiev, 2015: LVIII)"

The exhibition catalog of this exhibition also plays an important role in order to understand it. In the exhibition catalogue, Bakargiev does not include texts which she finds relevant or even influence to the exhibition but also includes passages from poems, essays, novels and stories selected by the people who contributed to this exhibition. Therefore, it can be argued that it is essential to unfold the thinking and discussions behind the exhibition. One can be argued that by choosing such structure, she glosses the importance of the catalog. In the 80s, Kelly discussed the significance of the exhibition catalog for the exhibitions and large-scale exhibitions such as biennales and annuals. She argued that although temporary exhibitions first came to life in the 19th century, these exhibitions actually became prominent in the post-war period. Furthermore, those first exhibitions pointed out to shift of patronage from the private sector

to national institutions. At the same period, art publishing industry strikingly enlarged and art criticism also established itself as an academic discipline (Kelly, 1981: 41). However, Kelly suggested that critical writing, stresses the “signifying practice” rather than the description of artistic auteurs which voice the idea of the art’s embeddedness into the social context. According to Kelly, critical texts either choose to focus on individual artworks or on the general structure of general cultural categories and typologies of art. Therefore, she glossed the importance of exhibition catalogue which does not only give space to photographic reproductions of the works exhibited but also to the critical texts (Kelly, 1981: 57-58). Kelly formulates that exhibition catalogue suggests a specific reading and thus creates a closure. The exhibition catalogue and exhibition itself produces what she called “diatext” that is two individual texts which function collectively. For Kelly, It is the difference and their interaction which essentially creates a meaning. One of the reasons why Kelly puts emphasize on the catalogue is that durability of the temporary exhibitions. The exhibition remains on a particular site but the catalogue continues to exist. Therefore, she argues that exhibition catalogues along with art books and magazines. are the main resource of accessing artworks whereas the exhibition site is acknowledged by the those who are able to visit it (Kelly, 1981: 59-60). As a postgraduate student who actually visited the exhibition, I would like to address to the essays, extracts from stories, novels and poems selected by both curator and the people who contributed to the exhibition. That is because in a metropolitan city such as Istanbul, it is almost impossible to experience the whole exhibition and therefore likewise Kelly pointed out the exhibition catalogue fulfills a significant role.

One of the pieces selected by artists, scientists, scholars, is a passage from Hannah Arendt’s *Human Condition* (1958) in the exhibition catalogue. In this passage, Arendt argues that human affair is the result of the interactions between humans. These interactions create stories and these can be documented, can be subject to an artwork. But these depictions are completely different than the actual event. Furthermore, she argues that even though everyone is there hero of their story but the only one who created the story, resembles the real hero. In other words, somebody starts the story, sufferer and the actor but no one is author (Arendt, 2015: 168-169). In other words, Arendt argues that it is the context what matters the most. She continues to formulate her thinking as follows:

The invisible actor behind the scenes is an invention arising from a mental perplexity but corresponding to a real experience. Through it, the story resulting from action is misconstrued as a fictional story, where indeed an author pulls the strings and directs the play. The fictional story reveals a maker just as every work of art clearly indicates that it was made by somebody; this does not belong to the character of the story itself but only to the mode in which it came into existence. The distinction between a real and a fictional story is precisely that the latter was 'made up' and the former not at all. The real story in which we are engaged as long as we live has no visible or invisible maker because it is not made (Arendt, 2015: 168-169)

One can claim that Bakargiev's engagement with the Armenian Genocide overlaps with the Arendt's formulation. The selected works which can be seen in the domain of Armenian Genocide claim, do not carry representative or archival impulse. In other words, these selected works do not historicize this accident but rather look at the memoir and traumas which were shaped by this accident. Michael Rakowitz's *The Flesh is yours, The bones are ours* (2015) can be seen in this regard. It is a work which is influenced by famous Turkish phrase "Eti senin, Kemiği Benim" which means "The Flesh is yours, The bones are ours", precisely. It is a phrase generally used by student's parent's full support for the teacher's actions. This is of course, a very aggressive phrase and demonstrate the full dedication to what school represents, that is the state's ideology. Rakowitz uses this phrase to infer to an event which was carried by state's organizations. Rakowitz tells that the rise of Art Nouveau and the ethnic cleansing of Armenians overlaps to each other. In fact, one of the key architects who designed mouldings and friezes of the buildings, was Armenian Garebet Cezarlıyan. In this work, Rakowitz used dog bones which were remnants of abandoned dogs in Sivriada at the late period of Ottoman Empire and plaster moulds which echoes the Armenian impact on Art Nouveau renovation of Istanbul in early 20th century (14THB: Rakowitz, 2015). Etel Adnan's *laperello* book can be another sufficient example of this approach. It is based upon parents of Adnan's, diary which tells the relation between Armenians and Turks from the same period (14THB: Family Memoirs, 2015). Therefore, Bakargiev does not adopt a point which Armenian Genocide should be revealed in the context of this exhibition. However, one can very well argue that these works selected by

Bakargiev, carry a certain level of archival urgency but this is not the say that it necessarily bases itself to this specific history. It is the memory which was brought by these selected artworks. These works establish themselves on the thin borderline of history and memory. In this regard, one can argue that the exhibition functions as a lieux de memoire, rather than a milieux de memoire as described by French historian Pierre Nora.

First of all, the term lieux de memoire is an abstract term which exists between the intersection between history and memory. According to Nora, a successful lieux de memoire communicates with minimum amount of signs. Therefore, it should lead to many interpretations as much as possible (Smith, 2009: 34-35). According to Nora, these two terms, history and memory also signifies a problem and suggests that what we identify as memory is already a history. It is statement towards the materilization of the so-called memory (Nora, 1989: 13) Nora tries to formulate the distinctions between history and memory as follows:

“Memory and history, far from being synonymous, appear now to be in fundamental opposition. Memory is life, borne by living societies founded in its name. It remains in permanent evolution, open to the dialectic of remembering and forgetting, unconscious of its successive deformations, vulnerable to manipulation and appropriation, susceptible to being long dormant and periodically revived. History, on the other hand, is the reconstruction, always problematic and incomplete, of what is no longer [...]History, because it is an intellectual and secular production, calls for analysis and criticism. Memory installs remembrance within the sacred; history, always prosaic, releases it again. Memory is blind to all but the group it binds-which is to say, as Maurice Halbwachs has said, that there are as many memories as there are groups, that memory is by nature multiple andyet specific; collective, plural, and yet individual. History, on the other hand, belongs to everyone and to no one, hence its claim to universal authority (Nora, 1989: 7-8)”

It can be argued that Nora, in this passage above, the distinction between history and memory is not clear. Therefore, he establishes his term lieux de memoire between history and memory. He describes lieux de memoires as a place where memory crystallizes and released itself at a particular historical moment (Nora, 1989: 7). One can argue that Bakargiev, by extending the exhibition space to

the cityscape, highlights the cityscape and what it signifies, that is the memories and the histories of the city. I would like to argue that this is achieved by certain curatorial strategy, that is the given emphasize on the voyage of the spectator and therefore highlighting the connections made by voyager-spectator. At this point, I would like to analyze the construction of this expanded space in 14th Istanbul Biennale.

1.1 Curating the City: Exhibition Space as Cinematic Construction

Bakargiev's exhibition is not the sole example of curation of the city, her documenta 13 and recent documenta exhibitions can be seen in this projection³. But one can argue that Bakargiev forces this trajectory even further with this exhibition. She did not only use galleries and museums in the city but also interact with the daily life of the city. There are sites that are inaccessible to public viewings such as Riva Beach and Casa Garibaldi. A fishing boat which tours the Bosphorus may be the most clear example of this situation or strategy which is used by Bakargiev. Secondly, there is a work which cannot be visited by visitors. That is the Pierre Huyghe's Abyssal Plain (2015- onwards) which was still under construction during the exhibition and even when it is finished, it will not be visible (14THB, Abyssal Pain, 2015) But what does usage of multiple venues both art spaces and spaces such as Rumelihisarı which is coastal village near Istanbul or Riva Beach, Hrant Dink Foundation Adahan Hotel and Küçük Mustafa Paşa Hamamı? It can be argued that by structuring the exhibition along various locations in the city, Bakargiev creates an affect which echoes cinematic production of meaning. But how does cinema produce meaning?

In the 1920s, Russian filmmaker Lev Kuleshov made experiments with series of moving images which are accepted as Kuleshov effect later on. Kuleshov, in the first scene, filmed a man with a blank face looking directly to the camera. This scene is followed by a hot bowl of soup and thus it leads spectator to think that the man is hungry. In the next scene, Kuleshov shows us the same man with a blank face, and in the succeeding one, a child's tomb. Therefore, a spectator comes to a conclusion that man is mourning the deceased child which aspect of these succeeding scenes leads us to different

³ Peter Osborne argued that urban turn within the postconceptual practice points out to new departure in the art world. New constructivism at the exhibition form(2013:160).

interpretations of the man's feelings although it is the same man with blank face in each? This is achieved by the basic principle of cinematic creation, that is the montage. It is not the single shot which creates the meaning but the interaction between two succeeding frames. Sergei Eisenstein who was one of the early film theorists and filmmakers, has developed a theory of montage extensively in his studies. Eisenstein looks at Chinese hieroglyphs, heue-i period in particular and emphasizes on their representational characteristic. He investigates the usage of two hieroglyphs in order to tell something by simple representative characters (Eisenstein, 1969: 28-29).

For example: the picture for water and picture of an eye signifies "to weep"; the picture of an ear near the drawing of a door "listen";

A dog+a mouth= "to bark"

A mouth+a child= "to scream"

A mouth+a bird= "to sing"

A knife+a heart: "sorrow" and so on

But this is montage (Eisenstein, 1969: 30)

Eisenstein thus suggests that it is the interaction of these two elements in these Chinese characters which creates a third meaning, a meaning that cannot be grasped by the latter or the former. On the other hand for Dziga Vertov, one of the early filmmakers, argued that the single frame constitutes a movement in itself. According to Vertov, there is no qualitative difference between the movement inside the shots and and between the shots. Therefore, Vertov concedes the autonomy of the single shot. One can argue that the distinction between Vertov's and Eisenstein's theory of montage lies in the fact their thinking on the perception of the image. Vertov argued that the subject who perceives the image is not the human but the machine. The perception is no longer subject to the human beings (Lundemo, 2012: 103-105). Eisenstein was much more interested in the art history and other art forms as well. He analyzed different art forms and cultures. According to Eisenstein, montage is the principal element of structuring Japanese haiku poetry, and Kabuki theater. But the methods of montage used by these art forms are distinctive for every art forms. For instance, spatial arts such as painting and sculpture are bound to stillness and therefore able to reenact a sensation of movement only through montage. The temporal arts such as poetry and music, indicates a spatial extension through montage. Therefore, both of these usages of montage creates a new

sphere on a conceptual level instead of on material level (Lundemo, 2012: 99). Eisenstein formulates his thinking on different techniques of montage as follows:

"[When talking about cinema], the word path is not used by chance. Nowadays it is the imaginary path followed by the eye and the varying perceptions of an object that depends on how it appeared to the eye. Nowadays it may also be path of followed by the mind across a multiplicity of phenomena, far apart in time and space, gathered in certain sequence into a single meaningful concept; and these diverse impressions pass in front of an immobile spectator.

In the past however, the opposite was the case: the spectator moved between (a series of) carefully disposed phenomena that he absorbed sequentially with his visual sense" (Eisenstein, 1989: 116).

Can we argue that Bakargiev's 14th Istanbul Biennale reenact cinematic production of meaning in the domain of Eisenstein's thinking of cinematic montage? It can be argued that Bakargiev's exhibition carries reminiscences of production of meaning through montage and cinematic creation. It is indeed based itself on the premise of "varying perceptions of an object that depends on how it appeared to the eye" (Eisenstein, 1989: 116). However, it is also true that it does not come to life in the presence of immobile spectator.

One of the main parts of the exhibition in Istanbul Modern was the Channel which actually formed as a channel in the museum space. It can be regarded as the central of the exhibition. Bakargiev explains The Chanel in the guidebook: "The Channel knots together inside and outside through different lines of fight, a Klein bottle- a form of with no outside nor inside, although it is a containing vessel[...] It provides an image for the exhibition, speaks to how an interior space (the exhibition) can create a different exterior(the world at large) in relation to itself" (14THB Guidebook, 2015: 53). One of the most important characteristics of this section of the exhibition is that its willingness to have space for non-art objects. This section includes Vilayanur S. Ramachandran's Mirror Box (1993), Charles Darwin's On the Various Contrivances by Which British and Foreign Orchids Are Fertilised by Insects: and on the Good Effects of Intercrossing (1862) Karl von Frisch's Bees: Their Vision, Chemical Senses, and Language (1950) and Karl Blossfeldt's Aspidium Filix Mass (1928). What does the exhibiting of these non-art objects lead us for interpretation of the exhibition? These objects can be very well read

in the favor of thinking of anthropocene which is certainly one of the interests of Bakargiev not just as a curatorial strategy but also as a critical discourse.

Bakargiev argues that art and this exhibition in particular invite people from all sort of background to think, question and experiment the questions and answers given to them through collectivism (14THB Guidebook, 2015: 53). One can argue that the selection of these kinds of non-art objects and artworks indeed creates a gap or a space for discussion. Furthermore, it does not necessarily emphasize on the single artworks and non-art objects that is because these objects are not correlated at first sight. When a spectator encounter with an exhibition, s/he expect to encompass with a central theme which is embedded in every object exhibited in the space. Therefore, a spectator only questions works individually and find a thematic premise in every individual work but one can argue that this may not be the case in this exhibition. A spectator is forced to find a meandering between artworks. In other words, Bakargiev puts emphasize on the third meaning which is created by the juxtaposition of these objects. Although Bakargiev takes this approach further ahead, it is part of a particular curatorial discourse. Osborne puts emphasize on the end of the curatorial strategy, that is the usage of the city as a whole. He argues that in this context, an artwork does not exist simply by itself in a given space but the occurrences between artworks produce a meaning (2013: 160). A site becomes a new sites which refer to somewhere else. Osborne reads this strategy as cinematic and thus suggests that curators embark on the position of the film director at the structural end (2013: 44). One can argue that cinema and architecture share some common features. Sergei Eisenstein was one of the theorists who touched upon this discussion: “the film spectator moves across an imaginary path, traversing multiple sites and times in the course of a filmic projection, as distant moments and far-apart places become connected on the screen. Film inherits the possibility of such an imaginative mental voyage from the architectural montage” (Bruno, 2002: 168). According to Eisenstein, film acquired the structure of mental voyage from architectural promenade (Bruno, 2002: 53). Moreover, architects such as Bernard Tschumi and Rem Koolhaas emphasized on the linkage between cinema and architecture (Bruno, 2002: 68).

Giuliana Bruno likewise Eisenstein analyzes other art forms from distinct periods and analyzes the usage of montage and cinema at the

structural end. She particularly put emphasize on the linkage between museum and art museum in particular and cinematic creation. She argues that cinema was born out of eagerness to share, document and collect the photographic imagery of different parts of the world (Connoly, 2009: 66). Therefore, she highlights the common feature of cinema and architecture, that is the memory or recollection.

“Working at the edge of the image, its dissolution into the next, and the ellipses of the assemblage, the prefilmic montage created by the spectorial browsing of the collection invites recollection. The art of memory- displayed as theatrum memoriae in the cabinet materializes in film’s own process of imaginative display. Furthermore, the museographic spectacle of framed views, reframed in spectatorial projections, incorporates a kinesthetic itinerary, a form of “picturesque” voyage. Such was the emotional spectacle-the itinerary of attraction-that was mechanically “re-collected” by motion pictures, which recreated their own kinesthetic travel effects (Bruno, 2002: 155)”

In this passage, one can argue that Bruno puts emphasize on the parallels between cinema and architecture and art museums in particular at the structural end. Furthermore, one can argue that the foundations of these two overlap with each other to a certain extent. Both of these are basically the inventions of 19th century and both encountered difficulties in the 60s and re-establish themselves in the 80s (Penz, 2012: 280). Likewise cinema, museums also creates a narrative or chronology though spatial arrangements (Penz, 2012: 288) This is particularly evident in national art museums which its educational purposes may be prioritized. One can look at NationalGallery in London as an example of this approach. The museum’s space is clearly arranged according to centuries and movements such as 19th century, 18th century or Impressionism etc. Furthermore, this approach can be seen in contemporary art institutions such as Tate Modern. If one tries to see two buildings of Tate Modern in London, s/he would realize that there are rooms arranged according to shapes and colors.⁴Therefore, the museum

⁴ Art Historical methodology which relies on the chronology of art movements can also be seen in the first documenta exhibitions. The selection of works were not by Arnold Bode but by Werner Haftman whose *Painting in the Twentieth Century (1953)* was widely read. Grasskampf argues that he, unlike many art historians, historicize the contemporary art (Grasskampf, 1996: 73-75)

space functions as a map to be followed by the spectator. In this regard, Bruno argues that cinema also functions as a map or an emotional map. She discusses that map is the visual record of our experiences. It captures and measures a place in order to deliver to the viewer. Bruno asserts that filmic site-seeing creates the same cartographic effect and even corresponds to a larger textual resemblance. That is because of the film's feature of existing on a two-dimensional level which may refer to the other sites including depth (Bruno, 2014: 275). One can argue that by extending the limits of exhibition space in 14th Istanbul Biennale, Bakargiev refers to the other dimensions which may be not accessible through the usage of art galleries and museum's structure alone. Bakargiev unfolds the interactions and similarities between film, architecture and the city as Bruno formulates:

"Architecture is neither static structure nor simply just built. Like all tangible artifact, it is actually constructed-imagined-as it is manipulated, " handled" by user's hand. And like a film, architecture is built as it is constantly negotiated by e(emotions), traversed by the histories both of its inhabitants and its transient dwellers. Seen in this way, architecture reveals urban ties.: the product of transactions, it bears the traces of urban (e)motion and its fictional scriptings. A relation is established between places and events that forms and transforms the narrative of a city: the city itself becomes imagined as narrative sites are transformed by the sequence of movements of its traveler dwellers (Bruno, 2002: 66)."

Mapping of the city is one of the crucial features of this exhibition but if one argues that Bakargiev's exhibition is based on the creation a cinematic space, does that also means that Bakargiev's exhibition incarcerate into the narrative? Bakargiev's practice clearly pushes the boundaries not just by curating artworks from different time-periods but also blurring the line between art and non-art objects. Therefore, Bakargiev curatorial strategy is the example of what Meijers called 'ahistorical' exhibition which abandons the traditional chronological arrangement and seeks to reveal the correspondences between different periods and cultures (Meijers, 1996: 8).

Today what is identified as film can be very diverse although structurally they are still based upon the premise of montage.⁵ But one cannot see the films in the cinema and video works exhibited in the art gallery and museum context. These kinds of works are often identified as the expanded cinema which opened up the path to challenge traditional structures of narrative through simultaneous multi-projection and physicality (Le Grice, 2011: 160). Therefore, it is distinctive from the moving image which is perceived by the immobile spectator whereas expanded cinema forces spectators to build their own meandering alongside the images presented. Le Grice who is one of the pioneers of expanded or experimental cinema argues that traditional narrative cinema is based upon giving emphasis on the represented time. On the other hand, experimental film artists try to reverse this priority and make the spectator time primary (2011: 163). Le Grice, tells how they reconfigure the narrative cinema, "Together with some experimental filmmakers, notably Kurt Kren and Peter Gidal, I sought to disrupt the narrative illusion through stressing the independence of each shot.[...] Disruption of narrative continuity makes new and latent meanings available to the spectator. The coherence of a work becomes problematic, belonging to the spectator rather than determined by a hidden ideology held in the narrative"(p. 162). If expanded cinema tried to impose the significance of every single of a shot in a sequence of moving image, can 14th Istanbul Biennale be seen in the sphere of expanded cinema? One can argue that this exhibition carries the reminiscences of both narratives and expanded cinema. Bakargiev does not reject the history of the city and highlight the presence of Christian population including Greeks, Armenians, French, Italian through the structures designed and built by them. While structuring an exhibition which questions the histories, memories and accidents, she also produces a space for discussions not just generated by the producers of this exhibition but also by the spectators. Bakargiev both creates a narrative and not at the same time but she aims to create an affect to evoke the invisible memory of the city. She both uses the structures of the museum and gallery space and disrupts it via the usage of non-art spaces.

⁵ The study shows that prior to 1906, vast majority of films produced in the US were non-fictional movies. See Tom Gunning, 'The Cinema of Attractions: Early Film, Its Spectators and The Avant-Garde' *Wide Angle*, 8 (1986), 63-70 (p. 64).

At this point, I would like to return to Aby Warburg and his latest project Mnemosyne Atlas which shares the similar impulses with 14th Istanbul Biennale.

2. Aby Warburg and Mnemosyne Atlas

Warburg is today widely accepted as an art historian by the academia. After the translation of his writings by Getty Research Institute in 1992 scholars in the Anglophone world have begun to shown interest in his studies (Woodfield, 2001: 69). One can argue that this interest is due to Warburg's interdisciplinary approach which is unavoidable in academia. He was not interested in artworks alone and thus he did not identify himself as an art historian but as an "image historian" (Bredekamp, 2003: 423). This interdisciplinary approach can be found even in his doctoral dissertation. In this research, Warburg analyzed Sandro Botticelli's Spring and Birth of Venus by using literary sources to identify Botticelli's moving female figure as nymph which will be one of the major themes in Warburg's studies throughout his career (Agamben, 1996: 97). Furthermore, this approach is particularly evident in his latest and unfinished project, Mnemosyne Atlas which includes photographic reproductions of manuscripts, newspaper clips and coins along with artworks from different periods. In this chapter will engage with the questions raised by Mnemosyne but before going into these questions, I would like to highlight Warburg's thinking which led him to this project.

According to Warburg, artworks are documents (Urkunde) of human occurrences throughout the history. An artwork could potentially highlight a long forgotten past and can be an aid to identify a moment, therefore artists, patrons and advisors were secondary aspects for Warburg (Forster, Britt, 1996: 16). Warburg was interested in the transmission of images or cultural artifacts by large. In this regard, Warburg identified himself as a "... seismograph of the soul, to be placed among the dividing lines between different cultural atmospheres and systems" (Blassnig, 2001). Pathosformel- an emotion signifier as described by Pollock (2007), is a vital term in order to understand Warburg's thinking which led him to Mnemosyne Atlas and his explanation of it as "a ghost story for truly adult people" (Agamben, 1996: 95). Furthermore, Warburg had a keen interest in Renaissance Art and survival of antiquity [Nachleben] throughout his career and has written extensively on this

subject (Rampley, 1997: 42). The figure of nympha was particularly intrigued. In his doctoral dissertation, he wanted to identify the moving female figure of in *Spring and Birth of Venus* by Botticelli as a "nymph". For Warburg, this figure of nympha illustrates a new iconographic model which both clarifies the subject of this painting and shows the mutual thinking or influence of ancient culture upon this period of time which this painting was produced (Agamben, 1996: 97). He was trying to place this painting to a larger context of quattrocento Florence through make comparisons with his contemporaries such as Leon Battista Alberti and Andrea Poliziano. Thus, he has identified similarities between Botticelli's painting and Poliziano's *Giostra* poem (Rampley, 1997: 42). However, Warburg was more interested in the transformation of figures rather than the preservation of Ancient Greek and Roman culture (Rampley, 2001: 306). In this regard, he was deeply interested in the classical forms in Quattrocento Florence and the recurrence of these motifs even in distant geographies and in the art of Flanders, Germany and Burgundy, although there was a clear lack of historical distance. Therefore, Warburg was drawn into the mapping of the evolution of a specific motif (Rampley, 201: 309-310). If one can put this notorious term of pathos formula Warburg in a nutshell, it "pinpoints the expressive gestures depicted in paintings and other visual media, which he considered to be memory symbols of fears and excitements that purportedly had been overcome" (Wiegel, 1995: 137). In this regard, Didi-Huberman argues that Warburg's studies form early period of his career starting with his thesis on Botticelli's painting, was an "archeological science of the pathos of antiquity and its fate in the Italian and Florence Renaissance" (Didi-Huberman, 2007: 14). Therefore, for Warburg, an individual artwork does not exist by itself or can be viewed only through its capacity to communicate. That was what distinguishes Warburg from his contemporaries and art historical methodology of his epoch. For art historical thinking symbol was not a mediator of cultural memory but the result of the inspiration of a genius artist (Schade, 1995: 502). Today, Panofsky is seen at the same camp with Warburg and this can be accepted to a some extent but there was also the crucial difference between these two scholars. For Panofsky the symbolic value generated by the artworks were imprints of artist's own personality (Agamben, 1996: 99). who is one of the earliest thinkers who realized the significance of Warburg, formulates his thinking in this regard as follows:

“As to Warburg, he would never have considered the essence of an artists’s personality as the deepest content of an image. As the intermediary zone between consciousness and primitive identification, symbols did not appear to him as significant insofar (or only insofar) as they made possible the reconstruction of a personality or a vision of the world. For Warburg, the significance of images lay in the fact that, being strictly speaking neither conscious nor unconscious, they constituted the ideal terrain for a unitary approach to culture, one capable of overcoming the opposition between history, as the study of “conscious expressions” and anthropology, as the study of “unconscious conditions” which Levi-Strauss identified twenty years later as the central problem in the relations between two disciplines.”(Agamben, 1996: 99-100).

One can argue that this state of transmission or in-betweenness of lies at the very central of his methodology and therefore at the construction of Mnemosyne. At this point, I would like to turn to Mnemosyne Atlas and what it entails regarding to the questions raised by Warburg.

2.1 Mnemosyne Atlas: Memory in Question at the Rise of Image in Motion

The last project of Warburg is highly enigmatic not just because of its complex structure but also lack of explanation of this project due to the sudden death of Warburg (Gombrich, 1970: 283). Atlas was constructed from over 1000 photographic reproductions pinned over black cloths but only photographs of this projects remain. The images Warburg used were from his personal photographic collection. Furthermore, he specifically c commissioned photographers to photographs objects related to his research areas (Finch, 2016: 288). Thereafter, Peter van Huisstede suggested dividing Atlas into five groups. These are introduction (A, B, C); antiquity (1-8); the period from antiquity to Renaissance(20-27); and Renaissance (28/29-64) (Schoell-Glass, 2008: 142). This project was the result of two main interest of Warburg: transformations of Olympian Gods in the astrological tradition and the pathos formulas particularly in Renaissance art and culture.

For Warburg, the notion of memory was clearly an important aspect of this project. The title he chose as a title, Mnemosyne is the Greek Goddess of memory which gave birth to inspirational muses (Leeming, 2014). Furthermore, his description of Atlas as “a ghost story for truly adult people” (Agamben, 1996: 92) signifies the

importance of the aspect of memory. Ghosts are not entities which merely exists in the present, on the contrary they live in the present as the reminder of the past. Although their entities belong to the past, they interact with the present and the future as a reminder of the death and thus the future. I would like to suggest that this description of Mnemosyne as a ghost story is not a simple allegory but also directly related to Warburg's perception of memory. In this regards, Warburg was influenced by Richard Semon and his notion of engram (Agamben, 1996: 99) According to Semon, memory does not exist in the limits of consciousness and it is the ability to react to an occurrences over a period of time. It is not an energy know to this world and it is what Gombrich identifies as the thing which distinguishes dead from the living. Engramm is the trace left by a specific occurrences to a subject and this trace or energy can be activated under certain circumstances because it remembers the previous event (Gombrich, 1970: 242). In other words, one can argue that it is not the real event but the recollection of the first event after an exposure in a similar manner. Michaud argues that this notion of engramm was particularly influential for Warburg while creating his picture atlas. Furthermore, he discusses that likewise, Semon's engramms Warburg's images are also reproductions, the photographic reproductions. By juxtaposition of images from distant periods and cultures, images which do not correlate at first sight, Warburg achieves to create a meaning larger than any individual image could possibly produce (Michaud, 2007: 255-257). This reading of Michaud addresses to Warburg's enigmatic term 'iconology of interval' which will be a major aspect of Michaud's discussion for Mnemosyne's cinematic qualities.

According to Warburg, the survival of antiquity can be found in the body which shows the bodily movements causes by whether interior or outer causes. However, Michaud argues that ten years after his dissertation Warburg's thinking took another path in 1902 with the publication of his two texts: one of them which analyzed the Ghirlandio's frescoes in the Sasseti Chapel of Santa Trinita Church in Florance and the second one which investigates series of portraits from 15th century Flemish School. In both of these studies of Warburg, the figures were not captivated by outer forces or showed physical movement, they were rather in static poses. But the question of movement has not vanished but it was transmitted into the universe of representation (Michaud, 2007: 30-31). Therefore, one can argue that the issues raised photography and moving image

(stillness and movement) were at the center of Warburg's thinking and his formulation of Mnemosyne Atlas. Although it carries, certain tendencies of formalism in certain individual panels, as a whole it was the rejection of art historical narration of art's progression.⁶

Michaud argues that Mnemosyne Atlas which sought to form a new art historical language, is similar to Eisenstein's visual syntax. In this regard, Michaud speculates that the very foundation of Atlas, that is the "iconology of interval" shows parallels with the dominant theories of montage which were established by Russian filmmakers in the 1920s. Therefore, as in the montage theories of that time, Michaud discusses that individual panels of the Mnemosyne Atlas does not hold a meaning but only through the juxtapositions of these panels, Atlas is able to create a new meaning (Michaud, 2007: 283). But can we see Atlas in the light of photo-montage as well? Kurt Forster argued that photo-montage works produced in 1920s and 1930s show similarities with Atlas in the constructive end (Forster and Britt, 1996: 19). But one can argue that Warburg did not want to create static work which is open to interpretation in a single way. Furthermore, despite the fact that Warburg juxtaposes these images, he did not manipulate the images. In other words, he was not interested in the creating a new imagery through the juxtaposition of different images but rather interested in the interaction between the images he arranged. One of the crucial arguments regarding Mnemosyne's cinematic premises, is Warburg's rearrangement of the individual panels during his lectures (Michaud, 2007: 277) Warburg's willingness to change individual panels indicates that his perception of this panels were not static. Therefore, he does not achieve to create a fixed art historical narrative but rather forces spectator to build their own meandering between these panels.

3. Cartographies of Memory

In this chapter, I will analyze of two different projects which were produced almost hundred years apart from each other. This is a difficult task to unfold because those projects were created at the

⁶ The Plate 47 can be given as an example in this regard. This plates is structured in order to follow the figure of nymph which was one of the key studies of Warburg's career. Panel was dominated by Ghirlandio's fresco *Birth of Virgin* from the cycle for the Tornabuoni Chapel in Santa Maria Novella, and this is followed by Filippo Lippi's tondo in the Uffizi which depicts a servant girl with a fruit basket, Raphael's watercarrier for the *Fire in the Borgo* and another variation of the same motif by Agostino Veneziano (Gombrich, 1970: 297).

other ends. 14th Istanbul Biennale was a project which came to life in its full scale but Warburg's Mnemosyne Atlas is not a finished project and only fragments of Warburg's thinking on this project is accessible whereas there is a 540 paged catalogue and a guidebook which accompanies the biennale. Therefore, this chapter will not be constructed in order to make a comparison but rather to look at two distinct projects which share similar impulses. But one can argue that what those two projects, as distant as they can be by structure, they try to evoke a certain type of effects by mapping out their subjects of studies through a creation of cinematic space.

Warburg was interested in what he called *Wanderstassen des Geistes* which means the path taken by the mind, the observation from classical antiquity to Renaissance and to contemporary art of his age (Mcewan, 2006: 244). For Warburg, *Wanderstrasse* was the main route which ideas are placed in a half hidden way. This map was a way in order to see the full scope of his studies. In other words, by creating a *Wanderkarte* (map of images), he was trying to achieve a bird eye view. It was designed as a psychogeographical tool in order to lay out creation of humankind throughout the history as well as its memory (Mcewan, 2006: 251-252). Thus, it is clear that Warburg was very much interested in the functionality of mapping. I would like to argue that it is one of the most crucial elements which brings Bakargiev's 14th Istanbul Biennale and Warburg's Mnemosyne Atlas together.

It can be argued that the perception of art as such by Bakargiev correlates Warburg's perception regarding to its foundation as the result of a conflict. Furthermore, for both of these thinkers⁷, perceive art as a treatment whether for collective or personal traumas or sufferings. But this does not mean that they regard as a step towards to reconciliation. In this regard, Agamben argued that by constructing Mnemosyne, Warburg first of all aimed to solve his personal conflicts and problems and it was designed as a mnemotechnical tool for Western culture. In this regard, one can formulate the similarities between these two thinkers by looking at a specific work curated in Istanbul Biennale. *Mirror Box* by Ramachandran is an important object and shows this formulation of art such in this biennale. First of all, Ramachandran is not an artist nor *Mirror Box* is an art object. Nevertheless, Ramachandran is

⁷ I choose the use this term thinkers because of their intellectual heritage and there is no term which is capable to identify these two figures in the same category.

regarded as one of the prominent behavioral neurology and visual psychophysics. He first developed his Mirror Box in 1993 and aimed to cure Phantom Limb Syndrome. This syndrome is caused by a lost arm or leg which is actually lost but the patient still feels the pain caused by this missing limb. In other words, a patient still feels the missing limb after its loss. Ramachandran built a two part box with a mirror inside which create an illusion, as if the missing limb is present. After a period of time of exercises, many patients do not feel the pain associated with missing or phantom limb (14THB, Mirror Box, 2017). One can argue that this work corresponds to questions raised by Bakargiev, these can be art as healing and recollections of the past occurrences. Furthermore, one can also argue that it also addresses to ghostly nature of photography because what Ramachandran produced also can be seen in the light of early photographic devices to a certain degree. The image produced in Ramachandran's Mirror Box is after all a reflection of the existing limb and therefore it echoes the photographic production. Therefore can we argue that Bakargiev addresses the memento mori characteristics of the early photography by placing this work at the very center of the exhibition? As I have outlined in the chapter of Istanbul Biennale, Bakargiev's curatorial strategy of expanding the exhibition space and curating non-art objects indicates a cinematic way of construction. However, it can be argued that Bakargiev is not merely interested in the photography per se but what photography signifies and that is the recollection of the past. In this biennale, Bakargiev brings historical sites which may be unknown to locals and therefore one can argue that she photographs certain sites and reveals the unknown or untold histories and memories of the city. It can be argued that this was the notion which Warburg sought as well, that is the migration of ideas, stories, figures and memories throughout his career. Furthermore, one can argue that both of these thinkers aim to create a map whether in the practical end as Bakargiev did or in the theoretical end as Warburg did with Mnemosyne Atlas. The idea of mapping out their formulations rather than proposing answers lie at the center of their methodologies. This strategy is one of the aspects which correlates their projects to cinematic end. One can argue that early moving image practitioners such as Muybridge and Maley were also the result will of documenting movements, gestures of living beings. In this regard, Michaud argues that Warburg's studies of motion in images interestingly correlates with the works by Etienne Jules-Marey

although they worked at the different ends (Michaud, 2007: 87) However, one can argue that neither Warburg nor Bakargiev uses the photographic or cinematic way of construction in a way to reveal the truth but puts emphasize on the trajectory to a remembrance of ideas, figures, stories and memories which are invisible and stuck in-between visible routes throughout human consciousness. In this regard, the usage of the space fulfills an important role. Bruno argues that Warburg was the art historian who recognized the changing structure museum as a multi-screen theater (re)collection with the construction of Mnemosyne (Bruno, 2014: 160). Therefore one can argue that Bruno reads Mnemosyne Atlas as a way of structuring museum space. Furthermore, Mnemosyne Atlas can be seen as the catalogue of an exhibition which has never come to life. In this regard, it can be argued that Warburg can be the first figure who understood the importance of the exhibitions for the art historical understanding not just for the academia but for the general public as well. Bakargiev's 14th Istanbul Biennale also fulfills a historical role although it did not has such premise. The importance of large-scale exhibitions such as biennales for the history of art is stated. In this regard, O' Neill argues that contemporary art is experienced and historized through large-scale exhibitions such as biennales and art fairs (2010: 243). Therefore, whether they were constructed for art historical understanding of art's progression or not, both of these projects share art historical reminiscences. However, they do not achieve this through the chronological narrative of art history. At this point, cinematic way of constructing plays a crucial for both of these thinkers.

According to Eisenstein, montage, first of all create a shock of thought through connections of disparate images and activates the hidden energies between these juxtaposed images. Eisenstein's early writing related to a montage of attractions were highly concerned with the theater. The usage of different medias and various form of presentations such as live acting, posters and sequences from films were the materials of this montage of attractions. In fact, Eisenstein converted the theater stage into a boxing ring for the theater production of *The Mexican* in Moscow in 1920 (Rossak: 330). One can argue that the notion of engramm correlates to Eisenstein's idea of montage and montage of attractions in particular. Both of these terms point out to not static imagery and a single image alone but the effect created by the image on the spectator. As I have outlined before, engramm was one of the key influences for Warburg's pathos

formula and his creation of Mnemosyne Atlas. It can be argued that his pathos formula (or dynagrom) is not embedded in the memory but it is a 'triggered memory'. It a representation which shapes the present rather than the past or an archive (Brown and Green, 2009: 173) Therefore, it can be seen in the sphere of Eisenstein's theory of montage.

It can be argued that Eisenstein's theories on cinema share similarities with the ways in which Bakargiev constructed her exhibition. Bakargiev does not only structure this exhibition on the Bosphorus which is a channel but also convert its structure into a channel. The main exhibition which places a channel as Bakargiev constructs it in the Istanbul Modern is the most clear example of this approach. Bakargiev explains: "The Channel knots together inside and outside through different lines of flight, recalling a Klein bottle-a form with no outside nor inside, although it is a containing vessel" (14THB Guidebook: 53). Therefore one can argue that likewise Eisenstein, Bakargiev aims to blur the line between the exhibition itself which is structured as channel and the city-bosphorus as Eisenstein aimed to achieve with his "cinema of attractions". But neither of these two thinkers offer a direct way to the treasury of knowledge or story.

In the Istanbul biennale, Bakargiev pushes this narratives layers to even further away by using the geography of the city and glosses the narratives the city as well. Bruno argued that film⁸ and this geography of travel culture share similarities particularly regarding its continuous reinvention of the space. Furthermore, the invention of cinema overlaps with the new architecture of the modernity such as, arcades, railways and pavilion of exhibitions. Those sites were all place of transits and mobility which were the main aspect of this new architecture (Bruno, 2002: 17). One can argue that both Mnemosyne Atlas and 14th Istanbul Biennale share this urgency to mapping out their subject of studies. Israel Rosenfield, a neuroscientist claims that there is an undeniable correlation between memory and movement. As a matter of fact, neuronal groups in our brains are into different maps which communicate with each other in order to produce the

⁸ Bruno here particularly addresses to travel film genre, particularly to films such as *Panoramic View of Boston Subway from an Electric Car (Edison, 1901)*, *Panoramic View of the Brooklyn Bridge (Edison, 1899)* and *Panorama of 4st St Josseph (American Mutoscope and Biograph, A.E. Weed, 1902)*. Furthermore she argues that this genre inscribed motion into the grammar of cinema. It was taking spectator to spaces and thus creating multiform travel effects (Bruno, 2002: 20).

notions which an individual possess. Furthermore, Rosenfield states all kinds of recollections requires some kind of motor activity in order to reenact those unique moments. Thus every human being at the end redoing the past. For this redoing, Bruno argues that we return to film and it becomes the reproducible memory of our mobile perception of space and explores our history of our personal emotional scale (2002: 263). Bruno further explains the functionality and the effect created by the film as follows:

“What is mobilized in film’s own emotional mapping is the plan of an unconscious topography in which emotions can “move” us, for they are themselves organized as a course. In the film, as in the emotional course mapped Scudery, sentiments come to be mapped as physical transformations, written as moving physiognomy. Indeed, emotional cartography is about an itinerary, the carnal knowledge by which one comes to know beings. It is the kind of cosmography whose compositional lines touch the most tender filaments of inner cells-a cosmography that draws the universe in the manner of an intimate landscape. This is a drawing whose texture is the very system of our interior, the text of our inner fabric: a place where pictures become a space, an architecture (2002: 263).”

In this passage, Bruno refers to Madeleine de Scudery’s *Carte du pays de Tendre* which was published in 1654 to accompany her novel *Clelie*. In this map, various of terrains were depicted such as land, sea, river along with several towns, bridges and trees in order to show the way to the “countries of tenderness”. Bruno argues that it depicts the itinerary of the novel and thus produces “a world of affects” visible to human beings. She further discusses that the visiting the land which Scudery created, produces a psychogeography. This roadmapping or meandering is the aspect which links the exterior and interior and therefore leaves no space for visible scar or wounds (Bruno, 2002: 2-3). One can argue this impact of blurring the lines between exterior and interior is the reason why Bruno’s correlation between cinema and Scuderry’s creation. In this regard, can we perceive *Mnemosyne Atlas* a the visualizing or mapping of his personal meandering? One can detect premises of this notion of interior and exterior at the center of Warburg’s thinking. His term *Denkraum* (room for thought) which first appeared in his writing regarding *Age of Luther* shows Warburg’s willingness t to create a space which is an imaginary space rather than a real one (Sacco, 2015: 63). Warburg states this idea in

his introductory text from the Atlas : “The conscious creation of distance between the self and the external world may be called the fundamental act of civilization. Where this gap conditions artistic creativity, this awareness of distance can achieve a lasting social function”. (Quoted in Gombrich, 1970: 288). One can argue that what Warburg called *Denkraum* is the transmissionary state, or the binary of the self and the external world. This approach also can be found in the Bakargiev’s discourse.

“Conversations between different fields of knowledge occur here, from Orhan Pamuk’s drawings in his sketchbook to recordings by oceanographer Emin Özsoy. It is difficult to commensurate what appears in commensurable. However, in the internet era, maintaining the boundaries between different fields makes little sense. We have an ability for deep thinking, which is an old ability that needs to be exercised and allied with our more recent ability to surf through a variety of interests and fields. Art offers a platform for experimenting and exercising such transversal alliances like-minded people, whether they are visitors, artists, scientists, historians, fiction writers or philosophers. Here in the Channel, a number of elements float together” (14THB Guidebook, 2015).

Therefore one can argue that this formulation correlates the thinking and structure behind the *Mnemosyne*. These both projects try to evoke an affect through the juxtaposition of not just images but also different disciplines as well and by doing that they are trying to open up a space for thought but for answers.

Conclusion

Sergei Eisenstein addresses to an anecdote in order to unfold his theory of montage. He tells his encounter with the city of New Yorks and states the fact of impossibility the memorization of New York’s streets at first. That is because streets are numbered such as Fifth Avenue, Forty-Second Street etc unlike the conventional way of naming the streets. Therefore, it becomes harder to remember the features of the streets and even the street itself. He discusses that one has to find distinctive aspects which can be identified with that particular street. Eisenstein suggests that there are two phases of this memorization. At first stage, one tries to imagine the different aspects of the individual streets but yet one is not able to know the street by its full form because the features of this street is not constructed as a full imagery. It is in the second stage when one

begins to understand the full scope of the street through juxtaposing all the features into a single image. In other words, a street can only be memorized through the fusing of different elements of this street (Eisenstein, 1957, 16).

In their projects, one can argue that both Bakargiev and Warburg wanted to activate memories of the spectators through juxtapositions of distinctive elements. In this regard, it can be argued that they share similarities with Eisenstein's formulation to a considerable degree. Furthermore, the given emphasis on the notion of memory or cultural memory is also another domain which moves Mnemosyne Atlas and 14th Istanbul Biennale to cinematic semisphere. But one cannot state that they are merely interested in specific historicities and memories alone. It is clear that for instance, Bakargiev is interested in the cultural history of Turkey and Istanbul in particular with given emphasis on the Levantine population of Istanbul and Armenian Genocide whereas Warburg was interested in the transmission of figures such as Nympha or Fortuna. However, they are also interested in laying out their formulations as a cartography which forces spectators to produce their own meanderings. Furthermore, those both projects were constructed in a way to blur the line between artworks and non-art objects. This juxtaposition of different kind of objects and disciplines suggest us to look at those projects as a whole. One can argue that this is also because of the ways in which they are structured. Both 14th Istanbul Biennale and Mnemosyne Atlas is composed of sections or panels of images. Warburg's Mnemosyne Atlas was structured from panels of images which constitute specific themes whereas 14th Istanbul Biennale was laid out to several venues throughout the city. One can argue that by using this strategy, they aim to glosses the conflicts between these objects, ideas, venues and histories and memories. Thus this interrupted flow of images of Atlas and Istanbul Biennale leads to a creation of third meaning as moving image does.

One can argue that Semon's term engram can be correlated to the creation of third meaning through the juxtaposition of images. Engram is the trace left from an event on a living being which is activated by another event which occurs in a similar manner (Gombrich, 1970: 242). Thus it is not the memory itself but it is the "triggered memory" (Brown and Green: 173). One can argue that this is how a meaning is produced in films in the structural end. For instance, in the Kuleshov's experiment, a spectator is required the remember the man with a blank face first, than preceding scene

would create the effect. Therefore, it can be argued that these projects not just highlight personal and cultural memory as their context but also the way in which they are structured, rely on how the memory actualize itself through mechanical products such as photography and moving image.

Bibliography

14th Istanbul Biennale, The Flesh is Yours, The Bones are Ours . Retrieved from <http://14b.iksv.org/works.asp?id=30>>

14th Istanbul Biennale, Family Memoirs on the end of Ottoman Empire. Retrieved from <http://14b.iksv.org/works.asp?id=82>

14th Istanbul Biennale, Abysall Pain. Retrieved from <http://14b.iksv.org/works.asp?id=95>

Agamben, G. (1996). *Potentialities: Collected Essay in Philosophy* Stanford: CA: Stanford University Press.

Blassnigg, M. (2011). 'Ekphrasis and a Dynamic Mysticism in Art: Reflections on Henri Bergson's Philosophy and Aby Warburg's Mnemosyne Atlas', *Trans technologyResearchReader* Retrieved 2 August 2017 from http://www.transtechresearch.net/wpcontent/uploads/2015/05/TReader2011_003_Blassnigg.pdf

Bloomfield, J. (Ed.) (1996). *Aby Warburg: The Renewal of Pagan Antiquity* Los Angeles: Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities.

Bredenkamp, H. (2003). A Neglected Tradition? Art History as "Bildwissenschaft", *Critical Inquiry*, 29: 3,418-428.

Brown, L & Green, C. (2009). Robert Smithson's Ghost in 1920s Hamburg: Reading Aby Warburg's Mnemosyne Atlas as a Non-Site, *Visual Resources*, 18,167-181. <http://dx.doi.org/10.1080/01973760290011824>

Bruno, G. (2014) *Surface: Matters of Aesthetics, Materiality and Media*. Chicago: The University of Chicago Press.

---,(2002). *Atlas of Emotion: Journey in Art, Architecture and Film*. New York: Verso.

Christov-Bakargiev, C. (2015). 'Introduction' in Carolyn Christov-Bakargiev(ed.) *SALTWATER Catalogue* (pp. pp. XLIII-LXIII). Istanbul: Istanbul Foundation of Culture and Arts: Yapı kredi Publications.

Connolly, M. (2009) *The Place of Artist's Cinema*. Bristol: Intellect.

Didi- Huberman, G.(2007).Knowledge: Movement in Aby Warburg and the Image in Motion. New York: Zone Books.

Eisenstein, S. (1957) The Film Sense. New York: NY: Meridan Books.

---,(1969) Film Form. New York: NY: London: HBJ Books.

---,(1989)Yve Alain Bois, Michael Glenny, Montage and Architecture. Assemblage, 10. 110-131.

Forster, K. W. (1996). Introduction in Julia Bloomfield Aby Warburg: The Renewal of Pagan Antiquity, (pp.1-77) Los Angeles: Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities.

Forster, K. W & Britt, D. (1996) Aby Warburg: His Study of Ritual and Art on Two Continents, October, 775-24.

Grasskampf, W. (1996). For Example, DOCUMENTA, or, How is Art History Produced in (ed.) Reesa Greenberg, Bruce W. Ferguson&Sandy Nairne, Thinking About Exhibitions(pp.67-80) New York: NY: Routledge.

Gombrich, E. (1970) Aby Warburg: An Intellectual Life. London: The Warburg Institute.

Johnnson, C. D. (2013), About the Mnemosyne Atlas, Retrieved from <https://warburg.library.cornell.edu/about>

Kelly, M.(1981).Reviewing Modernist Criticism, Screen, 22: 3. 41-52.

Le Grice, M. (2011).Time and the Spectator in the Experience of Expanded Cinema in A. L Rees, David Curtis, Duncan White&Steven Ball, Expanded Cinema: Art, Performance, Film (pp. 160-170). London: Tate Publishing.

Lundemo, T. (2012) Quoting Motion in Angela dalle Vacche Film, Art and New Media: Museum Without Walls? (pp.103-105). New York: NY: Palgrave Macmillan

Mcewan, D. (2006)Aby Warburg's (1866-1929) Dots and Lines. Mapping the Diffusion of Astrological Motifs, Art History, German Studies Review,29, 243-268.

Megill, A. (2011). History, Memory and Identity in Jeffrey K.Olick (ed.) Collective Memory Reader. (pp. 193-197) Oxford: New York: Oxford University Press.

Meijers, D. J. (1996) The Museum and The 'Ahistorical' Exhibition: The latest gimmick by the arbiters of taste, or an important cultural phenomenon in Reesa Grenberg(ed.) Thinking About Exhibitions. (pp. 7-20) New York: NY: Routledge.

Michaud, P. (2007). Aby Warburg and the Image in Motion. New York: Zone Books.

Nora, P. (1989). *Between Memory and History Representations*, 26, 7-24.

Penz, F. (2012) *Museum as Laboratories of Change: The Case for the Moving Image in Angela Dalle Vacche*(ed.) *Film, Archive New media: Museum Without Walls?* New York: NY

Pollock, G. (2007). *Virtual Feminist Museum: Time, space and the archive*. New York: NY: Routledge.

Rossaak, E. *Figures of Sensation: Between Still and Moving Images in Wanda Streuven*(ed.) *Cinema of Attractions Reloaded*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Sacco, D. (2015). *Composing the Symbolic: The Denkraum Between Warburg and Eisenstein*, *Aisthesis*, 2, 59-75.

Schade, S. (1995). *Charcot and the Spectacle of the Hysterical Body: The 'pathos formula' as an aesthetic staging of psychiatric discourse- a blind spot in the reception of Warburg*, *Art History*, 18, 499-517.

Schoell-Glass, C. (2008) *Aby Warburg and Anti-Semitism*. Detroit: Wayne University Press.

Smith, D. (2009). *Debating Cultural Topography: Sites of Memory and Non-Places in the Work of Pierre Nora and Marc Augé*, *Irish Journal of French Studies*, 9, 31-48.

O'Neill, Paul, 'Curatorial Turn: From Practice to Discourse' in *Biennale Reader*, ed. by Elena Filipovic, and others (Bergen: Bergen Kunsthall: 2010)

Osborne, P. (2013). *Anywhere or Not at All: Philosophy of Contemporary Art*, London: New York: Verso.

The Oxford Companion to World Mythology, ed. by David Leeming (2014), Retrieved 18 June 2017 from <http://0-www.oxfordreference.com.wam.leeds.ac.uk/view/10.1093/acref/9780195156690.001.0001/acref-9780195156690>

Wiegel, S. (1995) *Aby Warburg's Schlangensymbol: Reading Culture and Reading Written Texts*, *New German Critique*, 65, 135-153.

Woodfield, R. (2001). *Warburg's Method* in Richard Woodfield(ed.) *Art History as Cultural History: Warburg's Projects*. (pp.259-293) Singapore: G+B Arts.

AYNİYAT DEFTERLERİNİN OSMANLI SOSYO-EKONOMİK TARİHİ İÇİN ÖNEMİ, BİR NUMARALI ANADOLU ADI AYNİYAT DEFTERİ ÖRNEĞİ

Ertan GÖKMEN*

ÖZ

Bu çalışmada Bir Numaralı Ayniyat Defteri'nin muhtevasına dair bilgiler verilmiştir. Defter 16 Ocak-12 Mayıs 1812 tarihleri arasında kapsamaktadır. Defterde taşra yöneticilerine gönderilmiş mektup ve kaimelerin suretleri bulunmaktadır. Bu kayıtların sayısı 327'dir. Bu mektup ve kaimelerde idari, adli, mali, askeri, sosyal ve değişik konularla ilgili hususlar zikredilmiştir. Defterdeki bilgiler Osmanlı Devleti'nin 1812 yılındaki durumuna ilişkin bir kesit sunmaktadır. Defterdeki kayıtlar hükümetin taşra yöneticilerinden isteklerini, taşradaki yöneticilerin neyi doğru ve neyi yanlış yaptıkları, hangi hususlarda gevşeklik sergiledikleri, taşradaki halk ile yöneticiler arasındaki ilişkileri ve halkın daha çok hangi hususlardan şikâyetçi olduğu hususu hakkında bilgi vermektedir. Defterin detaylı muhtevası çalışmada farklı başlıklar altında ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Ayniyat, Osmanlı, Vergi, Asker, Askeri, Vali, Taşra Görevlileri, İstanbul.

THE IMPORTANCE OF AYNİYAT NOTEBOOKS FOR THE OTTOMAN SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY, THE EXAMPLE OF THE ANATOLIAN ORDINARY AYNİYAT NOTEBOOK NUMBER ONE ABSTRACT

In this study, information on the content of ayniyat notebook number one has been given. The notebook covers the dates between 16 January and 12 May 1812. In the notebook there are copies of letters and kaimes sent to the local administrators. The number of these records are 327. In these letters and the kaimes issues concerning administrative, judicial, financial, military, social and different issues have been mentioned. The information in the book provides a section on the situation of the Ottoman State in 1812. The records in the book provide information about the demands of the government from the provincial administrators, what the administrators of the provinces are doing right and wrong, in which aspects they exhibit looseness, the relations between the people and administrators in the province and what the people are complaining about. The detailed content of the notebook is covered under different headings in the study.

Key Words: Ayniyat, Ottoman, Tax, Soldier, Military, Governor, Provincial Officers, İstanbul.

* Prof. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
ertan.gokmen@cbu.edu.tr

Giriş

Çalışmanın asıl kaynağını oluşturan ayniyat defterleri sadaret dairesinden diğer devlet dairelerine, vilayetlere ve diğer makamlara gönderilen tezkirelerin ve diğer yazıların aynen kopyalarının yazıldığı defterlerdir. Bâb-ı Âlî Evrak Odası fonunda yer alan ayniyat defterleri Osmanlı Arşivi'nde 595 genel numarası ile kayıtlıdır. Ayniyat defterleri kataloğunda 1717 adet defter bulunmaktadır. Bu defterler en erken 1227/1812 en geç 1318/1900 tarihlidir.¹ Bu defterler sayesinde XIX. yüzyılda eyaletlerin durumu, Osmanlı kurumları ve bunların işleyişi hakkında bilgi edinilebilmektedir.² Defterler yazıldığı makama göre, içerdiği belgelerin türüne ve konularına göre tasnif edilebilmektedir. Defterlerde tezkireler, emirname-i samiler, buyurulular ve şukkalı bulunmaktadır.³ Çalışmamızda ele alınan *Bir Numaralı Defter "Anadolu Adı"* olarak kataloglanmıştır. Ayniyat defterleri içerisinde Anadolu Adî şeklinde kataloglanan 168 adet defter bulunmaktadır. Defterin kapağında "Anadolu, Defter No: 1, Gurre-i Muharrem 1227-29 Rebiülahir 1227" yazmaktadır. 129 sayfadan oluşan bu defter 16 Ocak 1812-12 Mayıs 1812 tarihleri arasındaki dört aylık yazışmaları kapsamaktadır. Defterde 327 adet evrakın sureti bulunmaktadır. Defterlerin büyük bir kısmı hükümet merkezinden taşraya yazılan mektuplardan daha sonra da kaimelerden oluşmaktadır. Defterde askeri, mali, adli, güvenlik, idari, vakıf gibi temel konular yanında zayi olan beratın yenilenmesinden naiplerle ayanların geçimsizliğine kadar uzanan değişik konularla ilgili taşra yöneticilerine yazılmış kaime ve mektuplar bulunmaktadır. Kaime ve mektuplar konularına göre değil tarih sırasına göre yazılmıştır. Defterin içeriğinin daha iyi anlaşılması için aynı konuya dair kaime ve mektuplar birlikte incelenmiştir. Ayniyat defterleri Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi ile şehir tarihi çalışmalarında çok fazla kullanılmış defterler değildir. Bilindiği üzere Osmanlı şehirlerinden bazılarının şerhiye sicili mevcut değildir. Bazı şehirlerin de az sayıda şerhiye sicili bulunmaktadır. Tanzimat sonrasında kadıların yetki alanlarının sınırlandırılmasına muvazi olarak kadıların baktıkları davaları çeşidi de azalmıştır. Artık bu defterlerde klasik dönem

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İkinci Baskı, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 42, İstanbul, 2000, s. 202, 208.

² Necati Aktaş, "Ayniyat Defteri", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul, 1991, s. 278.

³ Ertan Gökmen-Ömür Yazıcı Özdemir, 812 Numaralı Ayniyat Defteri Işığında Aydın Vilayeti'nde Suç ve Ceza (1866-1877), Libra Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 18.

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

sicillerinde karşılaşılan öldürme, yaralama, darp, sahtekârlık, irtikap vb suçlara dair kayıtlar bulunmamaktadır. Şeriyye mahkemelerinin yetki alanından çıkarılan ve nizamiye mahkemelerine aktarılan dava konularına dair pek çok yazışmaya ayniyat defterlerinde tesadüf edilmektedir. Defterlerdeki kayıtlar sayesinde hükümetin taşra ile işlerini nasıl yürüttüğü, taşrada yaşanan olayların neler olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Ele aldığımız Bir Numaralı Ayniyat Defteri ile bu defterlerde ne tür kayıtların bulunabileceği, bu defterlere ne tür konularda yazıldığı defterde yer alan 327 kayıt kullanılarak gösterilmeye çalışılmıştır. Defterdeki kayıtlar konularına göre aşağıda farklı başlıklar altında ele alınmıştır.

A-İktisadi Hayata Dair Kayıtlar

1-Mukataaların İltizama Verilmesi

Mukataa devlete ait vergi ve gelir kaynaklarına denilmektedir. Mukataanın miri ve malikâne olmak üzere iki çeşidi bulunuyordu. Miri mukataalar bir ile üç yıllığına, malikâne mukataalar ise kaydı hayat şartı ile iltizama veriliyordu. Mukataalar iltizama verildiği gibi emanet yoluyla da işletilirdi.⁴ Ele aldığımız defterde mukataaların hangi hazineye ait olduğuna ve kimlere iltizama verildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Mesela, Karaosmanzâde ve İzmir voyvodasına yazılan mektupta Darphane tarafından idare edilen Burunâbâd mukataasının 1227/1812 senesinde zapt ve idaresinin Silahşorândan İzmirli Ahmed Ağa uhdesine verildiği belirtilerek vergilerin tahsili hususunda kendisine yardımcı olunması istenmektedir.⁵ Yine aynı hazine tarafından idare edilen resm-i damga-yı Ankara ve boyahâne-i Ankara ve tevâbii mukataasına bağlı olan rişte-i sof resminin 1227/1812 senesine mahsuben yed-i vahidden zapt ve idaresinin Bozok sancağı mutasarrıfı Cabbâzâde Süleyman Ağa'ya ihale edildiği, onun da bu mukataayı Silahşorandan Osman Ağa'ya tefviz ettiği belirtilerek gerekli vergileri toplama hususunda kendisine yardımcı olunması için Ankara mutasarrıfına mektup gönderilmiştir.⁶ Antakya voyvodası Hacı Bekir Ağa'ya gönderilen mektupta ise Tersane-i Âmire'nin büyük gelirlerinden olan mizan-ı harir mülhakatından Antakya, Halep, Şuor? ve Rubeha?, Beylan ve Payas ve bağlısı kazalardan 1227/1812 senesinde elde edilecek mizan vergisinin İstanbul Emtia Gümrüğü

⁴ Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s. 489

⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 52, (9 Safer 1227-23 Şubat 1812).

⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 76, (3 Rebiülevvel 1227-17 Mart 1812).

Emini Osman Ağa'ya 35.000 kuruşa iltizama verildiği ifade edilerek tahsili için kendisine yardım edilmesi istenmektedir.⁷

Mukataaları iltizama alan mültezimler bazen halka zulmedebiliyorlardı. Bu hususla ilgili olarak Kapucubaşı Tuzcuoğlu Hacı Memiş Ağa Trabzon sancağında mutasarrıf olduğu Hemşin mukataası vergilerini toplar iken halka zulüm yaptığı haber alınmıştır. Bu zulmün önlenmesi için Trabzon valisine mektup gönderilmiştir. Valiye gönderilen emrin bir benzeri de Tuzcuzâde Memiş Ağa'ya gönderilmiştir.⁸

2-Hazineye Zamanında Teslim Edilemeyen Vergi Borçları

Bir devletin varlığını devam ettirmesi ve üzerine düşen vazifelerini yapabilmesi halkın ödeyeceği vergilerle mümkün olmaktadır. Vergilerin ödenebilmesi de mükelleflerin kazançları ile uygun olmasına bağlıdır. Halkın gücünün üstünde konulan vergilerin ödenmesinde her zaman güçlük yaşanacağı aşîkârdır. Kazancın üzerinde yapılan vergilendirmeler yanında doğal afetler, savaşlar da vergilerin zamanında ödenmesini engelleyen hususlardandı.

Ele aldığımız defterle devlete değişik adlar altında ödenmesi gereken ancak ödenmeyen, eksik ödenen vergi borçlarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda genel olarak hangi yıla ait borcun ne kadarının ödendiği veya ödenmediği ve üzerinden ne kadar süre geçtiği zikredilmiştir. Bilindiği üzere tımar sisteminin bozulması ile birlikte devlete gelir getiren mali üniteler mukataa adı altında hazine tarafından işletilmeye başlanmıştır. Mukataalar ya iltizama verilmekte ya da emanet yolu ile işletilmekte idi. Mukataaların bir kısmı da malikâne şeklinde idare ediliyordu. Defterdeki kayıtların büyük kısmı mültezimlerin üzerlerine aldıkları mukataa bedellerini zamanında hazineye teslim etmemeleri ile ilgilidir. Bunun yanında caize ve aidatlar, sefer akçeleri, imdâd-ı seferiye, mîrî cebelü bedeliyesi ödenmeyen vergilerdendir. Ödenmeyen vergilerle ilgili olarak mukataanın bulunduğu yerlere ve vergiye muhatap olan yöneticilere yirmiye yakın yazı gönderilmiştir. Burada bunlara dair detaylı bilgi vermek mümkün değildir. Bu yüzden bu konuya dair yazıların nerelere gönderildiği aşağıda kısaca belirtilmiştir.

Ödenmeyen vergilerle ilgili olarak, İstabl-ı Âmire masrafları için 1226/1811 yılı için tertip edilen 50.000 kuruşun on ay geçmesine rağmen halen gönderilmediği belirtilerek bir an önce gönderilmesine

⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 76, (3 Rebiülevvel 1227-17 Mart 1812).

⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 126, (25 Rebiülahir 1227-8 Mayıs 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi için Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

dair Sayda valisine mektup gönderilmiştir.⁹ Yine Halep valisine gönderilen mektup ile 12.875 kuruş olan cevâiz ve aidatın bir an evvel gönderilmesi istenmekte, yapılan seferlerin idaresinin bu tür paraların zamanında gelmesine bağlı olduğu belirtilmektedir.¹⁰ 1227/1812 senesi için liva merkezi hariç olmak üzere Ankara eyaletine 306 kese sefer akçesi tertip edildiği ve bunun tahsili için zaman kaybedilmemesi gerektiği Kütahya mütesellimine mektupla bildirilmiştir.¹¹ Yine Halep muhassılına gönderilen mektupta Halep muhassıllığı ve tevâbii mukataasından 1226/1811 senesine mahsuben sadrazam hissesine düşen 15.614,5 kuruştan herhangi bir ödeme yapılmadığı bu iş için emir ve mübaşir gönderildiği belirtilerek, zikredilen miktar akçenin acele olarak gönderilmesi istenmiştir.¹² Bolu ve Viranşehir mutasarrıfı İbrahim Paşa'ya gönderilen mektupta da uhdesine düşen 15.884 kuruşluk imdâd-ı seferiye bedelinin hazineye teslim edilmesi istenmektedir.¹³ Bunlar dışında Halep'teki bâc-ı bazâr-ı esb mukataasından sadrazama düşen hissenin,¹⁴ Adana ve çevresi mukataalarından 1224/1809, 1225/1810 ve 1226/1811 senelerine ait olup ödenmemiş 6.486,5 kuruşun,¹⁵ 1223/1808 senesi Bayındır kazası mukataa ve iltizam bedellerinden ödenmemiş olan bir yük 15.000 kuruşun,¹⁶ Şam'da Kilisî Osman Efendi uhdesine olan 1226/1811 yılı mukataa bedelinin,¹⁷ Nakşa livası mukataasının 1222/1807 ve 1223/1808 yılları iltizam bedellerinden ödenmeyen 54.964 kuruşun,¹⁸ Trabzon'da Polathane kazasınının 1223/1808 ve 1224/1809 senesine ait gümrük vergisinden ödenmeyen bin beş yüz kuruşunun,¹⁹ defter emini tarafından malikâne şeklinde idare edilen Rum Kale mukataasınının 1216/1801 yılından 1226/1811 senesine gelinceye kadarki yıllara ait teslim edilmeyen 59.062 kuruşun,²⁰ Malatya kazası halkının birikmiş ve ödenmemiş olan emval-i mîrîyenin,²¹ Sayda valisine iltizam olunan Sayda mukataasınının

⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 11-12, (7 Muharrem 1227-22 Ocak 1812).

¹⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 71, (27 Safer 1227-12 Mart 1812).

¹¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 10, (5 Muharrem 1227-20 Ocak 1812).

¹² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 17-18, (12 Muharrem 1227-27 Ocak 1812).

¹³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 99, (28 Rebiülevvel 1227-11 Nisan 1812).

¹⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 17, (12 Muharrem 1227-27 Ocak 1812).

¹⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 18, (13 Muharrem 1227-28 Ocak 1812).

¹⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 20-21, (15 Muharrem 1227-30 Ocak 1812).

¹⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 51, (9 Safer 1227-23 Şubat 1812).

¹⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 62-63, (18 Safer 1227-3 Mart 1812).

¹⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 64-65, (19 Safer 1227-4 Mart 1812).

²⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 67, (19 Safer 1227-4 Mart 1812).

²¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 104, 105 (3 Rebiülahir 1227-16 Nisan 1812).

1226/1811 senesinden kalan 9.000 kuruşun,²² Anadolu ve Sivas taraflarındaki erbâb-ı tımarın her sene ödemesi gereken mîrî cebelü bedeliyesinin²³ bağlı oldukları hazinelere gönderilmesine dair mukataaların bulunduğu yerlerin yöneticilerine ve mukataayı idare edenlere mektuplar gönderilmiştir. İdarecilere ve mültezimlere gönderilen yazılarda sefer işlerinin devamının bu paraların zamanında gönderilmesine bağlı olduğu da vurgulanmıştır. Mukataa bedellerinin istenmesinde bazen yanlışlıklar da yapılabiliyordu. Mesela, Karaman valisine yazılan mektupta 1225/1810 senesi için gönderilmesi gereken 45 yük mukataa bedelinin Konya yerine yanlışlıkla Aksaray'dan istendiği belirtilmiştir.²⁴

3-Caize, Hizmet-i Mübaşiriye ve Aidat Bedellerinin Ödenmesi

Caize devletten herhangi bir makam elde edenlerin o makamı kendilerine verenlere ödedikleri paraya denilmektedir.²⁵ Avâidat ise konulmuş olan vergiler dışında bir takım hizmetler karşılığı olarak yetkililerin bu işleri gören memur, yazıcı, tahsildar, mübaşir ve hizmetli gibi kişilere vermekle yükümlü oldukları paraya denilmektedir.²⁶ Ele aldığımız defterde bu bedellerin ödenmesi ile ilgili iki mektup bulunmaktadır. Bunlardan birinde, Maraş eyaletinin kardeşi Kalender Paşa uhdesine verildiği belirtilerek eyaletin mutad olarak vermesi gereken câize, hidmet-i mübaşiriye ve diğer îadatlar bedelleri olan 6.925 kuruşu göndermesi Maraş müteselliminden istenmiştir.²⁷ Çıldır Eyaleti valisine gönderilen mektupta ise 1225/1810 senesine mahsuben gönderilmesi gereken cevaiz, aidat ve hizmet-i mübaşiriye bedellerinden kalan 13.725 kuruşun göndermesi istenmektedir.²⁸

4-Halep Halkına Esham Satışı

Esham, bir maliye terimi olarak ilk defa 1775 yılında uygulamaya konulmuş ve 1870'lere kadar varlığını koruyan bir çeşit iç borçlanma sistemidir. Bu sistemde mukataa adı verilen vergi gelirlerinden bazılarını ait nakdi gelirlerin, faiz denilen gelir fazlası belirli bölümlerinin hisseler halinde özel şahıslara peşin bir para

²² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 110, (8 Rebiülahir 1227-21 Nisan 1812).

²³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 125, (25 Rebiülahir 1227-8 Mayıs 1812).

²⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 45, (4 Safer 1227-18 Şubat 1812).

²⁵ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, MEB, İstanbul, 1993, s. 255.

²⁶ Ünal, s. 63.

²⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 52, (10 Safer 1227-24 Şubat 1812).

²⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 1, (Gurre-i Muharrem 1227-16 Ocak 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

karşılığında kaydı hayat şartı ile satılmasıdır.²⁹ Eshamlar belli bir mukataanın gelir fazlaları karşılık gösterilerek satışa sunuluyordu. İncelediğimiz defterde esham uygulamasına dair bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre, savaş masraflarını karşılamak için satılması için emir çıkan emtia ve duhan gümrüğü eshâmından bir kısmı zengin Halep halkına tahsis kılınmış ise de Halep ahali eshama alışkın olmadığından bunları almakta tereddüt etmişlerdir. Halep halkı esham almak yerine 50.000 kuruş tedarik ederek hükümete göndereceklerini belirtmişlerdir. Halep valisine gönderilen mektupla bu miktara karşılık gelen poliçelerin İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.³⁰

5-Muhallefât Zabtı

Muhallefat ölen ya da öldürülen kişinin geride bıraktığı her türlü menkul ve gayrimenkule denilmektedir. Osmanlı'da askeri sınıfa mensup kişilerin yanında zaman zaman köylerde, şehirlerde ve aşiretler arasında devletle iş yapan ya da başka şekilde önem kazanmış kişilerin muhallefatları müsadereye tabi tutulmuştur. Müsaderenin amaçları arasında merkezi otoriteyi sağlam tutmak, merkezi otoriteye rakip olabilecek güçlerin çıkmasını engellemek, mali sıkıntı zamanlarında kaynak oluşturmak, kamu görevlilerinin kanunsuz yollarla mal ve servet edinmelerinin önüne geçmek yer almaktadır. Müsadere uygulamasına 15. ve 16. yüzyıllarda başlanmışsa da 17. ve 18. yüzyıllarda yapılan savaşlarda yaşanan mali sıkıntı yıllarında yoğun olarak uygulandığı görülmektedir.³¹

Devlet tarafından herhangi bir kişinin muhallefatının müsaderesine karar verildiğinde bu işlemi yerine getirmek için hükümet merkezinden bir mübaşir ile mübaşirin işini yaparken kendisine yardımcı olunması için o yerin mülki amirine hitaben bir yazı gönderilmektedir. İncelediğimiz defterde 1812 yılının ilk dört ayında Anadolu tarafında on iki tane muhallefatın müsadereye tabi tutulduğu görülmektedir. Muhallefata dair kayıtlar ayniyat defterinde daha çok muhallefatı zapt etmek için gönderilen mübaşirlere gerekli kolaylığın gösterilmesi ve gerekli yardımın yapılması ile ilgilidir. Muahellefatı zapt edilen kişiler arasında Erdek sakinelerinden Koca Türkmen kerimesi Aişe Hanım,³² Menemen kazası eski voyvodası Hacı

²⁹ Mehmet Genç, "Esham", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, 1995, s. 376.

³⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 127, (27 Rebiülahir 1227-10 Mayıs 1812).

³¹ Ahmet Tabakoğlu, Osmanlı Mâlî Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1916, s. 538-540.

³² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 11, (7 Muharrem 1227-22 Ocak 1812).

Bekir Ağa,³³ Kandiye’de vefat eden Mirasyedi Oğlu İbrahim Ağa,³⁴ yine aynı yerde fevt olan Hâcegândan İvaz Paşa’nın erkek torunu Mehmed Emin Bey,³⁵ Erzurum vilayetinin Kemah kazası tüccarlarından çocuksuz vefat eden Cece Oğlu Veli ve Çakır Oğlu Hacı Memiş isimli servet sahipleri,³⁶ İnegöllü Hamza Beyli Emin Bey ile Bursalı Kurşunluzâde Hacı Said isimli servet sahibi kişiler,³⁷ Şam vilayetinde ikamet ederken vefat eden Genç Yusuf Paşa,³⁸ Bursa sakinlerinden Hacı Ali, demirci tüccarlarından Hacı Abidin, Kurşunluzâde Hacı Said İsimli kişiler,³⁹ eski Mentеше sancağı mütesellimi Çavuşzâde Mustafa Ağa,⁴⁰ Kızılca Tuzla ileri gelenlerinden Çakıroğlu Halil⁴¹ ve Konya eski mütesellimi Çandarlıoğlu Deli Bekir⁴² bulunmaktadır.

Bazı muhallefat sahiplerinin mirasının az ve varislerinin perişan halde olması sebebiyle mirasları varislerine bırakılabiliyordu. Mesela, Erdek sâkinelerinden Koca Türkmen kerimesi Aişe Hanım’ın muhalefâtı mirasçılara terk edilmiştir.⁴³ Yine Menemen eski voyvodası Hacı Bekir’in mirası alacaklıların razı olması sonucu mirasçılara bırakılmıştır.⁴⁴ Bazen çıkan dedikodular üzerine muhallefat zaptına ara verilebiliyordu. Kandiye’de vefat eden Mirasyedi Oğlu İbrahim Ağa’nın muhalefatının zabtı için hâcegândan bir mübaşir gönderilmiş ise de çıkan bir takım dedikodular üzerine zabt işlemi geri kalmıştır.⁴⁵ Bazen mübaşirlerin işi bitirmeden dönmeleri gerektiğine dair emirler gönderilmiştir. Kandiye’de vefat eden Hâcegândan İvaz Paşa’nın erkek torunu Mehmed Emin Bey’in muhalefatını zabt için gönderilen mübaşirin Sakız Adası’na döndüğü belirtilerek muhalefatın çokluğu sebebiyle tamamını zapt etmeden dönmeye izin verilmemesi Kandiye muhafızına gönderilen mektupta belirtilmektedir.⁴⁶ Askeri sınıfa mensup olmayan bazı

³³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 22, (17 Muharrem 1227-1 Şubat 1812).

³⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 25, (18 Muharrem 1227-2 Şubat 1812).

³⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 56-57, (15 Safer 1227-29 Şubat 1812).

³⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 27, (21 Muharrem 1227-5 Şubat 1812).

³⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 43-44 (4 Safer 1227-18 Şubat 1812).

³⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 49-50, (7 Safer 1227-21 Şubat 1812).

³⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 99, (29 Rebiülevvel 1227-12 Nisan 1812).

⁴⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 126, (26 Rebiülahir 1227-9 Mayıs 1812).

⁴¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 126, (26 Rebiülahir 1227-9 Mayıs 1812).

⁴² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 128-129, (28 Rebiülahir 1227-11 Mayıs 1812).

⁴³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 11, (7 Muharrem 1227-22 Ocak 1812).

⁴⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 22, (17 Muharrem 1227-1 Şubat 1812).

⁴⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 25, (18 Muharrem 1227-2 Şubat 1812).

⁴⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 56-57, (15 Safer 1227-29 Şubat 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

kişilerin mirası da müsadereye uğramıştır. Mesela, Kemah kazası tüccarlarından çocuksuz olarak vefat eden Cece Oğlu Veli ve Çakır Oğlu Hacı Memiş,⁴⁷ İnegöllü servet sahibi Hamza Beyli Emin Bey ile Bursalı Kurşunluzâde Hacı Said,⁴⁸ Bursa sakinlerinden Hacı Ali, demirci tüccarlarından Hacı Abidin bu kişilerdendir.⁴⁹

Defterde muhalefata dair kayıtlarda muhalefatların miktarına dair bilgi verilmemiştir. Ancak bazı muhalefatların hangi amaç için kullanılacağı belirtilmiştir. Şam valisine gönderilen kaimede Genç Yusuf Paşa'nın muhalefatından teslim edilmeyen 17 yük 92.000 kûsur kuruşun muharrem mevâcibine tahsis edildiği belirtilerek bu paranın bir an önce hazineye teslim edilmesi istenmektedir.⁵⁰ Aynı konu ile ilgili olarak Sayda valisine gönderilen kaimede de Firari Yusuf Paşa muhalefatından geriye kalan miktarın muharrem mevâcibine tahsis edildiği belirtilerek bir an önce gönderilmesi talep edilmiştir.⁵¹

Muhalefatı müsadere edilenler arasında iki tane mütesellim bulunmaktadır. Bunlardan biri eski Menteşe sancağı mütesellimi Çavuşzâde Mustafa Ağa⁵² diğeri de Konya eski mütesellimi Çandarlı Deli Bekir'dir. Deli Bekir ile avenesinin halktan haksız olarak topladıkları 23.000 kuruşun muhalefatından alınarak hak sahiplerine verilmesi, geri kalanların satılması ve elde edilen gelirin Konya Mevlevî Degâhı'na verilmesine dair Karaman valisine kaime gönderilmiştir.⁵³

6-Maden Satışı

Maden ocaklarında üretilen ihtiyaç fazlası madenin dışarıya satışı yasak olsa da imparatorluk içinde başka yerlere satışına izin verilmekteydi. Bu husustaki izne dair Mısır valisine gönderilen mektupta bilgi bulunmaktadır. Bu mektupta Ergani madeninden elde edilen bakırdan devlet hissesinin ayrılmasından sonra geri kalanının maden-i hümayun sarrafı Hüdaverdioğlu Manik bezirgâna satıldığı belirtilerek, satılan madenin bedelinin tahsil edilmesi ve madenin Bağdat ve Musul'a nakli hususunda ihtiyaç duyulan develerin temin

47 BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 27, (21 Muharrem 1227-5 Şubat 1812).

48 BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 43-44 (4 Safer 1227-18 Şubat 1812).

49 BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 99, (29 Rebiülevvel 1227-12 Nisan 1812).

50 BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 49-50, (7 Safer 1227-21 Şubat 1812).

51 BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 69, (23 Muharrem 1227-7 Şubat 1812).

52 BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 126, (26 Rebiülahir 1227-9 Mayıs 1812).

53 BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 128-129, (28 Rebiülahir 1227-11 Mayıs 1812).

edilmesi ve nakliye ücretlerinin eskisi gibi deve sahiplerine ödenmesi istenmektedir.⁵⁴

7-Ahalinin Vergi Yükünün Hafifletilmesine Dair İstekleri

Bu konu ile ilgili olarak defterde bir kayıt bulunmaktadır. Kayseri kazasına tabi Tavulus köyünden on üç hisse şeklinde vergi istenmekte olup bunun beşi Müslümanlara, beşi Rumlara ve üçü de Ermenilere aittir. Ancak yirmi otuz senedir Ermeni milletinde fakirlik ve zayıflık hali ortaya çıkmış ve emlakları da yavaş yavaş Rum milletine geçmiş, geri kısmı da verimsiz durumdadır. Bu yüzden üzerlerine düşen üç hisseyi ödemekte zorluk çekmektedirler. Durumları bu halde iken bu üç hisse kendilerinden zorla alınmaktadır. Ermeni ahali sundukları dilekçe ile sahip oldukları emlake göre vergi alınmasını ve bu hususun mahallinde şerhle incelenmesini istemişlerdir. Ermeni tebaanın arzuhalde belirttikleri hususun incelenmesi için Bozok mutasarrıfı Cabbarzâde'ye mektup gönderilmiştir.⁵⁵

8- Kamu Görevlilerinin ve Özel Şahısların Birbirlerinde olan Alacakları

Taşrada veya İstanbul'da yaşayan bazı kişiler şahıslar üzerinde olan ve senede bağlanmış alacaklarını tahsil edemediklerinde veya yerel mahkemelerde sonuç alamadıklarında İstanbul'da hükümete arzuhal sunarak alacaklarının tahsil edilmesini istemişlerdir. Hükümet de taşra yöneticilerine mektup veya kaime göndererek alacaklıların borçlarının tahsil edilmesini istemiştir. Bu hususla ilgili taşra yöneticilerine yazılmış hayli yazı bulunmaktadır.

Ödenmesi gereken borçların bir kısmı İstanbul'da oturan bazı kamu görevlilerine gelir amacı ile tahsis edilen mukataa ve arpalıklara ait gelirlerle ilgilidir. Mesela Mısır valisine hitaben yazılan mektupta, Mehmet Tevfik, Zeliha ve Fatıma isimli kişilerin Mısır havalisi malından tasarruf ettikleri yevmiye ikişer paradan iki senelik 900 kuruş vazife akçelerini alamadıkları ve bu paranın mahdumları Tosun Paşa zimmetinde kaldığı belirtilerek bu meblağın tahsil edilerek gönderilmesi istenmiştir.⁵⁶ Müderrislerden Urbanîzâde Mehmed Arif Efendi'ye maişet olmak üzere Viranşehir sancağı Zozen? kazasından aylık 50 kuruştan alamadığı beş aylık 250 kuruşunun tahsil edilip gönderilmesine dair Viranşehir mütesellimine mektup yazılmıştır.⁵⁷

⁵⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 71, (25 Safer 1227-10 Mart 1812).

⁵⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 108, (7 Rebiülahir 1227-20 Nisan 1812).

⁵⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 6, (3 Muharrem 1227-18 Ocak 1812).

⁵⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 28, (21 Muharrem 1227-5 Şubat 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

Serkeş kazası, müderris El-Hâc Mehmed Efendi'ye maişet olarak verilmiş, o da yerine Mahmûd Efendi isminde birini nâib olarak göndermiş ise de 1225/1810 senesi gelirlerini zikri geçen nâib göndermemiştir. Müderrisin alacağına tahsili için Canik muhassılina mektup gönderilmiştir.⁵⁸ Maraş kazası nâibine gönderilen mektupta ise Tekfurdağlı Müftüzâde Seyyid Mehmed Arif Efendi'nin 1224/1809 senesi Cemaziyelevveli guresinden itibaren tasarruf ettiği Maraş kazası müddet-i muayyenesinden geri kalan sekiz aylığını Maraş sakinlerinden Hacı Ali Efendizâde Seyyid Abdullah Efendi'nin zapt ettiği belirtilerek bu paranın tahsil edilip alacaklıya gönderilmesi talep edilmiştir.⁵⁹ Medine kalesi dizdarı Hacı Mustafa Ağa vazifesine karşılık yirmi iki akçalık maaşını Trablusşam mukataası malından ve Halep gümrüğünden alacak idiyse de maaşını belirtilen yerlerden alamamıştır. Halep ve Trablusşam valilerine gönderilen mektupta dizdarın maaşının tahsil edilip gönderilmesi istenmektedir.⁶⁰ Yine Trabzon valisine gönderilen mektupta, müderris Mehmed Efendi'nin maişet olarak üzerinde bulunan Canik'teki Akçay, Keşdere ve Cevizderesi'nden aylık 40 kuruştan sekiz aylık 320 kuruşun nâib Halil Efendi'den tahsil edilip sahibine gönderilmesi istenmektedir.⁶¹

Borçlarının tahsili için hükümete müracaat edenlerden bir kısmı kamu görevlilerinde olan alacakları talep etmektedirler. Mesela, Osmanlı tebaasından olan Bakkal Yorgi Bayındır kazası eski voyvodası Hacı Mehmed'den olan alacağını alamamış olup bu paranın tahsil edilerek alacaklıya gönderilmesi için Bayındır nâibine mektup gönderilmiştir.⁶² Tire Voyvodasına gönderilen mektupta sarraf taifesinden Anderyani ve Mefreviç isimli zimmilerin voyvodada olan 40.800 kuruşluk alacaklarının tahsili istenmektedir.⁶³ Sinop ayanının, Valide Hanı'nda sakin Sarraf Bogos ve kardeşi Serupa'ya olan 15.000 kuruşluk borcunu ödemediği belirtilmektedir. Alacaklı olan Bogos eceli ile vefat etmiştir. Müteveffanın varislerinin maişetinin bu paraya bağlı olduğu ifade edilerek paranın yetimlerin vasisi olan amcalarına ödenmesine dair Sinop ayanına mektup gönderilmiştir.⁶⁴ Kocaili mutasarrıfına gönderilen mektupta, Enderun ağalarından Süleyman Ağa'nın Geyve ayanlarından Ebubekir Ağa dâhil sekiz kişide 2.500

⁵⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 47, (5 Safer 1227-19 Şubat 1812).

⁵⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 49-50, (7 Safer 1227-21 Şubat 1812).

⁶⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 96, (25 Rebiülevvel 1227-8 Nisan 1812).

⁶¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 118, (17 Rebiülahir 1227-30 Nisan 1812).

⁶² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 17, (11 Muharrem 1227-26 Ocak 1812).

⁶³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 31, (26 Muharrem 1227-10 Şubat 1812).

⁶⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 32, (27 Muharrem 1227-11 Şubat 1812).

kuruş alacağı olduğu belirtilerek bu paranın tahsil edilip gönderilmesi,⁶⁵ Hamid sancağı mutasarrıfına yazılan mektupta, şu anda yanında hizmette bulunan kapudân-ı sâbık kaftancısı İbrahim'de dergâh-âli bekçilerinden Seferoğlu Mehmed'in 378 kuruş alacağı olduğu belirtilerek bu paranın tahsil edilip gönderilmesi,⁶⁶ Bozok mutasarrıfı Cabbârzâde'ye gönderilen mektupta, Ayaş müftüsünün kızı Sâre Hanım'ın, Ayaş voyvodası olan kardeşlerinde 500 keseden fazla alacağı olduğu belirtilerek davanın hak ile görülmesi istenmektedir.⁶⁷ Yine Valide Sultan'ın üçüncü Kahvecibaşısı Ali Ağa'nın Ankara sancağının Çubukâbâd kazası ayamı Ahmed Ağa'da 1.750 kuruş alacağı bulunmaktadır. Bu paranın tahsil edilip alacaklıya gönderilmesi için Ankara mutasarrıfına mektup gönderilmiştir.⁶⁸ Kocaili sancağı Çay kazasında zeamete sahip Gedikli Süleyman Ağa 1222/1807-1226/1811 senelerine ait gelirlerini Adapazarlı Osman Ağa'ya ihale etmiş ise de iltizam bedelini birkaç defa talep etmesine rağmen alamamıştır. Kocaili mutasarrıfına gönderilen yazıda bu paranın tahsil edilip hak sahibine gönderilmesi talep edilmektedir.⁶⁹ Şuhud kasabası iş erlerinin Hasan Ağa isimli kişiye bâ-temessük 2.200 kuruş borçları bulunmaktadır. Bu meblağın Nasuhzâde vasıtasıyla tahsil edilip İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.⁷⁰ Saraylı Fâize Hatun, zevcesi Süleyman'da 500 kuruş alacağı olduğunu, kendisinin ve iki çocuğunun perişan halde bulduklarını, zevcesinin şu anda Mısır valisi nezdinde hizmette bulunduğunu kendisine bir miktar nafaka tayin edilmesini ve alacağı olan paranın tahsil edilip kendisine teslimini istemiştir. Belirtilen hususların yerine getirilmesi için Mısır valisine mektup gönderilmiştir.⁷¹ Çorum sancağı mutasarrıfı Seyyid Zeynelabidin Paşa'ya gönderilen mektuba göre paşanın kapıkethüdası olan İbiş Ağa, sarrafa olan 10.247 kuruş borcu defalarca talep edilmesine rağmen ödemedede gevşeklik göstermektedir. İstenilen borç sarraf malı olduğundan şimdiye kadar 5.000 kuruş faizi oluşmuştur. Alacaklı borcun faizinden vazgeçmiş ise de aslının ödenmesini istemektedir. Belirtilen paranın tahsil edilip alacaklıya teslimi istenmektedir.⁷² Kapukethüdası Osman Ağa ile İstanbul'da görülen

⁶⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 51, (9 Safer 1227-23 Şubat 1812)

⁶⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 51, (9 Safer 1227-23 Şubat 1812).

⁶⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 53, (10 Safer 1227-24 Şubat 1812).

⁶⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 67, (20 Safer 1227-5 Mart 1812).

⁶⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 86, (17 Rebiülevvel 1227-31 Mart 1812).

⁷⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 87, (18 Rebiülevvel 1227-1 Nisan 1812).

⁷¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 96, (26 Rebiülevvel 1227-9 Nisan 1812).

⁷² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 122, (20 Rebiülahir 1227-3 Mayıs 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

muhasabede valinin 46.258 kuruş borcu olduğu ve bunun 40.000 kuruşunun ödendiği ve kalan paranın acilen ödenmesi gerektiği hususunda Sayda valisine mektup gönderilmiştir.⁷³ Hassa hasekilerden Abdurrahman'ın Bandırma ayanında 250 kuruş alacağı olup bu borcun ödenmesi için Bandırma ayanına mektup gönderilmiştir.⁷⁴ Yukarıda verilen bilgiler kamu görevlisi olan pek çok kişinin borçlu olduğu kişilere borçlarını zamanında ödemediği, alacaklıların borçlarının tahsili için hükümet merkezine müracaat ettikleri görülmektedir.

Kamu görevlisi olmayan bazı kişiler de alacaklarının tahsili için hükümete müracaat etmişlerdir. Mesela, Ünye kazasının Kale köyü sakinlerinden olup vefat etmiş olan İshak Efendi'nin iki oğlu bir süredir İstanbul'da oturmaktadırlar. Bu kişiler babalarından kalan malı idare için köy imamı olan amcalarını vekil tayin etmişler ise de mallarına dışarıdan müdahale edilmektedir. Yapılan bu müdahalenin önlenmesi için Canik muhassılına mektup gönderilmiştir.⁷⁵ Bağdat valisine yazılan mektupta Bağdat tüccarlarından Hacı Ahmed'in Hacı Abdullah isimli kişide alacağı olduğu ancak borçlu kişinin borcunu ödemediği başka yere gittiği belirtilerek Bağdat'ta olan hane ve eşyalarının satılarak borcun tahsil edilmesi istenmektedir.⁷⁶ Gökboza ayanına yazılan mektupta Tahmis pişgâhında oturan Kemahlı merhum Mehmed Ağa'nın Gökboza kazasında bazı kişilere fazlaca borcu olduğu, bu borcun muhalefatından ödenmesi ve geri kalanının müteveffanın büyük kardeşi Hacı Hüseyin'e teslim edilmesi istenmektedir.⁷⁷ İzmir voyvodasına gönderilen mektupta ise İzmir'de oturan Meryem isimli Hıristiyan bir kadının Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatbaşılarında senetli olan 2.000 kuruş alacağını iki sene geçmesine rağmen alamadığı belirtilerek bu paranın hak sahibine verilmesi istenmektedir.⁷⁸ Bursa sakinlerinden Hacı Ömer suçsuz yere hapsedilmiş ve 122 kuruşu alınmıştır. Adı geçen şahıs hapisten çıkmış ise de haksız olarak alınan parasını talep etmektedir. Bursa nâibine ve mütesellimine bu hususla ilgili mektup gönderilmiştir.⁷⁹ Kocaili sancağı mutasarrıfı Ahmed Aziz Paşa'nın yanında bulunan İbrahim isimli kişinin Kapıdağı sakinlerinden Çorbacı Vetiroğlu isimli

⁷³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 125, (22 Rebiülahir 1227-5 Mayıs 1812).

⁷⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 125, (25 Rebiülahir 1227-8 Mayıs 1812).

⁷⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 16, (11 Muharrem 1227-26 Ocak 1812).

⁷⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 63-64 (19 Safer 1227-4 Mart 1812).

⁷⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 67, (19 Safer 1227-4 Mart 1812).

⁷⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 82, (10 Rebiülevvel 1227-24 Mart 1912).

⁷⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 83, (14 Rebiülevvel 1227-28 Mart 1812).

zimmide 400 kuruş alacağı olduğu bu paranın tahsil edilip gönderilmesi Bandırma ayanına yazılan mektupta belirtilmiştir.⁸⁰ Gönen sakinlerinden vefat eden Ayşe'nin mirası Kız kardeşinin kızı Ümmühan'a kalmış iken Ümmühan, müteveffanın bazı eşyalarını bazı kişilerin sakladığını iddia etmiş ve bu hususta hükümete müracaatta bulunmuştur. Gönen ayanına gönderilen mektupta bu kişilerin tespit edilmesi ve gizlenen eşyaların ortaya çıkarılması talep edilmiştir.⁸¹ İstanbul sakinlerinden olup Mısır'a giden ve orada vefat eden Hacı Ahmed isimli kişinin mirası hanımına ve iki kızına kalmıştır. Müteveffanın geride hayli de alacaklısı bulunmaktadır. Mısır valisine gönderilen mektupta müteveffanın malının ve parasının İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.⁸² İstanbul Yolgeçen Hanı'nda ikamet eden Manol isimli zımminin Tire'de sakin Labotot isimli zimmide 1.700 kuruş alacağı bulunmaktadır. Ancak Labotot bu borcunu inkâr etmektedir. Manol'un müracaatı üzerine Labotot tutuklanmış ise de Manol hazır bulunmadığından dava görülemez. Manol kendi yerine vekilini göndermiştir. Bu vekilin mahkemeye gelmesi ile birlikte davanın görülmesi Tire voyvodasına ve nâibine gönderilen mektupta istenmiştir.⁸³ Vefat eden Abdürrezzak Ağa'nın veresi tarafından vekil tayin edilen ve Bursa'ya gönderilen Hacı Mehmed Ağa'ya, müteveffanın mirasının teslim edilmesi ve İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.⁸⁴ İznik kazasının Soloz köyünden olup vefat eden Hamıracı Feyzullah'ın küçük oğlu Mehmed'in, köyde oturan kardeşi Hasan Beşe'de olan 443 kuruş alacağının tahsiline ve müteveffanın köyde bulunan ev, bahçe, emlak ve akarlarının satılarak Mehmed tarafından vekil tayin edilen Mustafa'ya teslim edilmesine dair İznik kadısına mektup gönderilmiştir.⁸⁵ Maden-i hümâyuna ait hesaplarının görülmesi için İstanbul'a çağrılan ve hesapları görüldükten sonra malları ve eşyaları kendisine bırakılan sâbık maden sarrafları Kılıyus, Elbabâr? ve Mıgırdıç'ın Darbhâne'ye olan borçlarını ödemeleri alacaklarının tahsiline bağlı olduğundan Elbâbar maden-i hümâyûn kazaları ahalilerinde olan alacaklarını tahsil için o tarafa gittiğinden kendisine gerekli yardımın yapılması istenmektedir.⁸⁶

⁸⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 96, (26 Rebiülevvel 1227-9 Nisan 1812).

⁸¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 97, (27 Rebiülevvel 1227-10 Nisan 1812).

⁸² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 97, (26 Rebiülevvel 1227-9 Nisan 1812).

⁸³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 98, (27 Rebiülevvel 1227-10 Nisan 1812).

⁸⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 108, (7 Rebiülahir 1227-20 Nisan 1812).

⁸⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 122, (19 Rebiülahir 1227-2 Mayıs 1812).

⁸⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 102, (Gurre-i Rebiülahir 1227-14 Nisan 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

Yukarıda borçlulara ve alacaklılara ait 30 adet kayıt bulunmaktadır. Bunların üçte ikisinin kamu görevlileri ile ilgili olduğu görülmektedir. Özel şahısların alacakları ile ilgi sadece 10 kayıt bulunmaktadır. Borçlu olan kişilerden bir kısmı yönetici durumundaki kişilerin yanında çalışmaktadır. Bazı görevlilerin kendilerine gelir olarak tahsis edilen yerlerde görev yapmak ve gelirlerini tahsil etmek için gönderdikleri kişilerden maişetlerini tahsil edemedikleri görülmektedir.

9-Yabancı Tüccarlarla Yaşanan Problemler ve Yabancı Devlet Vatandaşlarına Yaklaşım Şekli

Yabancı devlet tüccarları ve vatandaşları imzalanan ahitnameler çerçevesinde Osmanlı sınırlarında ticaret yapabiliyor ve seyahat edebiliyorlardı. Bu özgürlükleri ahitname şartlarına uymalarına bağlı idi. Anlaşma şartlarına aykırı davranılması durumunda yabancı tüccarlar ile Osmanlı görevlileri arasında istenmeyen olaylar yaşanabiliyordu. Defterde bu konuda zikredilen vakalar genellikle Boğazlardan geçişlerde ve gümrüklerde yaşanmıştır. Yaşanan bu tür vakalarla ilgili defterde dokuz kayıt bulunmaktadır. Bu vakalardan birinde Fransız kaptanlarından Bazilo Bahr-i Sefid Boğazı'ndan gemisi ile geçerken Sultâniye Kalesi gümrükçüsü ahitname gereği alınması gereken 300 akçe selamet akçesinden başka kaptandan cebren 48,5 kuruş daha almıştır. Bu durum karşısında İstanbul'daki Fransız maslahatgüzarı durumu bir takrirle hükümete bildirmiştir. Hükümet de Sultaniye Kalesi Dizdarı Hüseyin Bey'e mektup göndererek fazladan alınan bu paranın iade edilmesini istemiştir.⁸⁷ Yine Fransalı müstamen tüccar olan Badlo Kafoli İzmir'den aldığı 35 kantar gönlek, 104 kantar mazi, 910 kantar kuru üzüm, 80 kantar incir, 45 kıyye tarçın için ahitname şartlarına göre 411 kuruş 80 akçe gümrük vergisi ödemesi gerekirken İzmir gümrükçüsü kendisinden 1.058 kuruş 40 para vergi almıştır. Tüccar fazla alınan bu paranın iadesini istemektedir. İzmir kadısına gönderilen mektupla fazladan alınan bu verginin tüccara verilmesi istenmiştir.⁸⁸

Fransa tüccarları yanında İngiliz tüccarları da Osmanlı yetkilileri ile problemler yaşamıştır. Bu konu ile ilgili olarak Bahri Sefid Boğazı muhafızına gönderilen mektupta Kala-i Sultanî önünde durdurulan İngiliz tebaasına ait bir gemide dışarıya çıkarılması yasak olan 200 kile buğday bulunduğu belirtilerek bu buğdayın gemiden

⁸⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 10, (6 Muharrem 1227-21 Ocak 1812).

⁸⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 56, (15 Safer 1227-29 Şubat 1812).

indirilerek satılması ve bedelinin İstanbul'a gönderilmesi talep edilmiştir.⁸⁹ Bir diğer vakada, Bahr-i Sefid muhafızı, hınta yüküyle İstanbul'dan hareket eden İngiliz tüccarı Sir Berlon Lankesi isimli kaptanın gemisini aramış, kaptanı sorgulamış ve tutuklamıştır. Bâb-ı Âli'den muhafıza gönderilen mektupta, vazifesinin kaptanı tutuklamak değil, dışarıya çıkarılması yasak olan hıntayı gemiden indirip bu hıntayı İstanbul'a göndermek olduğu belirtilmiştir.⁹⁰ İngiltere ile ilgili diğer kayıta, İngiltere tüccarlarından Sir Perlon Lankesi isimli kaptanın gemisinde 200 varil tuzlu balık, 50 deste varil cunberi? ve 350 kile zahire olduğunu ve ne yapmak gerektiğini soran Boğaz muhafızına gemideki zahirenin ve memnu eşyaların indirilerek İstanbul'a gönderilmesi ve geminin gitmesine izin verilmesi gerektiği şeklinde mektup gönderilmiştir.⁹¹ İngiliz vatandaşı üç tüccar Sultaniye kalesi tarafında bulunan Matiles köyü şerbetçilerine kendileri adına sirke almaları için 419 kara kuruş vermiştir. Satın alınan sirke tacirlere teslim edilmeden kazaya uğramıştır. Durumdan İngiliz elçisi haberdar edilmiştir. Hükümet, Boğaz muhafızına gönderdiği mektupta şerbetçilerden sirkenin veyahut bedelinin alınıp tüccarlara verilmesini istemiştir.⁹²

Hangi ülkenin vatandaşı oldukları belirtilmeyen ancak İzmir'de oturan Avrupa tüccarı Nikola Petro ve Kokşa isimli tüccarlar 8.500 kuruş değerindeki eşyalarını bundan önce Osmanlı vatandaşı Nikola Veled-i Dimitri isimli kaptanın gemisine yüklemişlerdir. Ancak kaptan bu eşyalarla birlikte firar etmiştir. Kaptan daha sonra İzmir'e dönmüş ve mallar kendisinden istenmiş ancak eşyaları vermemiştir. Avrupalı tüccar tekrar arzuhal vererek meselenin İzmir'deki Avrupa tüccarı vekili vasıtasıyla çözülmesini istemiştir. Bu durum üzerine İzmir'deki Avrupa tüccarı vekili Kapucubaşı Elhac Mehmed Ağa'ya durumu incelemesi ve neticelendirmesi için mektup gönderilmiştir.⁹³

İngiliz ve Fransız tüccarlar yanında Nemçe devleti tüccarları da Osmanlı sınırlarında ticaret yapmaktadırlar. Nemçe devleti tüccarlarından Anastasyo bir miktar demiri şaykalara yükleyerek Sinop'tan İstanbul'a getirirken hava muhalefeti nedeniyle Ereğli limanına yanaşmak zorunda kalmıştır. Nemçe tüccarı limana indirilen demirin başka gemilere yüklenerek İstanbul'a getirilmesi isteğini

⁸⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 66, (19 Safer 1227-4 Mart 1812).

⁹⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 74, (29 Safer 1227-14 Mart 1812).

⁹¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 80, (9 Rebiülevvel 1227-23 Mart 1812).

⁹² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 111, (9 Rebiülahir 1227-22 Nisan 1812).

⁹³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 79, (5 Rebiülevvel 1227-19 Mart 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

Nemçe büyükelçisine bildirmiştir. Bu isteğin elçi tarafından hükümete bildirilmesi üzerine Ereğli ayanına mektup gönderilerek bu demirin İstanbul'a nakline yardımcı olması istenmiştir.⁹⁴

Boğazlardaki gümrük memurlarının bazen gizli olarak yabancı tüccarlardan para aldığı da görülmektedir. Boğaz Hisarı gümrük emini Firuz Mustafa hasekinin vekilinin boğazdan geçen zahire yüklü gemilerden gizlice akçe alarak gemilerin geçişine izin verdiğinin duyulması üzerine Boğaz muhafızına gönderilen mektupta vekil-i müstamenin buğday yüklü gemilerden akçe almaması hususunda uyarılması istenmektedir.⁹⁵

Yabancı devlet vatandaşları bazen kendi aralarında anlaşmazlık yaşayabiliyorlardı. Devlet bu devletler yaptığı sulh anlaşmalarının bozulmaması için bu tür olayların meydana gelmemesine özen göstermekte idi. Bu hususla ilgili olarak Bağdat valisine gönderilen mektupta İngiltere ile Fransa'nın birbirine muharip olduğu ancak, Osmanlı Devleti'nin bu devletlerle sulh yaptığı belirtilerek Osmanlı topraklarında yaşayan her iki devlet vatandaşlarının birbirine düşmanlık yapmasına fırsat verilmemesi gerektiği belirtilmektedir.⁹⁶

B-İstanbul'un İlaşesine Yönelik Talepler

1-Zahire Mubayaası

Osmanlı Devleti'nde ordunun ve İstanbul'un ihtiyacını karşılamak için ihtiyaç duyulan maddelerin satın alınması mübaşirler tarafından yerine getirilirdi. Mübaşirler satın alımı gerçekleştirmek için bir kazaya, sancağa ve iskeleye gönderilirdi. Bu kişiler yaptıkları işleri bir deftere ayrıntısı ile kaydederdiler. Mübaşirler dışında mubayaa işlerini takip eden kişiler arasında kadılar, menzil mübaşirleri, yeniçeri serdarları, vilayet iş erleri ve ayanlar da vardı.⁹⁷

İstanbul'un zahire ihtiyacı için de değişik yerlere mübaşirler gönderiliyordu. Bu mübaşirlerin satın alıp göndermesi gereken buğdayı tam olarak göndermedikleri veya kötü zahire satın aldıkları görülmektedir. Defterdeki kayıtlarda yer alan mubayaaların genellikle Batı Anadolu taraflarından yapıldığı dikkat çekmektedir. Satın almalara dair kayıtlardan bazıları şunlardır: Karabiga iskelesine bağlı kazalardan İstanbul ihtiyacı için satın alınması istenen miktarı belli hıntanın iskele mubayaacılarına teslim edilmesine dair Balya Maden

⁹⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 107, (7 Rebiülahir 1227-20 Nisan 1812).

⁹⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 118, (14 Rebiülahir 1227-27 Nisan 1812).

⁹⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 79, (8 Rebiülevvel 1227-22 Mart 1812).

⁹⁷ Mehmet Yaşar Ertaş, Sultanın Ordusu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 127-128.

Emini Hacı Yakup Ağa'ya mektup gönderilmiştir.⁹⁸ Başka bir kayıтта Bandırma ve Mihaliç mubayaacısı Ömer Ağa'nın satın alıp gönderdiği zahirelerin kötü olduğu, kendisine duyulan güveni zedelediği, bundan sonra gayet temiz zahire satın alması gerektiği kendisine tembih edilmiştir.⁹⁹ Ömer Ağa'ya gönderilen başka bir yazıda kendisinin Sığla, Menteşe ve Aydın sancakları mubayaacısı olduğu, belirtilen yerlerden satın alması ve İstanbul'a göndermesi gereken buğdayı İstanbul'a göndermediği, bu hususta aklını başına devşirmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁰ Bazı kayıtlarda zahirenin kilesinin kaç paraya alınacağı da belirtilmiştir. Mesela Bolu ve Viranşehir sancakları mutasarrıfı İbrahim Ağa'ya gönderilen mektupta İstanbul için 1226/1811 senesinde belirtilen kazalardan beher kilesi yüzer paradan mubayaası gereken 80.000 kile zahireden sadece 1300 kilesini gönderdiği geri kalanını da acilen göndermesi gerektiği belirtilmektedir.¹⁰¹ Saruhan sancağı mubayaacısı Hacı İzzet Ağa'ya gönderilen mektupta 1226/1811 senesi için Saruhan sancağı ve kazalarından mubayaa olunacak miktarı belli zahirenin şimdikiye kadar gönderilmediği belirtilerek bir an önce gönderilmesi istenmektedir.¹⁰² Sığla sancağı mütesellimi İlyaszâde'ye ve mubayaacı Hacı Veliyüddin Ağa'ya gönderilen mektupta ise İstanbul ihtiyacı için 1226/1811 senesinde mubayaa olunacak 10.000 kile şair ile 15.000 kile buğdayın talep edildiği şekilde irsali talep edilmektedir.¹⁰³ Aynı hususta Menteşe mütesellimi Ömer Ağa'ya ve Kapucubaşı Veliyüddin Ağa'ya hitaben yazılan başka bir mektupta 1223/1808, 1224/1809, 1225/1810 ve 1226/1811 seneleri için mubayaası tertip olunan hıntanın gönderilmesi istenmektedir.¹⁰⁴

Anadolu'nun batısı dışında İstanbul'a uzak yerlerden de mubayaalar yapılmıştır. Bunun sebebi konu ile ilgi yazılarda belirtilmiştir. Bu hususta Sayda valisine gönderilen mektupta, savaşın birkaç sene uzaması ve Rumeli taraflarından da buğday gelmemesi nedeniyle Trablusşam, Lazkiye, Sayda, Yafa ve Akka eyaletlerinden de zahire istendiği bu zahirenin satın alınarak bir an evvel İstanbul'a

⁹⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 1-2, (Gurre-i Muharrem 1227-16 Ocak 1812).

⁹⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 43, (4 Safer 1227-)

¹⁰⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 47, (5 Safer 1227-19 Şubat 1812).

¹⁰¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 68, (23 Safer 1227-8 Mart 1812).

¹⁰² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 77-78, (5 Rebiülevvel 1227-19 Mart 1812).

¹⁰³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 106, (5 Rebiülahir 1227-18 Nisan 1812).

¹⁰⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 106, (5 Rebiülahir 1227-18 Nisan 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

gönderilmesi istenmektedir.¹⁰⁵ Yine İstanbul için gerekli olup 1226/1811 yılı için Viranşehir sancaklarından Mestan Ağa marifetiyle satın alınması istenen miktarı belli zahireden teslim edilmeyen kısmın teslimine dair Viranşehir mütesellimine mektup gönderilmiştir.¹⁰⁶ Hicaz'a zahire göndermesi bahanesi ile İstanbul'a göndermediği 50.000 İstanbullu buğdayın yeni mahsulün çıkması ile birlikte gönderilmesine dair Mısır valisine yazı gönderilmiştir.¹⁰⁷ İstanbul için gerekli olup 1224/1809, 1225/1810 ve 1226/1811 senelerine mahsuben Ankara sancağı kazalarında Silahşorândan Yahya Bey marifet ile mubayaası tertip olunan hıntanın aynen tahsili ve gönderilmesi mümkün olmadığından 1224/1809 ve 1225/1810 seneleri için tahsil edilen hıntanın 60 parden satılması ve 1226/1811 senesine ait olanın yarısının affedilmesi, yarısının da 60 parden bedele bağlanması ve hepsinin toplam bedeli olan 185.587,5 kuruşun İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.¹⁰⁸

2-İstanbul İçin Ağnam Talebi

İstanbul'un et ihtiyacı genel olarak Trakya, Bulgaristan, Makedonya, Eflak, Boğdan, Orta Anadolu ve Kilikya gibi yerlerden karşılanıyordu.¹⁰⁹ Et ihtiyacını karşılayan yerlerin bu belirtilen yerlerden daha fazla olduğu muhakkaktır. Ele aldığımız defterde bu konu ile ilgili bir adet kayıt bulunmaktadır. İlgili kayıta Hâssa Kasabbaşı Ahmed tarafından Kangırı sancağından istenilen 1.750 baş koyunun aynen temininde yaşanan güçlük sebebiyle her biri için beşer kuruştan icap eden bedellerinin gönderilmesi dair Kangırı mütesellimine bir mektup gönderilmiştir.¹¹⁰

C-Askeri Konulara Dair Kayıtlar

1-Asker Talebi

a-Ordunun Asker İhtiyacının Karşılanmasına Dair İstekler

Osmanlı Devleti 1806 yılından beri Rusya ile savaş halinde bulunuyordu. Eflak ve Boğdan'a Rus yanlısı olmayan voyvodaların atanmasıyla başlayan Osmanlı-Rus savaşı 28 Mayıs 1812 tarihli Bükreş anlaşması ile sona ermiştir. Bu anlaşma ile Rusya işgal ettiği Eflak ve Boğdan'ı geri vermiş ancak Baserabya'yı almıştır. Rusya

¹⁰⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 115-116, (13 Rebiülahir 1227-26 Nisan 1812).

¹⁰⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 125, (24 Rebiülahir 1227-7 Mayıs 1812).

¹⁰⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. (5 Safer 1227-19 Şubat 1812).

¹⁰⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 49, (7 Safer 1227-21 Şubat 1812).

¹⁰⁹ Robert Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 180

¹¹⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 55-56, (12 Safer 1227-26 Şubat 1812).

Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya'da işgal etmiş olduğu yerleri iade ediyordu. Rusya'nın desteklediği Sırp'lara ise daha fazla imtiyaz veriliyordu. Bunlar yanında, Ruslar Osmanlı topraklarındaki Hristiyanları himaye edecekler ve konsolosluk açabileceklerdi.¹¹¹ 1806-1812 yılları arasında yapılan savaşlarda Dağıstan ve Kuzey Kafkasya tamamen Rusların egemenliği altına geçmiştir. Bu dönemde Ruslar Eflak ve Boğdan'ı işgal etmişler, birkaç defa Tuna'yı aşarak Balkanlara kadar gelmişlerdir.¹¹²

Osmanlı yöneticileri Rusya ile yapılan bu savaşın sürdürülebilmesi taşradan asker talep ediyordu. İstenilen bu askerlerin ayanları başbuğluğunda orduya katılımlarının sağlanmasına yönelik taşradaki yöneticilere mektuplar gönderiliyordu. İstenilen askerler bazen zamanında orduya katılmadığında tertipleri değiştiriliyordu. Mesela Anadolu'da meştâyı ordu-yı hümayuna mürettep ordunun vaktinde yetişmeyeceğinden bahisle kış ordusunun tertibinden vazgeçilerek her kazadan 2/3'si süvari ve 1/3'ü piyade olmak üzere askerlerin ayanları marifetiyle yüzer nefer asker şeklinde tertip olunarak baharda ayanları başbuğluğunda orduya katılmaları hususunda padişah fermanı çıkmıştır. Bu emir doğrultusunda Sadr-ı Esbak İzzet Paşa'ya gönderilen kâimede Aydın ve Saruhan sancaklarından müretteb olan askerin sevki için Karaosmanzâdelerin görevlendirildiği belirtilmiştir.¹¹³ Yine kış ordusu için hazırlanacak askerin tertibinden vazgeçildiği, tertip edilen askerlerin Aydın ve Saruhan'da olduğu gibi ayanları nezaretinde bahar ordusuna katılmalarına dair Karaman valisine, Kocaili ve Kastamonu mutasarrıflıklarına, Bolu ve Viranşehir sancakları mutasarrıfı mîrimîrân İbrahim Paşa'ya ve Cabbâzâdeye benzer şekilde mektup gönderilmiştir.¹¹⁴ Cabbâzâdeye hitaben yazılan mektuba göre uygulamaya dâhil edilen yerler arasında Erbaa ve Karataş, kazası, Tokat, Niksar, Amasya, Sivas, Bozok, Çorum sancakları yer almaktadır.¹¹⁵ Aydın ve Saruhan sancaklarından istenen askerlerin baharda orduya katılmaları ile ilgili Saruhan sancağı mütesellimi Hacı Hüseyin Ağa'ya da bir mektup gönderilmiştir.¹¹⁶

¹¹¹ M. Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası" Türkler, C. 12, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 2002, 644.

¹¹² Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, TTK, Ankara, 1993, s. 300, 301.

¹¹³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 13, (8 Muharrem 1227-23 Ocak 1812).

¹¹⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 14, (8 Muharrem 1227-23 Ocak 1812).

¹¹⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 14, (8 Muharrem 1227-23 Ocak 1812).

¹¹⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 33, (27 Muharrem 1227-11 Şubat 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

Aydın ve Saruhan'dan istenen askerlere Karaosmanzâde Hacı Hüseyin Ağa'nın başbuğ tayin edildiği sadr-ı esbak İzzet Paşa'ya gönderilen kaimede belirtilmiştir.¹¹⁷ Trabzon valisine ve Kocaili mutasarrıfına hitaben yazılan kaimede Gökboza kazası ayanı Ahmed Ağa'nın külliyetli piyade askeri ile nevruda orduya katılması istenmektedir.¹¹⁸ Erzurum valisine gönderilen kaimede, Moskovlu ile savaşa hazır olmaları hususunda Kars ve Van muhafızları ile Bayezid mutasarrıfına ve diğer liva mutasarrıflarına ve diğer beylere hitaben otuz adet emir yazıldığı, bunlardan Kars, Van ve Bayezid mutasarrıfının adının bilindiği, diğerlerinin isimlerinin bilinmediğinden açık bırakıldığı belirtilerek bunların doldurulması ve ilgililere ulaştırılarak savaşa hazır olmaları emrinin verilmesi istenmektedir.¹¹⁹

Karaman valisine gönderilen kaimede Adana, Karaman ve Anadolu eyaletlerinin liva ve kazalarından 1/3 piyade ve 2/3 süvari olmak üzere istenilen askerlerin meşta tertibatından vazgeçildiği, belirtilen yerlerden istenen askerlerin ayanları başbuğluğunda Konya'dan hareketle nevruda orduda isbat-ı vücud etmeleri talep edilmiştir.¹²⁰ Ayanlar bazen çıkaracakları askerleri başka ayanların maiyetine katarak da askeri görevlerini ifa ediyorlardı. Mesela, Kocaili sancağından Varna muhafazası için ayanları başbuğluğunda 1000 nefer piyade ile katılmaları emredilmiş iken bazı kazaların ayanlarının firar ettiği belirtilerek bu kazalardan ancak on on beş asker çıkarılabileceği, bu askerlerin yakın kazaların ayanları başbuğluğunda sefere katılması istenmektedir. Bu istek hükümetçe değerlendirilmiş ve mutasarrıfların da uygun görmesi durumunda bu askerlerin belirtildiği şekilde görev yerine gönderilmesi istenmiştir.¹²¹ Benzer bir isteği Gökboza ayanı Ahmed Ağa yapmıştır. Ahmed Ağa bazı nahiyeler maiyetine ilhak ile sefere gitmek istemiş ise de bu isteğine müsaade edilmemiş ancak göndermesi gereken askeri bir an önce göndermesi gerektiği Kocaili muttasarrıfına gönderilen mektupta belirtilmiştir.¹²² Bozok sancağı mutasarrıfı Cabbârzâde'ye gönderilen mektupta bahar tertibi için Erbaa ve Niksar kazalarından, Amasya, Sivas, Bozok, Çorum, Kangırı Tokat, Kayseriye ve Sivas sancakları ile Zile kazası ve

¹¹⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 28, (21 Muharrem 1227-5 Şubat 1812).

¹¹⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 38, (Gurre-i Safer 1227-15 Şubat 1812).

¹¹⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 64, (19 Safer 1227-4 Mart 1812).

¹²⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 72, (29 Safer 1227-14 Mart 1812).

¹²¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 83-84, (15 Rebiülevvel 1227-29 Mart 1812).

¹²² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 108, (7 Rebiülahir 1227-20 Nisan 1812).

Türkmenân-ı Yeniil aşiretinden 2.000 nefer askerin hazırlanarak ayanları başbuğluğunda orduya gönderilmesi istenmektedir.¹²³

Hükümet bazen bir valiye savaş halindeki başka bir valiye yardım etmesini isteyebiliyordu. Sayda valisi Ragıp Paşa'ya gönderilen mektupta Halep valisinin istediği zahire ve asker yardımını yapması istenmektedir.¹²⁴

Savaş ortamında bulunulmasından dolayı askerler istenilen yerden orduya sevkleri mümkün olmuyordu. Konu ile ilgili olarak Kocaili sancağı kazalarından istenilen piyade askerden bir kısmının iskeleden gönderildiği ve geri kalanında da gönderilmek üzere olduğundan bahsedilmiş ise deniz mevsiminin girmesinden dolayı düşman gemileriyle karşılaşılması ihtimaline karşı kalan askerlerin karadan gönderilmesi Kocaili mutasarrıfından istenmiştir.¹²⁵

Bazen kazalardan gücünün üstünde asker talep edilebiliyor bu da şikâyetlere sebep oluyordu. Konu ile ilgili olarak Kastamonu sancağından asker ihracı için giden mübaşire gönderilen mektupta, 1226/1811 senesinde Cide kazasından bahar ordusu için 200 asker gönderildiği halde, bahar ordusu için asker göndermeyen diğer kazalarla birlikte kış ordusu için 270 asker daha istenmesinin uygun olmadığı belirtilmiştir.¹²⁶

b-Tımarlı Askerin Bedele Bağlanması

Zeamet ve tımarlı eyalet halkının devletin başa bağlı askeri olmaları sebebiyle seferde ve barışta görevlendirildikleri yerde bizzat bulunmaları gerekiyordu. Ancak beş altı seneden beri Rusya ile olan muharebelerde bizzat bulunmadıkları, bayrakları altına gelmeleri gerekenlerin de tamamının gelmediği, gelenlerin de ise yaramaz olduğu, birçoğunun yollarda eğlendiği, kendilerini bedele bağlayıp izin alarak vilayetlerine dönmek düşüncesinde oldukları yaşanan tecrübelerle anlaşılmıştır. Şayet eyalet halkının hepsi seferle görevlendirilirse bunların yoklamaları yoklamacılar tarafından yapılıp mevcut olmayanların ücretleri kesilmek gerekmektedir. Savaş ortamında bulunulmasından dolayı bunların sefere alınmasındansa yerlerine başka asker tertip edilip eyaletli halkının bedele bağlanması istenmektedir. Bu teklif padişaha götürülmüş ve konu ile ilgili padişah iradesi çıkmıştır. Bu emir doğrultusunda Çorum ve

¹²³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 124, (22 Rebiülahir 1227-5 Mayıs 1812).

¹²⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 90, (22 Rebiülevvel 1227-5 Nisan 1812).

¹²⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 113-114, (12 Rebiülahir 1227-25 Nisan 1812).

¹²⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 82, (10 Rebiülevvel 1227-24 Mart 1912).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

Bozok sancaklarında zuama ve erbâb-ı tımarın her birinin bedele bağlandığı ve kayıt başına 150'şer kuruş alınacağı belirtilmekte olup tayin edilen bu bedellerin tahsil edilerek gönderilmesi istenmektedir.¹²⁷ Tımarlı halkının bedele bağlanmasının bir sonucu olarak Hâcegândan Seyyid Sadullah Efendi eyaletli halkı bedeliyesini tahsil için Akşehir'e gönderilmiş olup kendisine gerekli kolaylığın gösterilmesi için zikri geçen yerin mütesellimine mektup gönderilmiştir.¹²⁸ Yine Canik muhassılına gönderilen mektupla, altı adet zeâmet ve 68 adet tımarlı olmak üzere 74 adet tımarlının her biri için 150'şer kuruş olmak üzere 11.100 kuruş tımar bedeliyesini ve 1225/1810 senesi için tertip olunan 30 deveden her biri için 150'şer kuruştan toplam 4.500 kuruş şütüran bedeliyesini tahsil edip göndermesi istenmiştir.¹²⁹ Belirtilen bu yerler dışında Moskovlu ile baharda savaşın başlayacağından bahsedilerek Anadolu, Karaman, Sivas, Edirne, Halep, Şam, Maraş, Rakka ve Karahisar-ı Şarkî'de tımarlı eyalet halkının kişi başı 150'şer kuruşa bedele bağlandığı, aynı uygulamanın Erzurum, Çıldır, Van ve Kars eyaletlerinde de düşünüldüğü ifade edilerek faydalı olup olmayacağına tahkik edilmesi ve sonucunun bildirilmesi hususunda Erzurum valisine mektup gönderilmiştir.¹³⁰ Yukarıda verilen örneklerden artık tımar sistemine bağlı askerlerden savaşlarda verim alınmadığı anlaşılmaktadır.

c-Seferden Muafiyet Talebi

Defterde yer alan kayıtlardan bazısı askerlik görevinden muafiyet talebi ile ilgilidir. Muafiyet taleplerinin değişik sebepleri bulunmakta olup bunların neler olduğu ilgili kayıtlarda görülecektir. Mesela, meşta ordusu için Karahisar-ı Sahib sancağına bağlı Sandıklı kazası vücuhundan Hacı Musazâde Said Mustafa Ağa görevi gereği süvari askeri ile görev yerine hareket etmiş ise de esnaf takımından olduğundan bir işe yaramayacağı anlaşılmış ve geri gönderilmesinin daha uygun olacağı Karahisar-ı Sahib mütesellimine yazılan mektupta ifade edilmiştir.¹³¹ Bazen muafiyet talepleri istenen askerin sayısının düşürülmesi ile ilgili oluyordu. Mesela, Dergâh-ı Âli Kapucubaşılarında Karamürsel ayanı Osman Bey 500 asker ile orduya katılmaya gücü yetmediğini belirtmiş ve bunun 150'sinin affını talep etmiştir. Bu durumun başka yerlere de örnek teşkil edeceği, 400

¹²⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 41, (3 Safer 1227-17 Şubat 1812).

¹²⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 42, (3 Safer 1227-17 Şubat 1812).

¹²⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 42, (3 Safer 1227-17 Şubat 1812).

¹³⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 62, (18 Safer 1227-3 Mart 1812).

¹³¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 48, (5 Safer 1227-19 Şubat 1812).

istendiğinde 200, 800 istendiğinde 400 asker verilmek gibi bir sonucu doğuracağı belirtilmiş ise de mahrem kalmak koşulu ile bu isteğin kabul edilebileceği Kocaili mutasarrıfına gönderilen kaimele belirtilmiştir.¹³² Bolu Viranşehir mutasarrıfı İbrahim Ağa'ya gönderilen mektupta da ismi geçen sancaklardan ayanları başbuğluğunda istenen 2.000 askerden 500'ünün perişan halde oldukları gerekçesi ile affının istendiği, ancak Moskovlu ile yapılan savaşın sürdürülmesinde bu askerlere ihtiyaç duyulduğu belirtilerek bu isteğin kabul edilmediği belirtilmiştir.¹³³ Taşra yöneticileri bazen de istenen askerin tamamından muafiyet talep edebiliyorlardı. Konu ile ilgili olarak, İzmir'den gönderilen arzuhal ve ilam ile İzmir ve kazalarından istenen askerin affı istenmiş ise de bunun mümkün olmadığı, istenen askerin yirmi gün içerisinde gönderilmediği takdirde mütesellimin şiddetli bir şekilde azarlanacağı kendisine gönderilen mektupta belirtilmiştir.¹³⁴

2-Askeri Tesisler ile Ordunun İhyacı Olan Maddelere Dair İstekler

a-Güherçile Talebi

Osmanlı'da ordunun ve donanmanın ihtiyaç duyduğu barut Baruthane adı verilen tesislerde üretiliyordu. İmparatorlukta İstanbul dışında Belgrad, Selanik, Gelibolu, İzmir, Konya, Birecik, Halep, Hama, Trablusşam, Van, Erçiş, Ahlat ve Bağdat gibi yerlerde baruthaneler bulunmakta idi.¹³⁵ Belirtilen bu tesislerde barut üretiminde en fazla ihtiyaç duyulan madde güherçile idi. Güherçile barut imalinde kullanılan ve potasyum nitrat olarak bilinen maddedir. Kara barut imalinde kullanılan güherçile oksijene karşı duyarlı olduğundan karıştırıldığı bileşimin yüksek gaz kütesine dönüşmesine neden olmaktadır. Bu tepkimenin meydana gelebilmesi için barut üretiminde kullanılacak güherçilenin çok saf olması gerekmektedir.¹³⁶ Kara barutun imalinde %75 güherçile, %12,5 kükürt ve %12,5 söğüt kömürü kullanılmaktadır.¹³⁷

İncelediğimiz Anadolu'ya ait ayniyat defterinde İstanbul'daki Baruthane için vilayetlerden istenen ve zamanında gönderilmeyen

¹³² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 73-74, /29 Safer 1227-14 Mart 1812).

¹³³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 81-82, (10 Rebiülevvel 1227-24 Mart 1912).

¹³⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 80, (10 Rebiülevvel 1227-24 Mart 1912).

¹³⁵ Ünal, s. 87.

¹³⁶ Ünal, s. 275

¹³⁷ Mübahat, S. Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1992, s. 98.

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi için Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

veya eksik gönderilen güherçilenin bir an evvel gönderilmesine dair taşra yöneticilerine gönderilmiş mektup ve kaimeler bulunmaktadır. Bu kayıtlardan Mısır valisine gönderilen kaimede bundan önce Baruthane'ye gönderilen güherçileye ilave olarak yardım amacıyla gönderilen 500 kantar güherçileden duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.¹³⁸ Güherçile talebine dair gönderilen yazılarda devletin savaş içerisinde bulunduğu, savaşı sürdürmenin bu maddeye bağlı olduğu sık sık dile getirilmiştir. Konu ile ilgili olarak İstanbul Baruthanesi için Kayseri ve diğer yerlerden 1226/1811 senesi için istenen 108.000 kıyye güherçilenin gönderilmediği, devletin savaş içerisinde bulunduğu, baruta şiddetle ihtiyaç duyulduğu belirtilerek bahar başlangıcına kadar istenilen güherçilenin bir dirheminin bile eksik olmamak üzere gönderilmesine dair Bozok mutasarrıfı Cabbârzâde'ye mektup gönderilmiştir.¹³⁹ Cabbarzâde'ye 15 gün sonra gönderilen kaimede de 1225/1810 ve 1226/1811 seneleri için Kayseri kazasından 108.000 kıyye, Aksaray kazasının 1225/1810 senesi bakayasından ve 1226/1811 tertibinden ve Ankara sancağının 1225/1810 ve 1226/1811 seneleri tertibinden ve Cısr-i Çanşnır'ın 1226/1811 senesi tertibinden göndermeleri gereken güherçilenin tedarik edilerek gönderilmesi talep edilmektedir.¹⁴⁰ Karaosmanzâde Hacı Hüseyin Ağa'ya hitaben yazılan mektupta Aydın sancağının havi olduğu kazalardan 1222/1807 senesinden 1226/1811 senesine kadar geçen sürede Alaşehir kazasının teslim ettiği 2.904 kıyye güherçile dışında diğer kazaların teslim etmediği 81.000 kûsur kıyye güherçilenin bir an önce Baruthane-i Âmire'ye gönderilmesi istenmektedir.¹⁴¹ Eskiil voyvodası Kapucubaşı Bayburdî Hasan Ağa'ya gönderilen mektupta Eskiil ve Karapınar kazalarında imali ve mubayaası kararlaştırılan ve Bozok sancağı mutasarrıfı Cabbarzâde tarafından akçesi verilen ve teslim edilmeyen güherçileden Eskiil kazasının 1223/1808 senesinden 4.392, Karapınar kazasının 1225/1810 tertibinden 3.163,5 kıyye olmak üzere toplam 7.565,5 ve 1226/1811 senesinden de 3.766,5 kıyye olmak üzere toplam 10.331,5 güherçilenin Baruthane'ye acilen teslimi istenmektedir.¹⁴² Karahisar-ı Sahip sancağı müteselliminden ise 1225/1810-1226/1811 senelerine mahsuben Baruthane-i Âmire'ye gönderilmeyen 54.000 kûsur kıyye

¹³⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 6, (3 Muharrem 1227- 18 Ocak 1812).

¹³⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 7, (4 Muharrem 1227-19 Ocak 1812).

¹⁴⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 26-27, (21 Muharrem 1227-5 Şubat 1812).

¹⁴¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 28, (21 Muharrem 1227-5 Şubat 1812).

¹⁴² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 30, (26 Muharrem 1227-10 Şubat 1812).

güherçilenin bir an evvel teslimi istenmektedir.¹⁴³ Eskiil voyvodası kapucubaşı Bayburdî Hasan Ağa'dan da Eskiil kazasından 1223/1808, 1226/1811 seneleri için parası verilen ve gönderilmeyen 8.158 kıyye ve Karapınar kazasından da yine parası verilen ve teslim edilmeyen 4.392 kıyye olmak üzere toplam 11.331 kıyye güherçilenin acele olarak Baruthane'ye gönderilmesi istenmektedir.¹⁴⁴ Karaman valisine gönderilen mektupta ise Baruthane-i Âmire için Ilgın, Eskiil, Karapınar, Konya ve Akşehir kazalarından 1226/1811 senesi için istenilen 23.000 kıyye güherçilenin imal ve nakli için bu işle görevlendirilen Hasan Ağa'ya yardım etmesi istenmektedir.¹⁴⁵ Bozok sancağı mutasarrıfı Cabbârzâde'ye gönderilen diğer bir mektupta Kayseri, Aksaray, Cisir-i Çaşnigir ve Ankara kazalarından istenilen güherçilenin 1225/1810 yılı bakayaları ile 1226/1811 senesi için de bir yük 65.547 kıyye güherçilenin gönderilmesi istenmektedir.¹⁴⁶

Yukarıda verilen kayıtlara göre Baruthane için güherçile üreten yerler arasında Kayseri, Bozok, Aksaray, Cisir-i Çaşnigir, Aydın, Alaşehir, Eskiil, Karapınar, Karahisar-ı Sahip, Konya, Akşehir ve Ankara bulunmaktadır. Yine kayıtlarda barutun gönderilmesi hususunun diğer işlerle kıyaslanamayacak kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır. Defterdeki bilgiler Baruthane için istenen güherçilenin her zaman istenildiği kadar zamanında gönderilemediğini göstermektedir. Güherçile Anadolu yanında Rumeli'de de üretiliyordu. Rumeli'de üretiminin yapıldığı yerler arasında Filibe Tatarpazarı, Demirhisar, Selanik, Üsküp, Pirlepe, Manastır, Voyvodina, Vardar Yenicesi, Teselya Yenişehir ve Eğriboz bulunmakta idi.¹⁴⁷

b-Kereste Talebi

Taşradan ordu levazımı olarak istenen maddeler arasında kereste de bulunmaktadır. Keresteye dair isteklerde donanmanın bu maddelere şiddetli ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Keresteye dair defterde üç kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilkinde, donanma kalyonları için gerekli olan keresteden Soma ve İvrindi kazaları ahailerinin kesmeleri ve nakletmeleri gereken kereste ile ilgili gevşeklik gösterdikleri belirtilerek, bu hususun önemli olduğu, bu şekilde davranmanın diğer yerler ahalesine de kötü örnek teşkil

¹⁴³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 85, (16 Rebiülevvel 1227-30 Mart 1812).

¹⁴⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 87, (20 Rebiülevvel 1227-3 Nisan 1812).

¹⁴⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 117, (16 Rebiülahir 1227-29 Nisan 1812).

¹⁴⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 123, (21 Rebiülahir 1227-4 Mayıs 1812).

¹⁴⁷ Kütükoğlu, s. 98.

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

edeceği belirtilerek kereste kesmek ve nakletmek için görevlendirilen Teşrifâti-i Esbak Ahmed Reşid Efendi'ye ve Bergama Voyvodası Karaosmanzâde Hacı Ömer Ağa'ya mektup gönderilmiştir.¹⁴⁸ Diğer kayda göre Tersane-i Âmire ihtiyacı olarak Gönen tarafında Aydınçık kazasına isabet eden 136 parça kerestenin kesimi için Aydınçık serdarı görevlendirilmiş ise de serdarın halka zulmettiğine dair Aydınçık hâkimi Mehmed Raşid Efendi İstanbul'a bir arzuhal sunmuştur. Bunun yanında serdarın iyi hal üzere olduğuna dair de hükümet merkezine bir mahzar sunulmuştur. Belirtilen bu olayda kimin haklı kimin haksız olduğunun araştırılması için Aydınçık voyvodasına ve Kereste kesmek için o tarafta bulunan Reşid Bey'e mektup gönderilmiştir. Konu ile ilgili son kayıtta, Soma ve İvrindi kazalarının dağlara uzaklığı ve bu iki kazanın kış vergileri verme yükümlülüğü sebebiyle tersaneden istenilen keresteden bu iki kazanın affedildiği Karaosmanzâde Ömer Ağa'ya ve Kereste mübaşiri Ahmed Reşid Efendi'ye gönderilen mektupta belirtilmiştir.¹⁴⁹ Bu kayıtlar tersanenin ihtiyacı olan kerestenin bir kısmının Soma, İvrindi, Gönen ve Aydınçık taraflarından karşılandığını göstermektedir.

c-Kendir ve Kirpas Talebi

Tersane için istenen bir diğer malzeme kendir ve kirpastır. Kirpas keten veya pamuktan dokunan beze denilmektedir. Kirpasın pamuktan olanına kirpas-ı penbe, ketenden olanına kirpas-ı keten denirdi.¹⁵⁰ Kendir ise kenevir sapından elde edilen lif olup gemilerin donatılmasında kullanılan halat ve bezler bu maddeden elde edilirdi. Osmanlı tersanesinin ihtiyacı olan kendir Canik taraflarından ocaklık olarak temin edilirdi.¹⁵¹ Konu ile ilgili olarak Canik muhassılına gönderilen mektupta Canik sancağı kazalarından 1226/1811 senesine ait Tersane-i Âmire için gönderilmesi gereken teyel ve kendirin gönderilmediği belirtilerek, 1226/1811 senesi kendirini göndermeyi taahhüt etmesi halinde 1227/1812 senesi muhassıllığının üzerinde kalacağı aksi takdirde üzerinden alınacağı belirtilmektedir.¹⁵² Kirpasla ilgili olarak Saruhan sancağı mütesellimi Karaosmanzâde Mehmed Ağa'ya gönderilen mektupta ise Mehterhane için Soma havalisinden mubayaası istenen kirpasın 40.000 top olduğu ancak şimdiye kadar çok az kirpas geldiği, sefeinin bunun 20.000 topunu affettirmeye

¹⁴⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 8, (4 Muharrem 1227-19 Ocak 1812).

¹⁴⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 94, (24 Rebiülevvel 1227-7 Nisan 1812).

¹⁵⁰ Ünal, s. 407.

¹⁵¹ Ünal, s. 394.

¹⁵² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 19, (15 Muharrem 1227-30 Ocak 1812).

çalışarak zaman kaybettirdiği belirtilerek bu kirpasın bir an önce satın alınıp gönderilmesi istenmektedir.¹⁵³

d-Kalyoncu Bedeli Talebi

Kalyoncu bedeli Tanzimat öncesinde yelkencilik devrinde gemilerde kürek çekmek ve yelken kullanmak üzere alınan askerlere verilen günlük ücretin karşılığı olarak halktan alınan paraya denirdi. Yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on ere bir kürekçi olmak üzere vergi konurdu.¹⁵⁴ Kalyoncu bedeli ile ilgili olarak Karahisar-ı Sahip mütesellimine gönderilen mektupta 1227/1812 senesi için istenen 130 kalyoncu neferinin üç bin kuruş bedelleri ile 1220/1805 senesinden 1225/1810 senesine kadar geçen sürede teslim edilmeyen bedellerin gönderilmesi istenmektedir.¹⁵⁵ Benzer bir istek Kütahya sancağı için yapılmış olup sancağın mütesellimine gönderilen mektupta 150 nefer kalyoncunun bedeli olan 5.000 kuruş ile 1219/1804 senesinden 1226/1811 senesi sonuna kadar geçen sürede teslim edilmeyen 57.827 kuruş kalyoncu bedelinin de gönderilmesi talep edilmektedir.¹⁵⁶ Bazen kalyoncu bedeli yanında kalyoncu da istenebiliyordu. Mesela, donanma için İzmir'den talep edilen 600 nefer kalyoncunun 350'nin gönderildiği, kalanının ise gönderilmediğinden bahisle bir an evvel gönderilmesine dair İzmir kadısına mektup gönderilmiştir.¹⁵⁷

e-Deve Talebi

Deve, sahip olduğu özellikleri sebebiyle ağır yükleri uzun mesafelere uzun süre bir şey yiyip içmeden taşıyabilmektedir. Bu özelliği dolayısı ile deve kervan ticaretinde ve askeri teşkilatta önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı Ordusunda zahire ve mühimmat taşıyan develerin sayısı çıkılacak sefere göre değişirdi. Develer savaş öncesinde bakıma alınır ve ondan sonra sefere çıkılırdı. Deve Araplar kadar Türklerin askeri teşkilatlarında önemli bir yere sahipti. Savaşta kullanılan develerden bir kısmı Türkmen aşiretlerinden kiralanırdı. Osmanlı'da sarayın develerine bakan kişilerin reislerine *sarbanbaşı* denirdi.¹⁵⁸ İncelediğimiz ayniyat defterinde de taşradaki yöneticilerden deve istendiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. İstenilen

¹⁵³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 109, (8 Rebiülahir 1227-21 Nisan 1812).

¹⁵⁴ Pakalın, C. II, s. 154.

¹⁵⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 84-85, (16 Rebiülevvel 1227-30 Mart 1812).

¹⁵⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 85, (16 Rebiülevvel 1227-30 Mart 1812).

¹⁵⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 103, (3 Rebiülahir 1227-16 Nisan 1812).

¹⁵⁸ Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Deve", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul, 1994, s. 224-226.

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

bu develerin orduda kullanılacağı belirtilmektedir. Mesela, Bozok sancağı mutasarrıfı Cabbarzâde'ye gönderilen mektupta 1227/1812 senesinde orduda kullanılmak üzere kiralari serbanbaşı tarafından karşılanmak üzere Kayseri sancağından 500, Kangırı kazalarından 200, Kırşehir sancağından 30 mekkari devenin baharda hazır edilmesi istenmektedir. Mektupta bu develerin aylık kirasının 1.000 akçe olacağı belirtilmektedir.¹⁵⁹ Sultanönü sancağı kazaları kadılarına ve Bilecik voyvodasına gönderilen mektupta orduya zahire ve diğer levazımatı taşımak için ücretleri ordu serbanbaşı tarafından verilmek üzere 50 adet devenin hazırlanması istenmektedir.¹⁶⁰ Kütahya ve Karahisar-ı Sahip müteselliminden de hisselerine düşen develeri bahar başında orduda hazır etmeleri istenmektedir.¹⁶¹ Cabbâzâde'ye gönderilen diğer bir mektupta 1227/1812 senesinde orduda kullanılmak ve ücretleri devletçe ödenmek üzere Bozok ve Cemâat-ı Mamalu'dan 290, Kangırı sancağı kazalarından 200, Rişvan aşiretlerinden 250 tuvana ve yüke elverir şüturan talep edilmektedir.¹⁶²

f-Peksimet ve Un Talebi

Ekmek ve peksimet Osmanlı savaşlarında askerlere dağıtılan önemli gıda maddesi idi. Peksimet vaktin ekmek pişirmeye müsait olmadığı yerlerde veya ekmek yapımı için zahirenin bulunmadığı yerlerde askerin en önemli yiyeceği idi.¹⁶³ Bir savaş durumunda ordunun geçeceği yerlerin yöneticilerine peksimet hazırlanması için emirler gönderilirdi. Bu anlamdaki bir emir de Tekfurdağı ayanına gönderilmiştir. İlgili emirde Tekfurdağı kazasından 10.000 kantar peksimet pişirmesi istenmiştir. Talep edilen bu peksimetin ne kadarının pişirilip pişirilmediğinin ve yeterli unun mevcut olup olmadığının bilinmesine ihtiyaç bulunduğu ayana gönderilen mektupta belirtilmiştir.¹⁶⁴ İstanbul'a zahire ve una ihtiyaç duyulduğunda bunun tedarikine yönelik de taşradaki yetkililere emirler gönderilirdi. Konu ile ilgili olarak Kocaili mutasarrıfına gönderilen mektupta İstanbul'da unun az bulunduğu, Anadolu tarafından İznikmid'e un getirenlere eziyet verilmemesi ve unun

¹⁵⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 22, (17 Muharrem 1227-1 Şubat 1812).

¹⁶⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 35, (29 Muharrem 1227-13 Şubat 1812).

¹⁶¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 39, (Gurre-i Safer 1227-15 Şubat 1812).

¹⁶² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 75, (Gurre-i Rebiülevvel 1227-14 Nisan 1812).

¹⁶³ Ertaş, s. 154.

¹⁶⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 68, (23 Safer 1227-8 Mart 1812).

bekletilmeden İstanbul'a sevki istenmektedir.¹⁶⁵ Aynı konu ile ilgili olarak on gün sonra İznik mutasarrıfına unun bekletilmeden gönderilmesine dair bir emir daha gönderilmiştir.¹⁶⁶ Un tüccarları başka şehirlere gidip buralardan İstanbul'a un getirebilmekte idiler. Mesela, Kapan-ı dakik tüccarlarından bazıları Samsun İskelesinde satın aldıkları unu İstanbul'a getirip kapan-ı dakikte satmak istemektedirler. Bu konuda kendilerine izin verildiği Trabzon valisine gönderilen mektupta belirtilmiştir.¹⁶⁷

g-Odun ve Kömür Talebi

Taşradan İstanbul halkı ve askeri kurumlar için mubayaa usulü ile odun ve kömür de talep ediliyordu. Bu anlamda Tersane-i Âmire imalathanesinde izabe olunacak topraklar için ber-vech-i maktu Boğaz Hisarı ve Lapseki tarafından miri fiyat üzere çam odunun kesilmesi ve naklinin tophane nizamından olduğu belirtilerek istenilen odunun hemen gönderilmesine dair Biga muhafızına ve Lapseki voyvodasına mektup gönderilmiştir.¹⁶⁸ Kocaili sancağında bulunan Rum Paşa mukataasının Hâlidere ve Çağşak köylerinden başka İznikmid kazasına tabi Buvacele, Döngel ve Taşkiri ve diğer köyleri 1227/1811 yılına ait mukataası Bağçecik voyvodası Seyyid Osman Ağa'ya ihale edilmiştir. Mukataanın yeni sahibi olan Seyyid Osman'dan Tersane-i Âmire için daha önce istenilen çam kömürünü yakması ve İstanbul'a nakletmesi istenmektedir.¹⁶⁹

ı-Orducu Esnafı Gönderilmesi

Osmanlı seferlerinde savaşan askerlerin yanında değişik hizmetleri gören birlikler içinde askerlerin yiyecek, giyim, sağlık, silah vb ihtiyaçlarını karşılayan ve orducu esnafı denen esnaf grupları bulunurdu. Bu esnafın aynı veya nakdi olarak hizmet verirdi. Aynı yükümlülükte esnafın bizzat görevini yerine getirmesi gerekirdi.¹⁷⁰ Orducu esnafı gönderilmesine dair defterde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre Ordu-yı hümayun ağası Ali Ağa'nın Bursa'nın çıkaracağı esnafın baharda orduda olması için emir verildiği ancak bu konuda herhangi bir hareket olmadığı belirtilerek esnafın bir an önce

¹⁶⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 118, (17 Rebiülahir 1227-30 Nisan 1812).

¹⁶⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 129, (28 Rebiülahir 1227-11 Mayıs 1812).

¹⁶⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 112, (11 Rebiülahir 1227-24 Nisan 1812).

¹⁶⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 116, (13 Rebiülahir 1227-26 Nisan 1812).

¹⁶⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 117, (14 Rebiülahir 1227-27 Nisan 1812).

¹⁷⁰ Şenol Çelik, "Orducu", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 33, İstanbul, 2007, s. 370.

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

gönderilmesi hususu Bursa ayanına gönderilen mektupta ifade edilmektedir.¹⁷¹

i-İsyan Bölgelerine Asker Sevki

Yukarıdaki başlıklarda verilen bilgiler ordunun ihtiyacı için taşradan hayli lojistik malzeme istendiğini göstermektedir. Bu kayıtların bir kısmında devletin savaş ortamında bulunduğu, dolayısıyla istekler konusunda bir müsamahanın olmadığı belirtilmiştir. Bu başlık atında zikredilen kayıtlarda da Hicaz bölgesinde çıkan hâricî taifesinin isyanının bastırılmasına ve Kafkaslarda yürütülen askeri faaliyetlere değinilmiştir. Konu ile ilgili olarak, Mısır valisine gönderilen kaimede Hicazda isyan eden hâricî taifesi üzerine gönderilen Şam valisi Silahtar Süleyman Paşa'ya asker ve zahire bakımından yardım etmesi istenmektedir.¹⁷² Yine Mısır valisine gönderilen bir diğer kaimede Hicaz'da Hâricî isyanını bastırmaya giden Tosun Paşa'nın erzak ve asker bakımından desteklenmesi istenmektedir.¹⁷³ Hicazdaki isyanı bastırmak için Mısır'dan da asker sevk edilmiştir. Ancak bu askerin süvari kısmı geri çağırılmış ve yerlerine yeni tertip edilen asker gönderilmiştir. Bu askerler yanında Şam tarafından da isyan bölgesine asker sevk edileceği Mısır valisine gönderilen kaimede zikredilmiştir.¹⁷⁴ Mehmed Ali Paşa'ya gönderilen kaimede Şam valisi ile de haberleşerek ve onun da desteğini alarak 15.000 deniz ve kara piyadesi ile Hicaz'a gitmesi ve hâricî belasının ortadan kaldırması istenmiştir. İlgili kaimede ne yapılması gerektiği "levs-i vücûd-ı habâis ... arâzi-i mübâreke-i Hicâziye'nin tasfiye ve tathîri esbabının istihsaline himmet buyurmaları..." şeklinde ifade edilmiştir.¹⁷⁵ Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz'da icra ettiği askeri harekâtlar sırasında kendisine gönderilen mektupta küçük oğlu İsmail Bey'e mîrimîrânlık rütbesi verildiği bildirilmiştir.¹⁷⁶

j-Kaybedilen Yerlerin Alınması, Dağıstan ve Çerkes Kabilelerine Yardım Yapılması

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da olduğu kadar Kafkaslar'da ve Doğu Anadolu'da savaş halinde olduğu, bu bölgedeki bazı yerleri ve

¹⁷¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 77, (3 Rebiülevvel 1227-17 Mart 1812).

¹⁷² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 46, (4 Safer 1227-18 Şubat 1812).

¹⁷³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 97-98, (27 Rebiülevvel 1227-10 Nisan 1812).

¹⁷⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 107, (6 Rebiülahir 1227-19 Nisan 1812).

¹⁷⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 127-128, (28 Rebiülahir 1227-11 Mayıs 1812).

¹⁷⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 128, (28 Rebiülahir 1227-11 Mayıs 1812).

kaleleri kaybettiği tekrar geri almaya çalıştığı, bunu yaparken Çerkes kabilelerinin ve Dağıstan hanlarının desteğini almaya çalıştığı, bunu temin etmek için bu kabile beylerine mektuplar gönderdiği görülmektedir. Hükümet bölgede bulunan veya bölgeye yakın yerlerin valilerine yazılar göndererek gerekli tedbirleri almaları ve seferde bulunan serdarlara gerekli yardımı yapmalarını istemiştir. Mesela, Çıldır valisine gönderilen kaime ile Ahışa Kalesi havalisinin karışıklıktan korunması için gerekli gayretin gösterilmesi istenmiştir.¹⁷⁷ Yine Çıldır valisi Şerif Paşa'ya gönderilen bir diğer yazıda Çıldır sınırında bulunan Ahılkelek kalesinin istila edildiğinden ve Erzurum valisi Emin Paşa'nın serasker olmasından bahsedilerek onun da yardımı ile kalenin geri alınması istenmektedir.¹⁷⁸ Serdar tayin edilen Erzurum valisine yazılan kaimede, Ahılkelek kalesi, Tiflis, Gürcü ve Gürcistan, Açıkbaş, Sohum ve Faş taraflarının düşmandan temizlenmesi, kalelerinin kurtarılması, bunu yaparken ordunun iaşesini nasıl karşılayacağı ve nerelerden asker toplaması gerektiği açıkça yazılmıştır.¹⁷⁹ Belirtilen yerlerde, Anapa ve çevresinde mücadele yapan muhafızların ve kabilelerin kötü durumda olduğu belirtilerek bunlara asker ve zahire bakımından yardım edilmesi hususunda Trabzon valisine kaimeler gönderilmiştir.¹⁸⁰ Mesela bu konuda Trabzon valisine gönderilen kaimede Sohum kalesinin düşman tarafından istila edilmesinden sonra kale muhafızı Arslan Bey'in Trabzon'a geldiği, kalenin tekrar alınması için kale muhafızına 10.000 kuruş atıye verildiği, Gönye sancağı kapucubaşlarından Tuzcuzâde Memiş Ağa'nın 300 ve Trabzon valisininin 700 olmak üzere toplam 1.000 askerle yardım yapması gerektiği ve bunun yanında düşmana saldıracak Abaza beylerine yardım yapılması gerektiği belirtilmiştir.¹⁸¹ Bu konu ile ilgili olarak Gönye sancağı mutasarrıfı ve Batum sancağı mutasarrıfı Tuzcuzâde Memiş Ağa'ya da ayrıca mektup gönderilmiştir.¹⁸²

Kafkaslarda Ruslara karşı yürütülen savaşlarda Dağıstan emirlerinin desteğinin alınması ve Moskoflu aleyhine sefer

¹⁷⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 4, (2 Muharrem 1227-17 Ocak 1812).

¹⁷⁸ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 26-27, 111, (20 Muharrem 1227-4 Şubat 1812).

¹⁷⁹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 119-121, (18 Rebiülahir 1227-1 Mayıs 1812).

¹⁸⁰ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 93-94, (24 Rebiülevvel 1227-7 Nisan 1812).

¹⁸¹ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 123-124, (22 Rebiülahir 1227-5 Mayıs 1812).

¹⁸² BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 124, (22 Rebiülahir 1227-5 Mayıs 1812).

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi için Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

yapmalarının sağlanması için yedi adet emir hazırlanmıştır. Emir içeren bu mektupların Kars muhafızı Abdullah Paşa ve Hatunoğlu Kara Bey vasıtasıyla ilgili hanlara ulaştırılması hususu Erzurum valisine gönderilen mektupta ifade edilmiştir.¹⁸³ Moskof saldırısına uğrayan Çerkes kabile beylerinden bazılarının yardım istemek için İstanbul'a geldiği Trabzon valisine gönderilen mektupta belirtilmiştir. İlgili mektupta Çerkes kabilelerinin bundan önce Moskof saldırısına uğradığı ve Osmanlılardan yardım talep etmek için Çerkes beylerinden Solukoğlu Hacı Ahmed Bey ve Benî Hasan Bey'in İstanbul'a geldiği ve kendilerine 3.000 asker verildiği, Trabzon'a doğru yola çıktıkları ve bunları korumak için donanmanın Anadolu ve Rumeli sahillerinde dolaşacağı belirtilmiştir.¹⁸⁴ Hükümet tarafından yapılan bu yardımlar yanında Osmanlı Devleti Moskovluya karşı yürütülen mücadelede desteklerini almak için Hatukay, Abaza, Eviş, Kayartı, Mahveş, Kemerköy Çerkez kabile beylerine mektup göndermiştir.¹⁸⁵

k-Rusya Üzerine İran tarafından da Savaş Açılmasına Dair Talep

Mirza Abbas'a gönderilen mektupta Rusya'nın Anadolu'da ve Rumeli'de bazı yerleri ele geçirdiği, bu yerlerin geri alınması için Rusya'ya karşı savaş açıldığı, bu arada İran ile de Osmanlı'nın sulh yaptığı belirtilerek İran tarafından da Rusya üzerine savaş açılması istenmiştir.¹⁸⁶

l-Savaşlarda Yardımı Görülenlere Vazife Tevcihi

Hâceğândan Çerâkise ordusu nâzırı Seyyid Ahmed Efendi'ye gönderilen mektupta, Çerâkise'den Hacızâde Ali'nin yapılan savaşlarda yararlılık gösterdiğinden bahisle kendisine Soğucak ve Anapa gümrüklerinden 60 akçeden 120 akçeye kadar vazife verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸⁷

Sonuç

1806-1812 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus savaşının yapıldığı yılların sonlarına doğru tutulmuş olan "Bir Numaralı Anadolu Ayniyat Defteri" bizlere Osmanlı Devleti'nin 1812 yılında içinde bulunduğu durumdan bir kesit sunmaktadır. Bâb-ı Âli'den taşraya gönderilen mektup ve kaimelerin bulunduğu bu defterdeki kayıtlar hükümetin taşra yöneticilerinden neler istediğini,

¹⁸³ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 44, (4 Safer 1227-18 Şubat 1812).

¹⁸⁴ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 118, (17 Rebiülahir 1227-30 Nisan 1812).

¹⁸⁵ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 118, (17 Rebiülahir 1227-30 Nisan 1812).

¹⁸⁶ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 58-59, (12 Safer 1227-26 Şubat 1812)..

¹⁸⁷ BOA. BEO. AYN.d. Anadolu Âdi, No. 1. s. 53-54, (11 Safer 1227-25 Şubat 1812).

yapılması gereken işleri nasıl yapmaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Defterde Anadolu'nun her tarafına yazılar gönderildiği görülmektedir. Gönderilen bu yazılarda askerliğe, vergi borçlarına, ordunun ihtiyacı olan malzemelere, mülki atamalara, taşraya bir iş için gönderilen görevlilerine temas edilmektedir.

Defterdeki kayıtların bir kısmı ödenmemiş vergilere dairdir. Bu vergilerin bir kısmı yakın geçmiş tarihlere bir kısmı da beş on yıl öncesine aittir. İstenen vergilerin ya tamamı ya da bir kısmı ödenmemiştir. Taşra yöneticilerine gönderilen bu yazılar vergilerin tahsilinde sıkıntılar yaşandığını göstermektedir. Devletin vergiler yanında asker toplamakta da güçlükler yaşadığı görülmektedir. Taşradan istenen askerler ya zamanında gönderilmemekte ya da işe yaramaz asker gönderilmektedir. İlgili kayıtlarda tımara bağlı olarak talep edilen askerlerin yerine tımar bedeliyesinin alınmaya başlandığı görülmektedir. Yöneticilerden bazen güçlerinin üstünde asker talep edildiğinde bunun bir kısmının affını hükümetten talep ediyorlardı. Ordunun ihtiyacı olan güherçile, kereste, kendir, kirpas, deve, peksimet, odun vb malzemelerin İstanbul'a gönderilmesine dair de taşraya çokça yazı gönderilmiştir.

Taşra görevlilerinin atanmalarına, görevden alınmalarına, görev yerlerinin değiştirilmesine dair defterde pek çok kayıt mevcuttur. Yapılan atamaların bir kısmı vali, bir kısmı mütesellim, bir kısmı da ayan atamaları ile ilgilidir. Görevden alınıp bir yerde ikamete zorlanan eski yöneticilerin hükümetten sık sık görev talebinde buldukları görülmektedir. Ayanların seçiminde ve atanmasında sıkıntılarının yaşandığı görülmektedir. Bazı ayanların halka zulmettiği, bu konuda şöhret kazanan kazaların bulunduğu, bu yüzden buralara nâiblerin gitmek istemediği defterdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Hükümet taşraya iş takibi için pek çok mübaşir ve çavuş göndermektedir. Hükümet bu mübaşirlerin vazifelerini bir an önce yapıp İstanbul'a dönmelerini istiyordu. Bu görevlilerin işlerini çabuk bitirmeleri biraz da taşra yöneticilerinin kendilerine yardımcı olmaları ile ilgili idi. Bu yardımın yapılması için taşra yöneticilerine hayli mektup gönderilmiştir.

İstanbul'un işesi için Anadolu'dan buğday ve ağnam talep edilmişse de bunlar başkente her zaman istenilen zamanda ulaşmamaktadır. Yabancı tüccarların yasak mal ihraçları, kendilerinden fazla vergi alınması da sık sık meydana gelen hadiselerdendi. Taşrada kendisine tahsisat yapılan kamu görevlileri ile bazı özel şahıslar alacaklı oldukları kişilerdeki para ve maaşlarını

Ayniyat Defterlerinin Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemi, Bir Numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri Örneği

alamamaktadırlar. Taşra yöneticilerinden bu paraların hak sahiplerine gönderilmesinde dair de yazılar gönderilmiştir. Belirtilen konular yanında pek çok konuda bilgiler ihtiva eden ayniyat defterleri Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi yanında kent tarihi çalışmalarında kullanılabilecek malumat içermektedir. Bazı kentlere ait şerhiye sicillerinin bulunmaması sebebiyle doğan boşluğun bu defterler sayesinde bir nebze de olsun doldurulabileceği kanaatindeyiz.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İkinci Baskı, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 42, İstanbul, 2000.

Aktaş, Necati (1991). "Ayniyat Defteri", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul, s. 277-278.

Çelik, Şenol, (2007), "Orducu", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 33, İstanbul, s. 370-373.

Ertaş, M. Yaşar, (2007), Sultanın Ordusu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Genç, Mehmet, (1995), "Esham", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, s. 376-380.

Gökmen, Ertan -Özdemir, Ö. Yazıcı, (2016), 812 Numaralı Ayniyat Defteri Işığında Aydın Vilayeti'nde Suç ve Ceza (1866-1877), Libra Yayıncılık, İstanbul.

Kurat, Akdes, (1993), Rusya Tarihi, Türk tarih Kurumu, Ankara.

Kütükoğlu, Mübahat, (1992), "Baruthâne-i Âmire", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, s. 96-98.

Mantran, Robert, (1990), 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Pakalın, M. Zeki, (1993), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, MEB, İstanbul.

Sertoğlu, Midhat, (2011), Mufassal Osmanlı Tarihi, C. V, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Ünal, M. Ali, (2011), Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul.

Yalçınkaya, M. Alaaddin, (2002), "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası" Türkler, C. 12, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayını, Ankara, s. 629-659.

RUS MÜLTECİLERİN İSTANBUL'DAKİ EKONOMİK UĞRAŞILARI VE MESLEKLERİ (1920'Lİ YILLARIN BAŞLARI)**Kezban ACAR KAPLAN¹****ÖZ**

1917 Ekiminde iktidara gelen Bolşeviklerle, onlara muhalif olanlar veya eski çarlık rejimi yanlıları arasında yaşanan iç savaştan Bolşeviklerin galip çıkmasıyla birlikte Güney Rusya'dan, İstanbul'a Nisan 1919'dan Kasım 1920'ye kadar yaklaşık 145,000-150,000 kadar mülteci gelmiştir. Bu mülteciler, İstanbul'un sosyo-ekonomik yapısını gözle görülür biçimde değiştirmiştir. Bu mülteciler, ekonomik olarak şehirdeki ekonomik krizi hem derinleştirmişler; hem de açtıkları fabrika, dükkân, kafe ve restoran gibi işletmelerle ve iş yerleriyle şehrin ekonomisine can katmışlardır. Türkiye'de yapılan çalışmaların hemen hepsinde Rus mültecilerin ekonomik durumları bağlamında en çok ele alınan konu özellikle İstanbul'daki gece hayatına katkılarına ve etkilerine dair olup, açtıkları fabrikalar hakkında da malumat veren çalışmalar vardır.

Bu makale ise bizzat Rusça kaynaklara, özellikle de Rusya Federasyonu Devlet Arşivinden (GARF) temin edilen belgeler ışığında, Rus mültecilerin İstanbul'daki ekonomik uğraşları ve durumları hakkında bazı yeni ve daha ayrıntılı bilgiler sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rus Mülteciler, Vrangel Mültecileri, İstanbul, 1920'ler, Ekonomik Koşullar

ECONOMIC OCCUPATIONS AND JOBS of RUSSIAN REFUGEES IN ISTANBUL (Early 1920s)**ABSTRACT**

With the Bolshevik victory over its opponents and the supporters of the Tsarist regime, approximately 145,000-150,000 people left Russia and came to Istanbul from April 1919 to November 1920. Those refugees greatly effected the social-economic life in Istanbul. Due to their great numbers and demands, they contributed to the rising inflation. At the same time, through cafes, restaurants, factories, etc. they brought a new spirit and stimulation to post-war economy in Istanbul. Those influences of the Russian refugees, especially the second one, have become the subject of many studies in Turkey.

¹ Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, kacar45@yahoo.com

This article, based on the Russian archives and scholarly studies, aims to show what these Russian refugees were specifically occupied with during their stay in Istanbul in more detail and provide some numbers.

Key Words: Russian refugees, Wrangel Refugees, Istanbul, 1920s, economic conditions.

Giriş

Rusya’da Bolşeviklerle (Kızılılarla), eski çarlık rejimi yanlıları ve Bolşevik karşıtları (Beyazlar) arasındaki savaş sırasında, Beyazların aldıkları yenilgilerle birlikte Rusya’nın Karadeniz’e kıyısı olan Kerç, Evpotoria ve Odesa gibi liman şehirlerinden İstanbul’a dalga dalga mülteci göçü yaşanmıştır. Mültecilerin İstanbul’a gelmesinin en önemli nedeni, İstanbul’un Karadeniz’den gelecek mültecilere yakın en önemli şehir olmasıydı. İkinci nedeni de bu dönemde İstanbul’un İtilaf Devletlerinin işgali ve kontrolünde olması ve Beyaz Ordu mültecilerinin Rusya’dan ayrılması ve İstanbul’a gelmesi işinin Fransa gibi devletler tarafından organize edilmesiydi.²

1920’nin yaz ve bahar ayları boyunca İstanbul’a 25.000 göçmen gelmiştir. 1920’nin Nisan ayı ortalarında Türk yetkililer İtilaf Devletlerinden Rus göçmenlerin şehrin dışarısına çıkarılmasını istemişlerdir çünkü şehirde hâlihazırda Balkan Savaşları’ndan buraya akın eden çok sayıda Türk göçmen vardı ve Rus göçmenlerle birlikte hepsinin sayısı 65.000’i bulmaktaydı. Türk yetkililerin bu isteğinin diğer bir nedeni de şehirde giderek artan işsizlikti.³ Bu şikâyetler İtilaf Devletlerince dikkate alınmadığı gibi, bu mültecilere Kasım 1920’de yeni ve çok daha büyük bir grup eklenmiştir.

Vrangel Ordusunun Kırım’da Kızılılara mağlubiyetinden sonra başlayan göç dalgası sırasında Vrangel Ordusu ve göçmenleri, durumun vahameti ve Bolşevik kontrolü ve ilerleyişi yüzünden birden fazla noktadan tahliye edilmişlerdir. Fransız komutanlığıyla, Vrangel’in aldığı karar ve yaptığı plana göre Kasım 1920’nin ilk iki haftası boyunca Kırım, Kerç ve Feodasya’dan tahliye edilecek toplam kişi sayısı toplam 40.000 idi ama uygulamada bu rakamın çok üstüne çıkıldı. Kaynaklar tahliye edilen kişi sayısı konusunda bazı farklılıklar gösterir. Bazılarına göre, Kasım 1920’de tahliye edilen ve İstanbul’a

² V. H. Davats ve N. N. L’vov, *Russkaya Armiya na Çujbine*, Possev, New York, 1985, s. 15

³ Miroslav Yovanoviç, *Russkaya Emigratsiya na Balkanakh 1920-1940*, Russkii Put’, Moskva, 2005, s. 89.

Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşları ve Meslekleri (1920'li Yılların Başları)

gelen toplam gemi sayısı 120, kişi sayısı 137.000 idi. Vrangel'e göre gelen gemi sayısı 126, mülteci sayısı ise 145.693 kişiydi. Netice itibarıyla 1920 Kasımında İstanbul'a gelen Rus mülteci sayısı 145.000 ila 150.000 arasındaydı.⁴

Bu rakamdan 29.000'i hemen Balkan ülkelerine; 6.000'i de hemen Bizerte'ye nakledilmiştir. Yaklaşık 60.000'i bulan ordu birlikleri ise askeri yapı ve silahlarını korumak suretiyle, Gelibolu, Çatalca ve Limni'deki özel askeri kamplara yerleştirilmiştir.⁵ Geri kalanı ise İstanbul ve çevresine iskân edilmişlerdir.

İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında ve General Vrangel ile yaptıkları anlaşma gereği, bu mültecilerden Prens adalarına yerleştirilen sivil mülteciler İngiltere'nin sorumluluğunda, Gelibolu ve diğer askeri kamplardaki askeri ordu mensupları ise Fransızların mali sorumluluğundaydı.⁶

Fransızların 19 Mart 1921 tarihli raporuna göre İstanbul'da 30.000; Çatalca'da 23.000, Limni'de 16.000 ve Gelibolu'da 26.000 işsiz Rus göçmen vardı. Rapora göre, bunlardan başka İstanbul'da 5.000'den fazla Ermeni, 6.000'den fazla Yunan göçmen ve çok sayıda Türk göçmen, ayrıca işsiz Türk memurlar ve subaylar bulunmaktaydı.⁷

Fransa 1921 Nisanına ve nihai olarak ise Ağustos ayı sonuna kadar kendi sorumluluğundaki Beyaz Ordu mensuplarına belirli bir miktar aylık maaş (1-2 lira) ve belli miktarlarda tayınlar vermiş; ancak daha sonra maliyetin planladığından çok daha fazla olması sebebiyle yaptığı yardımları durdurmuştur. Dolayısıyla, askeri kamplardaki mültecilerden birçoğu da ya Sovyet Rusya'ya geri dönmüş, ya Arjantin, Brezilya gibi Latin Amerika veyahut Balkan ülkelerine göç etmiş, ya da İstanbul'daki sivil mültecilerin arasına katılmışlardır.⁸ Ancak kaynaklara göre eski asker (yeni sivillerle)

⁴ RGVIA (Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arhiv/Rus Devlet Askeri Tarih Arşivi), f. 102, op. 3, d.584, l. 89; op. 3. d. 248, l. 1, Efim Iosifovich Pivovarov, *Rossiiskaia emigratsiia v Turtsii, Iugo-Vostochnoi i Tsentral'noi Evrope 20-kh godov: grazhdanskii bezhentsy, armii, uchebnye zavedeniia: uchebnoe posobie dlia studentov*, Istoriko-arkhivnyi institut RGGU, Moskva, 1994 içinde, s. 10-12; Yovanovich, s. 92.

⁵ GARF (Gosudarstvennyi Arhiv Rossiiskoy Federatsii/ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi), f. 5809, op.1 d. 87 list 1.

⁶ *Kazaki v Çataldže i na Lemnose v 1920-1921 gg.*, Belgrad, 1924, ss. 9-12.

⁷ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, list 1.

⁸ GARF, f. 6425, op. 1, d. 23, l. 85; Yovanovich, s. 92; *Kazaki v Çataldže i na Lemnose v 1920-1921 gg.*, Belgrad 1924, ss. 47-54.

birlikte İstanbul'daki toplam mülteci sayısı Kasım 1921'de hala 30.000 idi.⁹

Bir de İstanbul'da Rus mültecilere ilaveten Müslüman Türk mülteciler vardı. Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi'ne göre 1921 yılında İstanbul ve Anadolu'daki toplam mülteci sayısı 2,070,000 idi. Bunlar genellikle Yunan ordusunun Anadolu'ya ilerleyişi üzerine kaçan kimselerdi. Bu mültecilerden sadece 70,000'i İstanbul'da yaşıyordu. Peyam-ı Sabah'a göre ise 1920 yılı boyunca Ocak ayından Aralık'a kadar Avrupa'daki ve Anadolu'daki Osmanlı topraklarından İstanbul'a gelen mülteci sayısı 810,000 idi. Görüldüğü üzere, kaynaklar, 1920 ve 1921 yıllarında İstanbul'da kaç kişinin yaşadığı konusunda farklı görüşler beyan etmektedirler. Aynı şey, Rus mültecileri için de geçerliydi. Bunun en önemli nedeni, mültecilerin sürekli yer değiştirmesi, gidenler olduğu gibi sürekli gelenlerin de olmasıydı. İstanbul'dan Balkanlara, Avrupa ülkelerine ve hatta ABD'ye, Brezilya, Şili ve Arjantin gibi Latin Amerika ülkelerine gidenler olduğu gibi, askeri kamplardan askeri kimliğini terk edip, sivil mültecilere karışanlar da vardı. Bu nedenle İstanbul'daki Rus mültecilerinin sayısı özellikle ilk iki yıl boyunca (1920-1921) sürekli değişmiş, 1921 sonları ve 1922 başı gibi daha kesin bilgiler oluşmaya başlamıştır. Sonuç olarak, Rus mülteciler İstanbul'a geldiklerinde İstanbul'da hali hazırda çok sayıda başka mülteciler de vardı.¹⁰ Bu kadar çok sayıda mültecinin İstanbul'daki ekonomik yaşamdan etkilenmemesi veya onu etkilememesi mümkün değildi.

Rus Mültecilerin Ekonomik Durumları ve Yaptıkları İşler

Rus mültecilerini konu edinen çoğu kaynağa göre, her ne kadar aralarında çok sayıda köylü ve Rus olmayan bazı halklar olsa da, İstanbul'a gelen Rus mültecilerin önemli bir kısmı, Rusya'nın ekonomik olarak iyi durumda olan aristokrat, subay, entelektüel vs. gibi kesimlerindendi. Bu mültecilerden bir kısmı, Rusya'dan ayrılırken beraberlerinde getirdikleri para, mücevherat vs. gibi maddi birikimlerini İstanbul'da restoran, bar, fabrika vb. gibi bazı

⁹ Yovanoviç, ss. 91-92.

¹⁰ Oya Dağlar Macar ve Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, Libra, İstanbul, 2010, s. 56; Müslim Sarak, *1921-1922 Yılları Arasında Tasvir-i Efkar Gazetesi'nde Göçmen Meselelerine Ait Yazılmış Olan Haber-İstatistik Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1974.

Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşları ve Meslekleri (1920'li Yılların Başları)

işletmeler açmak için kullanmışlar ve bu tür yerlerden de çokça para kazanmışlardır.¹¹ Ancak mültecilerin hepsi bu kadar şanslı değildi.

Önemli bir kısmı, ellerindeki para, mücevherat vs.nin bir kısmını, beklediklerinden çok daha kalabalık gemilerde ve uzun süren yolculukları sırasında, özellikle de İstanbul'daki limanlarda karaya çıkmayı beklerken, su ve ekmek gibi çok temel ihtiyaçlarını karşılamak için harcamışlardır. Geri kalan parayı da kısa sürede barınma, yiyecek gibi ihtiyaçları veya başka ülkelere gitmek için gereken vize, pasaport vs. işlemleri için kullanmışlardır.¹² Bu nedenle İstanbul'a ayak bastıkları ilk iki üç aydan sonra ciddi bir ekonomik sıkıntıyla karşı karşıya kalmışlardır.

Durum 1921'de daha da kötüleşmiştir. Bunun en önemli nedeni, Fransızların Nisan, Amerikalıların ise Haziran 1921'de göçmenlere yaptıkları tayın yardımını durdurmalarıydı. Ama daha da önemlisi İstanbul'daki enflasyon, hayat pahalılığı ve bunlar sonucunda gelen işsizlikti. Göçmen Kadınlar Komisyonu'nun, Mart 1921'de yayınladığı bildiriye açıkladığı üzere, şehirdeki yokluk korkunç boyutlara ulaşmış, fiyatlar %1400 artmış, sefalet ve işsizlik yüzünden birçok insan açlığa mahkûm edilmişti.¹³

Türkiye'de genel olarak Birinci Dünya Savaşı sonrası İstanbul'unu veya özelde Rus mültecilerini konu edinen çalışmalarda onların İstanbul ve çevresinde açtıkları kafeler, barlar, fabrikalar ve eğlence hayatına katkılarına dair çok fazla çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle, bu makalede bu tür girişimlerinden ziyade, meselenin bugüne kadar derli toplu bir biçimde hiçbir Türkçe kaynakta geçmemiş başka bir boyutuna dikkat çekilecektir. Rusça arşiv belgelerinden, bazı Rus mültecilerin günlüklerinden ve Rusça bazı

¹¹ Véra Dumesnil, *İşgal İstanbul'u (Le Bosphore Tant Aimé)*, Çeviri Emre Öktem, İstanbul Kitaplığı, İstanbul, 1993; Nur Bilge Criss, *Istanbul under Allied Occupation: 1918-1923*, E.J. Brill, Leiden, Boston, 1999; Clarence R. Johnson, ed., *Constantinople Today: The Pathfinder Survey*, Macmillan, New York, 1922, Jak Deleon, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003; Orhan Uravelli, *İstanbul'dan Geçen Ruslar*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2005; Bülent Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, Tarihi Kitabevi, İstanbul, 2012; Tülay Alim Baran, "Mütareke Döneminde İstanbul'daki Rus Mültecilerin Yaşamı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım, 2006.

¹² S. S. İppolitov, V. M. Nedbayevskii ve Yu. I. Rudentsova, *Tri Stolitsy İzganiya. Konstantinopol', Berlin, Parij. Tsenry zarubejnoj Rossii 1920x-1930x gg.*, Spac, Moskva, 1999, s. 9; L. Vladimirov, *Vozvratite ikh n Rodiny! Zhizn' Vrangelevtsev v Gallipoli i Bolgarii*, M., 1924, s. 12; *Russkii Emigrant*, no 6, December, 1-14, 1920, s. 8.

¹³ *Amerikanskii Vestnik* (New York), 23 Marta 1921, *Rossiiskaya Emigratsiya v Turtsii, Yugo-Vostoçnoy Sentral'noy Evrope 20-x godov* içinde, s. 22.

çalışmalardan yola çıkarak, Rus mültecilerin 1920'li yılların başında karşılaştıkları işsizlik, onlara iş bulmak için çalışmalar yapan dernekler ve genel olarak mültecilerin yaptıkları işler, edindikleri meslekler hakkında bilgi verilecektir. Tabloların verileceği bu bölümde ayrıca Rus mültecilerin genel olarak ekonomik durumu hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Hem Rusça modern çalışmalarda hem de arşiv belgelerinde İstanbul ve çevresindeki sivil mülteciler, Prens adaları ve İstanbul olmak üzere iki grupta analiz edilmişlerdir. Bu tasnifin birkaç muhtemel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, adalara yerleşen mülteciler genellikle 1919 yılının Nisan ayında ve 1920 yılının Şubat ve Mart aylarında, Beyaz Ordu veya Gönüllü Ordu birliklerinin aldığı yenilgilerle birlikte oluşan göç dalgalarıyla gelenlerden müteşekkildi. İstanbul'a yerleştirilenler ise daha çok Kasım 1920'de gelenlerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla bu çalışmada da, bu tasnife uygun biçimde bazen iki bölge için ayrı ayrı bilgiler sunulacaktır. Buna rağmen hem Prens adaları hem de İstanbul'daki mültecilerin tamamı sivil ya da askerlikten ayrılarak sivil statüsü edinmiş kişilerden oluştuğu için, her ikisi de sivil Rus mültecilerin ekonomik durumuyla ilgilidir.

Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi veren ilk kaynaklardan biri, İstanbul'daki Rus Danışma Bürosu'nun Mayıs 1920 tarihli bir rapordur. Buna göre, Prens Adalarında yaşayan sivil Rus göçmenlerin meslek dağılımını gösteren ve göçmenlerin %75-80'ini kapsayan Mayıs 1920 tarihli bir veriye göre spesifik olarak Prens Adalarındaki göçmenlerin mesleki dağılımı şöyleydi:

Mesleği olduğunu belirten 2.564 kişiden birçoğunun, askerlikle ilgili bir mesleği olup bunların bazıları subaydır. Bunların % 18.4'ü, Burgaz Adası hariç diğer üç adada yoğunlaşmaktadır. İkinci büyük grup eğitim çağındaki öğrencilerdir ve bu grup toplam sayının %14'ünden fazlasına tekabül etmektedir ve bunun %10'undan fazlası orta öğretim öğrencilerinden oluşmaktadır. Bir de toplam sayının %7'sini ve dolayısıyla göçmenlerin beşte birini oluşturan eğitimi yarıda bırakmış, ya da ayrılmış kişiler oluşturmaktadır.

Mesleklere bakacak olursak, ev işleri % 12'lik bir orana sahiptir ve bu da göçmenlerin anne ve eşlerinin başka bir işle ilgilenmediğini göstermektedir. Bir sonraki grup "sekretarya-büro memuru—" -olup, toplam sayının

Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşaları ve Meslekleri (1920'li Yılların Başları)

%10'unu oluşturmaktadır. Ve $\frac{3}{4}$ 'ü Büyükkada'da bulunmaktadır. Bahsi geçen gruptakilerin, bu adanın İngilizler tarafından işgal edildiğini düşünürsek, genel olarak İngiliz kurumlarında çalıştıklarını söyleyebiliriz.

Bir sonraki grup "Tarım ekonomisi" ile uğraşanlardan müteşekkil olup, bunlar %5'lik bir kesimi oluşturmaktadır. Bu gruptakiler genel olarak büyük toprak sahiplerinin yanında, malikânelerin idaresi ile uğraşmakta ya da tarım işçisinden ziyade kiracı olarak çalışmaktadırlar. Tıp grubu da %5'lik bir orana sahiptir fakat dört adaya nerdeyse eşit oranda dağılmış bulunan doktorların oranı bu yüzde beşlik grup içinde sadece %1 veya beşte bir olup, geri kalanın $\frac{2}{3}$ 'ünü hemşireler oluşturmaktadır. %5'lik bir diğer grup da "sosyal faaliyetlerle" uğraşanlardan, sivil memurlardan, idarecilerden ve dini görevlilerden oluşmaktadır. Hukukçular ise %4'lük bir grubu oluşturmaktadır.

"Ev işleri/hizmetçileri" grubu, toplam sayının %2'sini oluşturmaktadır; adalardaki göçmenlerin çoğu zengin olmayan ya da bütün mal varlığını kaybetmiş ve bu yüzden çalışmadan hayatını idame ettiremeyecek kişilerdir. Bunlardan %2'si dadılık işi ile uğraşmakta olup, birçok ailenin onlar olmaksızın işleri idare etmesi mümkün olmazdı.¹⁴

Tabloya göre %12'lik ev işleriyle uğraşanlar dışında herkesin iyi kötü bir işi vardı. Bu yönüyle, adalardaki durum, binlerce işsizsin yaşadığı İstanbul'dan farklıydı. Ayrıca tabloda ve metinde, Adalar'da yaşayan mülteciler arasında İstanbul'dakilerin aksine, çok fazla zanaat erbabı veya teknik eleman olmadığı; buradakilerin iş dağılımının bürokrasi-memuriyet ağırlıklı olduğu görülür. Adalardaki bu "görece" iyi durum, müttefikler tarafından göçmenlere iase yardımının durdurulmasından sonra kötüye gitmiş, göçmenlerden çoğu müteakip dönemde sokağa düşüp, dilenmeye başlamıştır.¹⁵

Yakın Doğu Yardım Derneği'nin Mart 1921 tarihli raporu da bu kötüye gidişata şahitlik eder. Rapora göre, o dönemde İstanbul'da sayıları 30.000'i bulan Rus mülteciler ciddi bir ekonomik krizle karşı karşıya idiler. Her gün komitenin merkez bürosuna, yardım değil, iş

¹⁴ GARF, f. 5923, op. 1, d. 7, l. 2.

¹⁵ A. Slobodskoy, *Sredi Emigratsii*, Khar'kov, 1925, s. 64.

isteyen birçok insan gelmekteydi. Eğitimli insanlar hamalların ya da bekçilerin işlerini ya da herhangi bir işi elde etmeye çalışıyorlardı. Bu mültecilerden bazılarında Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin depolarında, fırınlarında ve garajlarında yer verilmiş ancak hiç boş yer kalmadığı için çoğu geri döndürülmüştür.¹⁶

Raporda aktarıldığı üzere, Vrangel ordusunun eski subayları sokakta çiçek, potin için ayakkabı bağı, çikolata, gazete ve kendi kendine çalışan oyuncak satıyorlardı. Hatta aralarında Grand rue de Pera'da üzerinde iki cesaret madalyası olan üniformasıyla çiçekli badem ağacı dalı satan subaylar da vardı.¹⁷

Bunlar dışında, fes ticaretiyle uğraşan mülteciler de vardı. Raporda aktarıldığı üzere, bunlardan biri aylık 40 liraya/yaklaşık 29 dolara çalışmakta ve bu parayla kendisine ve annesine bakmaktaydı. Bu gibi işler yapmalarına rağmen, genel itibarıyla İstanbul ve çevresindeki Rus mültecilerin çoğunluğunu oluşturanlar, yaşamını birliklerde/orduda geçirmiş olan subaylar ve askerlerdi ve askerlik dışında hiçbir iş tecrübesine sahip değillerdi ve bu yüzden de İstanbul'da işleri zordu.¹⁸

Raporun aktardığına göre, İstanbul'da 1920'li yılların başında, mültecilere yardım eden Amerikan, Rus yardım derneklerinin dışında, bizzat mültecilere iş bulmak için hizmet veren bazı iş bulma kurumları vardı. Bunlardan en önemlisi, Zemskii Soyuz İş Bürosuydu. Mart 1920'de açılan büro, Mart'tan Kasım 1920'ye kadar 4.000- 5.000 başvuru almış, bunlardan 680'ine ancak Kasım ayında iş sağlanabilmiştir. Bu işlerden de 150 ila 200 tanesi geçiciydi. Büronun, ev işlerinde çalışmaya razı kadınlara iş bulması erkeklere iş bulmasından daha kolaydı. Bunun dışında büro, Sırbistan ve Bulgaristan ile bağlantı kurmaya ve onlara uzman eleman sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca aynı büro, bazı mültecilere de müttefiklerin yardımıyla bazı işler bulmuştur. Bunun sonucunda, 10 kadın, Haydar Paşa'daki İngiliz askerlerinin dikiş işlerine, bir kadın makinist Hasköy'deki Amerikan Kızıl Haç'taki hesap işlerine ve 10 demirci, Fransız ordusuna yerleştirilmiştir.¹⁹

Büro, birçok niteliksiz Rus işçiyi, teknik uzmanı ve mühendisi sosyal işler için kullanmaya çalışmış ama sınırlı imkânlar yüzünden bu konuda çok başarılı olamamıştır. Ayrıca çok sayıda Rus'a hamallık

¹⁶ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 1.

¹⁷ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2.

¹⁸ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2.

¹⁹ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2.

Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşları ve Meslekleri (1920'li Yılların Başları)

işi ayarlamış ancak hem düşük ücretler hem de Rus mültecilerin profesyonel Türk hamalları ile yarışmaları mümkün olmadığından, bu girişimler de başarısız olmuştur.²⁰

Rus İş Bürosu dışında, o dönemde İstanbul'daki Rus mültecilere yardımcı olan sekiz iş bulma kurumu daha vardı. Bunlardan, Beker Deposu yanındaki İş Bürosu, İngiliz tüccarlara ev işleri ve yardım faaliyetlerinde çalışabilecek eleman bulmak için Ekim 1920'de açılmıştı. Asmalı Mescit'teki M. M. Jazefin ise yaşlı kadınlar tarafından işletilen çok küçük bir büro olup, genellikle iş bulmakta zorluk çeken yaşlı kadınlar için iş temin etmekteydi.²¹

Karanfil Sokaktaki M.mb. Ernestin, iki kız kardeş tarafından 1914'te açılmıştı. İçlerinden biri Güney Amerika'ya gitmiş ve orada benzer bir büro açmıştı. Bu büro özellikle ev işleri ve dadılık ve hizmetçilik işleri buluyordu. İş talep edenlere iş bulunma oranı %1 idi. En çok iş yapan kişiler kiracılarıydı. Bunun en önemli nedeni de savaştan sonra ciddi biçimde artan ev ve oda fiyatlarıydı. Kiracılar savaşa kadar boş odalar için 50 kuruş öderken, savaştan sonra 3 lira ödemeye başlamışlardı.²²

Galatasaray'da, Yeni Çarşı Pasajı'ndaki Fedorov Bürosu, ise değerli şeylerin alım satım işleriyle uğraşmakta olup ayda ancak 2-3 kişiye iş bulabilmekteydi. Galata Kulesi, Kule Dibi Caddesi'ndeki Britanya İş Bürosu ise Haydar Paşa'da askeri üniforma tamir ve yapım, dikiş işlerinde kullanılmak üzere önemli sayıda kadına iş sağlamıştı.²³

İstanbul'daki en eski iş bulma kurumu olan M. M. Karolin ise bir sürü işsizle doluydu. Her gün kapısını onlarca işsiz Rus mülteci aşındırmasına rağmen, bunlardan çok azı iş bulabiliyordu; bu işler de genellikle hizmetçilik gibi işlerdi.²⁴

Benzer şekilde Amerikan Genç Hıristiyan Kadınlar Birliği İş Bürosu da çoğunlukla kadın mültecilere yardımcı olmaktaydı, onlara kalacak yer ve iş bulmasıyla nam salmıştı. Örneğin 1921 Martından önceki son dört ay içinde 114 kadına hizmetçilik işi ayarlamıştı. Bu rakamlara rağmen hala çok sayıda işsiz vardı çünkü iş arayanların sayısı, mevcut iş sayısından iki kat daha fazlaydı.²⁵

²⁰ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2

²¹ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2

²² GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2.

²³ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2.

²⁴ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2.

²⁵ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2.

Bursa Caddesindeki Amerikan Genç Hıristiyanlar Derneği ise hem kadınlara hem de erkeklere iş bulmaya çalışan bir kurumdur. Aralık ayı için derneğe 600 kişi başvurmuş ancak bunlardan sadece 209'una iş sağlayabilmişti. Bunlardan 116'sı kadındı ve yalnızca 69 tanesi sürekli iş elde etmişti. Derneğe Şubat ayında 557 kişi başvurmuş ve sadece 161 tanesi iş bulmuştu. Bunlardan 82'si erkek, 79'u kadındı ve bu kişilere bulunan işlerin sadece 20 tanesi sürekli işti.²⁶ Bu derneklerin çabasına rağmen, Rus mülteciler arasında işsizlik hala ciddi bir sorundu. Öte yandan, aşağıda görüleceği üzere, eğitilmiş olup, kendi mesleğini icra edenler de vardı.

Rus göçmenler arasında hemen her gruptan insan bulunmaktaydı. Bu çeşitlilik, adalarda görece daha az iken İstanbul'da daha fazla idi. İstanbul'daki Rus göçmenlerin mesleklerine göre dağılımı 1 Kasım 1921 tarihli bir istatistiğe göre şöyle idi:²⁷

Tablo 1: Milletler Cemiyeti Raporuna Göre İstanbul'daki Rus Göçmenlerin Mesleklerine göre Dağılımı

Meslek	Yüzdellik Oran
1-Aktör/Aktris/Sanatçı	300 %1
2-Doktor	300 %1
3-Din adamı	150 % 0. 5
4-Gazeteci Yazar	30 % % 0. 1
5-Çiftçi, tarımcı, bahçıvan, Bostancı, ziraat erbabı	5220 % 17. 4
6-Mühendis (her türlü)	300 % 1
7-Muhasebeci	1200 % 4
8-İş adamı/ tüccar	300 % 1
9-Müziyen	300 % 1
10-Subay	3660 % 12. 2
11-Terzi, Modacı vs.	210 % 0. 7
12-Zanaatkâr (ayakkabıcı, tesviyeci vs)	900 % 3
13-Hemşire	600 % 2
14-Asker/Er	600 % 2
15-Teknisyen	2.400 % 8
16-Öğrenci	2.700 % 9
17-Öğretmen	2.700 % 9

²⁶ GARF, f. 9145, op. 1. d. 449, l. 2-15.

²⁷ GARF, f. 6425, op. 1, d. 7, l. 62.

**Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşları ve Meslekleri
(1920'li Yılların Başları)**

18-Fabrikatör	30	% 0.1
19-Sağlık Memuru/memuresi	300	% 1
20-Sanatkar/ Ressam	150	% 0.5
21-vasıfsız İşçi	1260	% 4.2
22-Bürokrat/memur	900	% 3
23-Hukukçu	600	% 2
24-İşsiz	Yetişkin	3.600 % 12
	Genç	2.700 % 9
25-Ölü	90	% 0.3
Toplam	30.000	

Tabloya baktığımızda, göçmenlerin büyük bir kesiminin (% 17.4) tarım ve ziraatla ilgili işlerde çalıştıkları görülür. Ekonomi bölümünde açıklanacağı üzere, ziraat ileri için İstanbul çevresinde tarım kolonileri bile kurulmuştur. %12'lik bir bölümün subay olduğu; toplam %18'lik bir kesimin eğitimle meşgul %8'lik bir bölümün de teknik alanlarda nitelikli kişiler oldukları görülür. Adalardaki zanaatla uğraşan insan sayısının aksine, İstanbul'da zanaatla uğraşanlar toplam sayısının %3'üne karşılık gelmektedir. Ayrıca adalardakinden farklı olarak İstanbul'da %12'lik bir kesimin işsiz olduğu dikkat çeker. Bu durum, özellikle 1921 baharından itibaren dönemi anlatan kaynaklarda da sıklıkla vurgulanan bir tablodur.

Dikkat çekici bir başka nokta, 30.000 göçmenden 300'ü doktor, 600'ü hemşire olmak üzere toplam 900'ünün tıp personeli olmasıdır. Bunların önemli bir kısmı sivil ve askeri kamplardaki veya İstanbul'daki hastanelerde çalışmaktaydılar. Ancak aralarında Fener'de bir ev kiralayıp, muayenehane açanlar da vardı. Bu doktorların belirlediği ücret, evlerinin dışına astıkları bir pankartta duyurdukları üzere, 25 kuruştı. Bu reklâm pankartı Fenerli doktorların işini bozdu. Ama kısa süre sonra Fransızlar, bu doktorları alıp Paris'e götürdüler.²⁸ The Orient News'in 7 Temmuz 1921 tarihli sayısında verdiği haberden anlaşıldığı kadarıyla, mülteci Rus doktorlar, iş yeri açmadan önce, Türk hükümetinden kendilerine mesleklerini icra etmeleri için izin verilmesi istemişlerdir. Bu, bazı kesimlerce, yerel doktorlara zarar vereceğini düşündüklerinden tepkiyle karşılanmış, hatta İleri gazetesi, hükümeti bu konuda olumsuz yönde karar vermeye teşvik etmiştir. İstanbul'da bu

²⁸ Haris Sparatis, *Biz İstanbullular Böyleyiz: Fener'den Anılar: 1906- 1922*, çeviren İro Kaplangı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 180.

dönemde 750 Türk, ayrıca çok sayıda Rum, Yahudi ve Ermeni doktor bulunmaktaydı.²⁹

İkdam'ın 19 Kasım 1921 tarihli sayısındaki haberinden anlaşıldığı kadarıyla Rus doktorlar, istedikleri izni alamamışlardır. Gazete, Sevr Anlaşması'nda tıp eğitimi yapmış yabancılara mesleklerini icra etmeleri için izin verilmesine rağmen, bu anlaşmanın henüz onaylanmadığını ve daha da önemlisi Fransa gibi ülkelerde bile, 1885'ten beri var olan bir kanun gereğince, ecnebi doktorların işlerini icra etmelerine izin verilmediğini belirtir. İkdam gazetesi de İleri gazetesi gibi yabancı doktorlara izin verilmemesi gerektiğini savunur.³⁰ Ama the Orient News'in 8 Temmuz 1921 tarihli haberinden ve Sağlık Komisyonu'nun İç İşleri Bakanlığı'na yazdığı uyarı tarzındaki yazıdan, İstanbul'da sadece diplomalı doktorların değil, diplomasız Rus doktorların da "mesleklerini" icra ettiklerini görüyoruz.³¹

Tabloya göre Rusların mesleki dağılımıyla ilgili olarak öne çıkan bir diğer konu, 30.000 göçmenden 300'ünün müzikle, 150'sinin resimle uğraşıyor olmasıdır. Özellikle aralarında birçok besteci, şan virtüözü, piyanist, opera sanatçısı bulunan müzisyenlerin dönemin İstanbul'unu anlatan eserlerde ve gazete haberlerinden anlaşıldığı kadarıyla şehrin sosyal ve eğlence hayatına büyük bir renk kattıkları söylenebilir. The Orient News, 12 Şubat 1922 tarihli sayısında bunu Beyaz Ruslardan önce, Beyaz Ruslardan sonra tadında şöyle ifade eder:

İçinde bu kadar muhteşem tarihi birliktelikler/oluşumlar barındıran ve ölümsüz tarihi eserler ve antik Helen kültürü içeren bir zamanların güçlü imparatorluğunun başkenti olan bu şehirde sanat ve düşünce pratik olarak ortadan kalkmış durumda. Konstantinopol'de ne opera ne de ciddi bir yerel tiyatro var. Sinemanın ise ağırlıklı bir yeri yok. Bu şehrin ortalama bir sakini müziği sadece sıkıcı oryantal biçimlerde ve "dans du ventre" tarzda alabilmekte. Bütün bunlar, eski Bizans kültüründen hiçbir şey kalmadığının ve şu anki ortamın da son derece kuru ve istidatsız olduğunun kanıtıdır. Bu gerçeklere ve

²⁹ *The Orient News*, 7 Temmuz 1921.

³⁰ *İkdam*, 19 Kasım 1921.

³¹ *The Orient News*, 8 Temmuz 1921.

Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşaları ve Meslekleri (1920'li Yılların Başları)

muhtemel zorluklara rağmen, eğitilmiş Ruslar, sanatçılar, besteciler, yeni ve çok yüksek sanat biçimlerinin ortaya çıkmasında çok büyük bir başarı gösterdiler. Belki eserlerini abartıyoruz ancak sadece ekmeğin olduğu yerde, boş tabaklar bile çok lezzetli gelebiliyor.

Rus sanatı kendisini müzikhollerde ve restoranlarda geçici artistik değeri olan performans ve dans olarak gösterdiği gibi, Rus ressamların dekoratif sanat dallarında da kendi yeteneklerini sergiledikleri durumlarda söz konusudur.

Tiyatro alanında ise yerel İller Birliği şubeleri tarafından teşvik edilen ve desteklenen bir grup yetenekli Rus sanatçı, klasik Rus oyunlarının en iyilerini ortaya koydular. Bu oyunlar olanaklar açısından çok sınırlı, anaparanın hiç olmadığı ve finansal desteğin neredeyse hiç sağlanmadığı ortamlarda sergilediler. Ancak bu zorluklara rağmen Rus sanatçılar, kendi kostümlerini ve dekorlarını yaratarak, çok iyi bazı tarihi oyunları sahneye koydular. Oyunun çok başarılı olduğunu ve eski Rus hayatının bazı yönlerini çok iyi yansıttığını kabul etmek zorundayız. Tiyatro alanında başka büyük başarılar vadeden bir konumda olan Rus tiyatrosu, eğer halkın tam teşviki ve desteğini alırsa, zaman içerisinde çok değerli şeyler yaratmaya devam edebilir ve burada kalıcı bir şeyler yaratabilirler. Ayrıca resim ve müzikte de çok iyiler; özellikle ikincisinde hiç abartısız lider konumdalar. Romen sanatçıları, onlardan sonra en iyi olanlar ve onların en yakın rakipleri.³²

Şehirdeki başka resim sergileri de açılıyordu. Esasen aynı ay içerisinde, Arison ve B. A. Berestnev gibi ressamlar, İstanbul'da Rus feneri binasında, kendi çabalarıyla ilk sergilerini açmışlardı. Zarnitsy'nun verdiği bilgilere göre, bütün bir gün devam eden sergi, büyük bir başarı kazanmış ve hiç reklâm olmamasına rağmen sergiyi, aralarında birçok Türk ve Rum sanatçının da bulunduğu 500 kişi ziyaret etmişti ve resimlerden bazıları satılmıştı. Zarnitsy'nun aktardığı üzere, sergiyle ilgili diğer ayrıntılar şöyleydi:

³² *The Orient News*, 12 Şubat 1922.

Sergi, Rus gençleri arasında büyük bir coşku uyandırdı. Özellikle Kahriye Caminin muhteşem suretteki freskleri çok ilgi gördü. Ressam Bodritsin'in çalışmaları arasında özellikle dikkat çekenleri, tiyatro kostümlerinin taslaklarıydı. Tsibis'in eserlerindense M. Voloşin'in portresi önemliydi. Demidov'un küçük rengârenk çalışmaları da çok önemliydi. İzmaileviç'in Küçük Aya Sofya, Davut Paşa, Zaladisi-Lar skeçleri; renkler diyarında ilginç arayışlar; hepsi çok güzeldi. Grafik sanatçısı Sabaneyeva'nın zekice planlanmış temaları, ayrıca Artem'yev, Asta'yev, Karlinskii gibi ressamların çalışmaları da çok önemliydi.³³

"Russkaya Mayak"/Rus Feneri gibi kulüpler, bu tür sergilerde veya sokaklarda keşfettikleri yetenekleri finansal anlamda ve imkânlar bağlamında destekliyorlardı. Ancak, buna rağmen geneline bakıldığında Rus ressamların hayatı oldukça zordu. Çoğu yaşamlarını İstanbul'un sokaklarında resim ve karikatür yaparak sağlıyorlardı. Yukarıdaki alıntıda görüldüğü ve Vera Dumesnil ve Zafer Toprak'ın belirttiği üzere, Rus ressamlar, daha ziyade Boğaz gibi manzara resimleri veya İstanbul'un ve tarihi yerlerin resimlerini yapıyorlardı. Portre ve insan figürlerini ise, çıplak Rus modellerden dolayı daha ziyade Türk ressamlar konu ediniyordu.³⁴ Gazeteci ve yazar sayısı ise diğer mesleklerle göre oldukça azdır; bunun nedeni muhtemelen, bu kesimin Paris ve Prag başta olmak üzere başka şehirlere gitmiş olmasıdır.

Sonuç

1919 Nisanından itibaren, 1920 baharında ve güzünde olmak üzere üç büyük göç dalgasıyla İstanbul'a gelen ve sayıları 145.000'i bulan Rus mültecilerin önemli bir kısmı 1921 yılının başına kadar, İstanbul'dan ayrılarak başka ülkelere göç etmişlerdir. İstanbul'da kalan ve sayıları 30.000'i bulan Rus mülteciler, İstanbul'da hem ekonomik yaşama can katmışlar, hem de kendileri gibi binlerce mültecinin akınıyla İstanbul'da yükselen enflasyon ve derinleşen ekonomik krizin mağduru olmuşlardır.

³³ Zarnitsy, no 25, 23 Ekim 1921, 27.

³⁴ Vera Dumesnil, *İşgal İstanbul'u (Le Bosphore Tant Aimé)*, çeviren Emre Öktem, İstanbul Kitaplığı, İstanbul, 1993, s. 54.

Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşaları ve Meslekleri (1920'li Yılların Başları)

Bununla birlikte önceki sayfalarda sunulan tablolardan ve verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Rusya'dan gelen mültecilerin önemli bir kısmı, hâlihazırda Rusya'dan belli bir eğitim alarak geldiği için, tıp, eğitim, basın ve sanat konusunda iş bulabilmişlerdir. Hatta bu dallarda özellikle sanatta Türkiye'de opera ve bale gibi bazı dalların kurulmasına da ön ayak olmuşlardır. Eğlence sektörüne katkıları, bu çalışmada genel olarak verilmiş olup, daha çok yayımlanmış çalışmalarda yer almayan diğer mesleklerle olan ilgilerine dair bilgiler sunulmuştur.

Bunlar dışında kalan ve esas işi askerlik olan birçok mülteci de, biraz aldıkları eğitimin biraz da kendi yetenek ve becerilerinin etkisiyle teknik konularda kendilerine iş imkânı yaratmışlardır.

Bu iki grup dışında kalan bazı mülteciler ise, Rusya'daki üst sınıflardan olmaları hasebiyle, aldıkları dil eğitimi vesaire sayesinde bazı memuriyetlerde iş bulabilmişler; özellikle kadın mülteciler de dikiş, el sanatları, moda gibi alanlarda istihdam edilme fırsatı yakalamışlardır. Ayrıca bazı Rus kadınların, her ne kadar istatistiklerde yer almasa da, fahişelik yaparak geçimlerini sağladığına dair bazı kayıtlar ve bilgiler bulunmaktadır.³⁵

Tarım işçiliği, bahçıvanlık, bağcılık, hamallık, bekçilik, kapıcılık, hayvan yetiştiriciliği ve bakıcılığı da, istatistikler de yer almayan ama Rus mültecilerin yaptıkları işlerdendir.

İş bulamayan Ruslara yardımcı olmak, onlara kalacak yer ve iş temin etmek amacıyla birçok iş bulma derneği kurulmuş ve az sayıda da olsa, bu dernekler aracılığıyla bazı Rus mültecilere, özellikle de kadınlara hizmetçilik ve ev işleri alanında çalışma fırsatı sunulmuştur.

Savaş sonrası ekonomik durum ve İstanbul'un nüfusunu katlayan her yönden mülteci akını göz önüne alınırsa, Rus mültecilerin, genellikle Rus toplumunun orta ve üst sınıflarından olmaları hasebiyle birikimleri ve kişisel yetenekleri sayesinde büyük oranda başarılarının çaresine baktıkları ve hayatta kalmayı başardıkları söylenebilir.

KAYNAKLAR

GARF, f. 5809, op. 1, d. 4.

GARF, f. 5923, op. 1, d. 7.

³⁵ Liz Behmoaras, *Mazhar Osman: Kapalı Kutudaki Fırtına*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 240 Baran, "Mütareke Döneminde İstanbul'daki Rus Mültecilerin Yaşamı" içinde, s. 124.

GARF, f. 6425, op. 1, d. 7.
GARF, f. 9145, op. 1. d. 449.
İkdam, 19 Kasım 1921.
Peyam-ı Sabah, 9 Mart 1920.
Peyam-ı Sabah, 23 Mart 1920.
Russkii Emigrant, no 6, Dekabr, 1-14, 1920.
The Orient News, 30 Mart 1920.
The Orient News, 7 Temmuz 1921.
The Orient News, 8 Temmuz 1921.
The Orient News, 18 Ekim 1921.
The Orient News, 28 Ocak 1922.
The Orient News, 10 Şubat 1922.
The Orient News, 12 Şubat 1922.
The Orient News, 16 Şubat 1922.
The Orient News, 11 Mart 1922.
The Orient News, 16 Mart 1922.
The Orient News, 19 Mart 1922
The Orient News, 5 Nisan 1922.
Zarnitsy, no 25, 23 Ekim 1921.

BAKAR, Bülent (2012), Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.

BARAN, Tülay Alim (2006), "Mütareke Döneminde İstanbul'daki Rus Mültecilerin Yaşamı," Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 22, S. 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım, 2006, ss. 127-128.

CRİSS, Nur Bilge Criss (1999), Istanbul under Allied Occupation: 1918-1923, E.J. Brill, Leiden, Boston.

DAVATS, V. H. ve N. N. L'vov (1985), Russkaya Armiya na Çujbine, Possev, New York.

DAVIS, Claflin C. (2000), "İstanbul'da Mültecilerin Durumu", İstanbul 1920. Editör Clarence Richard Johnson; çeviri Sönmez Taner, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, ss. 175-195.

DELEON, Jak (2003), Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar, Remzi Kitabevi, İstanbul.

DUMONT, Paul (1997), "Beyaz Yıllar", İstanbul 1914- 1923. Kaybolup Giden bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi. Hazırlayan Stefanos Yerasimos, Çeviren Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 176-195.

**Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşaları ve Meslekleri
(1920'li Yılların Başları)**

DUMESNİL, Vera (1993), İşgal İstanbul'u (Le Bosphore Tant Aimé), çeviren Emre Öktem, İstanbul Kitaplığı, İstanbul.

GÜNÇIKAN, Berat (1995), Haraşo'dan Nataşa'ya, Arion Yayınevi, İstanbul.

İPPOLİTOV, S. S. V. M. Nedbayevskii ve Yu. I. Rudentsova (1999), Tri Stolitsy izgnaniya. Konstantinopol', Berlin, Parij. Tsentry zarubejnoj Rossii 1920x-1930x gg., Spac, Moskva.

JOHNSON, Clarence R. ed., (1922), Constantinople Today: The Pathfinder Survey, Macmillan, New York.

Kazaki v Çataldje i na Lemnose v 1920-1921 gg. (1924), Belgrad.

KODZİS, Bronisław (2002), Literaturnye Tsentry Russkogo Zarubej'ya 1918-1939: Pisateli, Tvorçeskie Ob'yedneniya. Periodika. Knigopeçatie, München.

MACAR, Oya Dağlar ve Elçin Macar (2010), Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de, Libra, İstanbul.

PİVOVAR, Efim Yosifoviç (1994), Rossiiskaya Emigratsiya v Turtsii, Yugo-Vostoçnoy Sentral'noy Evrope 20-x godov (grajdanskie bejentsy, armiya, uçebnye zavedeniya). Uçebnoe posobie dlya studentov, Moskva.

SARAK, Müslim (1974), 1921-1922 Yılları Arasında Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde Göçmen Meselelerine Ait Yazılmış Olan Haber-İstatistik Üzerine bir Araştırma (Yayımlanmamış Master Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

SLOBODSKOY, A. (1925), Sredi Emigratsii, Khar'kov.

SPARATİS, Haris (2004), Biz İstanbullular Böyleyiz: Fener'den Anılar: 1906- 1922, çeviren İro Kaplangı, Kitap Yayınevi, İstanbul.

ŞAHİNER, Kerime (2001), Vrangeli Ordusunun İstanbul'a Gelişi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.

TİMUÇİN, Tümay (1999), White Russians in Istanbul: The Plight of the Russian Emigres during the Years 1919-1924 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara.

TOPAL, Coşkun (2008), "Mütareke İstanbul'unda Ruslar." Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 176: ss. 173-182.

URAVELLİ, Orhan (2005), İstanbul'dan Geçen Ruslar, Ümit Yayıncılık, Ankara.

UTURGAURİ, S. N. (2015), Boğaz'daki Beyaz Ruslar 1919-1929, Çeviren Uğur Büke, hazırlayan Hülya Arslan, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.

VLADİMİROV, L. (1924), Vozvratite ih n Rodiny! Zhizn' Vrangelevtsev v Gallipoli i Bolgarii, M.

YOVANOVIÇ, Miroslav (2005), Russkaya Emigratsiya na Balkanakh 1920-1940, Russkii Put', Moskva.

Kitap İncelemesi
Hatice PALAZ ERDEMİR¹

Alpaslan CEYLAN - İbrahim ÜNGÖR, Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1222, Erzurum, 2018.

Takdimini yapmakta olduğumuz *Eskiçağ'da Erzincan² Kaleleri*, başlıklı **Atatürk Üniversitesi Yayınları** arasında, **1222** numara ile **2018** tarihinde basılmış olan bu eser, bölge toplumlarının tarih boyunca kullanmış oldukları önemli geçiş noktaları üzerinde bulunan kaleleri çeşitli yönleriyle ele almaktadır. Coğrafi ve stratejik olarak çok önemli bir yerde konumlanmış olan Erzincan ilimiz sınırları içerisinde yer alan ve Tunç Çağı ve Demir Çağları esas olmak üzere, Kalkolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar uzanan uzun bir döneme ait arkeolojik özellikler taşıyan Eskiçağ kalelerini merkezine alan bu çalışmada, 63 adet kale ayrı başlıklar halinde tek tek araştırılıp arşivlendikten sonra, mimarî özellikleri, tarihlemeleri, konumlanmış olduğu coğrafyanın özellikleri, stratejik önemleri, kale içerisindeki ve civardaki arkeolojik buluntular açısından değerlendirilmiştir. Yazarların ifadelerinden anlaşıldığına göre, araştırma konusu olan bu kaleler sadece askerî amaçlı değil, gözetleme, savunma, barınma, depolama ve yönetim gibi farklı amaçlarla kullanılmıştır.

Bölge coğrafyasının, bölgenin tarihi ve mimariye olan etkisi nedeniyle, eserde kısa bir "önsöz" ve "giriş" kısımlarından sonra, "Erzincan İlinin Coğrafi Konumu ve Coğrafi Özellikleri" başlığı altında şehrin coğrafi özelliklerine oldukça kapsamlı bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde Erzincan'ın doğal zenginlikleri, sıcaklık değerleri ve karşılaştırmalı nüfus sayımlarına da yer verilmiştir. Bu sayım ve düzenlemelere ilişkin verilmiş olan ayrıntılı tablolar ve ortaya çıkan rakamlar dönemlere göre bölgede meydana gelen beşerî ve idarî değişimleri gözler önüne sermektedir.³

¹ Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, hatice.erdemir@cbu.edu.tr

² Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alan Erzincan kuzeyde Bayburt, Gümüşhane, Giresun, doğuda Erzurum, güneyde Bingöl ve Tunceli, güneybatıda Elazığ ve Malatya, batıda ise Sivas illeri ile sınır komşusudur. Erzincan en eski dönemlerden itibaren kuzey-güney ve doğu-batı yönündeki önemli askeri ve ticari yolların kesişme noktasında yer almaktadır. Doğuda Sansa, batıda ise Kemah Boğazları bu önemli yollar üzerindeki kilit bölgeleri olarak öne çıkmıştır. Yüzey şekilleri bakımından Doğu Anadolu'nun genelinde olduğu gibi dağlık bir yapıya sahiptir. Bölgenin tektonik açıdan aktif olması nedeniyle ülkenin % 60'ı engebeli arazilerden oluşmaktadır. Ceylan-Üngör 2018: 27.

³ Ceylan-Üngör 2018: 27-43.

Bir sonraki kısımda, Erzincan'ın tarihçesi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Yazarlar bu kısımda şehrin adının tarihçesi hakkında çok ilginç bilgiler aktardıktan sonra, Eskiçağ ve Ortaçağ seyyahlarının bölgeye ilişkin verdikleri bilgileri derlemişler, bundan sonra da Erzincan'ın tarih öncesi dönemlerine ilişkin genel bilgilere yer vermişlerdir. Bu girişten sonra bölgenin tarih öncesi dönemlerini aydınlatmaya dönük olarak yapılan ve eserin geneliyle de bağlantılı olan arkeolojik kazı çalışmaları da aktarılmıştır. Bu çalışmalarda ortaya çıkan keramik özelliklerinden ve alandaki yayılma durumundan yola çıkan yazarlar, bölgedeki ilk yerleşim alanlarını Transkafkasya'dan Kuzeybatı İran'a kadar uzanan Karaz Kültürü ile ilişkilendirmişlerdir. Yazarlar bu görüşlerini bahsi geçen kültürün bölgeye ait ortak mimarî ve keramik özellikleriyle de desteklemişlerdir.⁴ Bu kısımdan sonra bölgeye ait kale tipi yerleşimlerden bahsedilerek söz konusu yerleşimlerin dağılım bölgeleri ve mimarî özellikleri ele alınmıştır.

Eserdeki en ilgi çekici kısımlardan biri, XV. yüzyıldan itibaren Erzincan arazisinde etkinliğini hissettirmeye başlayan Azzi-Hayaşa hükümdarlığı ile ilgili olan bölümdür. Özellikle dönemi aydınlatan en önemli kaynaklardan olan Hitit yazıtlarına sıkça başvurulmuş bu bölümde, Hayaşalılar'ın dönemin Anadolu'daki önemli güçleri olan Hititler ve Kaşkalar'la girdikleri siyasî ve diplomatik faaliyetlere, onlarla giriştikleri ittifaklar ve askerî mücadelelere yer verilmiştir. Bu yazıtlarda, araştırmaya ilişkin olarak öne çıkan en önemli konu Hititlerin bölge üzerinde hâkimiyet kurmakta zorlandıkları ve birçok defa sefere çıkmak zorunda kaldıklarıdır.⁵ Çalışmada üzerinde durulan bir diğer önemli konu ise, Hititlerin güçten düşmesi ve bölge üzerindeki hâkimiyetlerinin son bulmasını takip eden süreçte Mezopotamya'da yayılmacı bir siyaset güden Asurluların Doğu Anadolu'ya ve özelde Erzincan arazisine de göz dikmiş oldukları gerçeğidir. Döneme ilişkin yazıtlarda I. Tiglath Pleser ve III. Salmanassar gibi Asur hükümdarlarının; "... *Suhme ülkesinden yola çıktım. Daiaeni ülkesine indim. Daiaeni ülkesini tamamen ele geçirdim.*" ya da "... *Saltanatımın 15. yılında Nairi Ülkesine karşı yürüdüm. Dicle'nin kaynağına, suların kaynakığı yere, dağların kayalıkları üzerine hükümdarî bir tasvirimi yaptım.*" gibi ifadeleri bu gerçeği ortaya koymaktadır. Yine bu yazıtlarda, bölgede hüküm süren birçok farklı beyden bahsedilmesi, bölgenin birbirinden bağımsız idareciler

⁴ Ceylan-Üngör, 2018; s. 47.

⁵ Ceylan-Üngör, 2018; ss. 49-56.

tarafından yönetildiğini ve feodal bir sistemin varlığını kanıtlar niteliktedir. Bölge coğrafyasının da zorlamış olduğu bu feodal sistem, idarecilerin yüksek bölgelerdeki ayrı merkezlerde Asurlar gibi dış tehditler haricinde birbirleriyle de mücadele içinde olabilecekleri, bu nedenle yüksek rakımlarda tahkimli kaleler inşa etmek zorunda kalmış olabilecekleri düşüncesini akla getirmektedir.

Çalışmanın en dikkat çekici yönü ise, bahse konu olan her bir kale için oldukça zengin içeriğe sahip çok sayıda görsel malzemeye yer verilmiş olmasıdır denilebilir. Alpaslan CEYLAN ve Mehmet KARAOSMANOĞLU'nun kişisel arşivlerine ait olduğu belirtilen bu zengin görsel malzeme ile okuyucuya, ele alınan kalelerin yapı tipi özellikleri, konumlanma şekilleri, bölgenin coğrafi yapısı ve bölgede bulunmuş olan keramiklerin fizikî özellikleri gibi birçok konuda canlı örnekler sunulmuştur. Bu kaleler, tablo ve grafiklerle yapı ve buluntu özelliklerine göre sınıflandırılmış, okuyucunun konuya ilişkin toplu bir bakış atabilmesi sağlanmıştır. Bu tablolara genel olarak bakıldığında kapsam dahilindeki en eski kalelerin Geç Kalkolitik Çağ'a ait oldukları, dönemin siyasî ve beşerî hareketliliğine paralel olarak İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'da bölgedeki kale sayısında düzenli bir artış görüldüğü ve genel olarak Tercan ilçesinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Yine tablo ve grafiklere ek olarak, bölge coğrafyasını yakından tanımış olan arkeologlar gibi, çeşitli bilim insanlarına ait çizim şemaları ve yapı planları ortaya konan teknik verileri tamamlamakta, okuyucuyu çalışmaya çeken bir canlılık kazandırmaktadır. Bu şemalar ve yapı planları gibi çalışma boyunca ilgili kısımlarda karşımıza çıkan döneme ilişkin arkeolojik malzemeler, üç ayaklı kazanlar, duvar resimleri, adak levhaları, siyasî, dinî ve sosyal içerikli yazıtlar gibi pek çok canlı görsel de, okuyucunun aktarılan konuya dahil edilmesi ve ilginin artırılması bakımından oldukça etkili olmaktadır.

Bu çalışma, Tunç ve Demir Çağları boyunca Doğu Anadolu bölgesinde taş işçiliği ve madencilik gelişmesinin mimariye de yansıdığını ortaya koymuştur. Bölgenin Orta ve Batı Anadolu, Kafkaslar, Mezopotamya ve İran yönlü göçler ve askerî seferler için bir geçiş noktası özelliği taşımakta olması, Mezopotamya'dan Doğu Anadolu bölgesine yönelen Asur baskısı ve bölgenin sert fizikî coğrafyası mimarî yapıların şekillenmeye başlamasında önemli derecede etki etmiştir. Yine asırlara yayılmış olan Roma - Parth, Doğu Roma - Sasani, yine Doğu Roma ile komşuları olan Müslüman devletlerin orduları arasında gerçekleşen tarihî mücadelelerin cephe

hattı haline gelmiş olan bölge, kaleler gibi askerî mimarinin en yoğun olarak görüldüğü bir coğrafya haline gelmiştir.

Yine bu çalışma ile bölgede dönemin siyasî, coğrafi ve teknolojik özelliklerine paralel olarak, maden işlemeciliği ve mimarî bakımından olduğu kadar, kale mimarisi konusunda da en gelişmiş örnekleriyle en dikkat çekici medeniyetin Urartu Medeniyeti olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu dönemde İlk Demir Çağ'dan itibaren (MÖ 1300-850) siyasî olarak örgütlenmeye başlayan konargöçer halklar 9. asırda merkezî bir idare altında birleşmişlerdir.⁶ Bahsi geçtiği üzere, özellikle güneyden Asurların ve diğer çevre halkların baskılarının etkilerini uzun yıllar yaşayan bölge halkı, çareyi sert coğrafi şartları bir avantaj olarak kullanmakta bulmuştur. Bu nedenlerle, sulama kanalları ve barajlar dışında Urartu mimarisinin en dikkat çekici örneklerinden birini, Urartu toprakları boyunca yayılmış olan ve örnekleri günümüze kadar ulaşmış olan kale mimarisi oluşturmuştur. Ele almış olduğumuz *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri* adlı çalışmada üzerinde durulmuş olan birçok kalenin Urartularla ilişkili olması da bu gerçeği bir kez daha canlı olarak gözler önüne sermektedir.

Çalışma, Urartuların iki asrı aşan bölge hâkimiyetleri süresince, Erzincan sınırları içerisinde ortaya koymuş oldukları bu yapıları fotoğraf ve görsel malzeme ile derli toplu bir şekilde kayıt altına alarak, akademik çevrelerin ve ilgililerin dikkatine sunmuş olması bakımından önemlidir. Yine çalışmada Erzincan bölgesinde karşılaşılan ve eserde örneklerine yer verilmiş olan Urartu yazıtları⁷ bölgedeki Urartu hâkimiyeti ile Urartuların bölgeye vermiş oldukları önemi gösteren tarihî kayıtlar niteliğindedir.

Alpaslan CEYLANce ve İbrahim ÜNGÖR'ün kaleminden ve objektifinden çıkan *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri* adlı bu eser, Erzincan ilimizin Eskiçağ dönemlerine ait 63 adet kalenin tek bir eserde bir bütün olarak ortaya konmuş olmasının, ileride bölge tarihine ilişkin yapılacak olan çalışmalara olan ilgiyi artıracığı için önemli bir rehber eser olduğu kanaatindeyiz. Uzun süren akademik çalışmaların ürünü olan bu eser, aynı zamanda yurt içi ve yurt dışında bölge tarihinin tanınmasına olan ilginin canlanmasına ve turizm amaçlı gezilerin yoğunlaşmasına da büyük katkı sağlayabilir.

⁶ Ceylan-Üngör, 2018; s. 65.

⁷ Ceylan-Üngör, 2018; ss. 64-72.